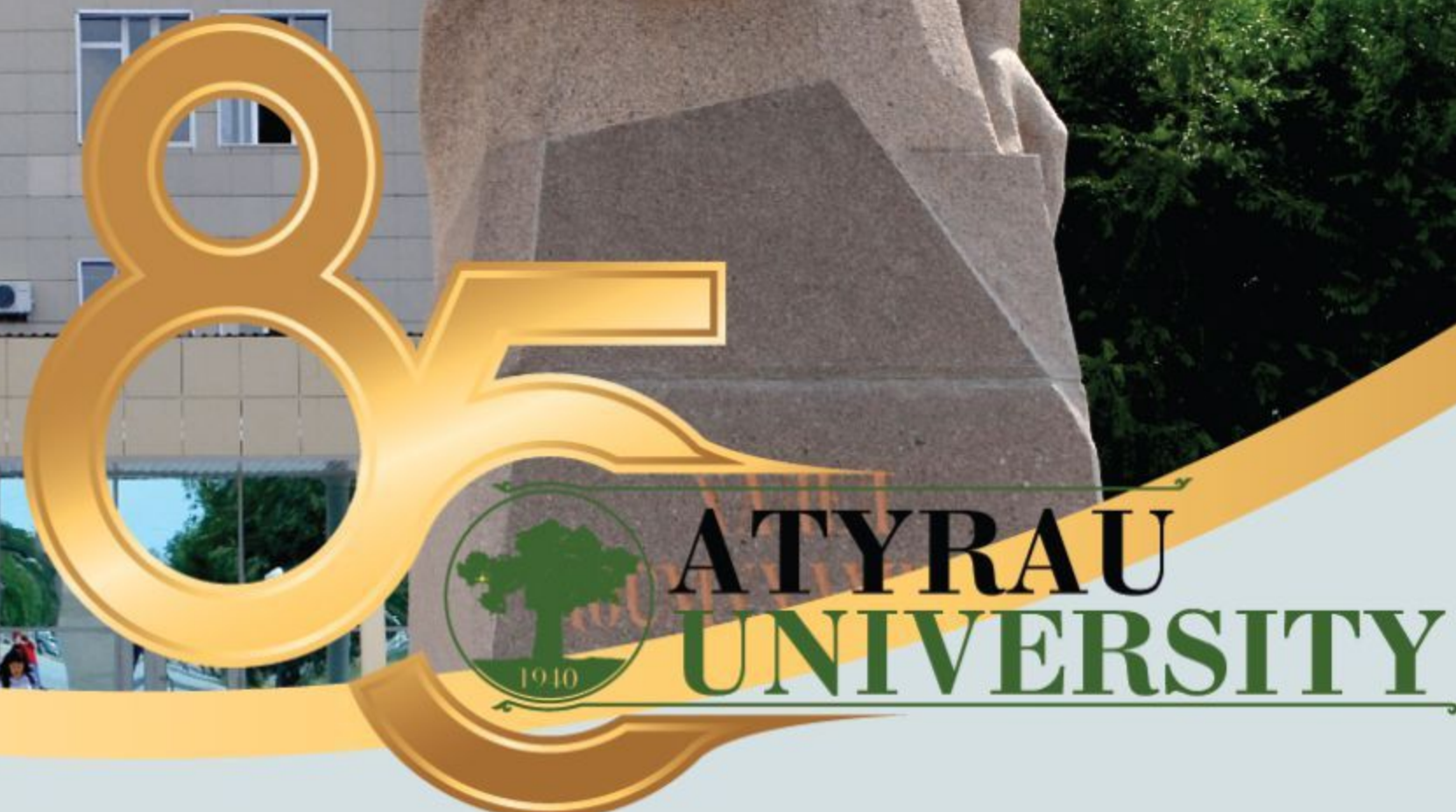

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі

“Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау университеті” КеАҚ

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
85 жылдығына арналған
**«Досмұхамедұлы оқулары – 2025:
Ғылым мен білімнің дамуындағы заманауи
инновациялар және жасанды интеллект»** атты
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар
ЖИНАҒЫ

СБОРНИК

материалов Международной научно-практической конференции
**«Досмухамедовские чтения – 2025: Современные инновации
и искусственный интеллект в развитии науки и образования»**, посвященной
85-летию Атырауского университета имени Халела Досмухамедова

International Scientific and Practical Conference
**«Dosmukhamedov Readings – 2025:
Modern Innovations and Artificial Intelligence
in Science and Education Development»**
dedicated to the 85th anniversary of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
PROCEEDINGS

I ТОМ

17/10/2025

**«Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» КеАҚ**

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 85 жылдығына арналған
«Досмұхамедұлы оқулары – 2025: Ғылым мен білімнің дамуындағы заманауи
инновациялар және жасанды интеллект» атты
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар
ЖИНАҒЫ

СБОРНИК
материалов Международной научно-практической конференции
«Досмухамедовские чтения – 2025: Современные инновации и искусственный
интеллект в развитии науки и образования», посвященной
85-летию Атырауского университета имени Халела Досмухамедова

International Scientific and Practical Conference
«Dosmukhamedov Readings – 2025: Modern Innovations and Artificial Intelligence
in Science and Education Development»
dedicated to the 85th anniversary of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
PROCEEDINGS

УДК 001
ББК 72 Д64

Идрисов С.Н., Утепкалиева К.М., Кайыргалиева Г.К.

**«ДОСМУХАМЕДОВ ОҚУЛАРЫ – 2025: ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМНІҢ
ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ**

ISBN 978-601-262-617-9

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 85 жылдығына арналған «Досмұхамедұлы оқулары – 2025: Ғылым мен білімнің дамуындағы заманауи инновациялар және жасанды интеллект» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар. ASUPress баспасы, 2025 ж. – 304 б.

Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Досмухамедовские чтения – 2025: Современные инновации и искусственный интеллект в развитии науки и образования», посвященной 85-летию Атырауского университета имени Халела Досмухамедова. – Атырау, Издательство ASUPress, 2025 . – 304 с.

International Scientific and Practical Conference «Dosmukhamedov Readings – 2025: Modern Innovations and Artificial Intelligence in Science and Education Development» dedicated to the 85th anniversary of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University proceedings. – Atyrau, Publishing house ASUPress, 2025 . –304 p.

Аталған жинаққа қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым-энциклопедист, профессор Халел Досмұхамедұлының ғылыми мұрасын зерттеу мен зерделеуге, сондай-ақ жаратылыстану ғылымдары, жоғары мектеп педагогикасы, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық ғылымдар салаларындағы жаңа зерттеулермен қатар, заманауи ғылымның маңызды бағыты - жасанды интеллект пен цифрлық технологиялар мәселелеріне арналған мақалалар енгізілген. Жинақ жоғары оқу орындарының оқытушыларына, докторанттарға, магистранттарға, колледж және мектеп мұғалімдеріне арналған.

В сборник вошли статьи, посвященные исследованию и изучению научного наследия общественного и государственного деятеля, учёного-энциклопедиста, профессора Халела Досмухамедова, а также включены статьи, посвященные новым исследованиям в области естественных наук, педагогики высшей школы, социально-экономических и правовых наук, актуальным вопросам современной науки — искусственному интеллекту и цифровым технологиям. Сборник предназначен для преподавателей вузов, докторантов, магистрантов, учителей колледжей и школ.

The proceedings include articles devoted to the research and study of the scientific heritage of the public and statesman, scientist-encyclopaedist Professor Kh. Dosmukhamedov, as well as articles devoted to new research in the fields of natural sciences, higher education pedagogy, social, economic, and legal sciences, current issues of modern science — artificial intelligence and digital technologies. The proceedings are intended for university lecturers, PhD and Master's students, and teachers of colleges and schools.

ISBN 978-601-262-617-9

©Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің баспасы, 2025
©Издательство ASUPress

АЛҒЫ СӨЗ

Саламат Идрисов

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
басқарма төрағасы-ректор

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Халел Досмұхамедұлы атындағы Атырау университеті ХХ ғасырдың алғашқы жартысында Қазақстанда жоғары білікті мамандар дайындау жолында ашылған жоғары оқу орындарының бірі екенін мақтанышпен атап өтеміз. 2025 жылы еліміздің ғылымы мен білім саласы үшін үлесін қосып, ізгі жолда қызметін жалғастырып отырған Атырау университетінің құрылғанына 85 жыл толып отыр. Бұл атаулы дата, торқалы той университеттің өңірлік және ұлттық деңгейдегі ғылым мен білімнің дамуына қосқан зор үлесінің айғағы.

Дәстүрлерді жалғастыра отырып, биік белестерді мақсат еткен Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің игі дәстүрлерінің бірі - «Халел оқулары» халықаралық деңгейде тұрақты өтетін ғылыми-тәжірибелік конференция. Халықаралық конференция қоғам және мемлекет қайраткері, қазақ зиялыларының көшбасшыларының бірі, энциклопедист ғалым Халел Досмұхамедұлының бай ғылыми-педагогикалық мұрасын зерттеуге, сондай-ақ қазіргі қазақстандық ғылым мен жоғары білімнің өзекті бағыттарын талқылауға арналған.

Конференция барысында жаратылыстану ғылымдары, жоғары мектеп педагогикасы, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық ғылымдар салаларындағы жаңа зерттеулермен қатар, заманауи ғылымның маңызды бағыты - **жасанды интеллект пен цифрлық технологиялар** мәселелері де қарастырылады.

«Халел Досмұхамедұлы оқулары – 2025» Каспий маңы елдері қауымдастығының құрамындағы Қазақстан, Әзербайжан, Иран, Түркіменстан, Ресей мемлекеттері университеттері мен ғылыми орталықтарының, алыс-жақын шетелдердің ғалымдарының қатысуымен заманауи ғылым мен білімнің өзекті мәселелерін талқылап, өзара тәжірибе алмасатын маңызды алаң. Бүгінде Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті Каспий маңы, Орталық Азия және Түркі мемлекеттерімен ғылыми ынтымақтастықты дамыта отырып, халықаралық деңгейде серіктестік байланыстарын кеңейтуде.

«Халел Досмұхамедұлы оқулары – 2025: ғылым мен білімнің дамуындағы заманауи инновациялар және жасанды интеллект» халықаралық конференциясы жұмысына сәттілік, ғылыми ізденістеріңізге шығармашылық табыс тілеймін!

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ ТАРИХЫ: НОҒАЙЛЫ-ҚАЗАҚ ЖЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ ЖАҢА ПАЙЫМДАУЛАР

Бағдан Момынова,
филология ғылымдарының докторы, профессор
(Алматы, әл-Фараби ат. ҚазҰУ)

Қазіргі қазақ әдеби тілі әдеби тіл критерийлерінің барлық талаптарына жауап береді. Бірақ қоғамдық даму мен әлеуметтік, мәдени өзгерістерге, өркениетке байланысты бірнеше шешімін күткен мәселелер бар:

«1. Ауызша әдеби тілдің қалыптасуына зор ықпалын тигізген ноғайлы-қазақ жырларын қазақ әдеби тілінің бастау-көзінің бірі ретінде толық таныту;

2. Қазақ әдеби тілі тарихындағы шағатай тілі мен қазақтың ескі жазба әдеби тілі проблемасын тереңдете зерттеу:

а) Қоғамды белгілі бір коммуникативтік қызмет атқарған ХІҮ-ХҮІІІ ғғ. жазба мұралардың тілін позитивті бағалау;

ә) Қазақтың жазба әдеби тілінің бастауында қоспа сипат барын көрсету, зерттеу;

б) Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерін қазақ әдеби тілі пәнін оқытуда толыққанды пайдалану;

3. ХХ ғ. басындағы қазақ әдеби тілінің тарихын зерделеу, тұлғаларды түгендеу, мұраларға сараптама жасау, сөйтіп тарихын толыққанды етіп жазу;

4. Қазіргі қазақ әдеби тілінің проблемалық мәселелері:

а) терминология мен әдеби тіл байланысын терең зерттеу, лексикографиялық және терминографиялық еңбектерді әдеби тіл нормасын бекітуші құрал ретінде пайдалану;

ә) қазіргі қазақ ұлттық әдеби тілдің әлеуметтік негіздері мен сыртқы әсерлердің лексикалық құрамының өзгеруіне ықпалы, ұлттық әдеби тілдің өміршендігі, нормаларының кодификациялануы мен аутенттілігін арттыру жолдарын белгілеу;

б) қазақ диаспорасының әдеби тілі мәселесін зерттеу т.б.» [1].

Осы мәселелердің ішінен ауызша әдеби тілдің қалыптасуына зор ықпалын тигізген ноғайлы-қазақ жырларын қазақ әдеби тілінің бастау-көзінің бірі ретінде толық таныту жолындағы ізденістер мүлде жоқ емес, болған, бар және тың пайымдаулармен толығуда. Соған орай әдеби тілдің тарихына байланысты кейбір мәселеге тоқталып көрелік. Алдымен, неге ноғайлы-қазақ жырлары деп атау керек, олай атаудың негізі бар ма деген сұраққа орай филология ғылымдарының докторы Ғ.Әнестің пікірлерін келтіріп көрелік: «2005 жылы тұңғыш рет қолда бар «Қырымның қырық батыр» жырлары циклін түгендеп, тұтастырып, бір кітап аясында жариялағанымызда [2] еңбектің шекесіндегі «Ноғайлы жырлары» деген сериялық анықтама-таңба көпшілік оқырманның таңданысын туғызды. Жинақтың «Қосымшалар» бөлімінде (450–542-бб.) осы ғылыми терминнің сырын ашатын академик В.М. Жирмунскийден бастап көптеген қазақ, татар және башқұрт фольклортанушыларының еңбектеріне сілтеме жасалса да, шынын айту керек, «Ноғайлы жырлары» атауы дәл сол тұста тілімізде тұрақтана қоймады. Тіптен біздің арнайы тапсырысымызбен жазылып, жарық көрген көрнекті жазушымыз Әнес Сарайдың «Ноғайлы» кітабынан [3] кейін де сірескен сең қозғалмады. Тек Қазақ хандығының 550 жылдығы тойланған тұста қоғамтану ғылымымызда тың тақырыптарға жол ашылып, кезек төл тарихымызға тікелей қатысты Жошы ұлысының, ал тақырыпты кеңірек қозғағанда, Алтын Орда проблематикасын танып-білу, зерттеу қажеттілігі туғанда ғана «Ноғайлы дәуірі» мәселесі алдымыздан шықты. Алдағы уақытта ХІҮ–ХҮІ ғасырлар арасын қамтитын «Ноғайлы заманы», оның қазақ тарихындағы орны, әдебиетіміз бен мәдениетіміздегі терең іздері **қыпшақтанудың** жеке бір саласы ретінде ауқымданып, тереңдеп орнығатынына сеніміміз зор. Әрине, халқымыз басынан кешкен Ноғайлы дәуірінің сыны мен сыры Алтын Орда, Жошы ұлысы және Ноғай Ордасы тарихымен кіндіктес екені сөзсіз, десекте арада 600-700 жүз жыл өтсе де қазақ пен ноғайдың және қарақалпақ пен «құрама» өзбектің санасынан өшпей келе

жатқан тарихи феноменді құбылысқа ерекше көңіл бөлініп, арнайы ғылыми зерттеу объектісі ретінде қарау – заманауи, креативті қажеттілік. Кеңес заманында 1960–70 жылдардағы ...рухани түлеу жылдарында ұлттық құндылықтарымызға деген жаңаша көзқарастың нәтижесінде аты аңызға айналғанымен сөзі бізге жетпеді деп жүрген Асан Қайғыдан бастап, Қазтуған мен Доспанбет, Шалкиіз бен Жиенбет, Марғасқа жыраулардың жауынгерлік жорық жырлары қазына-қазанымызға олжа болып салынды. Ұлт мұрасын зерттеушілер, оның ішінде классик жазушы әрі тарих білгірі, ғалым Мұхтар Мағауин бұл орайда «хандар дәуірі әдебиеті» терминін қалыптастырды [4]. Әрине, олардың Алтын Орда билеушілері мен Қазақ хандығына тікелей қатысты екені сөзсіз, десекте бұл шоқтығы биік поэзия маржандарын ерекшелеп, халық санасындағы көне ұғымды жаңғыртып, Ноғайлы дәуіріндегі «Ноғайлы жырлары» десек орынды болмақ. Оған жырлардың ономастикалық кеңістігі, яғни өлең құрылымындағы антропонимдер (кісі аттары), топонимдер (жер-су атаулары) және этнонимдер куә бола алады» [2]. Әдеби тіл тарихы қоғам тарихымен бірлікте дамиды, ендеше тарих беттеріндегі Алтын Орда туралы деректерге көз жүгіртейік:

«XIII-XIV ғғ. Еуразия аймағының болмыс-бітімін, бейнесін өзгерткен кезең болды. Шығысында Ертістен басталып, батысында Дунайға, солтүстігінде Бұлғар мен Башқұртқа дейін созылған, оңтүстіктегі шегі Темір Қапыңқа (Дербент) жетіп, оңтүстік-шығысы Ертістің жоғары ағысынан Алакөл мен Балқаш көліне (Көкше теңіз), одан әрі Сырдарияға барып, тірелетін алып аймақта, дүбірлі ұлы далада Бату хан 1236-1242 жж. Жошы династиясының біртұтас билігін орната алды. Жошы билігі Сырдарияның орта ағысымен Аралдың оңтүстігін ала Солтүстік Хорезмге, Үргенішке, Үстірт пен Маңғыстау ойпатына дейін жетті. Тарихта «жошылар» деген атпен белгілі болған билік иелері Жошы ұлысын Батудың немересі Мөңке-Темір (1267-1280) билеген кезде ешкімге тәуелсіз билік құруға қол жеткізді. Мөңке-Темір өзінің атымен тәуелсіздіктің көрсеткіші алғашқы тиын-ақшаларын (монеталар) шығарды. Бұл мемлекет арабтар «солтүстік татарлардың хандығы (билігі)», «Дешті-Қыпшақ мемлекеті», «Жошы ұлысы», еуропалықтар «Құмандар елі (яғни қыпшақтар елі)» деп, орыстар «Орда» т.б. атаған мемлекет осылайша пайда болды. Алтын Орда немесе «салтанатты», «ұлы» дегенді білдірген «алтын» сөзімен аталған Орда XIII-XV ғғ. Жошы ұлысының құрамына енген халықтардың көшпенділері де, отырықшылары да болды және олардың мәдени деңгейлері әр түрлі болды, олар әр түрлі дінді тұтынды. XIV ғасырдың басында Еуразияда ислам діні тұтастай таралды. Өзбек хан мен (1312-1342 жж.) мен Жәнібек ханның (1342-1357 жж.) тұсында билік әбден күшіне енді, олардың үлкен әскери құрылымы болды, ондаған қалалар салынды (тарихшылар 110-нан астам қала болғанын айтады). Олардың қатарында Сарай, Сарай-ал-Джелил, Хорезм (Үргеніш), Гулистан, Булгар, Биляр, Азақ, Қырым, Қафа, Жаджитархн, Орда-Базар, Бек-Базар, Үкек, Сарайшық, Мохаш, Шехр ал-Джедид, Маджар т.б. Бұл қалалар әкімшілік және мәдени ірі орталықтар болды. Ғалымдар XIV ғасырда Алтын Ордада болған саудагерлер мен дипломаттардың әңгімесі негізінде хандықтың ірі қалаларын суреттей келе, олардың ішінде Хорезм, Сығанақ, Сайрам, Жаркенд, Дженд, Сарай, Маджар, Акчакерман, Кафу, Судак, Саксин, Укек, Болгар, Дербент қалалары мен Сібір-Ібір, Башкирд, Чулыман сияқты аймақтарды атайды. В.Г.Тизенгаузен араб жиһангері Ибн-Халдунның: «Обширное царство на севере от Хорезма до Яркенда и Согда и Сарая, до города Маджара и Аррана, и Судака и Баку, из городов Ширвана, и возле него «Железные ворота», а на юге до границ Константинополя» [5, Стр.387].

Осындай деректі қазақ тарихшы ғалымы З.Қинаятұлы да келтіреді: «Ежелгі дәуірлерде Евразия кеңістігінде мемлекеттік деңгейге көтерілген (state») 30-ға жуық субъект хандық немесе мемлекет салтанат құрды. Олар: Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы, Ұлы Иозы, Алан, Сәнби, Тоба, Жоужуан, Ұлы көктүркітер қағанаты, Түргеш, Батыс түрк қағанаты, Ұйғыр, Қырғыз хандығы, Қарлұк, Қарахан, Оқыз, Кимек, Қыпшақ, Монғол, Батыс Ляо (Қарақытай) мемлекеті, Кереит, Найман хандығы, Қыпшақ хандығы, Жошы ұлысы (Алтын орда), Ақ Орда, Көк Орда, Көшпенді Өзбектер мемлекеті, Моғолстан және Қазақ хандығы» [6, 3-б.].

«XVI ғасырда ыдыраған Алтын Орда мемлекетінің халқынан: қыпшақ, найман, қоңырат, жалайыр, қаңлы т.б. әйгілі рулар өз еріктермен немесе күшпен қазақтарға келіп қосылып,

Қазақ ордасын құрды» деп З.Қинаятұлы өз еңбегінде Ш.Уәлиханов сөзін келтіреді [7, С.152-153].

«Деректерге сүйене отырып, «негізгі топтары қазақ жерінде салтанат құрған Сақ конфедерациясы, Үйсін, Қаңлыдан Қарахан мемлекетіне дейінгі дәуірді «Қазақ даласында құрылған ежелгі түрік мемлекеттері кезеңі» деп тануды жөн көрдік. Бұл қазақ даласындағы мемлекеттіліктің ең алғашқы кезеңі болып табылады. Сонымен,

1. Қазақ даласында құрылған ежелгі түрік мемлекеттері кезеңі: Сақ конфедерациясы, Үйсін, Қаңлыдан Оғыз мемлекетіне дейін.

2. Протоқазақтық Қимақ, Қыпшақ мемлекеті кезеңі. Олай дейтініміз қазақ мемлекетінің басты сипаттары (жер аумағы, халықтың этнобірлігі, қазаққа тән тілі, мәдениеті) осы кезеңде жинақталып толысқан еді.

3. Моңғол ұлыстары билігі дәуіріндегі Қазақ мемлекеті: Жошы-Қыпшақ ұлысы, Ақ Орда мемлекеті.

Қазақ хандығы кезеңі [8,17-6.].

«Бұрынғы Жошы ұлысы аумағындағы Алтын Орда мемлекетінің ыдырауы процесінде оның батыс аумағында құрылған жаңа мемлекеттік құрылым Ноғай Ордасы болды. Ноғай Ордасы негізінен Еділ мен Жайық арасындағы кең байтақ аумақты алып жатты. Ноғайлардың көші-қон аумағы солтүстік-шығысында Батыс Сібір ойпатына дейін, солтүстік-батысында Қазанға, оңтүстік батысында Арал өңірі мен Каспий аймағының солтүстігіне дейін жететін, ал кейде олар Маңғыстау мен Хорезмге барып жүретін», - деп жазады М.Ноғайбаева [9, 66-73 бб.].

Сонымен қазақ әдеби тілінің тарихындағы **ноғайлы дәуірі – қазақ әдеби тілінің бір арнасы** болып саналады дегенді қалай негіздеуге болады. бірнеше пікірлерге назар салып байқайық. «Ақиқатын айтар болсақ, қыпшақ тілді ортаның халықтарының бірде-біреуі осындай жалпылық ықпал ету мүмкіндігі жағынан *ноғайлымен, ноғаймен* теңесе алмайды. Қазақ халқының жартысына жуығы алшындар, қоңыраттағы маңғытайлар, арғындағы бесмейрамдар, уақтар, үйсіндегі сіргелілер т.б. іс жүзінде ноғайлыдан шықса, қазақтың 17 ғасырға дейінгі рухани мәдениетінің басым бөлігі осы ноғайлы мәдениетінің жалғасы болып табылады. Асан қайғыдан бастап Доспамбетке дейінгі сөз иелері, яғни № 1-ден №10-ға дейінгілері осы ноғайлы ортасының тұлғалары болып табылады. Бүгінгі қазақ мұны мойындауға құлықсыз да болар, бірақ ақиқаты солай», - деп жазды С.Қондыбай [10, 42-б.].

С.Қондыбай сонымен қатар, өзге ұлттардың, атап айтқанда, тек қазақ емес, қарақалпақ, өзбек, татар, Солтүстік Кавказ халықтары, адығ, дағыстандықтар, башқұрт, орыс, украин, қырғыздар, қыпшаққа қатысы жоқ түрікпендер де ноғайлы мәдениетінің ықпалынан қалыс қалмағанын айтады. Қаншама өзгерістер мен даму, құлдырау кезеңдерін бастан кешірсе «Ең бастысы – ноғайлы феноменінің қалыптасқан жері мен уақытын Маңғыстау мен Үстірт екендігін ғылыми ақиқат ретінде» көрсетуге тырысқанын айтады [10, 46-б.]. Ноғайлы дәуірінің әдебиеті деп ХҮ-ХҮІ ғғ. Ноғайлы тайпаларының әдебиеті аталады. Ал *ноғай, ноғайлы, ноғайлы дәуірі* мен қазақ әдеби тілі, оның тарихи арналары ұғымдары арасындағы сабақтастықты түсіну үшін ноғайлы дәуірі туралы деректерге тағы да тоқталған дұрыс: «Ноғай жұртының шығу тегі туралы ізденістер аз болған жоқ. ХІХ ғ. К.Ф.Сатль, Г.Перетяткович, А.И.Мусин-Пушкин, П.Бутков, Л.Люсье сынды тарихшылар мен тарих әуесқойлары өз пікірлерін ортаға салды. Негізгі тұжырым: ноғайлардың татар-моңғол, болмаса қыпшақ-моңғолға қатыстылығы төңірегінде болды» [3,17-б.]. Тарихи әдебиеттерде Ноғай Ордасының негізін қалаған Едіге, орданың арқа сүйеген елі **маңғыттар** деп көрсетіледі. «ХҮ ғасырда маңғыт тайпалары билік жүргізе қоймаған. Бұл кездегі маңғыт жұртын құраған найман, қоңырат, қыпшақ, минг т.б. рулар өздерінің жеке билеуші элитасы бар ірі тайпалар болған» [3,12-б.]. Ал «Тайпалық конфедерациялар көшпелі империяға айналып кете алады. Бірақ үнемі емес. Империялар бір рудың консорциялық тобырдың күшеюі нәтижесінде, осындай топтың басында күшті харизматикалық тұлғаның тұруы нәтижесінде пайда болады [11,20-б.]. С. Қондыбай хандықтың басқа емес қазақ аталуы кездейсоқ жәйт еместігін дәлелдеуге тырысады.

1510 жылдардың ортасына таман Ноғай Ордасы ыдыраудың аз-ақ алдында тұрды. Бұл кезде қазақ ханы Қасым хан өз мемлекетінің аумағын Жайыққа дейін кеңейтеді. Қасым Сарайшықта билік жүргізіп, ноғайларды өз бағыныштыларының қатарында санаған. Бірақ кейін Қасым өлген соң Ноғай мырзалары 1530-1570 жылдары өздерінің иелігін Орталық Қазақстан аумағына, яғни Сарысу өзеніне, Оңтүстікте Сырдарияның төменгі ағысы бойы мен солтүстікте Есіл өзенінің төменгі сағасына дейінгі аумаққа кеңітті. 1530-1540 жж. Ноғай Ордасының қуаты шарықтау шегіне жетіп, құрамына Қазақ хандығы жаппай өтеді. Кейін Москва мен Орта Азия сауда орталықтарына байланысты шиеленісті жағдай орнап, Ноғай ордасы Үлкен Ноғай және Кіші Ноғай ордаларына бөлініп кетеді. Үлкен Ноғайлар бұрынғы территорияның кішірейген бөлігінде, ал Кіші Ноғайлар Кавказда қоныстанды. Бірақ олардың ыдырауы жалғаса берді де бір бөлігі қарақалпақ, ал енді бір бөлігі қазақтардың құрамына кірді. Ноғай Ордасының одан әрі ыдырауы «ұлы аштық жылдары» билік құрған Исмаил немересі Орманбет қазасынан соң өршіп, ноғайлардың қалған бөлігі де қазақтарға қосылды. Орманбеттің қазақсы қазақ халқының ауыз әдебиетінде «он сан ноғай бұлген күн» кезеңі түрінде сипатталады. Қазіргі орта мектепке арналған оқулықтарда «жоқтау» жанрын түсіндіргенде, Орманбетке арналған жоқтау беріледі, «он сан ноғай бұлген күн» деген тұтас жолдар жоқтау құрамында бар.

«Шейх-Мамай ұлысының қалған бөлігі қазақтарға қосылған соң, орыстар «Үлкен Ноғайлар» деп атаған бөлігінде билік үшін күресті жалғастырды. 1640 жылдары ноғай ордасын сыналай бөлген қалмақтардың Еділ бойына көшіп келуімен қазақ-ноғайлардың іргесі ажырайды [9,71 бб.]. Кейіннен ноғайлардың бір бөлігі Астрахань, енді бірі Қырым, бір бөлігі Солтүстік Кавказға, бірі Қазақ хандығына келіп қоныстанады. Сары ноғайлар 1380 жылдан соң ислам дініне өтіп, батысқа кетіп, Қазан, Қырым, Қасимов (Еділ) хандықтарын құрып, өздерін татар (монғол) деген. Қара ноғайлар ХҮІ ғасырда он сан ноғай хандығын құрады. Маңғыт ноғайлар Маңғыстау жерінде қазақтармен қатар өмір кешкен. Едіге, Орақ, Қарасай-Қази маңғыттан шыққан. Ноғайлардың кіші жүз қазақтарының арасында көп қоныстанғаны тарихтан белгілі жайт екенін қазақ тарихшылар нақты айтады. Олардың шығу тегі туралы деректер орыс зерттеушілерінің деректерімен қарайлас. Ал орыс ғалымдарының ноғайлардың тегіне байланысты пікірі екіге жарылады: 1. Алтын Орда құрамына енген қыпшақтармен (половец) туыс; 2. Алтын Орданың әмірі Ноғай маңғыт руынан шыққан, түбі маңғыттарға барып тіреледі деген көзқарас. Белгілі жазушы Ә.Сарай ноғайлы құрамына енген тайпалардың В.В.Трепавлов (10, 499-504-б.) келтірген Ноғай Ордасы құрамына енген тайпалардың тізіміндегі Алшын, Байыс, Байұлы, Баяут, Бадрақ, Жалайыр, Қаңлы, Қатаған, Кенегез (шекті), Керейт, Керей, Қыпшақ, Сары Қыпшақ, Қара қыпшақ, Қырық, Қоңырат, Қоралас, Құланшы, Масар, Меркіт, Мың, Найман, Тама, Үйсін, Арғын мыңы, Телеу, Жүз, Шөмішті (табын) қазақтың бел рулары екенін айта отырып [3,17-6] қыпшақтық, түркілік негізі барын дәлелдеуге тырысады. Ә.Сарай В.В.Трепавловтың маңғыттар Шыңғыс империясының «сол қағанатына» енгендіктен, батысқа жылыстауы мүмкін емес деп, олардың Дешті Қыпшақта қалай пайда болғанын түсіндіре алмайтынын ескертеді [3, 52-б.]. Ноғайлардың өздерінің аңыздары мен шежірелерінде байырғы отаны ретінде Ұлы Бұхарияны атап, одан Өзбек заманында «Қырғыз Алатауына», - келдік деген сөзінде келтіреді [3,15-б.]. Пікір алшақтығы болуына қарамастан ноғайлардың Маңғыстауда, батыс Қазақстаннан келіп шығуын тарихшылар осылайша дәлелдеп баққан. Ал «*Ноғай, нохай* – моңғолша «ит» деген сөз, тайпалардың шығу тегіне меңзейтін қасиетті тотемдердің бірі. Ноғай атауы 1481 жылы Сібір ханы Ибактың орыс патшасына жазған хатында алғаш рет ресми хатқа түсті де, ұзамай етек алып, кең жайылды» [3,17-б.].

Әрине, қатар өмір сүрген соң Кіші жүз қазақтары мен ноғайлылардың салт-дәстүрінде, ырымдарында ұқсастықтардың болуы заңды. Өзара туыс екі Орда – ноғайлар мен қазақтардың - бірге көшіп жүрген уақыты қазақ эпостарында «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған алтын заман ретінде еске алынатынын» Шоқан да айтқан. Екі халықтың этникалық құрамының бірдейлігін, Ноғай рулары найман, арғын, қоңырат, қыпшақ, алшын, қытай, қаңлы, алаша,

тама, керейт, керей, бозоғлы керей, оңғар найман, қарт қазақтан тұратыны, тілінде, салтында айырмашылық жоққа тәндігін де тарихшылар бөле-жара айтады.

Ноғай Ордасындағы түрік руларының қазақ хандығының құрамына ең көп өткен кезі ХҮІ ғ. 50-жылдары мен ХҮІІ ғ. ортасы саналады. Яғни қазақтар мен ноғайлардың құрамында бірге болғандығын, екі халықтың бірлігінің ХҮІІ ғасырға дейін үзілмегенін, сондықтан фольклоры ұқсас, түп-тамырында ортақтық барын жоққа шығару қиын.

«Ноғайлы дәуірінде жасалған әдебиеттің тағы бір көрінісі деп қисса, дастан, шежіре, лұғатнаме түрлерінде жеткен шығармалар аталады. Ноғайлы билігіне дейінгі түркі халықтарының көне ортақ әдебиетінің жалғасы деп таныған жөн», - дейді Х.Сүйіншәлиев [12,209-б.]. «Сондықтан ноғайлы деген атаудың қашудың жөні жоқ, ал ноғайлы дәуірінің қазақтың ауызша әдеби тіліне әсерін жоққа шығаруға еш болмайды. Ноғайлы дәуірінің ізі қазақ халқының бүгінгі тарихында да бар. Қазақ халқының құрамында қазақтың үш жүзінің құрамына кірмейтін қожа, төлеңгіт, төлеуіттер және ноғай қазақтар бар» [13,6-б.].

Ноғайлар немесе ноғайлылар елдің батыс өңіріне қалай келген? «Ел ішіндегі, онда да ноғай қазақтар өздері айтатын аңызға сүйенсек, ертеде Жайық өзені саласы Сақмарданнан қашқан 25 түтіндей татарлар кіші жүз қазақтарына келіп қосылады. Өздері төрт ата екен: қазанқұлақ, қостанбалы, қаяс, үйсін. Жергілікті халықпен қыз алысып, қыз берісіп, бертін келе қазаққа әбден сіңісіп кетіпті. Орыс зерттеушілері ноғай қазақтардың арғы тегі татар деп есептейді. Бұлардың тегі туралы: «Кундровские татары ногайцы, переселившиеся в Астраханскую губернию с Северного Кавказа. Получили кундровские наименование от жителей Кундрау вблизи Астрахани», - деп те көрсетіледі [14,18-б.].

Бұл дерек ноғайлардың татарға қатысы жоғын байқатады. Ноғай қазақ деген атауды берген Жәңгір хан деген деректер бар. Осы атаумен жеке ру болып тіршілік құрған. Ноғай-қазақ аталған тайпалардың мұраларына: фольклорлық шығармалар, ақын-жыраулар поэзиясы, шежіре, қисса, дастандар, көне жазба әдеби ескерткіштер жатады. Ноғайлы аталып, кейін бір-бірінен бөлініп кеткен түрік тайпаларының көпшілігі өздерінің ноғайлы кезінде жырлаған шығармаларын мүлде ұмытқан, жұрнақтарын сақтаған. Қазақ ноғайлылар сол кездегі мол мұраға ие болып, көпшілігін жоғалтпай сақтап қалған, кейбірін қайта өндеген, сөйтіп, қазақтың төл әдебиеті қатарын байытқан. «Ноғайлы – бір кездері ат тұяғымен әлемнің жартысын жаулап, миллиондаған жат жұрттықтарды бағындырған алып Алтын Орданың ыдырау кезеңіндегі алпыс екі баулы қыпшақтың бір сынығы Ноғай-Қазақтың бүлген, бүлінген дәуірі. Оны тарихи, әдеби-мәдени және тілдік тұрғыдан танып білу қазақ баласына парыз» [15]. Ноғайлы деп аталып жүрген дәуірдің негізгі тілдік ескерткіші – **«Қырымның қырық батыры»**. Жырды алғаш жырлаған белгілі жырау – Мұрын Сеңгірбекұлы. Жырдың дүниеге келуі Сыпыра жырау есімімен байланыстырылады. Сыпыра жырау бұл жырды Әбіл жырауға, Әбіл Нұрымға, ал ол Мұрын жырауға аманаттайды. Жыр қырық тараудан тұрады. Әр тарауы жеке бір батырға арналған. Сюжетінің саны әр түрлі аталып жүрген (27,26,28) жырдан тұрады. «Қырымның қырық батыры» жырларының құрамына 41 батыр туралы 35 жыр бар деп есептеп, «Тана» жырының жеке батырлар тобына емес, «Қарадан батыр ұрпақтары» тобына жататындығын анықтаған және қолжазба қорынан «Құттықия», «Едіге», «Манашы», «Жаңбыршы», «Шынтас», «Шынтасұлы Төрехан», «Сұлтанкерім», «Қартқожақ», «Құлыншақ» жырларын топқа енгізген – ғалым Қ.Сыдиқов. Бұл жыр туралы зерттеулер мен мәліметтер Орталық Ғылыми кітапханасында сақталған. Жырды әр жылдары А.Хангелдин, Б.Жақыпбаев, М.Хәкімжанова, М.Исаева, Д.Мұрыновтар жазып алған. Жырлардағы *ел, ру, халық* атауларына *тоқсан баулы ноғай, қара қыпшақ ноғай, қалмақ, сыбан, Қостөре* елін жатқызуға болады. Ноғайлы *елі, тоқсан баулы ноғайлы жұрты, қалмақ* сияқты этнонимдік атаулар бар. «Қыдырбайұлы Қобыланды» жырында кездесетін мағынасы күңгірт сөздерге *тәбісім* (тәбісім ету), *қасаба, зерең, заңғар* (Жалғыз қара көргесін Заңғар қалмақ қуанды), *үп* (Қырық нарға үп артты), *шеңші* (Шеңші иттің зоры екен), *ақшы* (Ақшы болып еліне Қызыл бастың барад), т.б. жатады. Бұл қолданыстағы **заңғар** *есер, залым* мағынасында болса, *үп* жүк мағынасында, *ақшы* (тілегін тілеуші, тілекші) мағынасын береді. Кірме сөздер қабаты араб-парсылық сөздерден құралады. Діни сөздерден *мақшар, шілтен, мажсихаттау* сияқты бірен-

саран ғана сөздер ұшырасады» [1]. Ғалымдардың еңбектерінде жыр атауы, оның тарихи дереккөз ретінде танылуы, ноғайлымен байланысы туралы уәждердің аз екені сөз басында айтылды.

Бірде мойындалып, бірде мойындалмай жүрген С.Қондыбай фактілері мен пікірлерін келтіре отырып ондағы мынадай негізгі ойларды тізіп көрсетуге болады:

1. Көптің батылы жетіп бара бермейтін «Қырымның қырық батыры» жырының атауындағы Қырым сөзінің Қырым түбегіне қатысы жоғын көрсетеді;

2. Қазақ зерттеушілерінің осы жырлар комплексін, бұл ғана емес, ауызша әдеби тілдік мұралары бізге жеткен белгілі жыраулардың бәрін де иемдене қалатын қырым татарларынан бой тартқандық деп түсіндіреді. «Қырға, яғни Үстіртке шығып кету» тіркесімінен бастау алатын **Қыр** сөзінің семантикасын ашып берген.

3. Маңғыстаудағы Үстірт (Қыр) мен осы ландшафтың шегін карталар мен сызбалар арқылы нақтылап, ондағы жер атаулары, өсімдік, шөп атауларының болғанын, қазірде барларын көрсеткен. Айталық, *Есен-қазақ түлейі, Қаратүлей, Күйкенұшқан, Қарақұдық, Ашағар* топонимдерінің Бейнеу маңында екенін дереккөздер келтіре отырып айтады;

4. Жекелеген адам аттарының 14 ғасырда өмір сүрген тұлғалар екенін тарихи деректер, ғалымдардың еңбектерінен алған дәйексөздер арқылы көрсеткен;

5. Алты жырды бөліп алып (Едіге, Нұрадын, Мұса, Орақ-Мамай, қарасай-Қази, Жаңбыршыұлының тарихта есімі барлары Едіге, Тоқтамыс хан және Ақсақ-Темір деп кесіп айтады;

6. 30-дан астам жырдың постноғайлық ортада аңсаудан (ностальгия) туған деп есептейді. Шығу уақыты өздері өмір сүрген уақыттан 200 жыл бұрынғы, Әз Жәнібек пен Асан қайғы, Абат батыр заманындағы батырлар туралы аңыздарды пайдаланып жазылған деген тұжырым жасайды;

7. Кейбір жырлардағы тарихи тұлғалар, жер-су атаулары алдыңғы нұсқадағы нақты атаулардың орнына кейінгі заман атауларын қойып айтып, компиляцияланған жырлар дейді. Компиляцияның жер бетіндегі халық атауының әдеби дәстүрінде барын, жырлар циклінің сол әс-ірекеттен тыс еместігін батыл айтады.

Ноғайлы жырлары басқа да халықтар тарапынан зерттеліп келеді. Ә.Сикалиев - «Ногайский героический эпос» (Москва, 1994) монографиясының авторы. Ә.Сикалиев «Едіге» эпосын 1958 жылы Черкасск қаласының іргесіндегі «Тоқтамыс» (Үлкенхалық) ауылының тұрғыны 70 жастағы Әжісқақ Жұмалиұлы Құмықовтан жазып алып, жолма-жол орыс тіліндегі аудармасын акад. В.М.Жирмунскийге салып жіберген. Оны академик өзінің «Тюркский героический эпос» еңбегінде атап өтеді. Ноғай жазушысы Иса Капаев Черкасскіде «Половецкая луна» журналын ашып, онда «Едіге – 600 жыл» айдарында жырдың Ф.Сейдахметова жасаған аудармасын, В.М.Жирмунскийдің «Сказание об Едіге» зерттеуін жариялағаны келтірілген. Сондай-ақ 1994 жылы башқұрттар Уфа қаласында 5500 жолдан тұратын нұсқасын, 2000 жылы «Башқұрд халық ижады» көптомдығының 20-томы етіп қайта бастырған, 1991 жылы «Едіге» жырының және сонымен қабаттастыра Ноғай ордасының 600 жылдығын (Едіге басшылығымен 1391 жылы мемлекет болғанын қосып) ноғай халқы атап өткен. 2001 жылы 5-6 қыркүйекте қарақалпақ ғалымдары Нөкісте «Қарақалпақ халық дастаны «Едігенің» зерттелу мәселелері» атты халықаралық конференция өткізген.

«Қырымның қырық батыры» туралы ғана емес, кез келген ескі жыр нұсқалары туралы айтқанда біраз қиын мәселелерге сәулесін түсіретін мына «Кез келген ноғайлы, оғыз жырын оқығанда, зерттеп талдағанда ең алдымен осындай қағиданы, яғни кез келген эпостың астарында әлдебір жергілікті оқиға жататынын мойындау керек», яғни түбінде реалды оқиға болғанын есте ұстау керек деген сөзді ұстаным етуге тұратын пікір. Сонай реальдылықты ғалым Ғ.Әнес былайша көрсетеді: «Зерттеушілер қазақтың төл авторлық әдебиеті мен дүниетанымдық философиясының негізін XIII–XV ғасырларда ғұмыр кешті делініп жүрген **Сыпыра жыраудан** бастап тарқататынын білеміз [16] алынды. *Ескерер бір жайт:* бұл мәтіндерді толық текстологиялық талдаудан өткен канондық сыни нұсқа деп қабылдауға

болмайды. Алдағы уақытта Ноғайлының бұл жеті жырауының мәтіндері толықтырылып, «жаңаша» (яғни, түпнұсқалық тұлғада, көнеше) сөйленетіні, таңбаланатыны сөзсіз. – **Ғ.Ә.**].

«Кәрі жырау не дейді?!

Жемтік болды дұшпанға

Көп ноғайдың баласы,

Көздерімнің қарасы...

Алаш ардақтысы Халел Досмұхамедұлының «Аламан» кітабынан алынған **Қазтуғанның** (XV ғ.) қонысымен қоштасу толғауында:

Бұл қоныстан кетпесең,

Мұны талақ етпесең,

Атаңа нәлет кәпірдің

Пайдасын қалмаса игі еді,

Ноғайлы, қазақ жұртымының

Кейінгі туған балдары-ай! – деген өкініш жолдары бар.

Бұл ұзақ толғау абыз жыршының:

Айдаса – қойдың көсемі,

Сөйлесе – тілдің шешені,

Арғымағын жаз жіберіп, күз мінген,

.....

Өзіне тиген дұшпанын

Қарт бурадай тіздеген –

Мен – Қарғабойлы Қазтуған,

Қайғыланып асып барамын

Ноғайлы-қазақ елімнен! – деген төкпе жолдарымен түйінделеді.

Атақты **Шалкиіз//Шалгез жырау** (1465 – 1560) «Би Темірді хаж сапарынан тоқтатуға айтқанында»:

Темір еді биіміз,

Теңіз еді халқымыз,

Тебірлерге қалғанда

Теңселер сой-ды ауыр ноғай жұртыңыз! – деп толғайды» [15,69-70-бб.]. Ғалым

Ғ.Әнес бұдан әрі Жиенбет жырау, Доспанбет жырау, Асан Қайғы, Марқасқа т.б. жыраулардың жырларындағы ноғайлы сөзінің кездесуіне, семантикасына тоқталады: «Кейін Мұрат Мөңкеұлы сынды зар заман ақындардың шығармашылығына арнайы арқау болған **Алатау** (тау), **Сарыарқа** (жазық) сияқты жер атауларының Қазақстанның батыс өңірінде де барлығы, оларды күні бүгінге дейін жергілікті жұртшылық кеңінен қолданатыны айтылып та, жазылып та келеді.

Азаулық Доспанбет батырдың жырларынан Ноғайлы жұртының шекарасы сонау Қырым бойы мен Түркияға дейін созылып жатқанын көреміз:

Азау, Азау дегенің

Әл-Ғұсман паша жұрты екен;

Айнала бұлақ басы – Тең,

Азаулының Стамбұлдан несі кем,

Азаулының Аймадет Ер Доспанбет ағаның

Хан ұлына несі жоқ,

Би ұлынан несі кем!

Бұл жыр жолдарындағы **Азаулы** – бүгінгі Азов атауы, **Тең** – көне қыпшақ тіліндегі Таң/Дон өзені//қаласы, ал **Аға** сөзі «әскербасы» мағынасындағы көне әскери термин екенін есте ұстаған жөн. Ноғайлы – бір кездері ат тұяғымен әлемнің жартысын жаулап, миллиондаған жат жұрттықтарды бағындырған алып Алтын Орданың ыдырау кезеңіндегі алпыс екі баулы қыпшақтың бір сынығы Ноғай-Қазақтың бүлген, бүлінген дәуірі. Оны тарихи, әдеби-мәдени және тілдік тұрғыдан танып білу қазақ баласына парыз», - деп көрсетеді [15, 70-72-бб.].

Қорыта айтқанда, аталмыш жырларды талдау, тану – қазақ әдеби тілі турасында жаңаша пайымдауларға әкеледі деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Оқулық. - Алматы: «Қазақ университеті» баспасы, 2011.
2. Ғарифолла ӘНЕС: Ноғайлы жырлары: Ел мен Жердің қилы тарихы, 15.09.2023 ж. <https://www.minber.kz/2023/09/garifolla-anes-nogajly-zhyrlary-el-men-zherding-qily-tarihy/>///**Кітапта:** Әнес Ғ. Қазақ тілінің тарихы: Этимология. Этнография. Ноғайлы дәуірі. XX ғ. басы. - Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2025. – ... бет.).
3. Сарай Ә. Ноғайлы. Зерттеу. Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 488 бет.
4. Мағауин М. Қобыз сарыны. Алматы: «Жазушы» баспасы, 1968.
5. Тизенгаузен В.Г. - Спб, 1884, т. I-II, 387 стр.
6. Қинаятұлы З. Найман хандығы: тарихы және мәдениеті (XII-XIX ғғ.). - Алматы: «Мерей» баспасы, 2017. – 376б.
7. Валиханов Ч. Собр. Соч. В пяти томах. Т2. – Алматы. - 1985. сс. 152-153.
8. Қинаятұлы З. Тарихқа көзқарас. - Алматы: Мерей, 2017.
9. Ноғайбаева М. Ноғайлар құрамындағы қазақ ру-тайпалары туралы//Алаш, 2008, №4 (19).
10. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. - 4-том. – «Есен-Қазақ». - Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. - 400-б.
11. Қондыбай С. Жауынгерлік рух кітабы. Алпамыс ғаламы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 416 б.
12. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1997, 209-б.
13. Момынова Б. Қазіргі қазақ әдеби тілі: ізденістер мен жаңа пайымдаулар// Қазіргі қазақ тілінің функционалды стильдік құрамының эволюциясы. - Алматы: «Қазақ университеті» баспасы, 2010. - 262 б.
14. Даумов С. Ноғай қазақтар дегеніміз кімдер? // Парасат, 2004, №6.
15. Әнес Ғ. Қазақ тілінің тарихы: Этимология. Этнография. Ноғайлы дәуірі. XX ғ. басы. - Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2025. – ... бет.
16. Мақаладағы барша мәтіндік факті-мысалдар соңғы жинақтаушы басылым – «Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық» кітабының 1-ші томынан (Алматы: «Жазушы» баспасы, 2021 алыныды)///**Кітапта:** Әнес Ғ. Қазақ тілінің тарихы: Этимология. Этнография. Ноғайлы дәуірі. XX ғ. басы. - Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2025. – ... бет.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МОЛОДЕЖНОГО ТУРИЗМА В ПОЛЬШЕ

Скрипко Татьяна Александровна

профессор, доктор
экономических наук, адъюнкт,
кафедра туризма,
Университет туризма и
гостиничного бизнеса в Гданьске (Польша)

Лысяк Инга Геннадьевна

доктор технических наук,
Институт управления, экономики и логистики,
Поморская Высшая Школа
в Старогарде Гданьском (Польша)

Нургалиева Гульшат Жалгабаевна

кандидат географических наук,
ассоциированный профессор,
завкафедрой географии и туризма,
Атырауский университет
им. Х.Досмухамедова

Аңдатпа

Мақала жастардың тұтынушылық туристік мінез-құлқын, оның айқындаушы факторларын және оны қалыптастырудағы бейресми білімнің маңыздылығын талдауға арналған, әсіресе Польшадағы мектептік және халықаралық туристік белсенділік тұрғысынан. Эмпирикалық талдау арқылы мақалада польшалық жастардың туристік мінез-құлқы тек дәстүрлі факторлармен (ата-ана үлгісі, тәрбие) ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік дағдыларды дамыту стратегиясына сәйкес келетін "жасыл мектептер" және халықаралық алмасулар сияқты мақсатты білім беру бастамаларымен де белсенді түрде қалыптасатынына баса назар аударылады. Зерттеу нәтижелері Z ұрпағының белсенді саяхаттайтынын, жайлылықты жоғары бағалайтынын, сапарларды өз бетінше ұйымдастыратынын, бірақ біртіндеп мәдени-тарихи мұраға деген қызығушылығы азайып бара жатқанын, ал экологиялық факторға барған сайын көбірек мән беретінін көрсетеді.

Аннотация

Статья посвящена анализу потребительского туристического поведения молодежи, его определяющим факторам и значимости неформального образования в его формировании, особенно в контексте школьной и международной туристической активности в Польше. С помощью эмпирического анализа в статье сделан акцент на то, что туристическое поведение польской молодежи активно формируется не только под воздействием традиционных факторов (пример родителей, воспитание), но и благодаря целенаправленным образовательным инициативам, таким как "зелёные школы" и международные обмены, которые согласуются с государственной стратегией развития навыков. Результаты исследования показывают, что поколение Z активно путешествует, ценит комфорт, самостоятельно организует поездки, но постепенно меньше интересуется культурно-историческим наследием, а фактору экологичности придает все большее значение.

Annotation

This article analyzes the consumer tourist behavior of youth, the factors determining it, and the significance of non-formal education in its development, particularly within the context of school and international tourism activities in Poland. Through empirical analysis, the article emphasizes that the tourist behavior of Polish youth is actively shaped not only by traditional factors (such as parental example and upbringing) but also by targeted educational initiatives like "Green Schools" and international exchanges. These initiatives align with the national skill development strategy. The research results indicate that Generation Z is actively traveling, values comfort, organizes trips independently, but is showing decreasing interest in cultural and historical heritage. Conversely, the ecological factor is being given increasing importance in their travel decisions.

Негізгі сөздер: туризм, жастар, мемлекеттік стратегия, бейресми білім, мәдениетаралық алмасу бағдарламалары, саяхат, туристік қызметтерді таңдау факторлары

Ключевые слова: туризм, молодежь, государственная стратегия, неформальное образование, программы межкультурного обмена, путешествия, факторы выбора туристических услуг

Key words: tourism, youth, state strategy, non-formal education, intercultural exchange programs, travel, factors in choosing tourism services

Значение туристкой активности молодёжи для становления личности

Потребительское туристическое поведение – это совокупность деятельности, направленной на удовлетворение различных потребностей, результатом которых является приобретение туристского продукта. Упростив процесс, можно сказать, что у потребителя сначала возникает потребность, затем он оценивает возможные варианты удовлетворения потребности, затем потребляет и сравнивает ожидания и реальность. Потребительское поведение, отражающее спрос, определяется факторами:

- экономическими: макроэкономические, доходы и цены;
- социально-психологическими: досуг, демография, культура, урбанизация, профессия и мотивация;
- политическими: государственная, региональная политика в области туризма и спорта,
- инфраструктурная: транспорт, состояние средств размещения и питания, а также деятельность туроператоров.

Молодёжное туристическое поведение можно анализировать в довольно широком контексте, ведь путешествия можно рассматривать как возможность развития личности, изменения образа жизни, канал общения с природой, психофизического восстановления и т.д.

Туризм и экскурсионная деятельность в школах играют значительную роль в формировании туристического поведения молодёжи. Школьные педагоги стараются цели туризма связать с познанием страны, её преобразованиями и прогрессом, а также с воспитанием патриотизма и гражданской позиции. Среди различных форм туризма и экскурсионной деятельности, реализуемых среди школьников, в Польше распространены тематические поездки, экскурсионно-туристические походы, специальные туристические мероприятия, походные лагеря, а также «белые» (это форма школьной турпоездки или выездного обучения в Польше, которая проводится зимой) и «зелёные» школы (проводится весной или осенью и фокусируется на природе и экологии) [1, с. 53]. Они рассматриваются как альтернатива формальному образованию и массовому, единообразному, потребительскому восприятию окружающей действительности. В частности, это касается организованных поездок на определенную тему, с целью сделать образовательный процесс более привлекательным и стимулировать любознательность. Главные задачи организации учебного процесса в «зелёных» школах заключаются в том, чтобы:

- интегрировать природоведческие элементы в преподавание различных дисциплин,
- развивать навыки практического использования приобретённых знаний,
- знакомить учащихся с природными, историческими и культурными особенностями территории, где проходят занятия [3, с. 5].

28 декабря 2020 года постановлением Совета Министров Польши № 195/2020 была принята «Интегрированная стратегия развития компетенций 2030» [4]. Это документ демонстрирует направление польской государственной политики по развитию у специалистов разнообразных навыков, которые имеют основополагающее значение для личностного, социального и экономического развития. Стратегия разработана на основе широких общественных и межведомственных консультаций. Стратегия рассматривает компетенции (навыки) как фундамент современного общества и экономики, понимая их не только как теоретические знания, но и как практические умения и социальные компетенции. Ее основным положением является идея обучения на протяжении всей жизни. Предполагается, что развитие компетенций не заканчивается в момент окончания формального образования, а должно сопровождать человека на каждом этапе его активности.

В Интегрированной стратегии развития компетенций до 2030 года термин «компетенции» означает способность правильно и эффективно выполнять определённый вид деятельности, задачи или функции. Правильное выполнение означает применение соответствующих теоретических и практических знаний и соблюдение социальных норм, особенно связанных с данным видом деятельности. Принятое определение компетенций соответствует рекомендациям Европейского парламента и Совета по Европейской Рамке Квалификаций (Europejska Rama Kwalifikacji (ERK)), а также определению, принятому Организацией Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР). Как в польском, так и в

международном определении этого понятия, знания и установки являются неотъемлемым компонентом развития и использования навыков. Стратегия задает рамки для политики в области компетенций в Польше, охватывая всю систему образования и подготовки: общее образование, профессиональное обучение, высшее образование, неформальное образование и обучение в повседневной жизни. В соответствии с видением правительства, компетенции дифференцируются на три группы: базовые, профессиональные и надпрофессиональные или гибкие (*soft skills*). К базовым относятся: понимание и создание информации; многоязычие; математические; научно-технические компетенции. К второй группе относят: способность применять знания из конкретной сферы и приобретенные навыки для выполнения конкретных видов деятельности, связанных с профессией. К трансверсальным компетенциям в данной классификации относятся: цифровые; личностные, социальные и образовательные; общественные; предпринимательские; мультикультурные навыки, понимание межкультурных различий; критическое мышление и навыки решения сложных проблем; способность командной работы; адаптивность; лидерские качества; креативность [6, с.4].

Особое значение в стратегии уделяется развитию детей и молодежи. Именно в этих возрастных группах развитие ключевых компетенций имеет наибольший потенциал влияния на будущее общества. Документ подчеркивает, что школа должна не только передавать знания, но и формировать такие сквозные компетенции как: критическое мышление, умение учиться, цифровые навыки, умение работать в группе и коммуникативные способности.

Стратегия также предполагает развитие сотрудничества между образовательными учреждениями и работодателями, чтобы молодежь могла приобретать практический опыт через стажировки, проекты или профессиональную производственную практику. Подчеркнуто также значение неформального образования – молодежь должна иметь возможность развивать свои навыки посредством дополнительных занятий, волонтерства, общественных инициатив или курсов, реализуемых вне школы. Именно поэтому в Польше большой популярностью пользуются так называемые «зелёные школы». Они являются прекрасным примером сочетания туристической поездки школьного класса с элементами неформального обучения. Зелёные школы позволяют учащимся приобретать знания на практике, в непосредственном контакте с природой и в условиях, отличающихся от повседневных школьных занятий. Благодаря этому молодёжь не только расширяет свои знания в сфере природы, экологии или истории региона, но и развивает социальные навыки – умение сотрудничать, самостоятельность и ответственность.

Выезды в сельскую местность или заповедные природные зоны и т.п. также способствуют формированию проэкологических установок и повышению осведомлённости о необходимости устойчивого развития.

Например, в Университете Туризма и Гостиничного Бизнеса в Гданьске (Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Gdańsku, WSTiH) для студентов систематически организуют 2-3-дневные поездки с преподавателем, а также в рамках практических занятий они выезжают на несколько часов для проведения занятий по учебным предметам «Рекреация и здоровый стиль жизни», «Основы туризма» и т.д. Преподаватели WSTiH отмечают, что занятия на свежем воздухе усиливают мотивацию студентов к обучению, а также интегрируют группу, создавая условия для лучшего взаимного знакомства. Таким образом, зелёные школы и подобные практики являются важным дополнением к традиционному образованию и идеально вписываются в положения «Интегрированной стратегии развития навыков 2030».

Другой формой неформального образования, связанного с туристической активностью, являются международные встречи молодежи, называемые молодежными обмены. Проекты могут иметь двусторонний или многосторонний характер, объединяя до нескольких десятков участников из стран Европейского Союза и других государств. Иногда обмены имеют определённую специфическую тематику, а в других случаях молодые люди реализуют общую интеграционную программу.

Участие в таких проектах даёт молодым людям уникальную возможность познакомиться со сверстниками из других стран, открыть для себя новые культуры и совершенствоваться

языковые навыки. Несколько дней или недель, проведённых в международной группе, и совместная работа над проектом приносят огромные преимущества: развивают интересы, помогают преодолеть языковой барьер, придают уверенности в себе, учат действовать на практике и позволяют подружиться на долгие годы. Такие поездки имеют и практическое значение – участники принимают участие в мастер-классах, социальных проектах, художественной или спортивной деятельности. Таким образом, обучение сочетается с приключением и путешествием, а приобретаемые навыки выходят далеко за рамки традиционной школьной программы. Молодёжные обмены играют значительную роль в воспитании гражданской ответственности и укреплении европейского сообщества ценностей. Участники таких инициатив приобретают практические навыки коллективной деятельности, осваивают нормы межкультурного взаимодействия и развивают готовность к международному сотрудничеству.

Всё больше школ, неправительственных организаций и самих молодых людей видят ценность международного сотрудничества и вовлекаются в такие инициативы. Финансовую и методическую поддержку оказывают правительства, министерства и учреждения, занимающиеся молодёжной политикой. Среди них можно назвать:

- Erasmus+ (Youth Exchanges/Молодёжная мобильность) – программа ЕС, поддерживающая молодежные обмены, образовательные мероприятия, межорганизационные проекты в сфере работы с молодёжью;

- Польско-Литовский фонд молодежных обменов – двусторонняя программа, позволяющая реализовывать проекты молодежных обменов, тренинги, семинары, учебные визиты между Польшей и Литвой;

- Польско-Украинский молодежный обмен – проекты обменов, встречи и культурно-образовательные инициативы между Польшей и Украиной;

- Польско-Немецкое сотрудничество молодежи – проекты польско-немецких и трёхсторонних (с участием третьей страны) обменов; это может быть как школьный, так и внешкольный обмен;

- Гранты «Поколение V4» – программа мини-грантов на организацию краткосрочных поездок молодежи в странах Вышеградской группы (V4). Данный союз состоит из государств: Польши, Чехии, Словакии и Венгрии. Такая интеграция регионального сотрудничества способствует развитию не только политического, но и культурного взаимодействия между центральноевропейскими странами-участницами, а также направлена на реализацию совместных проектов в рамках Европейского союза.

Туристическое поведение молодежи существенно зависит от уровня внимания в школе и в семье. В Польше довольно много усилий прилагается в рамках школьного образования, тратят средства местного бюджета, а также различных фондов. На протяжении многих лет работают турагентства, специализирующиеся на организованных выездах школьных групп. Коммерческими туроператорами и посредниками реализуются программы с участием государственных фондов. Правовые нормы включают законы и нормативные акты (касающиеся образования и туризма), а также другие документы, такие как Молодежная стратегия.

В стране развито движение, аналогичное скаутам в США или пионерам в РФ, под названием *харцерство* – польское общественное и образовательно-педагогическое движение. Союз польских харцеров (Związek Harcerstwa Polskiego, ZHP) является национальной скаутской организацией и входит во Всемирную организацию скаутского движения (World Organization of the Scout Movement, WOSM). Это делает движение активным и значимым на национальном уровне в Польше. Хотя численность членов не увеличивается, главным образом по демографическим причинам. В 2008 г. ZHP насчитывал более 110 тыс., а в 2024 г. – более 108 тыс. членов [7]. Деятельность скаутских групп охватывает членов возрастом в основном от 10 до 21 года. Они пропагандируют такие ценности, как служение обществу, братство и самосовершенствование. Реализация принципов скаутского движения регулируется кодексом, который требует соблюдения определенных идеалов, таких как самопожертвование,

бережливость, жизнерадостность, рыцарство, любовь к природе, уважение к себе и другим, послушание, готовность помочь, честь и свобода от зависимостей. Для каждого харцера очень важны его собственная идентичность, принадлежность к группе и социальная миссия, связанная с членством в скаутской организации. Время, проведенное вместе, наполнено не только скаутскими обязанностями, но и удовольствиями, благодаря которым молодые люди могут учиться и развиваться. Деятельность харцерских групп в первую очередь связана со спортом и творчеством. Она может включать в себя пешие прогулки, пение, игру на музыкальных инструментах, каякинг, скульптуру и танцы. Каждый скаут стремится развить в себе ценности, которым он сможет с гордостью следовать во взрослой жизни. Эти ценности основываются не только на провозглашаемых принципах, но и на чувстве независимости и ответственности. Именно для них функционируют Дома Харцера (Dom Harcerza) и молодежные турбазы (Schronisko Młodzieżowe). Это активизирует поездки, межкультурные коммуникации и развитие личности как в физическом, так и социальном и духовном аспекте.

Результаты социологического исследования о туристических и рекреационных предпочтениях молодого поколения в Польше

В контексте молодежной политики Европейского Союза (например, в некоторых отчетах Eurostat) молодежью считаются люди возрастом от 15 до 29 лет включительно. В некоторых программах ЕС, например, Erasmus+ или Европейский корпус солидарности, возрастные рамки могут быть расширены, например, от 13 до 30 лет или от 18 до 35 лет. Среди них есть существенные различия в предпочтениях. Поколение Y, более известное как миллениалы — это поколение, которое уже фактически не входит в этот промежуток, поскольку достигли совершеннолетия в начале 2000-х годов. Зумеры (поколение Z) — это люди, родившиеся примерно с 1997 по 2012 год, т.е. им сейчас 13-28 лет. Вот на них и была рассчитана анкета нашего социологического исследования, проведенного с помощью средств Google Form в 2025 году среди школьников и студентов Поморского воеводства (Польша). Выборка была случайной, 81 респондент ответил на 18 вопросов. Среди респондентов — 75% женщин, остальные — мужчины. По возрастному признаку сформировалась следующая структура участников опроса: меньше 18 лет — 49%, 18-26 лет — 43%, остальные — старше 26. Люди из сельской местности составили 16%, из малых городов — 28%, из городов среднего размера — 21% и остальные — из больших городов.

По результатам на вопрос: «Как часто путешествуешь?», более 83% ответили, что несколько раз в году, а реже чем раз в году путешествует всего немногим более 7%. Две трети опрошенных путешествуют обычно с родителями, четвертая часть — с приятелями и друзьями. На вопрос о месте путешествий или туристических поездок, почти одинаковое количество приходится как на свою страну, так и другие европейские страны, а в остальных странах молодежь бывает намного реже. Если рассматривать в динамике на протяжении 2020-2024 годов, то во время пандемии, естественно, поездок было меньше всего, а затем наблюдается восходящий тренд. На 2024 г. приходится наибольшее количество поездок как кратких (2-4 дня), так и длительных.

Следующий вопрос касался предпочтений по видам туризма. Туризм в форме отдыха на пляже у водоемов не отметило только 14% респондентов. Оздоровительным туризмом занимается не такая большая группа: 31% отметили, что доводилось быть в санаториях, курортах в стране, 14% — за границей и 42% не обладает таким опытом. Ответ на вопрос о увлечении велосипедным, парусным и другими видами спортивного туризма дал соответственно следующее распределение: 41% (в Польше), 13% (заграницей) и 36% (нет). Экстремальные виды туризма для таких молодых людей вероятно не сильно распространены как раз по причине юного возраста. 41% никогда в последние пять лет ими не занимался. Культурно-исторический туризм практиковало 45% респондентов внутри страны, немного меньше (34%) за границей и 27% вообще не интересуются такими темами, что нам кажется довольно настораживающим результатом. Ведь это может сигнализировать о отсутствии

интереса к культурному и историческому наследию, известным важным событиям, деятелям и т.д. В то же время событийный туризм (поездки на концерты, фестивали, спортивные мероприятия) не посещало только четвертая часть респондентов. Экотуризм знаком более 65% респондентам.

Размещение молодёжи во время туристических поездок зависит от длительности пребывания, цели поездки и организации. В то время как самостоятельные поездки часто организуют семья и знакомые, для школьных поездок чаще используются турбазы, дома отдыха. Относительно мест для ночлега, оказалось, что подавляющее большинство предпочитает гостиницы, а в апартаментах или других местах (например, через платформу Airbnb) поселяются только около 15%, приблизительно столько же – у знакомых или родственников. Это не согласуется с более ранними исследованиями других авторов [5, с.45]. Поэтому можно предположить, что развивается тренд выбирать более комфортные места для ночлега. Для миллениалов в их молодые годы не так важно была высокая комфортность, как для современной молодежи.

Финансовый аспект туристических поездок показал, что около 40% в среднем тратит 1-2 тис злотых на кратковременное путешествие, до 1 тис зл – 32%, на длительные путешествия тоже суммы оказались умеренными. Такие относительно небольшие затраты, на наш взгляд, объясняются тем, что молодые люди чаще путешествуют с родителями и тратят только на свои потребности.

Наибольшее значение при выборе вида путешествия для поколения Z (имелась возможность выбрать несколько ответов) имеют: интересные места (66,7% ответов), погода (60%), цена (59,3%), второстепенное значение получили: возможность активного проведения времени, безопасность и природа.

Судя по ответам, скорее всего будет увеличиваться количество туристов, которые не обращаются к посредникам, а организуют или участвуют в поездках без помощи профессиональных организаторов туризма. Об этом свидетельствует ответ на вопрос: «Пользовался ли услугами турфирмы?» – более 62,5% не пользовались.

Идеи для путешествий молодёжь черпает главным образом из социальных сетей (68%), по рекомендациям знакомых и друзей – более половины респондентов, а значительно меньшую роль играют статьи про путешествия или проспекты турфирм.

Пока нельзя утверждать, что вопросы экологичности поездок для молодежи в приоритете. Так, 53% процента ответили, что не очень обращают внимание на это. В то же время на двух крайних полюсах: те, кто очень обращает внимание и теми, кто вообще не обращает находится соответственно около 21% и 25% опрошенных. Но оптимизма добавляет распределение ответов на вопрос о том, каким образом стараешься соблюдать экологические нормы. 65% участников анкетирования старается не наносить вред природе, 36% ограничивает свои пластиковые отходы и 31% поддерживает локальные группы, покупая местные товары. Таким образом, когда гостиницы акцентируют на своей экологичности, для молодежи это не столь существенный критерий выбора места ночлега. Эластичность цены товаров и услуг в связи с экологичностью пока не высокая. Об этом свидетельствует структура ответов на вопрос: «Если бы мог выбрать более эко, то готов заплатить дороже?». Немного дороже готовы потратить большинство респондентов, а не готовы вообще и безусловно согласны на высокие расходы – по 13-14%.

Как показало наше исследование, места, которые интересуют польскую молодежь для будущих турпоездок – это страны Азии (Япония, Тайланд и др.), на втором месте – материк Северной Америки (страны США и Канада), тройку мест, о которые мечтает увидеть поколение Z – это страны Западной Европы (Франция, Испания и др.).

Потребительское туристическое поведение, особенно среди молодежи, представляет собой сложный процесс, определяемый экономическими, социально-психологическими и политическими факторами, а также состоянием инфраструктуры. В Польше активное развитие туристического поведения молодежи поддерживается государством через такие инициативы, как "Интегрированная стратегия развития компетенций 2030", подчеркивающая важность

неформального образования, в том числе через "зелёные школы" и международные молодежные обмены. Согласно социологическому исследованию среди польской молодежи, наиболее важными критериями при выборе путешествий являются интересные места, погода и цена, а большинство поездок организуется самостоятельно или в кругу семьи/друзей, что отражает тенденцию к независимому планированию.

Список литературы:

1. Bieńczyk G. Krajoznawstwo i jego związki z turystyką, Warszawa: WSE, 2003, 208 s.
2. Buchcic E. Edukacja ekologiczna priorytetem wykształcenia współczesnego człowieka. *Studia Ecologiae et Bioethicae*. 2009-06-30. DOI: 10.21697/seb.2009.7.1.13
3. Buchcic E. The natural science education during the so-called “green schools” as the possibility of improving the teaching – learning effectiveness, *Rocznik Świętokrzyski. Ser. B – Nauki Przyr.* 2009, №30.
4. Uchwałą №195/2020 Rady Ministrów z dnia 28 grudnia 2020 r. w sprawie przyjęcia polityki publicznej “Zintegrowana Strategia Umiejętności 2030. Polityka na rzecz rozwijania umiejętności zgodnie z ideą uczenia się przez całe życie”. URL: <https://www.gov.pl/web/edukacja/zintegrowana-strategia-umiejtnosci-2030-czesc-szczegolowa--dokument-przyjety-przez-rade-ministrow>
5. Żelazna K., Górską-Warsewicz H. Zachowania turystyczne młodzieży Polskie Towarzystwo Inżynierii Rolniczej, PTiR, 2013 №2, s. 36-51.
6. Zintegrowana Strategia Umiejętności 2030 (część szczegółowa). Polityka na rzecz rozwijania umiejętności zgodnie z ideą uczenia się przez całe życie. Warszawa: Ministerstwo Edukacji Narodowej. 2020 – 70 s.
7. ZHP – sprawności na całe życie. URL: <https://zhp.pl>

СЕКЦИЯ 1

ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДОВ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

СЕКЦИЯ № 1

ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДОВ И СТАНОВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ НАУКИ

SECTION NO. 1

KHALEL DOSMUKHAMEDOV AND THE FORMATION OF NATIONAL SCIENCE

ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДУЛЫНЫҢ ХАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНА АРНАЛҒАН МАҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕР ЖҮЙЕСІ

/Ғарифолла Әнес/

филология ғылымыдарының докторы,
Айтматов академиясының академигі

«Адамның тән тірлігі» және «Жан саулығы» кітаптарындағы терминдер туралы айтудың алдында осы мәселеге арналған кітаптардың жазылуы туралы аз мәлімет бере кету дұрыс.

Орта Азия мемлекеттік университетінің медицина факультетінде ағартушы адам анатомиясы мен физиологиясы пәндерінен сабақ береді. Осы кезде ол Ю.Вагнердің «Денеміздің түзілуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер» (1924) және «Өсімдіктердің тіршілігі мен түзілуі туралы әңгімелер» (1924) атты кітапшаларын қазақ тіліне аударып, баспадан шығарады. Сондай-ақ тұңғыш рет қазақ тілінде II сатыдағы мектептер мен техникумдар үшін «Адамның тән тірлігі» (Анатомия и физиология человека) атты оқулық жазып, жариялады.

Ғалымның анатомия, физиология және гигиенаға аса көңіл аударуының, қазақ арасында бұрын болмаған ұғымдар мен түсініктерді жүйелеуінің негізгі себебі осындай оқулық шығару еді. Бұл Ресейде, әлемнің өзге білім ошақтарында адам анатомиясы жаңа бағытта дамып, денені тану, оның мүшелерінің қызметі, әртүрлі мүшелердің өзара байланысы, бір сөзбен айтар болсақ, функциялық физиологияға қадам басқан кезі еді. Сол себепті «Адамның тән тірлігі» оқулығында адам денесі:

*«Сүйек жүйесі»,
«Сүйектердің байланысуы»,
«Ет жүйесі»,
«Қимыл заңдылықтары»,
«Қан жүйесі»,
«Сөл-лимфа жүйесі»,
«Тыныс, ас қорыту»,*

«Шағылыс-тұқым жүйелері»,

«Жүйке жүйесі» және

«Сезім мүшелері» деген жаңаша атаулы тараулар бойынша жіктеліп берілген.

Бұл оқулықтың қазақ тілді оқырмандар үшін басты жаңалығы – кітап соңында анатомия терминдерінің (аталымдарының, пән сөздерінің) қазақ тілінде тұңғыш рет **466 атауына балама** берілген. Осылайша Х.Досмұхамедұлы тұңғыш қазақ тілді терминтанушы ретінде осы салада оның негізін қалап, халықаралық пән сөздерін (терминдерін) ана тіліміздің өз мүмкіншілігін пайдалана отырып жазудың үлгісін көрсетті. Төменде кейбір терминдер келтіріледі:

Буын аяқтылар – членистоногие

Мете-морпоз – метаморфоза

Ұршық – вертлуг

Жарғақ қанат – перепончатое крыло

Бөтеке – мускулистый желудок

Пәсет көз (кестелі көз) – фасетчатые глаза

Зәр шығаратын мүше – выделительные органы

Қарақ (шөжекей) - хрусталик

Мөлдір қабық – радужная оболочка

Тұзу қанаттылар - прямокрылые

Буын қанаттылар – членистохоботные

Жалған тор қанаттылар – ложно-сетчатокрылые

Қос қанаттылар – двукрылые

Сары тарақан - пруссак (желтый таракан)

Тұлық (шөре-шөре) – личинка муравьиного льва

Талақай көбелек – крапивная бабочка

Күйе көбелек – моль

Керік қоңыз – жук носорог

Бұғы қоңыз – жук-олень

Шырақ қоңыз – жук светлячок

Ана ара (ханым) - матка

Тарғыл ара – оса

Үйір – рой

Қара шыбын – муха комнатная

Айғыр ара – шершень

Жеке-тақ шаян – рак отшельник

Өрмекишінің үйі (ауы) – паутина

Біртұмсық қоңыз (астық қоңыз) – жук долгоносик

Дәу бүйі (мығал) – паук-птицеед т.б. [Досмұхамедұлы Х. Еңбектері. III том. Жануарлар, 527-530-бб.].

Әрине, бұл терминдердің біразы қазір тілімізде басқаша қалыптасып кеткен. Дегенмен, ойлануға тұрарлық баламалар жоқ емес. Мысалы, *керік қоңыз, жеке-тақ шаян, ханым немесе ана ара, сушы қоңыз (водолюб), араның бізі (шанышқы) пчелиное жало* т.б. келтіруге болады.

Сондай-ақ ол жалғыз анатомия саласында емес, төл оқулықтарын жазған табиғаттану, биология, зоология пән сөздерін, терминдерін қалыптастыру жолында қыруар шаруа тындырды.

Х.Досмұхамедұлы және басқа да жаратылыстану саласында тұңғыш оқулықтарын жазып, терминологиялық жүйені қалыптастыра бастаған ғалымдардың саяси қуғын-сүргінге ұшырауы, олардың мұраларына тыйым салынып, еңбектерінің өртелуі қазақтың ғылым тілін талай жылдарға кері ысырып тастады. Әлі күнге біз осы тоқыраудың зардабын тартып келеміз.

Қазақ тілінде ғылыми терминологияны Х.Досмұхамедұлы төл оқулықтарын жазу, газет-журналдарда танымдық еңбектерін жариялау арқылы қалыптастырды. Осы орайда

автор былай дейді: «Қазақ тілінде бұған дейін Ахметтің «Тіл құралынан» басқа ешбір ғылым жайында жазылған кітап болмады. Алдымызда үлгі болмаған соң, ғылым кітабын жазу өте қиын соқты. Қазақ тілі ғылым жолына шалынбаған, сөздері ғылым ретінде жөндікпеген тіл. Сондықтан қазақ тілін ғылыммен таныстырып, ғылым жолына салатын заман келді. Ғылымды өз тілімізге аударғанда, ең керекті ғылым тіліндегі атауларды (терминді) дұрыстап, түсінікті қылып аудару. Бұл өте қиын жұмыс. Ғылым атауларына келісті ат тағу деген алғашқы уақытта көп қинаса да, өте қажетті іс. Сөздің жүйесін келтіріп көркем қылып жазу да керекті нәрсе. Ғылым атауларына лайықты ат қою алғашқы уақытта қиын болса да, бүтін ілгері болашаққа жол салмақ. Сондықтан алғашқы жазылған кітаптарда әсем қылып, сөздің жүйесін келтіріп жазудан гөрі ғылым атауларына лайықты атақ тағу жағын қарастыру керек дейміз» («Адамның тән тірлігі» кітабына кіріспеден).

Х. Досмұхамедұлының оқулығы – «Адамның тән тірлігі», 1927 жылы Қызылордада «Қазақстан мемлекет баспасынан» шыққан, 303 беттен тұрады. Құрылымы, мазмұны туралы ол былай дейді: «Адамның денесі толық болып доқтырлыққа даярлайтын жоғарғы дәрежелі медіреседе тексеріледі. Бұл кітепте адамның денесі туралы қысқаша ғана мағлұмат беріледі». «Дененің неден, қалай болып жаралғандығын білумен дене тану бітпейді» дей келе, не жұмыс қылатынын білу керектігі кітапта қамтылғанын келтіреді.

Оқулық төте жазумен жазылған, дәйекші, харақаттар сақталған. Х-келетін сөздерде оның орнына қ жазылған. Сыртына латыннегізді қазақ әліпбиімен де оқулық атауы берілген. Онда жіңішке айтылатын сөздердің алдына дәйекші таңбасы сөздің шекесіне қойылған. Ұ әрпі пілтұмсықтанып берілсе, ы орыс әліпбиіндегі ъ таңбасымен берілген. Автордың аты-жөніндегі ұлы сөзі бөлек, *кітепте* деген кірме сөз жіңішке болып жазылған, ал *халде* (сөз табылмаған кәлде) *кәлде* түрінде жазылуы кездеседі. Әрин, мұндай емле ерекшеліктері лингвистикалық мәтін талдауында сарапталуы тиіс. Сондықтан бұл мәселеге болашақта тағы бір айналып соғу жоспары бар.

Алғы сөз орнына «Сөз басы» ұсынылады. Онда «анатомия – тән жүйесін тану, мекрескеп, кегие, пизелогие сынды негізгі саналатын біраз атаулардың түсінігі қарапайым түрде жеткізіледі.

Оқулық тілі – қарапайым. Қарапайым болатыны материалды түсіндірудегі қарапайымдылыққа байланысты. Ол қарапайымдылық автордың тілінің, стилінің жатық әрі қарапайым ойлауымен байланысты деуге болады. Аударма еңбек болса да, аударманың, яғни өзгетілді мәтіннің аудармашы санасына көп әсері бары көп ретте байқала бермейді. Әрине, кітап мәліметі күрделенген сайын аударма әсері де, терминдер де, оларды түсіндіретін аналитикалық тәсіл де күшейе түскен. Ал бас жағында, алғаш оқи бастағаннан ғылыми стиль емес, ғылыми-көпшілік стильдің белгілері анық байқалады.

Автор стильді де, сөзді де талғай бермейді. Мақсаты – білім алушыға ойын жатық жеткізу болған. Мысалы, «Дененің қалай түзілгенін дұрыстап түсіну үшін адамды *сою керек*», - дейді. Немесе: «Адамның тірі болуы айналасындағы дүниемен байланысты. Адамның айналасындағы дүниені *табиғат дейді*», - деп басталады.

Немесе «Алтынның затында алтыннан басқа нәрсе жоқ.

Темірде де темірден басқа нәрсе жоқ. Қалай қылсақ та алтыннан алтыннан басқа нәрсе шығара алмаймыз, темірден темірден басқа нәрсе шығара алмаймыз. Нағыз алтында, нағыз темірде қосымша жоқ. Заты бір нәрседен түзелген бұйымды элемент не жай бұйым деп атайды [Досмұхамедұлы Х. Еңбект. Жан саул. «Арыс», 2017,11-б.].

«Дүниедегі бар элементтің саны сексен шамалы-ақ. Осы сексен шамалы элементтің қосылуынан, араласуынан дүниедегі өлі-тірі нәрсенің бәрі туады» [Досмұхамедұлы. Еңбект. Жан саул. «Арыс», 2017,11-б.]. «Көшедегі топрақ та, ішкен-жеген тамақ та, киген киім де, аққан су да, ескен жел де, көгерген шөп те, жер дүние толған жануар да осы сексен шамалы элементтің не араласуынан, не қосылуынан жаралған» (сонда).

...Алтын, күміс, темір, қалай, қорғасын, нитірік т.б. терминдер келтіріледі [Досмұхамедұлы. Еңбект. Жан саул. «Арыс», 2017,432 б.].

1922–1924 жылдарда жазған осы аталған бірнеше еңбектері үшін ғалым бірауыздан Ресей Ғылым академиясының мүше-корреспонденті болып сайланды. Осы жылы ол Түркістан Халық денсаулығын сақтау комиссариатының ұйымдастыру-жоспарлау басқармасын басқарады.

Мемлекеттік Ғылыми баспаның Шығыс бөлімшесінің меңгерушісі ретінде де Х.Досмұхамедұлы ғылым мен мәдениет саласы бойынша қазақ тілінде басылымдар шығарылуының кеңінен дамуына көмек жасайды.

Ағартушының биология мен медицина, зоология мен табиғаттану саласындағы еңбектері - бұрын із салынбаған, ғалым алғаш рет түрен салған ғылым салалары.

Осы еңбекті жазу барысында ол жаратылыс тану ғылымын қалыптастырушы ретінде, жалпы қазақ тілінің ғылым тіліне айналуына қосқан үлесімен тарих бетінде есімі мәңгіге жазылып қалды. Олардың көпшілігі бүгін де маңызын жоғалтпаған, көпшілікке керекті ғылыми еңбектер. Х.Досмұхамедұлы бір мақаласында: «Бұ дүниеде түрлі данышпандар, шешендер, шеберлер, батырлар, ақындар көп өткен. Осындай адамдар өзіміздің қазақтың арасында да аз болмаған. Өз жұртына жұмыс қылып, еңбегі сіңген адамдарды қадірлеу – елдіктің белгісі», – деп жазған болатын.

«Жан тану» мен «Өсімдік тану» авторы саналатын Х.Досмұхамедұлының еңбектері жинақталған кітапта XX ғасыр басындағы оқулықтарға қатысты мынадай мәліметтерді келтірген: «Ел ішінде молдалармен бірге жазу-сызу білетіндер пайда болды. Ел жазба сөзге мұқтаждана бастады.

Білім алудың жолы көп, жолдың ішіндегі ең төтесі – жақсы мектеп, білімді мұғалім, мұнан қалса, ел ішінде көпке түсінікті болып жазылған білім кітаптары.

Комиссия жұмысы туралы еңбектің басында айтылып өткенмен, еске салу мақсатында тағы да қайталау артық болмас. Өйткені оқулық жазуға тапсырма берілгенімен, тапсырыс алғандардың бәрі бірдей оқулықтарын жазып бітіріп, тапсырмағаны туралы төмендегі мәліметтерде жақсы айтылады, мысалы, *«Қазақ-қырғыз білім кәмисиесі 1921-нші жылдың басында Түркістан халық ағарту кәмиссариатының жанында ашылған. Кәмиссиенің мақсаты қазақ-қырғыз мектептері үшін оқу кітаптарын даярлау, қазақ-қырғыздың халық әдебиетін жинау, білім әдебиетін көркейтуді, сол секілді маданият жұмысын ұлғайту болды. ...Жазамыз дегендердің жаңғыз-жарымы болмаса, көбінің уәдесі дерексіз кеткен. Жазылған кітап жарытып болмаған».*

Алғашқы ұйғарған кең жолды қойып, кәмисие қолынан келерлік ғана жұмыстарға айналды. Мектеп кітаптарын даярлауға кәмисие өте назарын салды: бір неше жиналыс жасады, қазақ азаматтарын оқу кітаптарын жазуға шақырды. 1922-нші жылдың аяғында мына азаматтар мынадай оқу кітаптарын жазып бермекші болып уәде берді:

1. С.Хожанов арифметикенің бірінші бөлімін;
2. Қ.Жәленов арифметикенің екінші бөлімін;
3. А.Таныбаев педагогикені;
4. П.Ғалымжанов арифметикеден;
5. Х. Досмұхамедов жануарлар жайынан;
6. С. Оспанов қазақ-қырғыздың тіліндегі сөздерді түзуді.

Бұл кітаптардан «Жануарлардан» басқа кәмисиеге кітап тапсырылған жоқ [Досмұхамедұлы Х. Еңбект. Жан саул. «Арыс», 2017, 432 б.].

Х.Досмұхамедұлының жануарлар мен өсімдіктер әлеміне, адам анатомиясына арналған оқулықтан бөлек бірнеше кітабы бар және олар Ю. Вагнердің кітабының аудармасы болып келетіні, ол *«Өсімдіктердің тіршілігі мен түзелуі туралы әңгімелер»* деп аталатыны жоғарыда айтылды. Бұл еңбек «Жан саулығы» кітабының аудармалар тарауында берілген. Әңгімелер дегенге қарағанда, оқулық жазудың стилі, мәнері, тіпті жанрды қалай атаудың өзі де ол тұста қалыптаспағандығын, ол мәселелерді жазу барысында сақтауды автордың мақсат етпегені де байқалады, ал жалпы саны 26 әңгімеден тұрады.

Ю.Вагнердің екінші кітабының аудармасы *«Денеміздің түзелуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер»* деп аталады. Қорытындыны қоспағанда 19 бөлімнен тұрады.

«Кітапта:
(жайма),
ақзат,
арпаегін,
ашытқы (солод),
әпелсин еті,
әпелсин,
бақша,
бұдыр,
бұдырлар,
бұршақ,
бұтақ,
бұтақшық,
бұршік,
дән қауызы,
дән сыңарлары,
жапырақ асы,
жапырақ басы,
жапырақ,
жапырақшық,
жұқа,
жұмыртқаның иісі ағына,
жіңішке түтік,
йод,
каленкор
картон ұны,
картон,
кесекше,
килейстор,
көкжапырақтар,
көпіршік тысы,
көпіршік,
крахмал түйірлер,
крахмал түйірлері,
крахмал,
күнқабық (семешке),
кілегей қабық,
қабық,
қабық,
қарт хұжайра,
қартаю,
қос дән сыңары,
құртықтың құйырышығы,
құршық секілді,
лобия,
мекрескоп,
микроскоп тұрбасы,
микроскоп,
мөлдір,
өсімдік,

сабақ керпіштері,
сабақ,
сабақша,
сабақшық,
сабақшық,
сап,
семешке майы,
сопақ көпіршік,
сілекей зат, дән (тұқым),
сілекей шірә,
сілекейге ұқсас шырын,
тамыр,
тамыр,
тамыр,
тамыршық,
текшешік,
текшешік,
тор,
тысы, хұжайра,
уақ бөлімшелер,
уақ ұяшықтар,
ұрық бүршікшігі,
ұяшықтардан түзілген араның ұясы,
үлкейтетін шөлмек (шиша),
хұжайралардың тынысы,
хұжайыр,
шалған,
шымылдықтар,
шырын екі тамшыға бөлінеді,
шырын,

шырын, т.б.терминдері кездеседі. Бұл терминдердің тек тізбесі ғана. Оларға тілдік талдау, сараптама жасау – болашақтың ісі» [Ғ.Әнес. Ағартушы Халел].

Сөздердің жазу үлгілерінде, әрине, ерекшеліктер бар. Айталық *жаңғыз* (жалғыз емес) сөзі жиі кездеседі. *Дәрухана* сияқты аса бір көзге де, көңілге де жағымды болып келетін баламалар да бар [Ағартушы Халел].

Осы орайда оқушылар мен студенттер қауымына терең мәнді оқулықтар сыйлаған, жұқпалы аурулармен күрестің негізін салған, қазақ тілінде медицина мен биология ұғымдарының терминологиялық жүйесін жасауды бірінші болып қолға алған тұңғыш дәрігер-ғалымның мұрасын әлі де зерттей түсу - біздің міндетіміз екенін қайталап айтамыз.

Әдебиеттер:

Вагнер Ю. Өсімдіктердің тіршілігі мен түзелуі туралы әңгімелер. Аударған Досмұхамедұлы Х. – Ташкент, 1924.-107 б.; Денеміздің түзелуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер. Аударған Х.Досмұхамедұлы.- Ташкент, 1924. – 130 б..

Ғарифолла Әнес. Ағартушы Халел Досмұхамедұлының оқулықтары хақында// «Қазақ кітабы: Алаш қайраткерлерінің кітап басу ісінің дамуына қосқан үлесі» атты халықаралық ғылыми-тәжірбелік конференция материалдары. - әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. – Алматы: «Қазақ университеті» баспасы, 2019. 248 б.-21-27 бб.

Досмұхамбетұлы Халел. Еңбектері. II том. Тән саулығы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2017, 5–318-бб.

Досмұхамедұлы Х. «Сары кезік – сүзек» (Брюшной тиф) //«Қазақ» газеті, 1914, №54, 8 май; №14, 31 май; №65, 8 июнь.

Досмұхамедұлы Х. Жұқпалы аурулар хақында//«Қазақ» газеті, 1914, №60, 30 апрель; №62, 17 май; №63, 24 май.

Досмұхамедұлы Х. Жұқпалы аурулар//«Ақ жол» газеті, 1925, №552, 5 январь.

Досмұхамедұлы Х. Как бороться с чумой среди киргизского населения (Практическое руководство для работающих на чумной эпидемии). 2-ое издание. Ташкент, 1924, 123 с.

Досмұхамедұлы Х. Тамыр дәрі хақында//«Қазақ» газеті, 1913, №13, 8 май; №14, 16 май.

Досмұхамедұлы Х. Шума қандай ауру?//«Ақ жол» газеті, 1924, №430, 27 апрель;

Досмұхамедұлы Халел. Таңдамалы. Избранное. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 1998. – 384 бет.

Досмұхамедұлы. Еңбектері. Жан саулығы. –Алматы:Арыс,2017,432 б.

Қазағыстан білім ордасы қабылдаған пән сөздері. Научные термины, принятые Акцентром Казнаркомпроса// Кітапта: Халел Досмұхамедұлы. Еңбектері. III том. Жануарлар//Құрасытқан. Проф. Ғ.Әнес. – Алматы: «Арыс», 2017. – 536 б. - 527-530-бб.

Халел Досмұхамедұлы. Еңбектері. III том. Жануарлар. Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. – 536 бет.

ГАРИФOLЛА ӘНЕС. АҒАРТУШЫ ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДУЛЫ: ғылыми және педагогикалық еңбектерінің әлеуметтік-тарихи, лексика-семантикалық аспектілері. Монография. -Алматы: «Арыс» баспасы,2025.- 200б.- 100-114 бб.

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД С ИССЛЕДОВАНИЯМИ Х.ДОСМУХАМЕДОВА К ПРЕПОДАВАНИЮ МАТЕМАТИКИ В ВЫСШЕЙ И СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ СОВРЕМЕННЫМИ МЕТОДАМИ ОБУЧЕНИЯ

Алиева Кенуль Гамид

доктор философии по математике,
доцент кафедры технология
обучения математике и
информатике, Сумгаитский
Государственный Университет
Бабаева Хатире Джаваншир
Сумгаитская средняя школа № 26

Аннотация

В этой статье рассматривается преподавание математики в высшей и средней школе с использованием современных методов обучения (конструктивное обучение, проектное обучение, исследовательский подход, STEAM, смешанные/перевернутые модели) Он предлагает структуру, которая интегрируется с научно-педагогическим наследием Х. Досмұхамедова. Такие принципы Досмұхамедова, как национально-культурный контекст, полезность, оздоровительно-гигиеническая культура, терминологическая точность родного языка и нравственное воспитание, отражены в современных дидактических принципах. В результате получается практический пакет для разработки учебной программы, моделей уроков, оценочных рубрик, подготовки учителей и исследовательских показателей.

Abstract: This article examines the teaching of mathematics in higher and secondary schools using modern teaching methods (constructive learning, project-based learning, research approach, STEAM, mixed/inverted models) It offers a structure that integrates with the scientific and pedagogical heritage of X. Dosmukhamedov. Such principles of Dosmukhamedov as the national cultural context, usefulness, health and hygiene culture, terminological accuracy of the native language and moral education are reflected in modern didactic principles. The result is a practical package for developing a curriculum, lesson models, assessment rubrics, teacher training, and research indicators.

Ключевые слова: конструктивное обучение, проектное обучение, исследовательское обучение, STEAM, дифференциальные уравнения, интеграция учебной программы, кейсы

Keywords: constructive learning, project-based learning, research learning, STEAM, differential equations, curriculum integration, case studies

Введение

В современном обществе происходит интеграция и глобализация социальных и образовательных процессов. В условиях активного развития науки и техники, распространения информационных и компьютерных технологий от современного специалиста требуются интегративные творческие умения, готовность к осуществлению многофункциональной, инновационной, научно-исследовательской деятельности. Подготовка таких специалистов требует соответствующей подход образования, одним из перспективных направлений которой является интеграция обучения студентов математике и другим фундаментальным дисциплинам. Современная система образования сталкивается с новыми вызовами на фоне глобализации, цифровизации и развития экономики знаний. Принципы практики, инноваций и интеграции рассматриваются как важные стратегии, отвечающие этим вызовам. Х. Досмухамедов сыграл значительную роль в становлении национальной науки и построении образования на национально-культурных основах. Его педагогические взгляды перекликаются с инновационными направлениями современного образования. В этой статье рассматриваются принципы современного образования, связанные с его наследием, и рассматривается его применение к преподаванию математики в высших и средних школах.

Х. Досмухамедов подчеркнул ведущую роль науки в сохранении и развитии национальной идентичности. По его мнению, наука является не только средством накопления технических знаний, но и носителем национально-культурных ценностей. В работах Досмухамедова видны следы мультидисциплинарного подхода. Он изучал историю, лингвистику, педагогику, литературу и другие области во взаимодействии. Его научная деятельность является важным примером развития образования в национальном контексте.

Преподавание математики современными методами обучения направлено от репродуктивной передачи знаний к многогранной познавательной деятельности, моделированию реальных проблем и эффективному использованию цифровых инструментов. Х. Педагогическое наследие Досмухамедова (начало XX века) – важность национально-культурного контекста, полезности и связи с жизнью, здоровой окружающей средой, точность языковой терминологии, этико-воспитательные цели-актуально и сегодня. В статье представлена практическая основа, интегрирующая эти принципы с современными методами, и приводятся примеры как для среднего, так и для высшего школьного уровня. Идеи Досмухамедова о национально-культурной интеграции находят отражение в современном образовании в таких подходах, как STEAM, CLIL (Content and Language Integrated Learning), конструктивное обучение, исследовательское обучение и проектное обучение. Тот факт, что наука, которую он подчеркивает, связана с культурными корнями, согласуется с тем фактом, что в современном образовании студенты учатся в социокультурном контексте. Это также может проявляться в обучении математике, поскольку примеры, основанные на национальной культуре, делают предмет более понятным для студентов.

Панораму современных методов, применяемых при преподавании математики в высших и средних школах, можно представить следующим образом: Конструктивное обучение: построение учащимися/студентами новых значений на основе их предыдущих знаний; совместное обучение, дискурс, рефлексия.

Проектно-ориентированное обучение (PBL): долгосрочные проекты в контексте реальной проблемы; продукт, презентация и общественная выгода. Исследовательское обучение (IBL): постановка вопросов, гипотезирование, сбор данных, построение моделей, выводы и аргументация. STEAM: интеграция математики с наукой, технологиями, инженерией, искусством; дизайнерское мышление.

Смешанные и перевернутые модели: отслеживание внеклассного контента, внедрение и углубление в классе; цифровые платформы.

Компетентностно-ориентированный подход: математическая грамотность, решение проблем, моделирование, коммуникация, алгоритмическое /вычислительное мышление.

Интерактивные технологии: применение (GeoGebra, MATLAB, WolframAlpha) Использование математики в междисциплинарных проектах Интеграция национально-культурных элементов в учебный процесс (например, архитектура геометрический анализ его образцов)

Соответственно педагогических принципов (интерпретация) Х.Досмухамедова можно классифицировать как:

1. Опора на национально-культурный контекст: связь обучения с местной жизнью, языками и традициями.
2. Полезность и приверженность жизни: как обучение служит практическим целям.
3. Здоровье и окружающая среда: здоровые привычки обучения и культура гигиены.
4. Язык и терминология: точное и систематическое изложение понятий на родном языке.
5. Этико-воспитательная цель: сотрудничество, ответственность, ориентация на общественную пользу.

Эту классификацию можно представить в интегративной структуре в виде карты “Досмухамедов современные методы:

- * Культурный контекст - PBL/Steam: проекты с темами местной экономики, экологии, культурного наследия.
- * Полезность - моделирование: математические модели проблем повседневной жизни (транспорт, потребление воды, энергия, эпидемиология).
- * Здоровье - цифровая гигиена: эргономика в проектах, здоровый график работы, безопасность данных.
- * Точность языка - конструктивное обучение: карты понимания, многоязычные терминологические словари, навыки презентации.
- * Этика - командная работа: справедливое разделение труда, академическая честность, открытые лицензии и эталонная культура.

А с дизайном учебной программы (средняя и высшая школа) можно дать: * Цели: математическое моделирование, работа с информацией, алгоритмическое мышление, коммуникация.

- * Выбор содержания: центральные понятия (функция, уравнение, предел, производная, Интеграл, матрицы, вероятность, дифференциальные уравнения) и локальный контекст.
- * Методы: PBL, IBL, перевернутое, совместное обучение.
- * Цифровые инструменты: CAS, динамическая геометрия, среды кодирования, платформы моделирования.
- * Оценка: формирующие проверки, рубрики, портфолио, публичные презентации.

Обучение на основе опыта позволяет студентам применять теоретические знания на практике. Инновации повышают качество образования за счет внедрения новых технологий и методов обучения. С другой стороны, интеграция предполагает, что различные дисциплины и области знаний дополняют друг друга. Вместе эти три принципа усиливают как эффективность образования, так и его связь с жизнью. Современные педагогические подходы требуют синтеза этих принципов.

В преподавании математики в высших учебных заведениях применяется ряд современных методов:

- Проблемное обучение (проблемное обучение)
- Проектное обучение (Project-based Learning)
- Внедрение интерактивных технологий (GeoGebra, MATLAB, WolframAlpha)
- Использование математики в междисциплинарных проектах
- Интеграция национально-культурных элементов в процесс урока (например, геометрический анализ архитектурных образцов)

Особенности симметрии азербайджанских ковровых орнаментов можно изучить на уроках математики. Это дает студентам возможность разработать проект в форме групповой

работы, а также расширяет их знания о культурном наследии. В международной практике финская и сингапурская модели выдвигают на первый план практическую деятельность студентов. В Турции широко распространена интеграция национальных культурных элементов в проекты STEM.

Давайте рассмотрим несколько примеров уроков в соответствии с тем, что мы сказали. Мы постарались, чтобы приведенные нами примеры преподавались как в средней, так и в высшей школе. Давайте сначала посмотрим на тему функции. Давайте представим план урока, исследуя концепцию функции в реальном контексте:

- * Тема: линейные и квадратичные функции
- * Контекст: моделирование потребления энергии в школе
- * Деятельность: линейная модель по собранным недельным показателям; прогноз затрат на электроэнергию; плакатное представление результатов
- * Оценка: соответствие модели (R²), качество аргументации, визуализация

Возьмем следующую тему из геометрии. Приведем план исследования геометрии и культурного наследия (Steam):

- * Тема: симметрия и вышивка
- * Деятельность: анализ местных орнаментов с преобразованиями; дизайн с помощью GeoGebra; подготовка файлов для 3D-печати
- * Оценка: математическая точность, процесс проектирования, обоснование культурных связей

Тот факт, что математика присутствует во всей нашей жизни, в основном становится более очевидным благодаря вероятности и статистике. Именно поэтому давайте планировать как вероятность и статистику – общественное здравоохранение-следующим образом:

- * Тема: простые вероятностные модели, гистограммы и линейные графики
- * Контекст: гипотетический набор данных из школьных данных по сезонным заболеваниям
- * Деятельность: очистка данных, описательная статистика, простой прогноз и устное объяснение

Поскольку дифференциальные уравнения являются предметами, изучаемыми как в средней, так и в старшей школе, давайте рассмотрим пример как эпидемиологическую модель:

- * Тема: модель SIR и оценка параметров
- * Действие: сопоставление β и γ по искусственному набору данных, аналогичному историческим/местным данным; анализ чувствительности; сценарии политики
- * Интеграция: здоровье, социальные науки, обсуждение этических решений

Очень мало темы из линейной алгебры преподаются в средней школе. Представленная нами тема линейной алгебры изучается по всем специальностям, по которым математика преподается в высших учебных заведениях. Линейная алгебра-как начало науки о данных:

- * Тема: матричные представления, собственные значения
- * Действие: малый размер образца PCA; визуальное измерение; интерпретация результатов.

В качестве следующей темы мы представляем численные методы – план проекта по местной экологии:

- * Тема: численное решение дифференциальных уравнений (Эйлер, RK4)
 - * Контекст: простая модель динамики водных ресурсов; калибровка параметров; отчетность
- Вовремя преподавания этих уроков дизайн оценки может быть выполнен следующим образом:
- * Формирующий: карты вывода, мини-викторина, проверки кода/гео-гебры, одноранговая обратная связь
 - * Итоговый: отчет о проекте, раздел математических доказательств, открытые вопросы, общественная защита
 - * Пример рубрики (краткий): о математическая точность (0-4) о соответствие моделированию (0-4) о данные и визуализация (0-4) о командное сотрудничество и этика (0-4) о коммуникативная и языковая точность (0-4)

Для подготовки и поддержки учителей существуют профессиональные учебные сообщества, обмен открытыми ресурсами, планирование PBL, такое как микромодули, методы вопросов IBL, цифровая гигиена, наблюдение за уроком, такое как наставничество,

рефлексивный дневник, видеоанализ, этические и культурные тренинги (линия Досмухамедова) и т. д. можно использовать.

С другой стороны, экосистема цифровых инструментов может быть представлена как:

- * CAS (GeoGebra CAS), динамическая геометрия, математическое Программирование (Python / Julia), симуляторы

- * LMS / Icms: перевернутый контент, форумы, рубрики

- * Контроль версий и открытая научная практика: Git, открытые данные, стандарты цитирования

- * Безопасность: этический сбор и обмен данными

Естественно, что в современном обучении обязательно должны учитываться равенство, инклюзивность и благополучие. Для этого дифференциация, то есть многоуровневые задачи, вспомогательные материалы, баланс рабочей нагрузки для благополучия детей/студентов, Цифровое здоровье, терминологический глоссарий для языковой поддержки, многоязычные ресурсы, а культура сотрудничества подразумевает справедливое разделение труда и авторство.

План реализации и сроки мониторинга современного обучения и его интеграции можно примерно охарактеризовать так:

- * 0-3 месяца: анализ потребностей, выбор пилотных тем, обучение учителей

- * 3-9 месяцев: пилотное приложение, промежуточные оценки, отзывы студентов/студентов

- * 9-18 месяцев: масштабирование, улучшение учебной программы, публикация результатов

- * Показатели: математические результаты, качество моделирования, индексы благосостояния, показатели посещаемости

Для снижения рисков которых можно встретить во время обучения применяется следующие стратегии:

- * Ограничения по времени → микропроцессы, перевернутые

- * Нехватка ресурсов → инструменты с открытым исходным кодом, совместное использование

- * Терминологическая сложность → глоссарий, визуальная поддержка

- * Субъективность в оценке → четкая рубрика и примеры

Помимо вышеперечисленных технологий и примеров, мы рассмотрим еще несколько методов на математических примерах и их интерактивное обучение.

Некоторые из наиболее эффективных интерактивных методов обучения математике включают в себя работу в группах, использование компьютерных технологий, игры и симуляции, обсуждение, дискуссии и др. В процессе обучения математике кроме выше указанных методов также можно использовать метод кейсы. Для объяснения как практиковать этого метода мы сравнивали его с методом проектов, которое широко и успешно применяется. Метод проектов и кейсы — это интерактивные методы обучения, которые активно включают учащихся в процесс обучения и позволяют им применять свои знания в реальных ситуациях.

Учащиеся могут использовать различные технологии для выполнения каждого этапа проекта, например использование компьютерных программ, совместную работу в группах, проведение исследований в интернете и т. д. Метод кейсов предполагает, что ученики изучают реальные случаи из практики, которые связаны с математикой. Кейсы могут быть различными — от случаев использования математических знаний в бизнесе до решения математических проблем в науке и технологии. В процессе работы с кейсами учащиеся учатся анализировать, решать проблемы, применять свои знания и разрабатывать стратегии. При работе с кейсом можно пройти несколько этапов, как, изучение и анализ кейса, сбор данных, оценка и реализация решений, оценка и презентация результатов. Эти этапы помогут разработать и реализовать успешное решение проблемы, используя математические знания и навыки. Методы проектов и кейсов могут быть очень эффективными для обучения математике, так как они позволяют ученикам применять свои знания на практике и развивать навыки решения проблем. Они также развивают у учащихся коммуникативные и лидерские навыки за счет групповой работы и общения друг с другом. Интерактивные методы на уроке математики повышают мотивацию учеников и помогают им лучше понимать материал.

Метод проектов предполагает, что ученики работают в группах и создают проекты, где показывают применение математических знаний для решения реальных проблем. Проекты могут быть различными — от создания бюджета для семьи до разработки плана управления экологическими ресурсами или проектирования здания. В процессе работы над проектом учащиеся учатся сотрудничать, разрабатывать планы, решать проблемы и применять свои знания на практике. При выполнении проектов можно включить следующие этапы: как, определение, планирование, исследование, разработка, реализация, оценка и презентация. Каждый из этих этапов имеет свои особенности и требует определенных навыков и знаний. Интерактивные методы помогают ученикам лучше понимать математические концепции, позволяя им работать с материалом на практике. Например, ученики могут использовать программное обеспечение для решения математических задач, создавать графики и диаграммы и моделировать математические системы. Кроме того, использование интерактивных методов развивает навыки учащихся, которые будут полезны им в будущем. Например, работа с компьютерными программами развивает навыки информационной грамотности, а работа в группах — навыки коммуникации и сотрудничества.

Давайте посмотрим на учебную программу некоторых тем, преподаваемых как в средней, так и в высшей школе, с помощью современных технологий обучения более четко и сравнительно, чем на примерах, которые мы привели выше. Возьмем темы функций и дифференциальных уравнений. Так как, изучение функций и дифференциальных уравнений является фундаментальной частью математического образования как в средней школе, так и в высших учебных заведениях. Эти темы закладывают основу для понимания многих научных и технических дисциплин — физики, экономики, биологии, инженерии и других.

В школе учащиеся знакомятся с базовыми понятиями функций, их графиками и элементарными свойствами, что формирует у них навыки математического мышления и анализа. В вузах же происходит углубленное изучение функций и введение дифференциальных уравнений — инструмента для моделирования динамических процессов.

Актуальность исследования методик преподавания этих тем связана с необходимостью повышения эффективности обучения, преодоления трудностей понимания, а также внедрения современных технологий и интерактивных методов обучения. Рассмотрим сравнительный анализ преподавания функций и дифференциальных уравнений в школе и вузе

Аспект	Средняя школа	ВУЗ
Цели обучения	Ознакомление с понятием функции, графиками, элементарными функциями (линейная, квадратичная, степенная и др.)	Углубленное изучение свойств функций, анализ сложных функций, введение производной и дифференциальных уравнений
Основные методы	Графический анализ, табличные данные, вычисление значений, элементарные преобразования	Аналитические методы, решение дифференциальных уравнений, применение компьютерных систем алгебры
Используемые инструменты	Калькулятор, графические пособия	Компьютерные программы (MATLAB, Wolfram Alpha, GeoGebra)
Формы контроля	Тесты, практические задания	Курсовые работы, лабораторные, экзамены
Примеры задач	Определение области определения, построение графиков функций	Решение ОДУ, анализ динамических моделей

В средней школе обучение функций и основам дифференциальных уравнений строится на интуитивном понимании и визуализации. Основной упор делается на развитие навыков работы с графиками и интерпретацию результата. Использование интерактивных графических приложений позволяет повысить интерес и улучшить понимание.

В вузе при преподавании функций и дифференциальных уравнений используются аналитические методы и формальное обоснование, дополняемые компьютерным моделированием и численными методами. Акцент ставится на умение решать задачи прикладного характера, включая использование программного обеспечения.

Рассмотрим на теоретический обзор темы функции. Функция — это отображение, которое каждому элементу множества X сопоставляет единственный элемент множества Y . В средней школе изучают основные виды функций (линейные, квадратичные, степенные, тригонометрические), свойства монотонности, ограничения, построение графиков и нахождение области определения.

В вузе углубленно изучают понятия предела, непрерывности, производной функции, а также расширяют класс изучаемых функций, включая сложные составные и параметрические функции.

А теперь перейдем на теоретический обзор темы дифференциальные уравнения. Дифференциальное уравнение — уравнение, связывающее функцию и её производные. В школе даётся общее представление о дифференциальных уравнениях первого порядка, часто без формального решения, с упором на физические примеры.

В вузе изучаются различные типы дифференциальные уравнения (обыкновенные, в частных производных), методы их решения (разделение переменных, интегрирующий множитель, характеристические уравнения), а также их применение в моделировании. Современные образовательные технологии позволяют существенно повысить качество преподавания функций и дифференциальных уравнений. Программы GeoGebra, Desmos дают наглядные графики, которые учащиеся могут изменять самостоятельно. Системы компьютерной алгебры Wolfram Alpha и MATLAB позволяют проводить аналитические и численные вычисления, облегчая изучение сложных функций и решений дифференциальных уравнения.

При преподавании этих тем можно столкнуться с некоторыми трудностями. Для их устранения и преодоления рассмотрим способы ниже:

- Трудности в понимании абстрактных понятий: используйте наглядные модели, графики и реальные приложения.
- Сложности в аналитических вычислениях: применение компьютерных систем для облегчения вычислений.
- Недостаток мотивации: связывайте материал с практическими задачами из экономики, физики, биологии.
- Различия в уровне подготовки: дифференцированный подход и дополнительные занятия для слабых учеников и студентов.

Помимо этих можно посоветовать такие рекомендации преподавателям:

- Использовать современные ИКТ для визуализации и интерактивного обучения.
- Интегрировать реальные прикладные задачи для повышения мотивации.
- Стимулировать самостоятельную работу через проектные и исследовательские задачи.
- Проводить регулярный контроль и обратную связь.

Кроме этих методов можно и с конструктивным подходом рассмотреть на обучению темы функции и дифференциальные уравнение. Конструктивная технология более соответствует к идеологиям Х. Досмухамедова. Конструктивный подход, основывающийся на идеях Ж. Пиаже, Л. С. Выготского и Дж. Брунера, предполагает активное включение учащегося в процесс построения знаний. Особенно актуален данный подход в изучении ключевых тем математики — функций и дифференциальных уравнений. Конструктивизм в образовании исходит из того, что знание не передаётся в готовом виде, а строится самим

обучающимся. Ж. Пиаже рассматривал процесс обучения как активное конструирование когнитивных структур, а Л. С. Выготский подчеркивал роль социального контекста и зоны ближайшего развития. Дж. Брунер указывал на значимость проблемного обучения и поэтапного формирования понятий. В контексте преподавания математики эти идеи позволяют создать среду, где студент открывает закономерности через исследование, эксперимент и диалог.

Изучение функций является фундаментом математического образования. В традиционном подходе часто акцентируется внимание на формальном определении и алгоритмах вычисления. В рамках конструктивного подхода целесообразно начинать с исследовательских задач. Например, анализ зависимости температуры от времени, стоимости товара от спроса или скорости движения от времени.

Ключевыми принципами являются:

- постепенное открытие понятий (область определения, монотонность, экстремумы);
- использование наглядных средств (графики, цифровые симуляции, GeoGebra);
- постановка исследовательских вопросов (например, как изменится график при изменении параметра?).

Дифференциальные уравнения традиционно воспринимаются студентами как сложная и абстрактная тема. Конструктивный подход позволяет связать её с реальными задачами. Обучение может начинаться с обсуждения конкретных процессов: рост населения, закон охлаждения Ньютона, колебания маятника. Затем студенты формулируют модель в виде уравнения и исследуют её решение.

Методы, применимые в конструктивном подходе:

- проблемное обучение (постановка задач из реальной жизни);
- проектная деятельность (разработка модели и её анализ);
- использование компьютерных средств для численного решения и визуализации.

Пример 1. При изучении экспоненциального роста студентам предлагается рассмотреть задачу о росте популяции бактерий. Они самостоятельно формулируют модель $N'(t)=kN(t)$, обсуждают её смысл, решают уравнение и сравнивают результат с экспериментальными данными.

Пример 2. В теме функций учащиеся исследуют зависимость траектории движения тела от параметров ускорения. Сначала они строят график движения на основе реальных данных, затем формулируют уравнение и анализируют его.

Конструктивный подход в обучении функциям и дифференциальным уравнениям позволяет сделать процесс обучения более осмысленным и мотивирующим. Студенты не только осваивают математические методы, но и учатся применять их к реальным ситуациям, что способствует развитию критического мышления, исследовательских умений и профессиональных компетенций. И это то, чего желает в своих педагогических принципах Х. Досмухамедов.

Заключение

Интеграция педагогического наследия Х. Досмухамедова с современными методами обучения позволяет преподавать математику, как связанную с культурными корнями, так и открытую для глобальной конкуренции. Предлагаемая структура предоставляет практическую карту учебной программы, дизайна урока, оценки и подготовки учителей в средней и старшей школе. Педагогические идеи Х. Досмухамедова имеют большое соответствие с практическими, инновационными и интеграционными принципами современного образования. Применение этих принципов в преподавании математики в высших учебных заведениях служит сохранению национально-культурного наследия и развитию навыков аналитического мышления учащихся. Идеи Х. Досмухамедова о национальной науке и образовании перекликаются с современными образовательными стратегиями сегодняшнего дня. Применение принципов практики, инноваций и интеграции служит как сохранению национально-культурного наследия, так и подготовке конкурентоспособных кадров.

Список литературы

1. Досмухамедов, Х. Избранные труды. — Алматы: Атамұра, 2000. — 320 с.
2. Heywood, J. Engineering Education: Research and Development in Curriculum and Instruction. — New York: Wiley, 2005. — 483 p.
3. Алиев, А. Современные методы преподавания математики в вузах. — Баку: Маариф, 2019. — 256 с.
4. Stewart J. Calculus: Early Transcendentals. — Brooks/Cole, 2015-1308 p.
5. Пиаже Ж. Психология интеллекта. — М.: Педагогика, 1994-192 с.
6. Выготский Л. С. Мышление и речь. — М.: Лабиринт, 2000-362 с.
7. Брунер Дж. Процесс образования. — М.: Просвещение, 1977-50с.
8. Савин А. Конструктивизм в обучении математике // Педагогика, 2018.
9. GeoGebra [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.geogebra.org/>
10. Wolfram Alpha [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.wolframalpha.com/>

ПРОФЕССОР Х.ДОСМУХАМЕДОВТЫҢ «ИСАТАЙ-МАХАМБЕТ» АТТЫ КІТАБЫНЫҢ ЖАРЫҚ КӨРГЕҢІНЕ – 100 ЖЫЛ

Шамғонов Аманкелді

«Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының
құрметті профессоры,
Х.Досмұхамедов атындағы сыйлықтың иегері,

*«Тарихтың дәл суреттерімен толығырақ танысамын деген кісі болса,
қазақ тілінде шыққан Халел Досмұхамедұлының «Исатай - Махамбет» эжырының басына
жазған баяншысы мен
Қошмұхамбет Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан»
деген еңбектерін қарап өтсін дейміз».*
Мұхтар Әуезов

Жан-жақты білім иесі Халел Досмұхамедов – қазақ халқының тарихына байланысты көптеген еңбектер жазған ғалым. Ол, әсіресе, Қазақстанның батыс өңірінде патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы өрістеген ұлт-азаттық қозғалыстарға үлкен көңіл бөлген. XX ғасырдың 80-жылдарынан бермен қарай Халел Досмұхамедовтың 1836-1838 жылдардағы Бөкей хандығы мен Кіші жүздің батыс бөлігін қамтыған қазақ батырлары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс тарихын тұңғыш зерттеген қазақ ғалымы екендігін дәлелдеп отыр. Халелдің бұл мәселеге байланысты жазған көлемді еңбегі – оған бұдан 100 жыл бұрын – 1925 жылы Ташкент қаласындағы мемлекеттік баспаның күншығыс бөлігінде жарық көрген «Исатай-Махамбет» кітабы.

Бұл кітап шықпастан бұрын 1924 жылы Халел «Сәуле» журналының бетінде «Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет» деген мақала жариялаған. Бұл мақалада Х.Досмұхамедов патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы С.Датұлы бастаған және басқа да халық-азаттық көтерілістерге шолу жасайды. Мақалада Еділ-Жайық өзендері аралығында XIX ғасырдың бас кезінде Бөкей хандығының құрылуы, Жәңгір хан басқарған жылдарда хандықтағы бұқара халықтың көрген екі жақты қысымы туралы айтылады. Ол қысым, біріншіден, патшалық отаршылдардың Бөкей ордасындағы шұрайлы жерлерден қазақтарды құмды жерлерге ығыстыруы болса, екіншіден, ресей өкіметі тағайындаған, сондықтан ол өкіметке толық тәуелді Жәңгірханның бұқара халыққа зорлық-зомбылық жасап, оларды әртүрлі алым-салықтармен тұншықтыруы еді. Мұның өзі еңбекші бұқараның үлкен наразылығын туғызды. Ел ішінде халықтың мұң-мұқтажын жоқтаған ержүрек батырлар шыға бастады. Солардың бірі – қол бастаған көсем Исатай батыр болды. Оған от тілді, орақ ауызды

Махамбет ақын келіп қосылды. Бөкей ордасындағы езілген, жаншылған халық теңдік, бостандық іздеп Исатай батырдың қол астына жиналды. Сөйтіп, ұлт-азаттық көтеріліс бүкіл орданы қамтыды. Көтерілістің шырқау шыңы – олардың хан ордасын қоршауы еді. Тек патша өкіметінің Жәңгірханға дер кезінде келіп үлгерген әскери көмегі ғана оны құрып кетуден аман сақтап қалды. Исатай Тайманұлының қалың қолы зеңбірекпен қаруланған отаршылдардың әскерлеріне қарсы тұра алмай, кейін шегінуге мәжбүр болады. Одан әрі Бөкей хандығында қалудың өте қауіпті екендігін түсінген Исатай аз ғана нөкерлерімен, жанұясымен Жайық өзенінің шығыс бетіне – Кіші жүзге өтіп, Кіші жүз халқын азаттық күреске жұмылдырды. 1838 ж. жазында Исатай батыр күтпеген жерде патша үкіметінің күші басым әскерлерімен кездесіп, жан аямай соғысып, ерлікпен қаза тапты. Басшысы қаза тапқаннан кейін көтерілісшілер ыдырап кетті. Көтерілісшілердің басын қосып, біріктіремін деп қанша тырысса да Махамбеттің мақсаты іске аспады. Күндердің күнінде Махамбеттің өзі де қастандықтың құрбаны болды.

1836-1838 жылдардағы бүкіл Батыс Қазақстанды дүр сілкіндірген халық-азаттық көтерілістің басшысы Исатай батыр туралы Добромислов, Сербаринов және басқа да зерттеушілердің еңбектерімен таныса келе, сонымен бірге өзінің туып-өскен жері Тайсойғандағы кәріқұлақ қариялардың естеліктерін пайдалана отырып, Х.Досмұхамедов өзінің 1925 жылы баспадан шыққан «Исатай-Махамбет» атты кітабына «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы туралы қысқаша мағлұмат» деп аталатын алғы сөз жазған. Бұл мақала күні бүгінге дейін өз мәнін жоймаған, керісінше, осы көтерілісті зерттеушілер үшін құнды еңбек болып табылады.

Мақала 1731 жылдан бергі тарихи оқиғаларға жасалған қысқаша шолудан басталады. 1771 жылы Еділ мен Жайық арасындағы далалықты мекендеген қалмақтар көшіп кеткеннен кейін патша өкіметі 1801 жылы қазақтарға Жайықтың батыс бетін мекендеуге рұқсат берді. Өйткені «қазақтарды Жайықтан өткізбей тұра алмайтынына өкіметтің көзі жетті.[1,10 б] Оған қоса, «қазақты бөліп, күшін кеміткісі келді». Жаңадан құрылған хандықты әуелі Бөкей, кейін оның баласы Жәңгір биледі. Х. Досмұхамедов жаңа құрылған хандықта әуел бастан-ақ жер мәселесі шиеленістің басы болғандығын көрсетеді. «Қазақ жерді алып кетті деп қызғанып, - деп жазады Халел, -1806 жылы заузаның 19 жаңасында қазаққа мынадай жер ғана тиісті деп, жерді шектеп, патша өкіметі заң шығарды. Еділдің, Жайықтың жағалауы, теріскей жақтағы жақсы жерлерді, теңіздің жағалауындағы бірқатар қоныстар ресми түрде қазақтың қолынан кетті. Қонысты қазақтан сақтау үшін патша өкіметі Еділдің шығыс бетіне шапшаңдықпен орыс халқын қоныстандыра бастады. Олар қазақтарды Еділдің бойындағы, теңіздің жағасындағы нулардан қуа бастады. Жақсы қыстаулықтардан айрылып, қазақтар бірнеше рет жұтады»[2,36 б]. Болашақ көтерілістің отаршылдыққа, озбырлыққа қарсы бағышталғаны осының өзінен байқалады. Ал, көтерілістің Жәңгір бағышталу себебін Халел былайша түсіндіреді: «Жәңгір қара халықтың жерін ханның мүлкі деп деп есептеді. 400 мың десятина жерді ханның өзі иемденді. Бірқатар жақсы жерлерді айналасындағы туғандарына, төрелеріне, сыбайластарына бөліп берді. Өзіне жақпаған ауылдың, рудың жерін тартып алды.

Қазақ хандарының бұрынғы тұрмысы Жәңгірді қанағаттандырмады. Жәңгірге салтанат, патша тұрмысы керек болды. Салтанат құруға ақша керек. Елге түсетін салық көбейді. Жәңгір зекет алуды шығарды. Зекетті малмен алмай, ақшамен алатын болды. Ханның соғымы деген тағы бір ауыр салық салды.

Жәңгір хан елден бөлектене бастады. Қасына күзетші қылып орыстан әскер алды. Ел аралаушы «хан адамдары», патша чиновниктері көбейді. Бұлардың бәріне үй, ет, қымыз, лау, т.б. нәрселер керек болды. Керектің бәрін халық төлейтін болды.

Ел жақтаған ақсақалдардың, билердің хан қасында қадірі кеміді. Жәңгір хан елді бөліп-бөліп әр рудың, әр тайпаның басына бір-бір төре қойды. Бұлар өз қол астында Жәңгірдің саясатын жүргізе бастады. Ел ішінде әділдік жойылды [3,134 б].

Мінеки, Бөкей хандығындағы көтерілістің шығу себептерін және оның сипатын Халел осылайша түсіндіреді.

Алғы сөзде Жәңгір хан мен Исатайдың арасындағы араздықтың шығу себебі де көрсетіледі: «Исатай Беріш руының биі, әуел бастан Қарауылқожаға қарсы болған. Ханнан, Қарауылқожадан зәбір көргендер Исатайға барып паналайды. Бұған хан қатты ашуланады. Исатай – хан билеуіне бағынбай, жарлығына көнбейді. Исатайдың қол астындағы елге ханның әмірі жүрмейді. Ханның Исатайға әлі келмейді. Елдің көбі бірте-бірте Исатайға ауа береді. Байұлы деген елдің көбі Исатай жағына шығады» [4, 1176].

Халелдің пікірінше, Исатай Тайманұлының көтерілісі бастаудағы мақсаты – «жайлы қоныс табу, тартып алынған қоныстарды жою, қара қазақ баласына теңдік алып беру».[5,526]

Мақалада көтерілісшілердің хан ордасын қоршауы, Тастөбедегі ұрыс, Исатай батыр бастаған шағын топтың Жайықтың шығыс бетіне – Кіші жүзге өтуі әңгіме болады.

Жайықтың шығыс бетінде сұлтан Баймағамбет Айшуақовтың әскері Исатайларды қуғындайды. Тіпті, Исатайдың жанұя мүшелерін қолға түсіреді. Бірақ ел Исатайды жасырады. «Қара күштен жеңіліп, аз ғана жолдастарымен алақандай жерде қамауда қалғанда да, ел Исатайды ұстап бермеді. Кеңшілікке шығып патша өкіметінен, оған ерген хандардан қазақтың арын алындар деп жар шашқанда Исатайға қазақ малын да берді, басын да берді».

Исатайдың қозғалысы екінші дәуірінде (кезеңде-А.Ш) яғни, Кіші жүздің батыс бөлігінде екпінді басталды. Бірақ, Исатайдың қимылы аяқталмай қалды. 12 әсетте Қиыл бойында Исатай қаза таппағанда, бұл қозғалыстың қандай қанат жаятындығы белгісіз еді. Исатай батыр өлген соң қазақтың бірлігі кетеді. Жиналған көп қол тарай бастайды.

Алғы сөзде Исатай батыр бастаған көтеріліске талдау жасаған Халелдің пікірінше, «елдің қимылын жолға салып, ұйымдастырып отыратын көсем керек. Бұндай уақытта ұйымдастырушы көсем шықпаса, елдің қимылы бытырап, шашылып, ұлы мақсаттың орнына уақ пайда туып, ұлы қимыл аяқсыз қалады. Қимылдың көсемі бас пайдасынан баз кешіп, жан-тәнімен көптің тілегін орындауы керек. Көтерілістің көсемі Исатай – міне, осындай адам болған. Сондықтан да бұқара халық оның соңына ерген» [6, 296]. Патшалар заманында өлгенінше көпті соңына ертіп кеткен жалғыз – Исатай. «Халық үшін Исатай үй-ішін, туған-туысқандарын садақаға берді. 2 баласы, 1 қатыны соғыста өлді. 2 баласы, 1 қатыны жаудың қолына түсіп, айдауда шіріді. Ағайындары шабылды, тұтылды. Тырнақтап жинаған мал-мүлкі, бүтін қара-орман, дүниесі жаудың қолында қалды. Жәңгір ханға қадірлі елдің билері бірнеше рет ханмен бітіремін деп араға түссе де, Исатай «Халықтың тілегін орындамаған ханмен бітім болмайды», - деді. Исатай батыр алдау, арбау, қулық-сұмдық дегенді білмеген, оның ісінің бәрі – әділдік, туралық.

И. Тайманұлы бастаған көтерелісшілердің құрамында Кіші жүздің барлық руларының да адамдары болған. Х.Досмұхамедов былай деп жазады: «Исатайды қорғау Беріштің қолынан келмеді. Исатайға бөтен Кіші жүз қорған болды. Исатайды көтермелеп, Кіші жүзге ақырында Әлімұлы басшы болды. Соңғы жорығында қасындағы 3 мың қолдың көбі Әлім еді.

Қиын уақытта елге басшы болған адам көпті ұйымдастыра білуі керек. Бөкейліктегі елдің тегісінен Исатайға ергендігі -Исатайдың көпті ұйымдастыра білетіндігінен еді. Жалғыз өзі қашып барып бүтін әлімді, адайды біріктіргені, түрікменді, Хиуаны ризалап, көңілін тауып, өзіне тілектес қылғаны, Қайыпалды, Науша секілді бұрынғы қашқындарды қасына жинап, өзін жолдас қылғаны – Исатайдың көпті ұйымдастыруға шебер екендігін көрсетеді». «Ұзын сөздің қысқасы, - деп қорытындылайды Халел, - тарихты, елдегі сөздерді тексергенде Исатай – көпке басшы болуға лайық адам» [7].

«Исатай батыр бастаған көтеріліс қазаққа қандай пайда, зиян берді, патша өкіметіне қандай ой түсірді?» - деген сұраққа Халел былай деп жауап береді: «И.Тайманұлы бастаған халық-азаматтық көтеріліс қазақтың көзін ашып, патша өкіметінің кім екенін танытты, патша өкіметіне сүйенген хандардың, сұлтандардың қазаққа дұшпан екендігін анық көрсетті. Исатайдан кейін хан-сұлтандарға еретін ел қалмады, өйткені ел оларға өшігіп кетті». Халел И.Тайманұлы бастаған көтеріліс жеңілгенмен, оның Кіші жүзге отаршылдыққа қарсы XIX ғ. 40-60жылдарда болған қозғалысқа үлкен әсері болғандығы туралы былай дейді: «Шекті Көтібарұлы Есет, Нұрмұқанұлы Жанқожа, Өтен, Нарынбай, Төремұрат секілді хандармен, патша өкіметімен арпалысқан батырлар – ізін басып үлгі тұтқан Исатайдың жеткіншектері

еді» [8, 556]. Былайша айтқанда, ХІХ ғасырдың 30- жылдарында И.Тайманұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісті жоғарыда аттары аталған Исатай батырдың ізбасарлары одан әрі өрістетті.

Алғы сөзде Халел И.Тайманұлының ата-бабаларын көрсетіп, үлкен шежіренің бастамасын жасаған. Егер өмірі ерте үзілмеген болса, Халел Исатай Тайманұлының үрім-бұтағы туралы үлкен шежіренің авторы болар ма еді, қайтер еді?

Х. Досмұхамедовтың жоғарыда аталған кітаптағы келесі мақаласы «Махамбет батыр» деп аталады. «Өтемісұлы Махамбет, - деп жазады ол, - әрі батыр, әрі ақын, көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлының бас жолдастарының бірі, бастан аяққа дейін қасында жүрген, жауымен жауласып, дауымен дауласып, өлімге басын қиған Исатайдың қанды көйлек жолдасы» [9, 78-796]. Халелдің пікірінше, Махамбет – әрі батыр, әрі жырау, әрі домбырашы, бағыт алған жағынан тайынбайтын қарыспа ер. Халел екі батырдың халықтың соңдарына ерту тәсілдерін былайша суреттейді: «Исатай жұртты соңына ақылмен, дәлелмен ерткен болса, Махамбет жұртты қыздырып, көңілін аударып ерткен. Исатай ақсақалдармен, бас адамдармен ақылдасып, кеңесіп отырғанда, Махамбет айналадағы үйлерде, ауылдарда қыдырып, өлең айтып, домбыра тартып жұрттың көңілін өзіне аударған». Халел Махамбеттің көтеріліс кезінде әрі батыр, әрі айлакер болғандығын былайша көрсетеді: «1837 жылы қауыстың (қарашаның – Ш.А.) 23-күні Бөкейлікте Бекайдар деген жерде Исатайларды 30 жолдасымен орыстың отряды қамайды. Махамбет жолдастарымен мылтық атып, найза жұмсап, отрядты қайырып, Исатайды 2 жолдасымен шығарып жібереді. Исатай құтылған соң Махамбет жолдастарымен жазалаушылардан қашады. Қуғыншылар соңынан қалмай қуып, Махамбетті ұстауға таянады. Сонда Махамбет астындағы бұлың көпшікті жарып, ішіндегі мамықты жақындап қалған қуғыншылардың көзіне шашып жіберіп, құтылып кетеді». Халелдің бұл жазғандары Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архивіндегі осы көтеріліске байланысты құжаттармен және ел аузындағы аңыз-әңгімелермен сай келеді. Х.Досмұхамедов осы мақалада Исатай және Махамбет батырларға жан-жақты сипаттама бере келе, 1836-1838 жылдардағы Бөкей хандығы мен Кіші жүздің батыс бөлігіндегі халық-азаттық көтерілістің бірден-бір қолбасшысы Исатай екендігін дәлелдеуге тырысады. Халел былай деп жазады: «Исатай... орынсыз мақтанның батыры емес, орынды батыр. Махамбет – Исатайдың жолдасы, шәкірті. ей ойына келгенін айтып салатын, жауласқан кезде өте батыр, айлакер» [10, 596].

Х. Досмұхамедовтың осы айтқандарынан шығатын қорытынды - жалынды жыршы, жауынгер – ақын Махамбет Өтемісұлы Исатай батыр бастаған халық – азаттық көтерілістің рухани жетекшісі. Махамбет Өтемісұлы өзінің жаужүрек батырлығымен, қызуқанды ақындығымен қалың қазақты Жәңгір ханға, би- сұлтандарға, патша әскерлеріне қарсы ұйымдастыра білуі арқасында, ол көтеріліс басшысы И.Тайманұлының сенімді серігі, көтерілістің ұраншысы, идеологы, жалынды жыршысы болды. Қазақ халқының Махамбетті осы күнге дейін батыр деп қадыр тұтып, оған зор ілтипат білдіруі де сондықтан.

Х.Досмұхамедовтың еңбегі Махамбеттің батырлығын көрсетуімен шектелмейді. Ол-“Жыр семсерінің” өлеңдерін жинақтап, жүйелеп алғаш кітап етіп бастырушы да Халел былай деп жазады: “Махамбеттің өлеңдері көп болған: Көбі жойылған”. Халел 1924 жылы “Ақ жол” газетінің 416-санына қосымша ретінде жарық көрген “Сәуле” журналының 3-санында “Махамбет батырдың сөзі” деген тақырыппен ақынның 24 өлеңдер топтамасын жариялаған болса, ал “Исатай-Махамбет” атты кітабына Махамбеттің 69 өлеңін кіргізген. Осылайша, бұдан 100 жыл бұрын Х.Досмұхамедовтың “Исатай-Махамбет” кітабы арқылы қазақ халқы азаттық жолындағы күрескер, ақын Махамбет Өтемісұлымен және оның жалынды өлеңдерімен танысты.

Жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытындыға келуге болады:

1) Профессор Х.Досмұхамедұлы - бұдан 100 жыл бұрын қазақ зиялылары арасында 1836-1838 жылдардағы И. Тайманұлы мен М.Өтемісұлы бастаған халық- азаттық көтерілісті жан-жақты зерттеп, ол туралы үлкен шындықтың бетін ашқан тұңғыш қазақ ғалымы.

2) Батыр И.Тайманұлы – Бөкей хандығы мен Кіші жүздің батыс бөлігіндегі халық-азаттық көтерілісті ұйымдастырушы және оның бас қолбасшысы.

3) И.Тайманұлы тек қана батыр – қолбасшы ғана емес, сонымен бірге ол – ел мен елді, халықты бітімге, бірлікке шақырушы әділ би, шебер дипломат.

4) Көтерілістің жеңіліске ұшырауының басты себептерінің бірі – бас қолбасшы И.Тайманұлының қапияда қаза табуы.

5) Профессор Х.Досмұхамедов – 1836-1838 жылдардағы халық көтерілісінің рухани жетекшісі және ақын Махамбет Өтемісұлының өлеңдерін қазақ халқына таныстырған тұңғыш ғалым.

6) Тұңғыш қазақ ғалымы ел басына түскен сын сағатта халқының рухын асқақтата көтеріп, қол бастаған Исатай мен семсер ақын Махамбет сынды батырлардың есімдерін алғаш рет күллі қазаққа таныстырған Халел Досмұхамедовты бүгінгі ұрпақ зор құрметпен еске алады.

Сөз соңында соңғы ширек ғасырдағы қазақ жеріндегі кейбір оқиғаларға байланысты мынадай мәселені айта кеткен жөн деп ойлаймын. XIX ғасырдың I-жартысында Бөкей ордасын Жәңгір хан басқарды. Ол өте сауатты адам болуымен бірге Бөкей ордасында патша өкіметінің отаршылдық саясатын жүргізді. Өзі ірі жер иесі болумен бірге, туысқандары мен айналасындағыларға көп жер берді: Мұның өзі қазақ шаруаларының жерсіздеуіне әкеліп соқты. Енді XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың алғашқы 2 онжылдығында: Тәуелсіз елімізді Нұрсұлтан Назарбаев сияқты дүниежүзіне белгілі саясаткер басқарды. Ол біраз экономикалық реформалар жүргізді. Соның бірі-жерді жеке меншікке беру болды. Кәзір белгілі болып отырғандай бұл сәтсіз реформа болды. Сондықтан да жер кәзіргі мезгілде мемлекетке қайтарылуда. Халықтың бір наразылығы осы еді. Екіншіден, елбасы мен оның жақындары, билік басындағылар ірі-ірі өндіріс орындарын иеленіп алу арқылы ірі қалталы алпауыттарға айналды. Бұл да халықтың наразылығын туғызды. Құдай сақтап, Қырғызстандағы түрлі-түсті революциядан аман қалдық. Байқап отырған боларсыздар 2 мемлекетте де мемлекет басшысына да болған наразылық ұқсас. Сондықтан да ел басқарушылар жер мәселесін тиянақты, нақты шешулері керек. Әсіресе шетелге жерді жалдаудың қиын салдары болуы мүмкін екендігін ескерген жөн. Сонымен бірге үйсіз-күйсіз, жұмыссыз, кедей халықты көре тұра өз қалталарын толтыруды сыбайлас жемқорлықтан арылу өте-мөте қажет. Әйтпесе, халық арасынан бүгінгі заманның Исатайы шықпасына кім кепіл бола алады?

Әдебиеттер тізімі

1. Досмұхамедов Х. Исатай-Махамбет. Алматы: 1991,
2. Досмұхамедов Х. Таңдамалы. Алматы: “Ана тілі”. 1998
3. Адамзатқа ортақ ақын (зерттеу), 16-кітап, Алматы: “Өлке”, 2003
4. Алты Алаштың мақтанышы. Атырау, 2000
5. III-Республикалық “Досмұхамедов оқуларының материалдары”. Атырау, 2003, I-том
6. III-Республикалық “Досмұхамедов оқуларының материалдары”. Атырау, 2003, I-том
7. Адамзатқа ортақ ақын (зерттеу). 16-кітап. Алматы: “Өлке”, 2003
8. Досмұхамедұлы Х. Еңбектері. Бірінші том. Алматы: Арыс баспасы, 2017
9. Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы: «Ана тілі», 1991
10. Досмұхамедов Х. – көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері. Республикалық ғылыми тәжірибелік конференция материалдары. Атырау, 2008

ХАЛЕЛ ҚАЛМАҚТАР ХАҚЫНДА

Турдалиев Ә.О.

Т.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

Халел Досмұхамедов атындағы

Атырау университеті.

Атырау қаласы. Қазақстан Республикасы.

Аңдатпа

Бұл мақалада ежелден қалыптасқан қазақ-қалмақ қатынастары жөнінде қазақ ғалымы, Алаш партиясының батыс бөлігінің басшысы, дәрігер Халел Досмұхамедовтың зерттеулері мен көзқарастары туралы баяндалады. Халел өз еңбектерінде өткен тарихи оқиғаларды саралай келе, бұл жағдайлардан сабақ алып, оларды қайталанбауынан сақтандырады. Қалмақ халқының тағдыры, Жоңғар мемлекетінің жойылуы халқына зор апат әкелгенін, олар ел ішіндегі алауыздықтың нәтижесі екенін және өз еңбектерінің қазақ мемлекеттілігін нығайту үшін бірігуге шақыратынын айтады.

Аннотация

В этой статье повествуется об исследованиях и взглядах казахского ученого, руководителя западной филиала партии Алаш, врача Халела Досмукхамедова о сложившихся казахско-калмыцких исторических отношениях. В своих работах Халель, анализируя исторические события прошлого, извлекает уроки из этих ситуаций и предостерегает их от повторения. Говоря о том, что судьба калмыцкого народа, разрушение Джунгарского государства принесли народу огромную катастрофу, он утверждает что они являются результатом разобщенности внутри страны и своих работах призывают казахский народ объединиться для укрепления государственности.

Abstract

This article tells about the research and views of the Kazakh scientist, the head of the western branch of the Alash party, the doctor Halel Dosmukhamedov on the established Kazakh-Kalmyk historical relations. In his works, Halel, analyzing the historical events of the past, draws lessons from these situations and warns against their repetition. Speaking about the fate of the Kalmyk people and the destruction of the Dzungar state, which brought a huge catastrophe to the people, he argues that they are the result of internal divisions within the country, and he calls on the Kazakh people to unite in order to strengthen their statehood.

Негізгі сөздер: Алаш партиясы, Калмыки, Тарихи деректер, Ресей империясы, Жоңғар хандығы, Жайық казачествосы, Еділ-Жайық өзендері, Бөкей сұлтан, әлеуметтік және мәдени қатынастар.

Ключевые слова: Партия Алаш, Калмыки, исторические источники, Российская империя, Джунгарское ханство, Уральское казачество, междуречье Волги и Урала, Букейский султан, социальные и культурные отношения.

Keywords: Alash Party, Kalmyks, historical sources, Russian Empire, Dzungar Khanate, Ural Cossacks, between the Volga and Ural Rivers, Bukey Sultan, social and cultural relations.

XX ғасырдың бас кезіндегі аумалы төкпелі заман, дүрбелеңнен елді аман алып қалудың әрекеттері қазақ арасында талай озық ойлы ұлт жанашырларын туғызды. Білім ордаларының есігінің кең ашылуы көптеген қазақ балаларын оқуға қолын жеткізіп, саяси мәселелерді кеңінен талдап халыққа жеткізуге мүмкіндікте берді. Ел басынан өтіп жатқан тарихи оқиғаларға талдау жасау асқан біліктілікті, елдің өткенінен хабардар болуды қажет ететін. Тарихи оқиғаларды байланыстыра зерделеп елдің рухын көтеру осы озық ойлы адамдар үлесіне тиді. Осындай заманының алдыңғы қатарлы интелегент азаматы Х.Досмұхамедов болатын. Оны біз - Алаш қозғалысының қайраткері, дәрігер, ұстаз, ғалым ретінде дәріптеп қадір тұтамыз. Халел – студент күннен-ақ ұлтшыл, жинаған білім қазынасын халыққа таратуды өзіне борыш санаған, сол пікірін іспен көрсете бастаған қазақтың үмітті ұлы. Досмұхамедұлы Халел – аумалы төкпелі заманда мұң мен зардың, айтыс пен тартыстың, өмір мен өлімнің бел ортасында жүрсе де азаматтық тұлғасына дақ түсірмеген қазақ зиялыларының бірі, мамандығы дәрігер бола тұрса да, қоғам өмірінің сан салалы мәселелеріне араласқан көп қырлы дарын: саяси және қоғам қайраткері, тарихшы, табиғаттанушы, тілтанушы, әдебиетші, ауыз әдебиетінің сирек үлгілерін жинап, насихаттаушы, шебер аудармашы. Халқының жан саулығы мен тән саулығының шипагері бола білген.

Ол қазақ халқының тілі мен әдебиетіне, тарихына қатысты материалдар жинақтап, латын әліпбиін жасауға салысып, тілдің дыбыс жүйесінің өзекті мәселесі — сингармонизм заңын зерттеді, “Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы”, “Шернияз шешен”, “Алаш не сөз”, “Бұқарадағы Көгілташ медресесін салу туралы әпсана”, “Тіллә-Қары мен Ширдор медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі”, “Диуани лұғат ат-түрік”, “Кенесарының соңғы күндері”, “Қазақ әдебиетінің тарихы” сияқты, т.б. ғылыми-теориялық еңбектер жазып қалдырды. “Мұрат ақын сөзі”, “Исатай -Махамбет”, “Аламан” жинақтарын шығарды.

Қазақ тарихында XVII-XVIII ғасырлар әскери қақтығыстардың жиіленуімен ерекшеленеді. Бұл кезең Жоңғар хандығының күшейіп, қазақ жеріне көз алартуымен, XVII ғасырдың бас кезінде орыс мемлекеті құрамына өтіп, Еділ және Жайық өзендері өңіріне қоныстануымен сипатталады. XVII-XVIII ғасырларда Еділ қалмақтарының патша үкіметінің көмегіне сүйенуі, Аюке хан (1646-1724 ж.ж.) тұсында [1.С.17], [1.С.60-69] олардың одан әрі күшеюіне алып келді. Осы тұста ел басына төнген қатер, ел арасынан шыққан хандар мен батырлардың халықты біріктіруге өзіндік әсер етті.

Елдің елдігін сақтауға үндеген Халел, қазақ халқының тарихын жете зерделеп, оның әр кезеңіне өзіндік баға бере білген. Қазақ халқының басына түскен ауыр да, тауқыметті жылдар жоңғар қалмақтарының шапқыншылығы кезеңін, оның зардаптарын тізбелеп, екі арадағы тайталаста көршілес қонған қазақ пен қалмақтың Ресей империясына жем болып, Жоңғар хандығының жойылып кеткендігін атап өтеді. Өз шығармаларында Халел Досмұхамедов қазақ өзара алауыздығын тимаса, қалмақтың басына туған күннің, қазақтың басына төнетіндігін меңзейді. Елінен қазақ ханының зорлығымен Сібірге жер аударылып, зар жылап, қазақты қарғаған қалмақты Мұрат ақынның өлеңдері арқылы сөйлетеді:

“Калмык, которого казахский хан сослал в Сибирь, так проклиная этого хана (слова народного поэта Мурата)

Берега Чагана,
что сюда от Волги,
да займут калмыки,
лошадей твоих
да возьмут чувашаи.
Дочери и сыны твои
пусть служат на других.
В озерах твоих
да не будет лебедей.
Из глаз твоих
да польются слезы.
Если в этот раз я пошел в ссылку,
в другой раз да будет ссылка тебе.
Пусть твои жены и дети
безутешно рыдают.

Еділден бергі Шаған су
Оны да қалмақ жайласын,
Жылқыңды шұуаш айдасын.
Ұлың менен қызыңның
Біреу көрсін пайдасын.
Көлінде қулар шуласын,
Көзіңнен жасың бұласын.
Бұл айдауда мен кетсем,
Екінші айдау келгенде,
Өзің бір қолға тұтылып,
Қатын да балаң шуласын”[2. 120 б].

Қазақ пен қалмақтардың арасындағы қатынастардың алуан түрлілігіне тоқтала отырып, олардың қалыптасуына әсер еткен жағдайларға назар аударады. “Әр халықтың тарихы көршілес орналасқан халықтар тарихымен байланысты; бұл байланыс өзінің дамуы, ауқымы, сипаты жағынан әртүрлі болуы мүмкін, алайда ол байланыс әрқашан да болған. Сондықтан халықтар тарихында әрқашан тарихи өмір қауымдастығы қалыптастырған жағдайлар әрекет етеді”[3.С.17].

Көршілес қонған екі халықтың өшпенділік отының тұтануына себеп болған жағдайлардың бірі көрші орналасқан орыс өкіметінің екі көшпенді халықты айдап салып, басқа халықтың қолымен от көсеп, әлсізін қару – жарақпен қолдап өшпенділік отын тұтатып, бітіспес жауға айналдырғанын атап өтеді. Оның куәсі ретінде, Алаш сөзінің шыққан төркінін талдай келе, ол терминге деген қалмақ көзқарасын сипаттай отыра, Алаш деген сөзді “жау” деп қабылдайтын қалмақтардың түсінігінде қалыптасқан өшпенділік лебінің есіп тұрғандығында айта келе, “Қазақ” газеті арқылы “Қазақтың” 12 нөмерінде “Оқшау сөз” жазған “Қыр баласына жауап” дей келе, неше түрлі заман өтсе де ХІХ ғасырда өмір сүріп жатқан қалмақтар арасында қазаққа деген өшпенділіктің басылмағанын олардың көзқарасынан білуге болатынын байқатады. Халел екі халық арасындағы өшпенділік отын одан әрі тұтатып, оның бәсеңдеуіне мүдделі болмаған патша өкіметінің саясатын әшкерелейді. Арадағы жаугершіліктен туған өшпенділікті шебер пайдаланып, екі халықты шеберлікпен қарсы қойып, қалмақты казачество әскері қатарына алып, патша империясы қазақпен шектесетін шекарасын күзетіне тартып, қазақ даласында қоғамдық тәртіпті сақтауды қадағалайтын күш ретінде пайдаланып, ұлт-азаттық көтерілістерді басып жаныштауға тартып, оларды қаруландырып бақты. Жауласқан екі халықтың бітіспес психологиясы отарлық саясаттың инструментіне айналды. Осы ойды түйіндей келе, ол “Оқшау сөз” жазған “Қыр баласына жауап” жаза келе, “Орал облысында Уральский казачий войсқаға қараған қалмақтар бар, “Қыр баласының” өтініші бойынша, “Алаш” деген қалмақ тілінде сөз бар ма деп сұрадым. Мағынасы қалмақша не болады? - дегенімде, қалмақтар мынадай жауап айтқанды: “Қалмақ тілінде ”Алаш” деген сөз бар, қалмақша мағынасы – “қанішер (өлтіргіш), қатал(аямаушы), жаугер адам” дегенді білдіреді дейді. “Алаш” деп қалмақтар жақтырмаған адамды айтады екен. Жаны ашымайтын жануарларды қатігездікпен қыра беретін аңшыларды да қалмақтар “ Алаш” деп атаған”, – деп жазған Халел, ”Алаш” терминіне қалмақша түсінік беріп өткен [4. 39 б]. Сонау бағзы заманда, Қазақ хандығы пайда болған бұл сөздің қалмақша мағынасы көп жағдайдан түсінік берсе керек.

Сонымен бірге, аталған жаугершілік замандағы оқиғалар ел өмірінде түрлі құбылыстарға үзеңгі болып, батырлар институтының одан әрі дамуына әсер еткендігі белгілі. Екі халықтың арасындағы жаугершіліктің күшейген тұсында қазақ батырларының аламандығының қоғамда зор рөл атқарғандығын, аламандық институтының қазақ хандығында қай кездеде болғандығын атап көрсетеді. Мәселен, Есім хан тұсында, қазақ-қалмақ арасындағы қатынастарға зер сала келе: “Қалмақтың ханы Есім ханға сыйлыққа бір қыз жіберсе, Жиёмбет батырдың Жолымбет деген інісі қызды жолшыбай тартып алып, өзі алады. Осы қыз туралы Есім хан мен Жиёмбет батыр арыз болады... Есім хан заманында қазақ пен қалмақ өнемейін жауласып жүрді. Ел ұстаған хан батырға мұқтаж болған. Осындай уақытта Жиёмбеттің ханды қорқытуы, Жолымбеттің қызды тартып алуы аламандық емей немене? Сыйлық қылып, хан батырдың ашуын баспаса, Жиёмбеттің қалмақ пен қатар ханды шабатыны сөзсіз еді”- деп жазады ”[2. 109 б].

Есім хан мен оның баласы Салқам Жәңгір хан тұсындағы қазақ батырларының қоғамда ел басқару, соғыста ерлігімен танылып шет елдерге танымалы болғандығын, батырлар туралы орыс зерттеушілері жазып кеткен деректерін келтіреді. Халел өз шығармаларында Кіші жүз өңірінен шыққан Жалаңтөс батыр жөнінде көптеген мағлұматтар беріп, оның заманына танымал адам болғандығын жазған. Батырдың 1643 жылы Орбұлақ шайқасында Салқам Жәңгір ханға көмекке келіп шайқас тағдырын шешкендігін, елді қалмақтан аман алып қалған

еңбегін атап өтеді. Жалаңтөс батырдың ел басқарған би, қол басқарған батыр, сәулет өнерінде қол таңбасын қалдырған саулетші екендігін жаза келе, бабамыздың рухына тағзым етеді.

Орыс ғалымдарының еңбектеріне тоқтай келе, ол Жалаңтөс батыр жөнінде былай деп жазады: “В русской литературе до сего времени этот вопрос остается совершенно не выясненным и в известной нам исторической литературе о Средней Азии об Ялантуше (Жалаңтөс батыр) говорится только вскользь, как о строителе великолетных зданий, но каких-либо подробных данных о нем не имеется.

А.И.Левшин в известном своем труде “Описание казачьих орд и степей” 2-ой том, стр. 60) говорит, что когда казакский хан Жангир (т. наз. Великолепный), сын хана Есима Храброго, в 1643 году с 600 воинами победил пятидесятитысячное войско Калмыцкого хана Контайшы-Батура, к нему (Жангиру) на помощь явился какой-то “татарский князь Ялантуш с 20 000 всадников”, но кто такой этот князь, автор умалчивает. Масальский в “Туркестанском крае” пишет, что медресе Тилля-кары и Шир-дор построены “эмиром Ялантушем-Бахадуром (полководцем Имамкули-хана) из узбекского рода алчин”, но откуда взяты автором последние данные, нам неизвестно” [2. 72 б].

“Жалаңтөстің қашан өлгені белгісіз. Левшиннің айтуынша 1643-інші жылы Еңсегей бойлы Ер Есімнің ұлы Жәңгір қалмақпен соғысында, Жалаңтөс батыр жиырма мың әскермен Жәңгірге жәрдемге келген” [2. 78 б].

XVIII ғасырдағы қазақ-қалмақ қатынастары қазақ тарихының қайғылы “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама” атанған жылдардағы қасіретті оқиғалармен тығыз байланысты. Ұзақ жылға созылған соғыс қимылдары екі жақтан да көптеген адам шығынына ұшыратып, қазақтарды Ресей бодандығына өтуге мәжбүрледі. Екі халық арасындағы қатынастар жөнінде ой өрбіте келе, қазақтың белгілі ғалымы Ә. Марғұлан: “Қазақ халқы мен Орта Азия, Сібір халықтарының, Жоңғар ойраттарының (қалмақтарының) XVII-XVIII ғасырлар бойындағы арақатынастары сыртқы саясат мүдделерін айқындап қойған жоқ, сонымен бірге кейде бұл байланыстар олардың ішкі саяси өміріне қуалай еніп, қоғамның рухани мәдениетінде өшпес із қалдырды” [5.С.75-76], - деген болатын.

Елде басталған тақ таласы, қазақтың арасына іріткі салып, ыдыратты, жоңғар шапқыншылығы басталған тұста күш біріктіре алмаған қазақтар жоңғар мен орыс басқыншыларының қол астына өтуге мәжбүр болды. Алауыздық елдің түбіне жетіп, ханнан бақ тайды. Жоңғар шапқыншылығы нәтижесінде, қалмақтан жеңіліп «Ақтабан шұбырындыға» тап болған елдің бөтендермен жауласуға күші көп келмейтін болды. Қалмаққа бағынған қазақ бағынып қала бергені де болды, ал құлдықтан құтылғандардың өз арасында күшті бүліншілік пайда болды. Ұлы және Орта жүз қалмақтың қол астында қалған соң, қалған елге хан болғысы келген хандар көбейді. Әбілқайыр, Қайып, Сәмеке ұлы хан болғысы келіп қатар шықты. Бұлардың қайсысы да бір ауыздан елде тегіс соңына ерте алмады. [2.С. 51 б].

“XVIII ғасырдың алғашқы он жылдықтары, - деп жазды Ш. Уәлиханов, - қазақ халқының өміріндегі қияметті қиын кезең болды. Жоңғар, Еділ қалмақтары, Жайық казак-орыстары мен башқұрттар жан-жақтан килігіп, олардың ұлыстарын талқандады, малдарын айдап, адамдарын тұтас отбасымен тұтқындап алып кетті” [6. С. 3].

Сыртқы агрессия, елдің бүліншілікке ұшырауы хандардың саяси әрекет жасауына алып келді. Жағдай күшпен болса да елді бағындырып, халықты аман алып қалу ісі күн тәрбіне шығарылды. Осындай жағдайда, “Әбілқайыр елді қорқытып алып, хан болудан басқа жол қалмады. Елді қорқыту үшін Әбілқайыр орыс патшасына бағынбақшы болды. Осы уақытта елдің билері екі айырылды. Бір бөлек билер басы арғын Жәнібек, табын Бөгембай болып соңына ерген елдерімен хан жағына шығып кетті.

Ел бөлініп қоныс аударған уақытта күшті рулардың аз руларға жәбірі көбейді. Қоныстың да жайлысы күштілерге тиеді. Орта жүзден бөлініп кеткен аз ғана арғынға бүліншілік заманда теңдік аз тисе керек, қоныстың жайлысы бұйырмайды.

Кіші жүздің ішінде аз болған жеті ру да, жеті рудың ішінде табын да Жәнібектің арғыны секілді күйде еді. Бұларға Кіші жүзді билеу үшін, еліне жайлы қоныс алып беру үшін Кіші жүздің билерінен сырт бір күш керек болды.

Орыс үкіметі жәрдем беріп, Әбілқайыр айбарлы хан болса, бұларға іздегені табылғандай болды. Сондықтан бұлар бастан аяққа дейін Әбілқайырды, оның тұқымын қолдады. Бұлар дегеніне жетті, Әбілқайыр айбарлы хан болды. Жәнібек пен Бөкембай Кіші жүзді биледі. “Арғын мен жетіру (табын) жайлы қоныс та алды, орысқа, ханға, арқа сүйеп, күшті рулардан жоғарылап жәбір де көрмеді... Бірақ Кіші жүз еркінен айырылды” - де жазды Халел [2.С. 51 б].

Шапқыншылық салдарынан ел ығысып көрші жатқан, халықтар жеріне бас көктеп еніп, оларды ығыстыра бастады. “Жоңғарды салдарынан қазақ жұрты Сырдан ауғанда Кіші жүз алдындағы естекті, қалмақты, түрікпенді ығыстырып, Жайық пен Атырау теңізіне тірелді. Алды Жайықтан өтіп, Еділ-Жайықтың арасындағы даланы қоныстай бастады. Патша өкіметі қазақты Жоңғар өткізбеске түрлі амал қылды. Еділ - Жайықтың арасын қоныс қып тек, қалмақ, қазақ - орыс пен біздің қазақтың арасына үзілмес жал кірді”-деп жазған. [2.34-35 бб]. Қазақ пен қалмақ қатар қонғанын пайдалаған Ресей империясы оларды одан әрі арандату саясатын жалғастырды.

“1771 жылы Еділдің бойын мекендеген қалмақ Қытайы Естектен төменгі Еділ-Жайық арасындағы дала босады” [4.35 б]. Осы жылы Еділ қалмақтары Жоңғарияға үдере көшкен кезде, оларды тоқтатуға орыс әскерлерінің күші жетіп тұрса да, қазақ әскерлері тартылып, қырғын болды. Ол тарихта “Шанды жорық” атауымен белгілі [7.С.113].

Қалмақтан бос қалған жерлерді, Жайықтың оң жақ бетіне өтуге ұмтылған қазаққа Ресей империясы өкіметі тосқауыл болуға ұмтылғандығы, патшаның Бөкей сұлтанға жер беру себептері жөнінде жаза келе, Халел былай дейді: “Жайықта қорғандар салып, әскер қойып, патша өкіметі қазақты Жайықтан өткізбеймін десе де қолынан келмеді. Қорғандарды баса-көктеп еріксіз Жайықтың арғы бетін жайлап, қыстайтын болды. Ал 1801 жылы өкімет Жайықтың арғы бетін мекендеуге рұқсат берді. Рұқсат беруге мынау себеп болды. Қазақты Жайықтан өткізбей ұстап тұра алмай тұғынына өкіметтің көзі жетті. Көп қалмақ босып кетті. Орнында қалған аз қалмақтың, аз ноғайдың Жайықтағы орысқа бірігіп қонысты қорғауға әлі келмейтіні мәлім болды. Қорған салып, көп әскер төгіп, қазақты тоқтату зор шығын болады. Бұл бір.

Екінші, қазақты бөліп күшін кеміткісі келді. Еділ-Жайықтың мекендеген қазақтың торына кіргендей билеп, жау сыртынан арқадағы көп қазаққа саясатын жүргізуге, жуасыған қазақты қан қылғысы келді. Сондықтан Еділ- Жайықтың арасын сұратып арыз бергізді. Бөкейдің арызын Бабыл (Павел I) патша жан-тәнімен қабылдады”[2.35 б].

Халел орыс патшасының саяси қадамы қазақты жарылқау үшін емес қайта керісінше, оның қатарына іріткі салу үшін берілгендігін атап өтеді. Бірақ тарихи тағдыр бұл жерлердің көпшілігін қазақтың қолында қалдырып, елімізге бұйыртты. Бұл жерлер қазір қазақтың мақтанышы деп айтсақ артық болмас.

Қорыта келе, түйіндегеніміз Халел Досмұхамедов қоғамдық қызметі, ғылыми талғамы әртүрлілігімен танылған тарихта қайталанбас тұлға. Қазақ-қалмақ халықтарының қатынасы туралы жазған жазбалары танымдық жағынан, тарихи салыстырмалығы жағынан талдануы ерекше.

Оның еңбектері ғылымның әртүрлі саласына арналса да, елдің аяулы ұлы қоғам қайраткері ретінде халықтың тағдыры мен оның болашағы оны бей-жәй қалдырмаса керек. Өйткені, ол еңбектерінде қазақтың тарихының тереңінен қозғау сала отырып, XVII-XVIII ғасырлар тұсындағы мәселелерді, өзі өмір сүрген тұстағы саяси жағдайлармен салыстыра, байланыстыра келе, қазақтың XX ғасырдың бас кезінде бейшара күйге қалай жеткендігінің себептерін іздейді, өткеннен сабақ алуға үндеп, ел үшін еңбегі сіңген хандар, батырлар мен ақындарды ұлығылауға шақырады.

Ерофеева И.В. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. Алматы, “Санат”, 1999.

Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. Избранное. Алматы: Ана тілі, 1998.

Конрад И.Н. Старое востоковедение и его новые задачи. М., 1972.

“Қазақ” газеті, -Алматы, “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998, 560 бет.

Маргулан А. О характере и исторической обусловленности происхождения казахского эпоса. // Известия” филиала АН СССР. Серия историческая. 1946. Вып., 2.

Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч.. 5-ти томах. Т. 4. Алма-Ата, 1985.

Каппелер А. Россия многонациональная империя. Москва, “Традиция”, 2000.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ АЛАСАПЫРАН ЖӘНЕ ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ ТАҒДЫРЫ

Нығметов Болат Сырымұлы
тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор.
Сафи Өтебаев атындағы Атырау
мұнай және газ университеті

Андатпа

Бұл мақалада Қазақстан XX ғасырдың басында саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық дағдарыстарға тап болғандығын. Елдегі болған оқиғалар «аласапыран» қазақ халқының жағдайын қиындатып жіберді. Ұлттық интеллигенция бұл ауыртпашылықтан шығудың жолдарын іздестірді. Сол зиялы қауымның көрнекті өкілі Халел Досмұхамедовтің күрделі кезеңдегі рөлі мен тағдырын баяндаймыз.

Негізгі сөздер: Ұлттық интеллигенция, Ақпан төңкерісі, Қазан төңкерісі, Алаш қозғалысы, Кеңестік билік, Кеңес өкімет, Қазақ қоғамы, Ұлттық тәуелсіздік.

Аннотация

В статье рассказывается о том, как Казахстан столкнулся с политическими, социальными и социально-экономическими кризисами начала XX века. «Неспокойные времена» события, происходившие в стране, осложнили положение казахского народа. Национальная интеллигенция искала пути преодоления этого бремени. Мы расскажем о роли и судьбе Халела Досмукхамедова, видного представителя этой интеллигенции, в этот сложный период.

Ключевые слова: Национальная интеллигенция, Февральская революция, Октябрьская революция, движение Алаш, Советская власть, советское правительство, Казахское общество, Национальная независимость.

Abstract

The article describes how Kazakhstan faced the political, social and socio-economic crises of the early 20th century. The events that took place in the country complicated the situation of the Kazakh people. The national intelligentsia was looking for ways to overcome this burden. We will talk about the role and fate of Khalel Dosmukhamedov, a prominent representative of this intelligentsia, during this difficult period.

Keywords: National intelligentsia, February Revolution, October Revolution, Alash movement, Soviet government, Soviet government, Kazakh society, National Independence.

Тарих ғылымы ежелден қоғамдық санаға, мемлекеттің ішкі, сыртқы саясатына ықпал етуші күш екендігі баршаға аян. Қазақ тарихының ақтандықтарын зерделегенде баяндаушының көзқарасы, оның ішкі мәдениеті, жалпы тарихымыздың ең қилы кезеңіндегі оқиғаларын сараптауда кәсібилікті, эмоциялық, психологиялық ұстанымдарға берілмей, сол замандағы оқиғаларды терең ақиқатына жетіп, сараптауы тиіс. Академик Талас Омарбеков: «Қазақ ұлттық интеллигенциясының өкілдері қазақ халқының 1917 жылғы революциялық дүмпүлерге ешбір даярлықсыз, күтпеген жерден тап болғандарын өздерінің еңбектерінде ашып айтты. Солай бола тұрса да олар 1917 жылғы ақпан төңкерісін халықтың түсіністікпен қабылдағанын атап көрсетті. Ал 1917 жылғы Қазан төңкерісін ұлттық интеллигенция саяси қасірет ретінде қабылдады. Қалыптасқан ауыр ахуалға қарамастан қазақ интеллигенциясы өкілдері 1917 жылғы Қазан төңкерісіне байланысты жергілікті жерлердегі большевиктердің озбырлықтарын әшкерелей алды. Ал мұның бүгінгі қайта жазылып жатқан тәуелсіз

тарихымыздың қалыптасуы үшін зор маңызы бар» - деп орынды атап өткен.[1,309 -б.] XX ғасырдың басы негізінен "Аласапыран" - саяси, әлеуметтік, тарихи өзгерістерді меңзейді: патшалық Ресейдің күйреуі, 1917 жылғы қос төңкеріс, Азамат соғысы, Алаш қозғалысы, Кеңестік биліктің орнауы. Осындай күрделі кезеңде еліміздің тарихына, болашағына деген өздерінің ұстанымдарымен ерекшеленген қазақтың ұлттық зиялылары екендігі даусыз. Егерде қоғам дамуының эволюциялық жолы, даму бағыты орныққанда сөз жоқ Қазақ мемлекеті тәуелсіз, дербес елге айналар еді. Оған барлық объективті және субъективті жағдайлар қалыптасқан еді. Бірақ та Кеңес өкіметінің орнауы бұл мақсаттардың жүзеге асуына жол бермеді. XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы жағдайында білімді және саналы азаматқа ұлтшылдық ұстанымда болмау мүмкін емес-тін. Сонымен бірге, әрине, барлық білімді, оқыған қазақ ұлтшылдық ұстанымда болды деудің өзі қателік болар еді. Міржақып Дулатұлы айтқандай сол тарихи кезеңдегі қазақ қоғамында «шын ұлтшылдық өзі аз еді. Ұлтшыл еместердің көбі өзміш, дәрежеқұмар, парашыл, шағымшыл, зорлықшыл еді». XX ғасыр басындағы орыс билігі астындағы қазақ қоғамының алдында тұрған ең басты міндет – бұл, әрине, ұлттық тәуелсіздікке ұмтылу, мемлекеттік дербестікке қол жеткізу, сол арқылы қазақ жерін отарлаушы күштердің меншігіне біржола өтіп кетуден және жас ұрпақты ұлттық негізден қол үзіп орыстанып кетуден сақтау еді».[2,210-211б.] Белгілі тарихшы Көшім Есмағамбетов былай деп өз ойымен бөліскен: «Әрине, таптық ұстанымдағы қазақ қайраткерлері мен Алаш жетекшілері арасында қазақ қоғамының даму жолдары мен болашағы жөнінде көзқарас алшақтығы болмады дей алмаймыз. Бірақ олар, қай жолға түссе де, өз халқына қызмет етуді, оны қайыршылық пен қараңғылықтан прогрес жолына алып шығуды көздеді. Қоғамдық практика А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедов секілді алаш зиялылары ұсынған әлеуметтік сілкініссіз, эволюциялық даму жолының дұрыстығын айқындап берді. Осы шындық төңірегінде ой таратқан Зұлқайнар Алдамжар: «Ал, шын мәнінде біртұтас халықты қарама-қарсы екі топқа бөліп, оның бір бөлігін бай немесе әлді шаруа, би, батыр, старшын, болыс деп тәркілеп, құқығынан айырып, оны халықтың екінші бөлігі – кедей табының берем деумен біртұтас ұлттық халықтық көлемде тең құқық та, тәуелсіз мемлекетті те, егемен елдік те шешілмейтін еді», - әділ түйіндейді.[3,322-323 б.] 1925 жылдың жаздың соңын ала Қазақ өлкелік партия ұйымын басқаруға келген Ф.Голощекин желтоқсанда болып өткен V өлкелік партия конференциясында жасаған баяндамасында алаш зиялыларына байланысты екіұшты пікірге жол берілмейтіндігін мәлімдеп: «Түсінікті ғой, жолдастар, Ақпан революциялық қозғалысы сияқты (қазақ зиялыларының қызметі де) объективті революцияшыл болды, ал қазір реакцияшыл, тіптен контрреволюцияшыл. Басқа ештеңе емес. Бар жауап осы». И.Сталин мен Орталықтың талабын басшылыққа алған Ф.Голощекиннің алаштық зиялылар қызметіне байланысты айтқан пікірлері теория жүзінде ұлт-азаттық қозғалыс идеологиясына, оның иесі алаш зиялыларына қарсы шабуылға негіз болған еді.[2, 9-10 б.] Бұл барып тұрған зұлым саясат еді, қазақ зиялыларына деген өшпенділік, қазақ халқына деген қатыгездіктің иесі айқын сезіліп тұрды. Міне, осындай «варварлық концепциялармен» қаруланған большевиктік партия қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу, ұлтжанды зиялыларын құртуды мақсат қойды. 1920-жылдардың соңынан бастап Кеңес өкіметі ішкі саяси қудалауларды күшейтіп, Алаш қайраткерлеріне қарсы қуғын-сүргін науқанын бастады. Кеңес билігі үшін Алаш идеясын ұстанған зиялылар - ұлттық мемлекет құруды армандаған, "сенімсіз элементтер" деп танылды. 1930 жылы 1 қазанда Алматы қалалық партия активінің жиналысында Қазақстандағы советтік құрылыстың он жылдығына арналған Ф. Голощекин баяндамасына тоқталу қажет. Өйткені партия жетекшісі бұл баяндамасы арқылы алашордалықтарға байланысты жүргізіліп отырған сот процесінің басында партиялық басшылықтың, оның атынан билік жүргізіп отырған өзінің тұрғандығын анық байқатқан еді. Қазақстанда пролетариат диктатурасын орнату, қазақ халқы қоғамдық дамудың капиталистік кезеңіне соқпай, коммунизмге өтуі тиіс. Бір сөзбен айтқанда сандырақ, қазақ елінің болашағы Мәскеуде шешіліп қойған, енді оны жүзеге асыру керек. Бұл бағытты орындауға буржуазиялық ұлтшылдар, Алаш зиялылары кедергі келтіруде екендігі баса айтылды. 1930 жылдың күзі ел тарихына қандай ерекшеліктерімен енді? Бұл мезгіл күштеп ұйымдастыру,

көшпелі және жартылай көшпелі қожалықтарды отырықшыландыру, осымен бір уақытта жүргізілген астық және ет салығы елдің экономикалық жағдайының күрт төмендеп кетуіне соқтырып, қарапайым халықтың біраз өңірлерді аштық жайлап, халықты абдырап, бас сауғалап басқа ел, өңірлерге қоныс аударуға бет бұрған кезі еді.[4,17-б.] Советтік реформаларға қарсы қолына қару алып, халық көтерілістері қазақ жерінің барлық өңірлерін қамтыды. 1929 жылы Тақта көпір, Бостандық, Батпаққара, 1930 жылы Созақ, Балқаш, Қарақұм көтерілістері совет өкіметі мен оның жүргізіп отырған реформаларының қоғамдық сұраныспен үйлеспейтіндігінің, тіптен ел өмірін күйзеліске ұшыратқандығының нақты көрінісі еді. Бұл халық көтерілістерінің барлығы дерлік қанға боялып басылды. 1928 жылдан бастап жүргізілген кәмпескеден кейін жалғасқан 1931-1932 жылдардағы аштық, үсті-үстіне салынған салық ауыртпалығы халықты ашындырып, наразылық көтерілістеріне жалғасты. Кеңестік дәуірде «бандылармен күрес» аталған осы кезең – халық санының кемуіне соқтырған опаттың бірі. Қазақстанда 1929-1932 жылдары 372 көтеріліс болып, оларға 80 мыңға жуық адам қатысты. Әсіресе, Созақ, Шемонаиха, Бұқтырма, Ырғыз, Қазалы, Қармақшы, Самар, Абыралы, Шыңғыстау, Қастек, Балқаш, Шұбартау, Маңғыстау және басқа аудандарда шаруа қозғалыстары болды. Бас көтерген халыққа аяусыз жазалау шарасы жүргізілді. 1929-1932 жылдары ірі көтерілістер мен толқуларға қатысқаны үшін 5 551 адам сотталып, оның 855-і атылды. Жалпы алғанда, күштеп ұжымдастыру кезінде 100 мыңнан астам адам жазаланды.[5,12-б.]

XX ғасырдағы белгілі тарихшы, профессор Андреас Каппелер өзінің еңбегінде: «У кочевников процесс коллективизации был связан с тем, что им силой навязывали оседлый образ жизни и разрушали их традиционные клановые структуры. Среднеазиаты, чтобы защитить себя от этого массированного наступления государства, брались за оружие, особенно яростно боролись кочевники, которые массами бежали в Китай или забивали свой скот, что приводило к голоду. Особенно высокими были потери в численности населения из-за эмиграции и голода среди казахов: здесь они доходили до одной трети.»[6,278-бет.] Социализмнің құлдық қоғамға айналатынын ағылшын ойшылы Г. Спенсер (1820-1903) «Болашақтағы құлдық» деген еңбегінде айтқан. Елімізге белгілі қоғам қайраткері Ғарифолла Есім: «Социалистік идея оған сай құрылған қоғам әділеттілікті түпкілікті шеше алмайды. Себебі, социализм кедейлікті мұрат еткен қоғам. Кедейшіліктің өлшемі – кедейшілік. Кедей адамнан көп жағдайда кісілік шықпайды. Адамды тұқыртып тек күн көріс қамынан шығармай қойған қоғамда кедейлік оның рухани өмірін де жайлайды. Қазақтың «кедей тыраш келеді» дейтіні де содан. Социализм кедейлер қоғамы болғандықтан, адамдардың іскерлікпен байлық жасауға ұмтылған әрекеттері мемлекет тарапынан қатаң жазаланып отырды. Адам айтқысыз көптеген шектеулер қойылды» - деп түйіндеген.[7, 99-б.] Жалпы, ұлт зиялылары халыққа жайлы болатын қоғамды армандады. Олардың түсінігі бойынша дәулетті қоғам - тұрақты. Кедейлер мен ауқаттылар арасындағы қақтығыс қандай елді болмасын жақсылыққа, бастамайтындығына көздері анық жеткен. Кеңестік билік Қазақстанда өз халқымен соғысу жағдайында тұрды. Бұл іс жүзінде оппозициялық ұстанымдағы тұлғаларға, жалпы қазақ халқына кез-келген қарсылықты күшпен басуға даяр екендігін білдіру еді. Академик Мәмбет Қойгелдиевтің құрастыруымен: «Алашорда ісі 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар» - атты еңбегінде Алаш зиялыларына қарсы бағытталған ешқандай негізі жоқ, заңсыз айыптауларында қазақ зиялыларына қарсы айуандықпен ұйымдастырылған іс-шаралар, құжаттарға толы материалдардың шығуы, сол заманның бет-пердесін толық ашуға жол ашады. Сонымен, 1930 жылы сәуірінде Мәскеудегі ОГПУ коллегиясы қазақ ұлт-азаттық қозғалысы басшылығымен мен қозғалысты қолдаушылардың №78754 (43 адам) ісі бойынша шешімін шығарады, «А.Байтұрсынов жетекшілік жасаған контрреволюциялық ұйым» деген негізсіз, шындыққа сәйкес келмейтін жала жабылып, қазақ зиялылары жазаланды. Сол жылы тамыз айында азаттық қозғалысы келесі тобы үстінен іс қозғалып, көп ұзамай-ақ Алматының ГПУ-ге қарайтын түрмесіне №2370 қазақ ұлтшылдарының ісі бойынша 38 адам тергеуге алынды. Солардың ішінде бүгінгі біздің кейіпкеріміз, қазақ зиялыларының көшбасшысы, қоғам қайраткері, ұлы ағартушы Халел Досмұхамедов бар еді. Ол заманының ақ-қарасын ажырата

білген, шын ұлтшыл, өзі ұсынған әлеуметтік сілкініссіз, эволюциялық даму жолының мақсаты өз халқына қызмет етуді, оны қайыршылық пен қараңғылықтан құтқарып, прогрес жолына шығару. Халел Досмұхамедұлы 1883 жылы 24 сәуірде бұрынғы Орал облысы, Гурьев уезі, Тайсойған болысының (қазіргі Атырау облысы Қызылқоға ауданы) №4 ауылында дүниеге келген. Халелдің бесінші атасы - Алдар Ерназарұлы әділдікпен аты шыққан би болыпты. Одан кейінгі Байнақ та, Машақ та төңірегіне тіреу, жарлыға сүйеу болған деседі. Олардан Дәулетүмбет, Ізмағанбет пен Досмұхамедтер тарайды. Досмұхамед 1850 жылы туған. Отыз үш жасында зайыбы Әйкен дүниеге ұл әкеліп, есімін "Халел" деп қойған. Ол он балалы отағасының жетінші болып көрген қызығы еді. Дәулетүмбет ағасының ұлы Халелді өз бауырына салып, өнегелі тәрбиесін беріп өсіреді. Кішкентайынан ауыл молдасынан сауат ашқаннан кейін жергілікті орыс-қазақ мектебіне оқуға береді. 11 жасында Халел Орал (Теке) қаласындағы әскери училищенің дайындық курсына қабылданып, оны 1902 жылы үздік бітіріп шығады. Ал 1903 жылы өнер-білімге құмар жас жігіт Санкт-Петербургтегі императорлық әскери-медициналық академияға латын тілінен қосымша емтихан тапсырып түседі. 1909 жылы академияны үздік дәрежелі дәрігер атағымен, Алтын медальмен бітіріп, офицер ретінде кесімді мерзімдегі әскери міндетін өтеуге жіберілді. Алдымен Пермь губерниясында, кейін 2-Түркістан, 2-Орал қазақ-орыс атқыштар батальонында әскери кіші дәрігерлік қызмет атқарды. 1912, 1913 және 1915 жылдары оба індетіне қарсы күрес ісіне қатысты. Бұл еңбектері үшін Императорлық қола медальмен марапатталды.[8,66-б.] Міне, өмір баспалдақтарына қарасақ, ата-бабасынан мейрімділікті ту қылып алғандықтан, ең ізгілікті мамандықты таңдауы да осы тәрбиенің дәлелі іспетті. Халел бабамыз бүкіл өмірін өз халқының ауыр азаптардан арылуына денсаулық сақтау, ғылым жолына бағыттар ма еді?.. Алайда елдегі саяси дүмпулер, өзгерістердің хақ ортасында болуы оның ізгілікті жолдан саяси күрес жолына алып келді. Сол кезеңдегі саяси оқиғаның бірі, Алашорда үкіметі - 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін Қазақстандағы ұлттық-демократиялық бағыттағы зиялылар құрған уақытша үкімет. Ол Алаш қозғалысының саяси органы ретінде қалыптасып, қазақ халқының автономиясын орнатуға ұмтылды. Үкіметтің орталығы бастапқыда Семей (Алаш қаласы) болды. Алашорда үкіметі екі қанатқа - Шығыс Алашорда және Батыс Алашорда болып бөлінді. Бұл бөліну сол кездегі саяси және әскери жағдайға байланысты еді. Халел Досмұхамедов - көрнекті қоғам қайраткері, дәрігер, ағартушы, ғалым. Ол Батыс Қазақстанда құрылған Батыс Алашорда үкіметінің жетекшілерінің бірі, бұл оның өз ұстанымы, таңдауы еді, өйткені қазақ халқының болашағы үшін жанын шүберекке түйіп, осы жолда бар білімін, тәжірибесін қазақ автономиясын мойындатуға күш салды. 1917 жылы желтоқсанда Орынборда өткен Екінші Жалпы қазақ съезіне қатысып, Алаш автономиясын жариялауға атсалысты. Халел Досмұхамедов - Алашорда үкіметінің, әсіресе Батыс Алашорда бөлімінің ірі қайраткерлерінің бірі. Ол тек саяси салада емес, сонымен қатар ғылым мен ағарту жолында да зор еңбек сіңірген тұлға. Оның қызметі қазақ халқының ұлттық санасының оянуына, тәуелсіздікке ұмтылуына ықпал етті. Патшалық Ресей мен кейінгі Кеңес үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы күресіп, қазақтың жері, тілі, діні, білімі мен денсаулығы мәселелерін қорғау үшін қоғамдық жұмыстар жүргізді. Ауыл халқына дәрігерлік көмек ұйымдастыру, қазақ тілінде медицина саласындағы оқулықтар жазу арқылы денсаулық сақтау жүйесін дамытуға тырысты. Халел - қазақ тіліндегі алғашқы медициналық оқулықтардың авторы. Мысалы: «Ауру-сырқауды тану», «Семья гигиенасы», «Туберкулез» сияқты еңбектер. Медицина саласына қазақша терминдер енгізіп, ұлт тілінде ғылыми әдебиет жасаудың негізін қалады. Қазақ жастарын оқуға, ағартушылыққа тарту, ұлттық рухты ояту - оның басты ұстанымдарының бірі болды. Халел Досмұхамедов Алаш қозғалысы таратылғаннан кейін де ұлттық мүддеге қызмет етуді тоқтатпады. 1920-жылдары ол Кеңес өкіметі құрамында жұмыс істеп, білім беру саласының дамуына зор үлес қосты. 1920–1924 жылдары Қазақ АССР-інің Халық ағарту комиссариатында қызмет атқарып, білім беру жүйесін ұлттық негізде құруға күш салды. 1928 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің алғашқы профессорларының бірі болды. Университетте студенттерге биология, медицина, тіл білімі бойынша дәрістер оқыды. Мұғалімдер даярлау ісіне ерекше назар аударып, қазақ мектептеріне ұлттық педагогикалық кадрлар қажет екенін көтерді. Халел

Досмұхамедов тек қоғам қайраткері емес, сонымен қатар терең білімді ғалым болды. Оның еңбектері қазақ ғылымының әр саласына негіз салды. Ғылыми ұғымдарды ана тілімізде қалыптастыруға үлкен үлес қосты. Қазақ тіліне бейімделген биология, анатомия, физиология терминдерін жасап, оларды оқу құралдарында қолданды. Қазақ халқының салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптары, ауыз әдебиеті жайлы зерттеулер жүргізді. «Қазақтың ауыз әдебиеті», «Жануарлар атауы», т.б. еңбектері қазақ этнографиясының бастапқы ғылыми негізін қалады. Халел Досмұхамедов – қазақ ғылымының көпсалалы негізін қалаушылардың бірі. Ол ұлттық тілде ғылым жасау идеясын насихаттап, өз еңбектерімен жүзеге асырды. Ғылым мен білім – ұлтты дамыту құралы деген сеніммен өмір сүріп, осы бағытта аянбай еңбек етті.

Бірақ, Кеңес өкіметінің қазақ зиялыларына бағытталған қуғын-сүргін Халел Досмұхамедовтің де тағдырын ауыр түрде шайқалтып, 1930 жылы жалған жаламен тұтқындалып, оған "контрреволюциялық әрекетке қатысы бар", "ұлтшыл" деген ауыр айыптар тағылды. 1930 жылы 11 желтоқсанда тергеушінің сұрақтарына жауап берген Х. Досмұхамедұлының жары Сағира Досмұхамедова «күйеумнің не үшін қамауға алынғанын білмеймін, дегенмен бұрынғы Алашордаға қатынасы болғаны үшін тұтқындалды-ау деген ойдамын» - деп көрсетеді. [9.] Сол жылдары Алаш қозғалысына қатысқан көптеген зиялылар сияқты ол да кеңестік жүйенің "жауына" айналды. Түрмеде ауыр жағдайға тап болды, тергеу барысында психологиялық қысым мен азаптауға ұшыраған деген мәліметтер бар. Абақтыдағы алашордалықтарға олардың Мәскеудегі Ә.Бөкейхановпен өзара байланысына қатысты сұраулар қойды. Осы ретте Х.Досмұхамедұлы емделу үшін Қырымға бара жатып Мәскеудегі Ә.Бөкейхановқа соққандығын әңгімелейді. Өз ретінде Ә.Бөкейханов ГПУ-ға шақырылып, түсінік бергендігін, мәселен одан Бұқараға З.Валидовпен кездесуге адам жібергендігін мойындауды талап еткендігін мұндай талапқа Әлекең «қандай ақымақ істемеген ісін істедім деп мойындайды» деген сөзбен жауап қайтарады. Бұл оның әрине, ештеңені де мойындамаңдар деген ымы еді, мен оны солай түсіндім. Ал оның Бұқараға адам жібергені анық, мен оған сенімдімін деп түйіндейді Х.Досмұхамедұлы. Тергеушілер Х.Досмұхамедұлынан елде 1929 жылы басталып кеткен халық көтерілісі туралы пікір білдіруді сұрайды. Бұл тақырыпқа байланысты Х.Досмұхамедұлы, М.Тынышбайұлы және Ә.Ермековпен пікір алысқандығын, тек өзара мәлімет алмасу деңгейінде ғана, жүргендігін, ал шындығында бұл көтерілістерге өзінің ешқандай да қатынасы жоқ екендігін мәлімдейді. [9, 204-210 pp.] Кеңес жүйесінің күдікпен қарауы — оның Алашпен байланысы мен ұлттық идеяны ұстануына байланысты. 1930 жылы тамызында басталып, 1932 жылы сәуірінде аяқталған тергеу ісі оны ұйымдастырушылар күткендей нәтиже берген жоқ еді. Тергеу барысында жауапқа тартылған адамдардың 18-і кінәлі екендігі дәлелденбегендіктен жауаптан босатылды. Қалған 20 адамның ісі шешім қабылдауға Мәскеудегі ОГПУ басшылығына жіберіледі. Өз ретінде 1932 жылы 20 сәуірде құрамында Сольц, Фельдман және Голощекин бар ОГПУ Коллегиясының көшпелі сессиясы №111/к хаттамасымен №2370 іс бойынша он бес адам оның ішінде Х.Досмұхамедұлы бар, бес жылға концлагерге қамауға кесіліп, бұл үкім Орталық қаратопырақты округке осы мерзімге жер аудару жазасына ауыстырылады. Воронежде Халелмен бірге Әбдіхамит пен Жақып Ақбайұлдары, Әшім Омарұлы, Жанша Досмұхамедұлы, Сейдәзім Қадырбайұлы, Кәрім Тоқтабайұлы, Мұхаметжан Тынышпайұлы, Жұмақан Күдеріұлы, Мұхтар Мурзиндер және басқа бір топ қазақ зиялылары болды. Оларға 1935 жылы мерзімді уақыты біткен соң елге оралуына рұқсат берілді. Онда жүріп Халел бабамыз Денсаулық сақтау және гигиена институтында бөлім меңгерушісі, балаларды емдеу-сақтандыру амбулаториясы меңгерушісінің орынбасары, Оңтүстік-Шығыс теміржол-санитарлық бөлімшесінің дәрігер-эпидемиологы болып қызмет істеді. 1938 жылы 26 шілдеде жалған саяси айыппен екінші рет тұтқынға алынып, Мәскеуге, кейін Алматыға жіберіледі. Соңынан іздеп келген жұбайы Сағираға кездесуге рұқсат берілмеді. 1939 жылы түрмеден уақытша босатылып, Мәскеуде Мәскеу мемлекеттік университетінде ғылыми жұмыстармен айналысуға рұқсат алғанымен, бұл ұзаққа созылмады. 1939 жылы 24 сәуірде Халел Досмұхамедұлы әскери трибуналдың үкімімен ату жазасына кесілді. Алайда кассациялық шағым бергендіктен ісі қайта қаралады. Содан көп ұзамай 1939 жылдың 19 тамызында өкпе

ауруынан Алматы абақтысының ауруханасында қайтыс болады. Халелдің өмірі – Алаш арманын жүрегінде көтеріп өткен, бірақ сол жолда құрбан болған қайраткерлердің тағдырының бірі. Оның артында қалған ғылыми, ағартушылық, қоғамдық мұрасы – бүгінгі тәуелсіз Қазақстан ғылымы мен білімінің негізі саналады. 1988 жылы ресми түрде ақталды. Алаш қайраткерлерінің есімдері қайта ұлықталып, тарихи әділет қалпына келтірілді.[10.]

Халел Досмұхамедов – тағдыры қайғылы аяқталғанымен, ісі мен мұрасы ұрпақ жадында мәңгі сақталған тарихи тұлға. Ол қазақтың азаттығы үшін күресіп, ғылымы мен мәдениетінің іргетасын қалаған асыл азаматтардың бірі болды. Халел Досмұхамедұлынан Рабиға, Әділхан, Сәуле, Қарашаш, Төле деген бес ұл-қыз тарайды. Олардың барлығы да жоғары білім алып, елге елеулі еңбек сіңірген. Бір қызығы, әулеттен 13 ұрпақ ата жолын жалғап, дәрігер мамандығын иеленіпті. Халел Досмұхамедовтің тек жеке тағдыры емес, тұтас ұлт зиялыларының қайғылы, бірақ қажырлы тарихын көрсетуге мүмкіндік береді. Ғылым мен саясаттың тоғысында өмір сүрген тұлғаның бейнесі - қазіргі ұрпақ үшін тағылым.

Халел Досмұхамедов - Алаш қозғалысының идеялық және практикалық көшбасшыларының бірі. Ол қазақтың тәуелсіздігі, ұлттық автономиясы мен мәдени өркендеуі жолында елеулі еңбек сіңірді. Алаш арыстарының бәрімен (Әлихан, Ахмет, Жаханша) ортақ мақсатта, бір мүдде жолында серіктес болды. Оның өмірлік ұстанымы - "ұлтына қызмет ету - білімнен емес, мінезден" деген Алаш қағидасына сай келетін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Омарбеков Т.Омарбеков Ш. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. – Алматы:Қазақ университеті,2004. – 388 б.
2. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том.Алматы: «Мектеп» баспасы,2008.- 480 бет.
3. Есмағамбетов К. Тарих таңдақтары. Бірінші кітап.-Алматы: «Арыс» баспасы.- 416 бет.
4. Алашорда ісі 1920-1940 Құжаттар мен материалдар 3 том. «№2370 М.Тынышбайұлы, М.Мурзин, Р.Урдабаев және басқаларды айыптау ісі.1930-1932жж.»Құрастырған М.Қойгелдиев,Қ.Әлімғазин,З.Мырзатаева,Е.Чиликова. Алматы «Kitap» баспасы, 2023.- 544 б,сур.16 б.
5. «Ақиқат», 1994 жыл, №3.
6. Каппелер.А. Россия – многонациональная империя. Москва, «Традиция» - «Прогресс-Традиция», - 2000 г, - 344 с.
7. Ойшыл. Астана, «Хас-Сақ-2016» баспасы, 2017 жыл. 170 бет.
8. Нағымұлы Ш. Азалы ақ кітап (XX ғасырдың 30-50 жылдары саяси қуғын-сүргінге ұшыраған мұғалімдер туралы). –Астана: Фолиант,2015.-240б.
9. ҚР ПА. 352 қ.1т. 6610-іс.1т.462-462 қ.п.
10. Х. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы еңбектері. – Астана: Астана-полиграфия, 2008. – 400 б.

ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗАНЯТИЕ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ «СОЦИАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ ХАЛЕЛА ДОСМУХАМЕДОВА»

Камелова Сания Ибрагимовна

кандидат филологических наук, доцент ВАК,
профессор кафедры русской филологии
Атырауский университет им.Х.Досмұхамедова

Аннотация

Целью обучения учебной дисциплины «Русский язык» в вузах Казахстана является совершенствование навыков речевой деятельности, основанных на владении системой разноуровневых языковых средств, соблюдении правил и норм русского литературного языка, правил речевого этикета, что способствует развитию функциональной грамотности студентов. Статья посвящена составлению социального портрета выдающегося казахского учёного, врача, фольклориста, журналиста, педагога, общественного деятеля, профессора, члена-корреспондента краеведческого бюро Российской АН Халела Досмухамедова. Основное внимание в работе автор акцентирует на характерных особенностях жизни и деятельности Х. Досмухамедова.

Ключевые слова: человек, личность, учёный, общественный деятель, просветитель

Андатпа

Қазақстанның жоғары оқу орындарында "Орыс тілі" оқу пәнін оқытудың мақсаты көп деңгейлі тілдік құралдар жүйесін меңгеруге, орыс әдеби тілінің ережелері мен нормаларын, сөйлеу этикеті ережелерін сақтауға негізделген сөйлеу іс-әрекетінің дағдыларын жетілдіру болып табылады, бұл студенттердің функционалдық сауаттылығын дамытуға ықпал етеді. Мақала көрнекті қазақ ғалымы, дәрігер, фольклорист, журналист, педагог, қоғам қайраткері, профессор, Ресей Ғылым академиясының Өлкетану бюросының корреспондент-мүшесі Халел Досмухамедовтың әлеуметтік портретін жасауға арналған. Автор шығармадағы басты назарды Х.Досмухамедовтың өмірі мен қызметінің сипаттамалық ерекшеліктеріне аударады.

Негізгі сөздер: адам, тұлға, ғалым, қоғам қайраткері, ағартушы.

Abstract

The purpose of teaching the Russian language in universities in Kazakhstan is to improve students' speech activity skills based on their knowledge of the system of multi-level linguistic means, adherence to the rules and norms of the Russian literary language, and the rules of speech etiquette, which contributes to the development of students' functional literacy. This article focuses on creating a social portrait of Haleb Dosmukhamedov, an outstanding Kazakh scientist, doctor, folklorist, journalist, teacher, public figure, professor, and corresponding member of the Russian Academy of Sciences. The author emphasizes the distinctive features of Haleb Dosmukhamedov's life and work.

Keywords: person, individual, scientist, public figure, educator

Личность — субъект социокультурной жизни, самораскрывающий свою индивидуальность в контексте социальных отношений, общения и предметной деятельности. Понятие «личность» неразрывно связано с социальной природой человека.

Социальный портрет личности – это обобщённое описание человека с точки зрения его социального положения, ролей, связей и характеристик, сформированных в контексте общества. Он помогает понять, как человек взаимодействует с социумом и какие факторы на него влияют.

Халел Досмухамедов - один из тех, кто оставил особый след в казахской педагогике, медицине и просвещении. Определив теоретические основы отечественной педагогики, медицины Х.Досмухамедов вложил много труда в этой области. То обстоятельство, что его труды до сих пор не были изучены, связано с его независимыми политическими взглядами, утверждаемыми им идеями, однажды избранной дорогой.

В программе дисциплины «Русский язык» обозначена тема «Человек как личность». Этой теме посвящено практическое занятие по русскому языку «Социальный портрет Халела Досмухамедова».

Цель занятия: сформировать у студентов представление о социальной и исторической значимости личности Халела Досмухамедова, развить навыки анализа биографического текста и составления социального портрета на русском языке. В задачи входят знакомство студентов с фактами биографии Х.Досмухамедова, расширение словарного запаса по теме «Человек как личность», составление связного текста в жанре социального портрета, развитие навыков анализа, обобщения критического мышления, совершенствование устной и письменной речи, воспитание чувства патриотизма и интереса к истории Казахстана, а также формирование уважения к выдающимся личностям прошлого.

Приветствуя студентов, преподаватель начинает свою речь с вопроса: «Кого можно назвать выдающейся личностью? Какие качества её характеризуют?» В ходе занятия преподаватель ведёт разговор о значении понятий «социальный портрет», «интеллигент», «просветитель», «общественный деятель», проводит мини-опрос: Что студенты знают о Халеле Досмухамедове?

Далее изучается новый материал. Проводится работа с биографическим текстом, даётся краткая биография Х. Досмухамедова [1].

Халел родился 24 апреля 1883 года в Кызылкогинском районе нынешней Атырауской области. Он был седьмым ребенком в многодетной семье. Отец Досмухамед и его брат Даулет Машакулы (1848-1907) были образованными людьми. Халел вначале учился грамоте у аульских мулл, затем поступил в местную русско-казахскую школу. В 11 лет окончил начальную школу. Затем в числе десяти казахских детей поступил в подготовительный класс училища в городе Уральске. За год освоил русский язык, учился очень хорошо. В 1903 году успешно окончил училище и в том же году поступил в Санкт-Петербургскую военно-медицинскую академию, сдав дополнительный экзамен по латинскому языку. Шесть лет, проведенные в стенах Академии (1903-1909 гг.), стали особым периодом в формировании мировоззрения, духовного роста, выбора пути в науке. После окончания с золотой медалью академии, с 1909 года Халел Досмухамедов служил сначала в Пермской губернии, а затем в Уральском казахско-русском стрелковом батальоне, исполнял обязанности младшего военного врача.

Находясь на военной службе, он остро чувствовал потребность народа во врачебной помощи. Незнание простых профилактических мер приводило к невосполнимым людским потерям от различных инфекционных болезней, особенно от чумы. Борясь против распространения чумы в стране, он постоянно разъяснял людям, как уберечься от болезни. Он понимал особую важность воспитания будущего здорового и просвещенного поколения, трудился в этом направлении, не жалея сил и энергии. Он обратился в вышестоящие инстанции с просьбой об освобождении его от военной службы, чтобы иметь возможность оказывать врачебную помощь гражданскому населению, заниматься профилактической работой. Учитывая его заслуги в период военной службы, награждение медалью «К 300-летию царского дома Романовых» за активное участие в борьбе против эпидемий чумы, где один день работы считался за 12 дней, вице-губернатор Уральской области в 1913 году полностью освободил его от воинской службы.

В 1913 году Халел Досмухамедов устроился участковым врачом в Темирском уезде Уральской области. С этого времени и до 1920 года он неоднократно участвовал в подавлении вспышек эпидемий чумы. В этот период он тесно сотрудничал с газетами «Казах», «Урал», «Факир», опубликовал десятки статей о различных инфекционных заболеваниях, где в доступной для читателя форме на казахском и русском языках описывал характерные для каждой болезни признаки, способы лечения, рекомендовал различные меры профилактики.

В 1920 году Халел Досмухамедов поступил ординатором в клинику медицинского факультета Среднеазиатского университета, одновременно работая преподавателем казахского учительского института в Ташкенте и школьным санитарным врачом. Работал также в составе Военно-революционной комиссии по управлению казахским краем.

В 1921 году приступил к работе в Казах-Киргизской республиканской комиссии. Здесь в основном рассматривались вопросы педагогической работы среди казахского населения. Под руководством и при непосредственном участии Халела Досмухамедова был написан ряд учебников и учебных пособий для казахских школ, разработаны школьные программы, создана научная терминология. Сам он работал в области естествознания и педагогики.

С 1922 года Досмухамедов активно работал в Наркомате здравоохранения Туркестанского края, возглавлял центральную комиссию по борьбе с эпидемией чумы, руководил лечебно-санитарным делом Наркомздрава КазССР. В период работы в Наркомате здравоохранения он особое внимание уделял подготовке казахских медицинских кадров.

В 1925 году Халела Досмухамедова назначили заведующим Восточным отделением Казахского государственного издательства. В 1926 году он работал представителем Казахской республики в Средней Азии (Туркестанский край).

В 1926 году был аттестован в качестве научного работника первой категории, введен в состав Центрального краеведческого учреждения. Одновременно возглавлял научно-редакторский отдел государственного издательства.

В том же 1926 году Наркомпрос назначил Халела Досмухамедова заместителем ректора Высшего педагогического института и пригласил читать курс педагогики. Согласно решению специальной комиссии ему присвоили звание доцента педагогики.

Разносторонне одаренный, обладающий энциклопедическими знаниями Х. Досмухамедов удовлетворил насущную потребность своего времени – острую нужду в создании первых на родном языке учебных пособий и научно-популярных книг по медицине и естествознанию. Особенно нужно отметить такие его работы, как «Сохранение здоровья школьников» (1925 г.), «Как бороться с чумой среди населения казахского края» (1918, 1924 гг.), «Доклад о научной терминологии» (1922 г.), «О позвоночных животных» (1927 г.) и др.

До сих пор остаются актуальными его мысли по поводу отсутствия научной терминологии на казахском языке. В своей книге «Животные» (1928 г.) он писал: «До сих пор на казахском языке не было никаких книг о науке, кроме книги «О строении языка» Ахмета Байтурсынова, поскольку у нас не было возможностей писать научные книги, так как казахский язык не приспособлен к передаче научных понятий. Теперь пришло то время, когда надо познакомить казахский язык с научными понятиями. При переводе научной литературы на родной язык самое главное – правильно и понятно перевести используемые в науке термины. А верный, доступный перевод употребляющихся в языке науки терминов на казахский язык – чрезвычайно сложная работа. Однако такой подбор эквивалентов труден, в настоящее время это крайне необходимо, поскольку обуславливает весь дальнейший путь развития. Поэтому при издании первых научных книг на казахском языке, на мой взгляд, гораздо важнее дать хорошие эквиваленты терминов, чем сделать красивое, выразительное описание».

В марте 1927 года Халел Досмухамедов был назначен председателем комиссии по созданию на базе Казпедвуза Казахского Государственного университета. Он подготовил организационный план создания КазГУ с тремя факультетами и учебные планы.

С июля по октябрь 1928 года он был проректором КазГУ. В 1930 году Халела Досмухамедова избрали профессором КазГУ, членом-корреспондентом Центрального бюро краеведения при Академии наук, членом Казахского исследовательского общества.

Но для талантливого и неординарного человека в те годы почти невозможно было избежать расправы. Настигли репрессии и Халела Досмухамедова. Сначала семилетняя ссылка в Воронеж, где он продолжил работу в качестве заведующего отделом Воронежского института гигиены и социального здравоохранения. В ночь на 26 июня 1938 года он был вновь арестован. В апреле 1939 года выдающегося сына казахского народа расстреляли по приговору военного трибунала.

Только 28 января 1958 года Верховный суд Казахской ССР, вновь рассмотрев дело на коллегии, полностью реабилитировал Халела Досмухамедова.

30 июля 1993 года было подписано Постановление Кабинета Министров РК № 661 «Об увековечении памяти Халела Досмухамедова». Были установлены мемориальные доски; улицам и школам городов Атырау и Алматы присвоено его имя; выпущен двухтомный сборник избранных трудов. Имя Халела Досмухамедова присвоено Атыраускому государственному университету.

В 2009 году в КазНМУ имени С.Д. Асфендиярова была создана Школа общественного здравоохранения имени Х.Досмухамедова.

Дается задание прочитать текст, подчеркнуть ключевые слова, характеризующие личность героя. Студенты письменно отвечают на вопросы: Где и когда родился Х.Досмухамедов? Чем занимался в разные периоды жизни? Какие качества помогли ему добиться успеха? Далее проводится работа над понятием «социальный портрет», обсуждается вопрос: Что включает в себя социальный портрет личности? Приводятся примерные элементы: Имя, годы жизни, образование, социальный статус, род деятельности, вклад в общество, черты характера, убеждения, отношение современников.

Практическая часть занятия включает в себя составление социального портрета Халела Досмухамедова на основе изученного текста.

В завершающей части занятия проводится оценивание студентов, представление и анализ работ, рефлексия и подведение итогов.

Вот некоторые выводы о жизни и деятельности Халела Досмухамедова:

Учёный широкого диапазона. Оставил многочисленные труды по медицине, биологии, зоологии, лингвистике, фольклору. Автор оригинальных учебников и учебных пособий для вузов и казахских школ по этим отраслям знаний.

Внёс вклад в борьбу с чумой. Ему принадлежит труд «Как бороться с чумой среди казахского населения», который и сегодня является подробным, доходчивым наглядным методическим пособием по ликвидации вспышек чумы.

Внёс вклад в развитие казахской науки. Написал научные труды и учебники, собирал материалы о литературе, истории казахского народа, исследовал закон сингармонизма.

Остался в истории как государственный и политический деятель, один из лидеров Алаш-Орды. В декабре 1917 года был избран членом правительства Алаш-Орды, в марте 1918 года участвовал в переговорах с В. И. Лениным и И. В. Сталиным, во время которых были затронуты вопросы казахской автономии.

Был избран членом-корреспондентом Центрального бюро краеведения Российской академии наук (1924). В 1929 году был утверждён профессором, затем проректором Казахского педагогического института.

Халела Досмухамедова реабилитировали посмертно в 1958 году.

Когда-то казахский общественный деятель, этнограф, литератор, историк, естествоиспытатель и просветитель Халел Досмухамедов писал: *«В этой жизни были люди, восхитившие своими делами человечество. Их имена передаются из поколения в поколение. Немало было таких людей среди казахов и киргизов».*

Думал ли он, что к таким людям, безусловно, относится и сам автор этих слов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Досмухамедов, Халел // Казахстан. Национальная энциклопедия. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — Т. II. — ISBN 9965-9746-3-2

ОТРАСЛИ НАУКИ ОСНОВАННЫЕ Х. ДОСМУХАМЕДОВЫМ И ИХ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ НАУКЕ

Сапанов С. Ж.,

д.и.н., директор НИИ «Истории, археологии
и этнологии Каспийского региона
имени Х. Б. Табылдиева»

Аймуратов С. Б., к.философ. н.,
декан факультета

«Гуманитарных наук искусства»

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы развития различных отрасли науки видным представителем движения «Алаш» Халелом Досмухамедовым и их преемственность в современной казахстанской науке. Авторами представлены изучение Х. Досмухамедовым математики в начальной школе вклад в образование, истории, краеведение, гигиены, экологии и др. отрасли современной науки.

Ключевые слова: Наука, особый след, математика, краеведение, история, здравоохранение, этнопедагогика.

Введение.

Халел Досмухамедов - один из тех, кто оставил особый след в казахской педагогике и просвещении. Определив теоретические основы отечественной педагогики, Досмухамедов

вложил много труда в этой области. То обстоятельство, что его труды до сих пор не были изучены, связано с его независимыми политическими взглядами, утверждаемыми им идеями, однажды избранной дорогой. Большая часть его работ исчезла бесследно в годы репрессий и гонений. Другая часть, извлеченная из пыльных архивов и книжных хранилищ, только сейчас приводится в систему, анализируется и обрабатывается учеными-исследователями и является основой для изучения творческого наследия Х. Досмухамедова, его места и роли в развитии педагогической науки и просвещения. Но ни на минуту он не забывал также о своем врачебном долге. Он очень любил детей, и всегда занимался их лечением, даже в годы ссылки работал детским врачом в школе. В институте он занимался вопросами воспитания детей, организовал кафедру педологии, получив позже звание профессора педологии. Ставивший во главу угла здоровье народа, Х. Досмухамедов, исполняя свой долг, много и плодотворно трудился на этом поприще. Он работал в Казахском институте просвещения, что находился в те годы в Ташкенте. Институт был солидным культурно-образовательным центром, и его роль как очага культуры, трудно было переоценить. В годы работы в Ташкенте (1920-1929) стали для Х. Досмухамедова самыми плодотворными в творческом плане, ибо именно в этот период было написано и издано большинство его произведений. Здесь появилась возможность систематизировать свои знания, полученные в Санкт-Петербургском университете, обобщить и дополнить опытом многолетней работы. Досмухамедов многое сделал для того, чтобы оставить достойное наследие грядущим потомкам в области науки и образования. Он принимал активное участие в создании новой системы национальной школы и разработке казахской терминологии. Х. Досмухамедов использовал свой педагогический опыт в подготовке учебников для школ и, как их автор, получил широкую известность. Вышли в свет такие его труды, как «Неживая природа», «Учебники зоологии» (1922), «Сингармонизм в казахском языке» (1923), «Гигиена школьников» (1925) и третья часть учебника зоологии (1926). Эти книги по праву занимают особое место в истории отечественных учебников.

Помимо учебников, он активно занимался и переводами. Им были переведены и изданы книги Ю. Вагнера «Рассказы о том, как устроено и работает наше тело», «Рассказы о том, как живут, устроены растения». Плодотворный педагогический опыт Халел Досмухамедов продолжил в 1929 году в открывшемся Казахском педагогическом институте. Находясь в самой гуще культурно-просветительских мероприятий 20-30-х годов XX столетия, которые были особо значимыми в истории духовной жизни казахов, Халел Досмухамедов, делясь своими наблюдениями, часто говорил: «Если мы хотим быть культурными, то должны, выбрав верную дорогу, и запасаясь достаточным продовольствием, отправиться в путь. Кто не суетится, и на арбе настигнет зайца, надо оставить злословие, зависть, сплетни: тот сказал так, а другой этак. Стригунок не должен тягаться с тулпаром, ему его не догнать. Надо помнить поговорку: «Аяз би, знай свою силу; муравей, не сбивайся со своей тропинки». Без лишнего шума и гама надо набираться знаний, целеустремленно идти к намеченной цели». Эти слова выдающейся личности, каковой является Халел Досмухамедов, можно назвать как бы программными: оставить все распри, объединившись в стремлении к единственной цели - национальной культуре. Х. Досмухамедов представлял наиболее активную часть интеллигенции, участвовавших в общественно-политической жизни республики, и на этом поприще снискал себе большую известность и популярность. Обосновав значимость национальной психологии в формировании молодого поколения, он выступает с рядом предложений по реформе просветительской работы. Его заслуги в развитии этнопедагогики и этнопсихологии несомненны и представляют большой интерес для исследователей. Он впервые разработал научно-теоретические основы особенностей национального характера. Эти его взгляды, касающиеся вопросов этнопедагогики и этнопсихологии, отражены в трудах по фольклористике, ибо истоки национальной педагогики и психологии Досмухамедов видел прежде всего в народном творчестве. Например, в своих трудах он писал о том, что в искусстве айтыса выражаются многие черты национального характера. И в связи с этим устное народное творчество - источник воспитания, ибо представляет собой кладезь духовных сокровищ, целую науку духовности. Он говорил, что существование этноса, его дальнейшее развитие

напрямую связано с языком, в особенности владении языком детей. Еще в начале XX века Халел Досмухамедов предлагал развивать язык снизу, связывая его с духовной жизнью народа, видя в этом проявление вечного обновления родного языка, его бессмертия. Х. Досмухамедов, кроме своей основной специальности - медицины, прекрасно разбирался в проблемах анатомии, физиологии, зоологии, ботаники. Ученый пристальное внимание уделял терминологии, указывая на особое значение терминов в науке. В различных его трудах встречается множество созданных им самих специальных слов [1]. Вызывают восхищение сегодняшняя актуальность его положений и выводов в области этнопедагогики и этнопсихологии о месте родного языка в жизни нации. «Если водка, никотин, болезни разрушают тело, то насильно введенные в обиход чужеродные слова разрушают язык». «Язык - душа народа». «Не знающий языка народ не может быть назван народом». «Знания достигаются с помощью языка». «Потерявший язык народ потеряет и себя». «Богатый язык у образованного народа». «У народа, стремящегося к культуре, обогащается язык».

Методология исследования. Противоречивый опыт предшествующей современной дискуссии о теоретико-методологических основах исторических исследований глубокая неоднозначность напряженная динамика, персонификация изучаемой эпохи продиктовали необходимость придерживаться испытанных научных принципов объективности и историзма, только при их соблюдении, опираясь на достоверные факты можно избежать дилетантизма и конъюнктурного субъективизма, получить точные обоснованные и научно значимые результаты. Автор использовал утвердившееся в исторической науке проблемно-хронологический, сравнительный, статистический методы, методы анализа событий и явлений.

1. Математика Халеля Досмухамедова в начальной школе вклад в образование.

В 1914 году впервые в Орынборе появился видный общественный деятель, учёный и педагог М. Дулатов и вышел в свет учебник математики Дулатулы «Счетный инструмент». Это показывает, что до революции в Казахстане было большое желание обеспечить начальное математическое образование на родном языке.

После революции за этой благотворительной работой последовал творческий поиск казахских учителей в направлении формирования собственной теории и практики преподавания математики в начальной казахской школе нового типа. Эти поиски проходили по следующим направлениям: определение содержания начального математического образования для казахской школы, составление оригинальных учебных программ и подготовка оригинальных учебников; освоение методов, средств и форм преподавания математики в начальной школе; формирование математической терминологии на родном языке.

Учёные-педагоги М. Дулатұлы, К. Джаленұлы, С. Кожанұлы, А. Касымұлы, Э. Омарұлы, Т. Шонанұлы, К. Сатбайұлы и Х. Досмухамедов и др. внесли большой вклад в развитие этих направлений. В преподавании отдельных предметов участвовали периодические научно-педагогические издания, такие как «Мұғалім», «Шолпан», «Сауле», «Темирказык», «Новая школа», «Сана», которые начали выходить в то время в Казахстане и поднимали вопросы, в том числе, преподавания математики в начальной школе. Например, Х. Досмухамедов пытается объяснить казахской общественности значение числа миллион в своей статье «Что такое миллион», опубликованной в научно-педагогическом журнале «Сана».

Ценность миллиона он дает, сравнивая ее с понятными для казахов терминами как овца, расстояние и время, которые он видит, знает и держит в уме каждый день. Например:

«Пусть у богатого человека будет миллион овец»;

«Прошел тысяча триста сорок один год с тех пор, как Пророк Мухаммед переехал из Мекки в Медину»;

«Миллион шагов – это больше шестисот километров»;

«Расстояние между Ташкентом и Акмешитом составляет пятьсот четырнадцать километров»;

«Если бы в «Языковом инструменте» Ахмета было не сто двадцать страниц, а миллион страниц, толщина книги составила бы пятьдесят километров» [2].

Таким же образом Х. Досмухамедов пытается объяснить понятие умножения миллиона, т.е. «миллион в науке означает тысячу тысяч», давая определение, «если одну прядь волос утолщить в миллион раз, то толщина составит колонна в шестьдесят колосьев, или у богатого человека тысяча овец, пусть в каждом хлеву будет по тысяче овец, тогда число всех овец будет миллион» разъясняет он.

После этого Х. Досмухамедов объясняет числа «миллиард», «триллион» и с помощью числа миллион показывает, как они пишутся.

Говорят, что цифры миллион и миллиард – это очень большие цифры. Людей у которых есть такие деньги, называют «миллионерами», «миллиардерами» и они очень богатые люди.

Наконец, говоря, что такие понятия никому не понятны, чтобы понять их, нужно учиться, нужно изучать науку и овладеть бухгалтерским учетом, и призывает казаха учиться – образованию и науке.

Интеллектуалы нации в начале XX века, независимо от профессии, сумели найти время для участия в образовании, преподавании, написании методики изучаемых в школе предметов наряду со своей основной работой.

Труды первых интеллектуалов казахов еще не до конца изучены, поэтому, изучение и исследование это-долг ученых-исследователей и педагогов.

С этой целью за последние годы опубликовано множество научных работ и исследований, связанных с формированием и развитием методики преподавания математики в начальной школе. Среди них особое место занимает работа ученого Б.М. Косанова, занимающегося исследованием истории становления методологической и математической мысли в Казахстане. Важно не только для сегодняшнего дня, но и для будущего определить и проанализировать период формирования методического мышления-мнения в начальной казахской школе, выявить и изучить духовные корни и источники, лежащие в его основе.

2.Халел Досмухамедов – историк.

Халель Досмухамедулы-разносторонний талант, оставивший неизгладимый след в истории нашей страны. Известно, что прекрасный период своей жизни он посвятил общественно-политической деятельности, а также творчеству. Профессор Халель Досмухамедулы-ученый, внесший вклад в развитие исторической науки. Его труды, связанные с исторической наукой имеют свое место в воспитании молодого поколения в патриотическом духе.

Особое внимание в своих исторических трудах Х. Досмухамедов уделял истории национально-освободительных движений. Это ученый впервые изучивший историю народно-освободительного восстания под руководством Исатая Тайманулы, охватившего в 1936-1938 годах Бокейское ханство и западную часть Младшего жуза. Подтверждением этому являются опубликованное в 1924 году произведения «Казахские батыры: Исатай, Махамбет», опубликованные в журнале «Сауле» № 3 «Наследие казахской литературы и знаний» и на дополнительной странице газеты «Ақ Жол».

В труде Халела Досмухамедулы содержатся ценные сведения о начале восстания под руководством Исатая Тайманулы, основных этапах и ходе восстания. «...Около трех тысяч рук отправился Исатай поднимать страну по реке Жайык. Вся страна присоединяется к Исатаю. Увидев, что страна встала плавно, правительство вышлет три отдельные сильные армии во главе с полковниками Мансиревым, Падуревым, Гекке из Оринбора, Орды (Жаманкалы), Теке (Урала)»...

Халель Досмухамедов на вопрос какую пользу и вред принесло казахам восстание Исатая, он отвечал: «Восстание Исатая открыло глаза казахам, разоблечило царское правительство, показало, что ханы и султаны, опиравшиеся на царское правительство, являются настоящими врагами казахов». Одна из исторических работ Х. Досмухамедова посвящена батыру Джалантосу – одной из известных фигур, занявших особое место в истории Казахстана и Средней Азии XVII века. В научной статье «Генеалогия Джалантос-батыра, построившего медресе Тилля-Кари и Ширдар в Самарканде» он писал: «Жалантос-батыр

считается исторической личностью среди казахов Маладшего жуза, он принадлежит к роду «төрт кара» происходил из ученой ветви Альшиных.

Сведений о Джалангтосе-батыре в русской литературе почти нет, а в известных исторических трудах, написанных о Средней Азии, упоминается лишь о Джалангтосе, что он построил замечательные здания, и никаких подробных сведений о нем не приводится.

Известный исследователь А.И. Левшин в своей книге «Описание киргизско-казахских орд и степей» писал: «Даже когда казахский хан Жангир с 600 воинами разбил в 1643 году 50-тысячную армию калмыцкого хана Контайши-батыра, ему помогли тысячи кавалеристов (Жангир) Есть татарский князь Ялантуш, но он не говорит, кто он.

Х. Досмухамедов исследует историю героя и создает его генеалогию. Родина этого человека – устье Сырдарьи, страна Төрт кара, фамилия Алшин-Алим-Карамачак-Ораз-Токпан-Сейткул-Жалантос.

По словам Х. Досмухамедова изучавшего историю Джалангтос-батыра в Бухарском ханстве существовали части казахов с целыми родами, равными узбекам. Именно поэтому можно сказать, что, учитывая положение Джалангтос-батыра в Бухарском ханстве, среди завоевателей в Туркестане были как минимум казахи алимского рода Младшего жуза (Алшина), к которому принадлежит Джалангтос-батыр.

Помимо того, что он был героем, славным полководцем, танцором, справедливым правителем, он уделял особое внимание искусству архитектуры в истории культуры стран Востока. За время его правления красота Самарканда выросла до неузнаваемости. Его имя занимает место не только в политической истории Средней Азии и Казахстана, но и в истории архитектуры.

Х. Досмухамедов в своем исследовании о «Джалантос батыре» пишет, что по словам самаркандцев, именно Джалантос Бахадур построил медресе Тилля Кари и Ширдар. Оба медресе представляют собой два ряда домов. Оба построены квадратного плана. Перед Тилля Кари находится большая квадратная высокая стена. Посередине ограды находятся трое ворот, ведущих на территорию медресе. Возле медресе находится минарет. Фасад и минареты медресе покрыты драгоценными камнями. Внутренняя часть мечети и поверхность ограды, выходящей во двор, одинаковы. Все камни, облицовывающие стену, выполнены с различными узорами. Весь стол летний. Большинство из них – аяты Корана. Цвета стола сохранены, как будто они были сделаны вчера. Медресе Тилля Кари имеет узоры, расписанные золотой краской. Вот почему название медресе в переводе с персидского означает «позолоченный».

Особое внимание Х. Досмухамедов уделил творчеству Мурата Монгкеұлы, который много пел о горестях нашего народа и в своих стихах выступал против колониальной политики царского правительства. Потому что, как он сам говорил: «Человек, пишущий историю Казахстана, не может без сомнения игнорировать таких поэтов, как Мурат» [3].

Х. Досмухамедов первым изучил и собрал произведения Мурата Мөнкеұлы. Одним словом, Халель Досмухамедов - выдающийся сын нашего народа, видный деятель государства, общества и политики, известный просветитель, историк, ученый и писатель, оставил после себя богатое наследие. Поэтому в эпоху суверенной страны, независимого государства важной задачей является широкое изучение исторического наследия, оставленного после себя таким уникальным человеком, как Халель Досмухамедов.

3.Х. Досмухамедов – краевед.

История прошлого, культуры и искусства Атырауской области имеет исторические корни. Атырау-Жайык – это не только географическое название региона, но и богатая история, неисчерпаемые тайны, неисчерпаемые песни, богатая история и благодатная земля.

Вот почему хорошо знать свою родную землю – значит быть ярким патриотом своей Родины. Наши региональные исследователи имеют свою богатую историю региональных исследований. Во времена царской России существовало всего 160 региональных научных кружков и около 15 тысяч человек, занимавшихся региональными исследованиями, но в 1930-е годы число научных кружков в Советском Союзе достигло 2 тысяч, а число региональных исследователей достигло сотен тысяч [4].

Трудно быть патриотом своей Родины, не зная своей страны, ее прошлого и настоящего, ее культуру и экономику. И краевед не является обладателем конкретной профессии, эта задача – дело каждого гражданина. Он может быть ботаником, изучающим родной край и флору, историком, занимающимся вопросами истории, этнографом, изучающим устную литературу народа, зоологом, изучающим мир животных и так далее.

Одним из таких людей является уникальный ученый Халел Досмухамедов. Он не только высокообразованный врач, но и краевед, историк, натуралист, лингвист, писатель, собиратель образцов устной литературы, политический и общественный деятель.

Халел Досмухамедов – выдающаяся фигура в истории Казахстана. Стоит отметить работу Х. Досмухамедова по исследованию богатого наследия нашей страны. Исторические личности, имеющие непосредственное отношение к истории региона: Джалангтос-батыр, Исатай, Махамбет, Сырым Датұлы, Абылхайр-хан, Есим-хан, Нуралы-хан, Есет Котибарұлы, Бокей-хан, Жангир-хан, Баймағамбет-султан, Қараулықоджа, Атағұзы из рода Адай, Құдабай, Дауымшар, Сүйінқара, Бериш, Құлбарак, Джапарберди, Құлшар, Кебіс, Батырбек из племени, Султанғелди, Қоктаұбай, Мынбай из племени Есентемир, Нарынбай, Торемұрат, Отән из племени Таз и др. ценны тем, что оставили много. Информации [5].

Х. Досмухамедов, как краевед, дал ценное мнение о том, что для написания истории восстания Исатай-Махамбета необходимо опираться на архивы Орды, Орынбора, Астрахани, Теке (Орал). Этот актуальный вопрос не потерял своей актуальности и сегодня. В исследованиях ученого не только деятельности исторических деятелей, но и истории времени, страны и земли, в которой они жили, он как генеалог акцентирует внимание и на казахских родах, и на своих знаниях по истории казахских родов, где он родился и вырос, являются доказательством его досконального знания истории региона. Что касается истории края, то он вырос, зная генеалогию племен, населявших с давних времен реки Кулабье, Торгай, Волгу, Жайык, Кигаш, Жем, Сагиз, Каракол, Карабау, Айгырқум, Тайсойған, Нарынские пески.

По мнению профессора Ахмета Аккалы, в земельном вопросе во времена Бокея казахи пришли к выводу, что обширные рощи вдоль реки Волги, простиравшиеся до Сарытау (Саратов), и густые ручьи на берегу моря были вольными поселенцами на начало казахской эпохи, что показывает, что он хорошо знал историю края исторические названия исконных казахских земель как Торғұнды Борсы, Ахтұбаны Ақтобе, Ерусланды-Жанарстан, Караманды-Караманды, Верховья Малого Узенды-Қараозенбасы, Дерқұлды-Тұртқол, Чижины Тортшеглин - можно взять в качестве примера реальных данных изучения исторических названий [6].

Х. Досмухамедов внес большой вклад в генеалогию Исатай, Махамбета, Баймағамбета, Мурата-ақина, Шернияз, доведя до нынешнего поколения имена знаменитых героев, поэтов и носителей родов, проживающих в нашем регионе. В одной из своих статей ученый, хорошо знающий историю региона, сказал: «Многие мудрецы, ораторы, мастера, герои, поэты ушли из этого мира. Таких людей было немало среди наших казахов. Он писал, что ценить людей, которые работают для своего народа, есть признак страны».

Поэтому Халель Досмухамедов не только как ученый, но и как краевед, хорошо знающий историю нашей родной земли, воспитавших героев, ведших кровопролитные бои за землю, на которой он родился, поэтов, ораторов станет примером будущим поколениям, прославит их, познакомит с людьми и навсегда сделает известными будущим поколениям и одним из благородных сыновей Алаша, на котором лежит долг и обязанность оставить после себя богатое наследие, драгоценные и богатые сокровища, и следующее поколение – гордое дитя нашей нации.

Устная литература – одно из богатейших наследий нашего народа, накопленное веками. В своей заключительной речи на съезде казахских просветителей, проходившем в Орынборе в 1924 году, о сборе устной литературы, он сказал: «Для сбора устной литературы страны должны быть люди из Советов просвещения которые живут и служат в каждой области».

Собирая устную литературу, не надо судить о хороших или плохих людей, надо дать им все, единственное место, где можно обнаружить, насколько нужна собранная литература - это

Совет просвещения. Кроме того, съезд должен сказать, что необходимо собирать народную литературу, и попросить казну выделить на это достаточные средства. О том, что это выступление не утратило своей значимости и смысла сегодня, можно судить по принятой 13 января 2004 года государственной программе «Культурное наследие». В то же время он открыто высказывает мнение, что потребность Мурата Монкеұлы в истории литературы безгранична. Произведения поэта Мурата, ставшего провозвестником свободы в истории родной земли, были исключены из учебников в 1947-1949 годах. Мы собственноручно присвоили ему звание «поэта зар замана» и поместили его наследие в пыльные архивы.

«Слова поэта Мурата» (1924) об истории края, «Названия мест в Чальгезе» (1924); «О казахских поэтах прошлого» (1924); «Казахские герои: Исатай, Махамбет», «Краткие сведения о движении Тайманулы Исатая» (1925); «Кто такой Иисус?» (1925); «Кто такой Баймагамбет?» (1925); «Кто такой Чернийз?» (1925), «Шернийз серкеш» (1925); «Названия спорных мест» (1925); «Аламан» (1925) и др. не подлежит сомнению, что некоторые статьи под названием «Исатай-Махамбет» (1925) представляют собой родственные работы, относящиеся к краеведению. Одним из вопросов, который должен быть в той или иной степени изучен ученым и привлечь внимание отечественных историков, являются его научные труды в области краеведения. Понятно, что труды Х. Досмухамедова ценны при изучении истории региона, так как могут повлиять на определенный момент исторического процесса. По мнению профессора, ученого О.Озганбая, статьи Х.Досмухамедова можно систематически разделить на две группы. Первое историко-познавательном направлении, а второе - о статьях, дающих конкретные советы и направляющих читательскую аудиторию.

Х. Досмухамедов считается одним из первых основоположников и лидеров регионоведения.

4.Халель Досмухамедов и гигиенически-экологический важность образования.

В сфере образования будущее нашей страны следует понимать как необходимое условие роста уровня благосостояния и экономической мощи страны.

Мысли Х. Досмухамедова о вере, нравственности, патриотизме и гигиеническом воспитании представлены через содержание его произведений. Итак, если посмотреть на план Комиссии по образованию, Халел Досмухамедов затеял большие дела и осветил самые насущные и нужные для народа вопросы. Он рассмотрел теоретическую основу проблемы создания отечественных научных терминов в области естествознания и уделил особое внимание ее принципиальным аспектам. Уже в двадцатых годах XX века Халель сумел подобрать в словарь нашего родного языка многие термины, относящиеся к предметам физиологии. Одними из них являются: нервная система (нервная система), нервное волокно (нервное волокно), нервный центр (нервный центр), мозговая сумка (желудочек головного мозга), нерв глазного яблока (глазодвигательный нерв), большая нервная система (центральная нервная система), нерв узел (нервный узел) и т. д.

Желательна казахизация названий естественнонаучных предметов Халелом Досмухамедовым. Например, принимая анатомию как знание о системе тела, физиологию как знание о жизни тела.

Еще одна особенная работа Халеля Досмухамедова – книга «Сохраним здоровье студента». Эта брошюра под названием «Как сохранить здоровье студента» была опубликована в 1923 и 1925 годах.

Работу доктора Халеля Досмухамедова, написавшего привлекательным языком «Гигиену первоклассников 1-го класса», следует расширить и оценить как великий труд для здоровья молодежи его страны. Обратим внимание на буклет: В предисловии к первому изданию Халель сказал: «Сохраняя здоровье студента» этот буклет написан врачами, которые являются настоящими экспертами. В буклете состояние здоровья в школе написано как пропаганда. «Это вредно, это полезно»- говорили учителя своим ученикам.

Буклет получил премию в Европе, был переведен на иностранные языки и обязателен для использования во всех школах. Мы перевели его на казахский язык, адаптировали к нашему образу жизни и добавили некоторые дополнения. Рекомендации по «Охране здоровья

студентов» не следует рассматривать как полноценный инструмент обучения здравоохранению [7].

Еще в 20-е годы XX века Халел Досмухамедов в работе по обучению подростков, в том числе в школах, в эпоху, когда культура казахского народа росла и взрослела, написал рекомендации по гигиене крови. Эта рекомендация называется сегодняшней «Валеологией» и адресована учащимся от начальной школы до старшей школы. Занятия по предметам проводятся в рамках специальной ориентационной программы. Программа этого предмета соответствует работе Халеля «Умей беречь свое здоровье». Например, в книге «Валеология» для 3 класса рассмотрены следующие темы: «Валеология»-здоровье, «Порядок движений», «Правильная осанка», «Вред курения» и др.

Таким образом научные работы Халела Досмухамедова не потеряли своего значения и сегодня. Неизгладимый след и уникальная энергия в области духовных и социальных наук, несомненно, никого не оставит равнодушным.

Список использованных источников:

1. Досмұхамедұлы Х. Адамның тән тірлігі, Қ-Орда-Мәскеу, 1927, 308 б.
2. Досмұхамедұлы Х. Денсаулығыңды сақтай біл//Алматы: “Балауса”, 1993.
3. Халқымен ерне Халел хакім / Төлеген Жаңабайұлы. Атырау, «Атырау -Ақпарат» ЖШС. 2018.-212 бет.
4. Қойгелдиев М.Қ. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1917-ші жылдардағы қоғамдық- саяси қызметі. Алматы, 1997. – С 35.
5. Досмұхамедұлы Х. Үш томдық. Алматы, «Арыс», 2017. 25 б.
6. Ахмет А. Қазақстандағы архив ісі: монография/ А. Ахмет. -2-бас., толық. -Алматы: ЖШС «Лантар Трейд», 2018. -424 бет.
7. Досмұхамедов Х. Таңдамалы. Алматы, «Ана тілі», 1998.- 75 б.

РОЛЬ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ: В КОНТЕКСТЕ ИДЕЙ ХАЛЕЛА ДОСМУХАМЕДОВА

Сахуалина Гульбарам Кинашовна

Сеньор-лектор,
Кафедра русской филологии
Атырауский университет имени
Х.Досмухамедова

Аңдатпа

Бұл мақалада Халел Досмұхамедовтың ғылыми мұрасы мен тілдік тұлға концепциясы қазіргі замандағы мәдениетаралық коммуникация шеңберінде қарастырылады. Ұлттық болмыс пен тілдің өзара байланысы сараланып, қазіргі филологиялық парадигмада тілдің ұлттық бірегейліктің тасымалдаушысы және мәдениеттераралық диалог құралы ретіндегі рөлі талданады.

Аннотация

В статье рассматривается научное наследие Халела Досмухамедова в контексте современных теорий языковой личности и межкультурной коммуникации. Анализируется роль языка как носителя национальной идентичности и инструмента межкультурного диалога.

Abstract

The article explores Kha'el Dosmukhamedov's scientific heritage through the lens of modern linguistic personality theory and intercultural communication. The author analyzes the relationship between language and national identity in the context of current philological paradigms.

Негізгі сөздер: тілдік тұлға, мәдениетаралық қарым-қатынас, ұлттық сана, Халел Досмұхамедов, тіл мен мәдениет;

Ключевые слова: языковая личность, межкультурная коммуникация, национальное сознание, Халел Досмухамедов, язык и культура;

Keywords: linguistic personality, intercultural communication, national identity, Khalel Dosmukhamedov, language and culture

В современном, стремительно глобализирующемся мире, где границы между культурами становятся все более проницаемыми, феномен межкультурной коммуникации выходит далеко за рамки простого обмена информацией. Он трансформируется в фундаментальный механизм, обеспечивающий не только взаимопонимание между различными народами, но и сохранение их уникального культурного многообразия, являющегося бесценным достоянием человечества. В этой сложной и многогранной системе взаимодействия особое, центральное значение приобретает концепция языковой личности.

Языковая личность – это гораздо более глубокое и комплексное понятие, чем обычный носитель языка. Это полноценный субъект, который не просто использует язык как инструмент повседневного общения, но и является носителем сложного культурного кода, воплощающего в себе исторический опыт, ценности, мировоззрение и менталитет целого народа. Такая личность обладает высокоразвитой коммуникативной компетенцией, позволяющей ей не только эффективно передавать и принимать информацию, но и адекватно интерпретировать социокультурные нюансы общения, а также способностью к конструктивному диалогу в поликультурном пространстве. Это означает умение преодолевать культурные барьеры, проявлять эмпатию и гибкость в процессе взаимодействия с представителями других культур, находить точки соприкосновения и способствовать гармонизации отношений.

Для Казахстана, страны, исторически расположенной на пересечении великих культурных и цивилизационных потоков – от древнего Шелкового пути до современных геополитических маршрутов, – проблема формирования и развития языковой личности приобретает стратегический, национальный характер. Его уникальное географическое положение и богатая история обусловили многообразие этнического и языкового состава населения, что делает вопросы сохранения идентичности, межкультурного диалога и языкового развития ключевыми для устойчивого будущего страны.

В этой связи идеи Халела Досмухамедова (1883–1939), выдающегося представителя казахской интеллигенции эпохи национального пробуждения, сохраняют свою актуальность и сегодня, выступая в качестве ценного интеллектуального наследия. В условиях беспрецедентной глобализации и стремительной цифровой трансформации общества, которая стирает традиционные границы и стандартизирует многие аспекты жизни, мысли Х. Досмухамедова о определяющей роли языка в процессе формирования индивидуальной личности и, что не менее важно, в сохранении культурной преемственности, приобретают новое, еще более глубокое звучание. Его работы предлагают уникальный взгляд на то, как язык служит не просто средством коммуникации, но и краеугольным камнем национального самосознания и культурного бытия.

Современное гуманитарное знание, включая лингвистику, социологию, культурологию и философию, невозможно представить без глубокого осмысления вопросов идентичности, взаимосвязи языка и мышления, а также сложностей и возможностей межкультурной коммуникации. И именно в этом контексте научное наследие Халела Досмухамедова – ученого, педагога, просветителя и общественного деятеля, чья деятельность пришлась на переломный период в истории Казахстана, – приобретает особую, непреходящую значимость. Он был одним из первых, кто систематически подчеркивал жизненно важную роль языка как фундаментальной основы культурного и национального самосознания. Для него язык был не просто системой знаков, а живым организмом, в котором закодирована вся история, мудрость и душа народа [1, с. 87].

Современная лингвистика, опираясь на десятилетия исследований, трактует языковую личность как сложную совокупность индивидуальных способностей и характерных черт человека, которые в своей синергии определяют его уникальное речевое поведение и общую коммуникативную деятельность. Эта концепция активно разрабатывалась и развивалась на стыке XX и XXI веков, становясь одной из центральных категорий в антропоцентрической парадигме языкознания. Одним из ключевых теоретиков, внесших неоценимый вклад в ее

формирование и осмысление, был Юрий Николаевич Караулов. Он определил языковую личность как совокупность способностей и характеристик субъекта, которые не просто существуют пассивно, но активно реализуются и проявляются в его речевой деятельности. Эта реализация включает в себя владение лексикой, грамматикой, стилистикой, а также умение адаптировать свою речь к различным ситуациям общения и социальным ролям [2, с. 38].

В условиях межкультурного общения, которое становится нормой в современном мире, языковая личность выполняет функцию не просто участника, а ключевого медиатора, своеобразного «моста» между различными культурами. Ее роль не ограничивается буквальным переводом слов и фраз. Гораздо важнее способность осуществлять «перевод» более глубоких пластов культурного наследия: ценностей, которые формируют мировоззрение народа; норм поведения и этикета, регулирующих социальное взаимодействие; а также ментальных установок и стереотипов, определяющих восприятие реальности. Такая личность способна объяснить культурные коннотации, неочевидные для представителей иной культуры, предотвратить недопонимание и способствовать построению доверительных отношений.

Примечательно, что уже в трудах Халела Досмухамедова, написанных задолго до появления современных лингвистических концепций, можно обнаружить интуитивные основы этого подхода. Он, будучи глубоким мыслителем и просветителем, осознавал не просто инструментальную, но и глубоко сущностную природу языка. Например, в своей знаковой работе «Тіл туралы» («О языке») он выразил глубокое убеждение, что язык есть «рухани күш» (духовная сила) [3, с. 24]. Это не просто метафора, а глубокое философское осмысление его роли. Для Досмухамедова язык был не просто средством выражения мыслей, но и активным формирующим началом, которое оказывает непосредственное влияние на мышление и поведение человека, формируя его духовный мир, моральные ориентиры и самосознание. Он видел в языке основной инструмент, через который передаются из поколения в поколение культурные традиции, история и идентичность народа.

Следовательно, можно с уверенностью утверждать, что концепция языковой личности, которая сегодня является одним из центральных объектов изучения в лингвистике и межкультурной коммуникации, была предвосхищена и интуитивно обоснована Халелом Досмухамедовым. Его дальновидность и глубокое понимание сути языка как культурно-образующего фактора позволяют рассматривать его труды не только как историческое наследие, но и как ценный источник для современных исследований в области антропологической лингвистики, этнолингвистики и теории межкультурной коммуникации.

Изучение его идей позволяет глубже осмыслить взаимосвязь языка, личности и культуры, а также находить эффективные пути для гармоничного развития общества в условиях постоянно растущего культурного многообразия. Его наследие служит напоминанием о том, что язык – это не только инструмент, но и живое воплощение духа народа, его силы и уникальности.

Чтобы конкретизировать понятие «языковой личности», рассмотрим несколько типов, которые можно выделить в современной казахстанской социолингвистической среде:

Тип языковой личности	Характеристика	Примеры
Моноязычный казахоязычный	Использует казахский язык как основной, владеет традиционной культурной лексикой	Жители сельской местности, представители старшего поколения
Билингв (казахский/русский)	Свободно владеет двумя языками, адаптивен в разных культурных контекстах	Молодёжь в городах, преподаватели, чиновники
Трилингв (каз-рус-англ)	Активно использует английский язык в	Студенты вузов, IT-специалисты,

	профессиональной академической среде	и	международные менеджеры

График 1. Распределение типов языковых личностей в РК по возрастным группам

Возрастная группа	Моноязычные	Билингвы	Трилингвы
до 20 лет	10%	60%	30%
21–40 лет	5%	50%	45%
41–60 лет	25%	60%	15%
60+	55%	40%	5%

(Источник: авторский анализ на основе открытых социолингвистических опросов. 2020–2023гг.).

Этот график иллюстрирует смещение языковой идентичности в сторону многоязычия, что подтверждает тезис о формировании новой языковой личности, способной к культурному посредничеству — к чему стремился в своей педагогической и просветительской деятельности Х. Досмухамедов.

Сравним идеи Досмухамедова с современными теориями:

Параметр	Х. Досмухамедов	Современные теории
Язык как основа сознания	Язык формирует мышление и менталитет	Лингвистическая относительность (Сепир–Уорф)
Необходимость межкультурного диалога	Призывы к образованию, знанию иностранных культур	Теория культурных измерений (Хофстеде)
Воспитание через язык	Школа и язык — ключевые инструменты формирования гражданина	Парадигма CLIL (Content and Language Integrated Learning)

Таким образом, Досмухамедов интуитивно предвосхитил идеи, которые стали основой современной культурной и лингвистической антропологии.

На основании социологических исследований последних лет можно выделить следующие тенденции, которые иллюстрируют процессы формирования языковой личности в Казахстане.

Тип языковой личности	Характеристика	Примеры / Данные
Монолитный казахоязычный	Человек, использующий преимущественно казахский, возможно, с ограниченным владением русским/английским	Согласно переписи 2021 г., 29,7 % респондентов владеют только казахским языком; в Кызылординской области 97 % респондентов заявили постоянное использование казахского языка. (MDPI)
Казахско-русский билингв	Свободное владение казахским и русским, использование обоих в разных сферах	В исследовании <i>Kazakh–English Bilingualism ...</i> — 41,1 % владеют обоими языками. (MDPI)
Многоязычный (с английским)	Добавляется английский в качестве инструмента образования / карьеры	В том же исследовании — 18,0 % владеют тремя языками. Среди студентов: 39,7 % заявляют, что свободно говорят на английском. (MDPI)

Распределение языковых личностей в Казахстане по владению языками
(на основе данных переписи и исследований)

Группа	Доля по стране (%)
Только казахский	29,7 % (MDPI)
Только русский	5,5 % (MDPI)
Казахский + русский (билингвы)	41,1 % (MDPI)
Три языка (казахский, русский, английский)	18,0 % (MDPI)

Важнейшей составляющей межкультурной коммуникации выступает перевод, который служит инструментом передачи смысла. Однако перевод не может быть осуществлен без учета культурных особенностей, что делает глубокое понимание языковой личности и контекста непрямым условием. Работы Досмухамедова, особенно его подход к адаптации западной науки для казахского образовательного пространства, выявляют его как пионера в области культурного посредничества [6, с. 91].

Перевод выходит за рамки простой языковой трансформации, становясь процессом интерпретации культурного кода. Особенно это заметно при переводе фразеологизмов, пословиц и реалий. Так, казахское выражение «Туған жерге туынды тік» буквально переводится как «Воткни знамя на родной земле», однако его культурная сущность несет в себе идею патриотизма и преданности своей родине. Передать эту глубину смысла в другой культуре без понимания ее менталитета просто невозможно.

Анализ научных трудов свидетельствует о том, что в начале XX века проблема разработки терминологии казахского языка была предметом изучения учеными партии «Алаш». По мнению видных представителей партии А. Байтурсынова, Х. Досмухамедова и других, при переводе международных терминов необходимо стремиться к нахождению эквивалента. В случае отсутствия такого слова в казахском языке, поиск его следует вести в рамках родственных тюркских языков. При отсутствии перевода в родственных языках, в соответствии с законами казахского языка образовывать новое слово. Главное, подчеркивают ученые, термины должны быть понятны народу». Также данное мнение дополняется объяснением причины поиска перевода слов в тюркских языках : одни корни происхождения, вследствие чего легко произносится, легче воспринимается. Также подчеркивают ученые, образование терминов, перевода которых нет в казахском языке, должно проводиться в соответствии со звуковой системой казахского языка [7].

Один из представителей партии «Алаш» Х.Досмухамбетов изучив европейские термины, имеющиеся в казахском языке, разделил их на три группы:

- 1) романские языки
- 2) германские языки
- 3) ислабианские языки

К первой группе ученый относит французский, итальянский, португальский, испанский и другие языки. Германский язык является близким к немецкому и образован в результате смешения германского и немецкого языков. В связи с этим, ученый утверждает, что основой для перевода иностранных слов должны служить исконноказахские слова.

Далее ученый отмечает, что все термины в европейской науке являются латинскими: «Европейские народы латинские термины изменяют в соответствии с принципами родного языка. Примером этого является латинское слово порсио (порсион), на русском портсия (порция). Мы же используем европейские термины так, как они применяются в русском языке». Продолжая мысль, ученый утверждает: «Чтобы иностранные слова вошли в язык и прижились, необходимо изменять их в соответствии с законами родного языка, иначе слова будут не понятны и принесут только вред второму языку». С учетом важности и актуальности данной проблемы, ученый предлагает пути перевода европейских терминов :

1. Для лучшего восприятия изменять в соответствии с законами казахского языка;

2. Исследовать историю происхождения европейских слов и приблизить их по произношению к оригиналу;

3. Во французском языке ударение, как и в казахском, падает на последний слог. В связи с этим, при переводе европейских слов за основу необходимо брать слова французского происхождения. Например, латинское слово механикус на русском произносится как механический, на французском механик, на казахском можно взять как механик.

4. Иностранные слова подчинить закону сингармонизма и образовывать от них новые слова путем прибавления к ним аффиксов казахского языка. Например: түрке, кәңференсия, пәтәләгія.

Также ученый отмечает, что пополнение словарного запаса любого языка иностранными словами - явление закономерное, но пополнять словарный запас необходимо в соответствии с фонетическими законами языка [7].

Халел Досмухамедов уделял внимание правильному использованию казахского языка и терминологии, особенно при переводе научных и образовательных текстов. В его трудах наблюдается стремление сохранить семантическую целостность при адаптации понятий, введенных с Запада. Это позволяет рассматривать его как раннего представителя теории «динамической эквивалентности» в переводоведении [6, с. 93].

Цифровая эпоха меняет способы коммуникации, формируя новые типы языковых личностей: цифровых носителей языка, мультикультурных индивидов. В этих условиях идеи Х. Досмухамедова о необходимости воспитания гражданина с сильным национальным основанием и открытым мировоззрением остаются крайне востребованными [7, с. 45].

Сравнительный анализ: идеи Досмухамедова и современные реалии.

Х. Досмухамедов ставил задачу сохранения и развития казахского языка как носителя национальной идентичности. Сегодня данные показывают, что хотя **80,1 %** населения владеют казахским, лишь около половины активно используют его в повседневной жизни (<https://vlast.kz>). Это подтверждает, что речь идет не только о знании языка, но и о его практическом функционировании в обществе — ключевой аспект языковой личности.

Он также акцентировал внимание на качестве языкового образования. Современные исследования показывают, что среди студентов **39,7 %** утверждают, что свободно говорят на английском, но значительная доля испытывает трудности с грамматикой и устной речью. ([MDPI](#)). Это говорит о необходимости совершенствования образовательных программ, что согласуется с древним стремлением Досмухамедова к внедрению новых подходов и стандартов.

Региональные различия: исследования показывают, что в сельских, южных и западных областях доля тех, кто предпочитает казахский в быту, выше, чем в северных и центральных регионах. Пример: в Атырау около **77 %** домашних коммуникаций на казахском языке. (ca-barometer.org) Это важно учитывать при реализации языковой политики и программ образования, что перекликается с представлением Досмухамедова о необходимости учета региональной специфики.

Халел Досмухамедов подчеркивал важность родного языка как фактора национального воспитания и развития мышления. Современные данные показывают, что, несмотря на заявленное владение казахским языком (**80,1 %** по переписи 2021 года, его **функциональное использование** в быту ограничено (**49,3 %**). Это отражает вызовы, которые актуальны и сегодня — необходимость:

- повышения престижа казахского языка в научной и цифровой сферах;
- расширения программ по обучению казахскому как второму языку для русскоязычных граждан;
- сбалансированного трилингвального образования (каз–рус–англ).

Атырауский университет имени Халела Досмухамедова — не просто вуз, а культурно-научный центр, отражающий идею интеграции традиций и инноваций. Сегодня он реализует образовательные программы на трех языках, развивает академическую мобильность, поддерживает связи с университетами Европы и Азии. Это делает его одним из центров

формирования современной казахстанской языковой личности — многоязычной, культурно чувствительной и научно ориентированной.

Идеи Халела Досмухамедова о языке, культуре и личности продолжают жить и развиваться в новых научных парадигмах. Его подходы к преподаванию, языковой норме, межкультурному переводу стали предтечей современного взгляда на гуманитарные науки как на средство глобального взаимодействия.

Современная языковая личность — это не только отражение культурной принадлежности, но и мост между традицией и инновацией. Именно такой тип личности сегодня формирует отечественное образование и наука, продолжая дело великого просветителя.

Список литературы

1. Досмухамедов Х. Тандамалы. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 352 б.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. — Москва: Наука, 1987. — 250 с.
3. Досмұхамедұлы Х. Тіл туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті. — 1924. — №3. — Б. 23–28.
4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. — Москва: Индрик, 2005. — 283 с.
5. Бибахин В.В. Новый гуманизм и языковая личность // Вопросы философии. — 2004. — №4. — С. 128–134.
6. Қирабаев С. Халел Досмұхамедов — ғалым және қайраткер. — Атырау: Х. Досмұхамедов ат. АМУ, 2005. — 146 б.
7. Роль интеллигенции в формировании терминов казахского языка Советский эпохи, Publishing house Education and Science sro, Сайт www.rusnauka.com
8. Куценко В.С. Языковая личность в условиях цифровой эпохи // Вестник Томского университета. — 2021. — №57. — С. 43–49.
9. Suleimenova Z., Yeskaliyeva Z., Nazarbekova G. Kazakh–English Bilingualism in Kazakhstan: Public Attitudes and Language Practices // *Languages*. — 2023. — Vol. 8(1). — DOI: [10.3390/languages8010012](https://doi.org/10.3390/languages8010012)
10. Khegay L., Mustafina A. Language-in-Education Policy of Kazakhstan: Post-Pandemic Technology Enhances Language Learning // *Education Sciences*. — 2022. — Vol. 12(5): 311. — DOI: [10.3390/educsci12050311](https://doi.org/10.3390/educsci12050311)
11. Перепись населения Республики Казахстан — 2021. Бюро национальной статистики. — <https://stat.gov.kz>
12. Около 80% населения Казахстана владеет казахским языком — итоги переписи // *Vlast.kz*. — 2022. — <https://vlast.kz>

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВТЫҢ БИОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ. ҚАН АЙНАЛЫМ ЖҮЙЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Бақтыбай Гүлсезім Ақболатқызы

Достық мектебі биология пәні мұғалімі.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,

білім берудегі биология 2 курс магистранты

Андатпа

Бұл мақалада қазақтың көрнекті ғалымы, дәрігер және ағартушысы Халел Досмұхамедовтың биология ғылымы мен медицина саласына қосқан үлесі қарастырылады. Автордың адам анатомиясы мен физиологиясына, әсіресе қан айналым жүйесінің құрылымы мен қызметіне арналған еңбектеріне талдау жасалды. Халел Досмұхамедов қазақ тілінде алғашқылардың бірі болып биологиялық және медициналық терминологияны қалыптастырып, халықтың ғылыми сауатын арттыруға ықпал етті. Мақалада оның «Адамның тән тірлігі» секілді еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдары мен қан айналым жүйесіне қатысты түсіндірулері зерттеледі. Сонымен қатар, ғалымның ағартушылық қызметі мен ұлттық биология ғылымының дамуына қосқан тарихи маңызы сипатталады.

Аннотация

В этой статье рассматривается вклад выдающегося казахского ученого, врача и просветителя Халела Досмухамедова в области биологической науки и медицины. Проведен анализ работ автора по анатомии и

физиологии человека, особенно по структуре и функции системы кровообращения. Халел Досмухамедов одним из первых на казахском языке сформировал биологическую и медицинскую терминологию и способствовал повышению научной грамотности населения. В статье исследуются его научные открытия и интерпретации системы кровообращения в таких работах, как «Адамның тән тірлігі». Кроме того, описывается просветительская деятельность ученого и его историческое значение для развития национальной биологической науки.

Annotation

This article examines the contribution of the outstanding Kazakh scientist, physician and educator Khalel Dosmukhamedov in the field of biological science and medicine. The analysis of the author's works on human anatomy and physiology, especially on the structure and function of the circulatory system, is carried out. Khalel Dosmukhamedov was one of the first to form biological and medical terminology in the Kazakh language and contributed to the improvement of scientific literacy of the population. The article explores his scientific discoveries and interpretations of the circulatory system in such works as "Adamnin tan tirligi". In addition, it describes the educational activities of the scientist and his historical significance for the development of national biological science.

Негізгі сөздер: биология, тән, анатомия, қанайналым, жүрек.

Ғылымға терең бойлап, келешек үшін деп көз майын тамызған, ұлтымыздың рухани өрлеуі мен қарыштап дамуына үлес қосқан тарихи тұлғалардың бірі – Халел Досмұхамедов. Бір басында сан түрлі ғылым үндесіп, сан қырлы өнер дарыған Халел Досмұхамедов саясат және қоғам қайраткері, тарих, биология, медицина салаларына құлаш сермеген ғалым, табиғаттанушы, тілтанушы, әдебиетші, сонымен қатар ауыз әдебиетімізді жинақтап, қағаз бетіне түсірген фольклоршы, фольклорды насихаттаушы әрі шебер аудармашы. 1883 жылы Атырау облысы, Қызылқоға ауданында дүниеге келген. Білім қуған жас ұлан мектептен кейін Орал әскери-реалдық училищесін үздік бітіреді. Санкт-Петербург императорлық әскери-медицина академиясына латын тілінен қосымша емтихан тапсырып, оқуға қабылданған[1, 26].

1909 жылы академияны үздік бітірген Халел Досмұхамедұлы алдымен Пермь губерниясында, кейін 2-Түркістан, 2-Орал қазақ-орыс атқыштар батальонында әскери кіші дәрігерлік қызмет атқарады. 1913 жылы Х.Досмұхамедұлы Темір уезіне бөлімшелік дәрігер болып орналасады. Ол кездерде елдегі медициналық қызмет, санитарлық-эпидемиологиялық жұмыстар туралы айтудың өзі қиын еді. Дәрігер де жоқтың қасы болатын. Батыс Қазақстанда 40 мың адамға бір дәрігер, Сырдарияда 72,5 мың адамға бір дәрігер, Қарақалпақта 122 мың адамға бір дәрігерден келетіні Халел жазбаларынан белгілі. Осы жылдарда, 1912-1913 және 1915 жылғы оба (чума) ауруларының өрши бастаған тұстарында Х.Досмұхамедұлы аянбай еңбек етіп, кесірлі кеселді тоқтатуға үлес қосады. 1912-1915 жылдар аралығында оба ауруымен күресте ауруды жеңу жолдарын зерттейді. Қара халыққа түсінікті болу мақсатында сан түрлі мақалалар жазып, аурулардың түрі мен емдеу жолдарын халыққа кең көлемде таныстыруға тырысады. Атап айтсақ, 1913-1918 жылдары «Қазақ» газетінде «Тамыр дәрі хақында», «Сары кезік – сүзек», «Жұқпалы ауру хақында» сияқты кәсіби, әлеуметтік-саяси тақырыптарда мақалалар жариялап тұрған. Мұндай мазмұндағы мақалаларын ол сол кезеңде қазақ халқына таныс бола бастаған басылымдар «Фикр» (Пікір), «Уральский листок» (Орал), «Қазақ» т.б. газеттерге жариялаған. Халық арасына тараған оба ауруына үлкен алаңдаушылық танытып, 1916 жылы «Как бороться с чумой среди киргизского народа» деген атпен кітап жазып, оба індетіне қарсы тәсілдерді жинақтаған. Ел ішінде індеттің таралуын болдырмау үшін санитарлық мәдениетті көтеруге көп күш салды[2, 34].

Х.Досмұхамедұлы «Табиғаттану», «Жануарлар», «Адамның тән тірлігі», «Оқушылардың денсаулығын сақтау», «Дене бітімі және оның жұмысы туралы әңгімелер», «Сүйектілер туралы», т.б. көлемді еңбектерімен биология, медицина, табиғаттану салаларына үлкен еңбек сіңірді. 1921 жылы Орынбор қаласында өткен зиялы қазақ азаматтарының жиындарының бірінде Ахмет Байтұрсыновтың төрағалымен қазақ мектептеріне оқулықтар әзірлеу керек деген қаулы қабылданады. Қаулы нәтижесінде қазақ оқулықтарды қаптап шығарыла бастайды. Солардың қатарында, Х.Досмұхамедұлының «Жануарлар», «Табиғаттану» еңбектері 1922 жылы, «Адамның тән тірлігі» еңбегі 1927 жылы басылып шықты. «Адамның тән тірлігі» еңбегі оқырман қауымды ғана емес, ғылым жолындағы азаматтарды да қызықтырып, тәнтану саласында үлкен орын алып, алдымен «Қазақ тілі»

баспасында, кейін «Арыс» қорының «Алаш-100» бағдарламасы аясында баспаға ұсынылып, қайтадан жарық көреді. Еңбекті баспаға дайындап, құрастырған Ғарифолла Әнес.

«Адамның тән тірлігі» кітабы – халқымыздың анатомия ғылымының бастау көзінде төл туынды болуымен өзекті. Аталмыш кітапта ғалым бабалар зерттеген болжамдар мен дәстүрлі негіздерді заманауи көзқараспен саралап, ұштастыра білген. Мәселен, кітапта бұлшық етті «борша» деп атаған. Бұл атау – бұрыннан келе жатқан, архаизмге айналып бара жатқан атау. Малды боршалау деген сөз осыдан шыққан болса керек. Демек, бұл сөз бұлшық еттің көне атауы. Ғалым бұл туралы: «Ет не борша жүйесі адамның денесін қозғалту үшін жаралған. Тексергенде адамның еті бөлек-бөлек борша болады. Әрбір борша өз алдына жұмыс қылады. Боршаның негізгі қасиеті жиырылу не құрысу» деген анықтама берген. Осыған қатысты азақ халқында «арқа еті арша, борбай еті борша болды» деген тіркес бар. Осы арқылы ол биология ғылымын зерттей отырып, қазақ тілін де ұмытпай, әр терминді қазақшалап, өзіндік атау берген. Қанайналым жүйелерін, жүректің қызметін зерттей отырып, «Жүректің қалыбы – шошақ дорба» деген. Клетканы «ұлпа» деп атаған. Адам анатомиясындағы әрбір элементтің қызметі мен рөлін мұқият зерделей отырып, белгілі бір дене мүшесі дұрыс қызмет атқармаса қандай аурулар пайда болатынын келтірген. Мысалы, «Өттің құйылып тұратын жолы байланып қалса, өт дорбаға сыймай қалады. Дорбадағы, бауырдағы өт ыдыстары да созылып кетеді. Ішіндегі өт лимпы ыдысына кіріп, қанға барады, тұла бойға жайылады. Адамның түсі сарғайып, денесінде қышу пайда болып, сары ауруға шалдығады» деп жазған[3, 320].

1917 жылдан кейін Х.Досмұхамедұлы дәрігерлік мамандығынан алыстап кетсе де, негізінен қоғамдық, саяси-әлеуметтік істерге араласа бастап, Жаһанша (Жанша) Досмұхамедұлымен жақындасады. Тектері бір болғанымен, Халел мен Жанша туыстас, ағайынды жандар емес. Алайда, қалған өмірлерінде қиындық пен азапты, қуғын мен сүргінді бірге көрген, елі үшін от кешке достар болып қалады.

Олар «Алаш» партиясы мен Алаш үкіметін (автономиясын) құруға белсене қатысып, оны ұйымдастырушылардың бірі болған. 1918 жылы Халел мен Жанша Досмұхамедовтер Кеңес үкіметінің басшылары В.И.Ленин және И.В.Сталинмен Мәскеуде кездесіп, Алашорданың шешуін табуды күтіп тұрған өзекті мәселелерін айтады. Бірақ, Кеңес үкіметінің басына келген большевиктердің мақсаты өздері бір кезде жариялаған «Россия халықтары праволарының Декларациясындағы» уәделерінен мүлде басқа болатын, сондықтан да олар Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметінің егемендік алуына түбегейлі қарсы еді. Бұдан әрі бейбіт келіссөздерден нәтиже шықпайтынын ұққан қазақ қайраткерлері большевиктерге қарсы өзге де саяси күштермен бірлесе отырып күрес жолына шықты. Алайда азаттық жолына күреске шыққан қайраткерлердің басы бірікпей үшке бөлінді де, көп кешікпей-ақ, күш көрсеткен большевиктер қимылдарына шыдай алмай бет-бетімен кетті. Кеңес үкіметі «Алаш» қозғалысын талқандап, ұйымдарын күшпен таратты.

1920 жылдың соңында Х.Досмұхамедұлы Ташкент қаласына келіп, өмірінің жаңа кезеңі ғылыми – шығармашылық жұмыстарды қолға алып, оқу - ағартуды ұйымдастыру, мәдениет, әдебиет, т.б.мәселелерімен айналыса бастайды. Мәселен, Орта Азия университеті медицина факультетінің ауруханасында ординатор, Түркістан республикасы қарамағындағы ғылыми кеңестің төрағасы, мемлекеттік ғылыми баспаның бөлім жетекшісі міндеттерін атқарады. 1922 жылдары ғалымның «Жануарлар» атты кітабының 1 (омыртқалылар) және 2 (омыртқасыздар) бөлімдері биология және медицина негіздерінен жеке оқулық ретінде жарық көреді. Осы оқулықтың —«Жануарлар» 3-кітабы 1927 жылы жарияланады. Бұл оқулық 1930 жылдарға дейін бірнеше мәрте қайта басылған.

1927 жылы ғалымның «Адамның тән тірлігі» атты оқулығы Қызылордада жарық көреді. Бұл кітап туралы академик Алшынбай Рақышев: « Бұл еңбекте өте пайдалы, әрі құнды атаулар кездеседі.Әрине, Халел сияқты қазақтың атақты ұлдарының артқа қалдырған еңбек, ой пікірлерін дұрыс тексеріп, тарихи мән беру келешектің ісі деп жазады».

Халел Досмұхамедұлының 1923 жылы біліктілігі сыналып, бірінші категориялы ғылыми қызметкер ретінде орталық өлкетану мекемесі тізіміне енгізіледі, сонымен қатар Мемлекеттік баспаның ғылыми-редакторлық бөлімін меңгергенін, қазақ тіліндегі барлық

ғылыми және педагогикалық басылымдарды рецензиялап, редакциялағаны туралы айғақтар бар. Түркістан Республикасы Денсаулық сақтау комиссариатының 1924 жылғы 20 қарашада берген куәлігінде: «Бұл куәлік Денсаулық сақтау Халық Комиссариатының Емдеу-санитарлық бөлімінің меңгерушісі және Коллегия Мүшесі доктор Х.Д. Досмұхамедовке берілді, ол 1922 жылғы 12 қарашадан қазіргі кезге дейін Денсаулық сақтау Халық комиссариатының Коллегия Мүшесі», – делінген. Ал Түркесублика Денсаулық сақтау Халық комиссарының 1924 жылғы 24 мамырдағы №145 бұйрығында Коллегия мүшесі Досмұхамедовтің сол жылғы 18 сәуірден оба эпидемиясына қарсы күресу жөніндегі Орталық Комиссиясының төрағасы болып тағайындалғаны айтылған. Ол Түркесубликаның Денсаулық сақтау халық комиссариаты алқасының мүшесі және емдеу-санитарлық бөлімінің меңгерушісі қызметтерін істеді. Түркістан халық ағарту комиссариаты атынан Орынборда өткен қазақ білімпаздарының, Мәскеудегі Бүкілресейлік денсаулық сақтау қызметкерлерінің съездеріне қатысты.

Халел Досмұхамедұлы ғылыми-шығармашылық және оқу-ағарту, баспагерлік, ұстаздық жолында мерзімді баспасөз беттеріне қоғам алдындағы өзекті мәселелер жайлы мақалаларды тартынбай, адал көңіл, шын ниетімен өте көп жазады. Әсіресе, жаратылыстану және табиғаттану, зоология, анатомия, биология, гигиена, медицина пәндерінен оқу құралдары мен бағдарламалар т.б. жасауда Қазақстан түгіл Орта Азияда алғашқылардың бірі болып тиісті ғылыми терминдарді қалыптастырды.

Х.Досмұхамедұлы 1930 жылы тұтқындалып Воронеж қаласына отбасымен және көрнекті қоғам қайраткерлері: Ж.Досмұхамедұлы, Әбдіхамит және Жақып Ақбайұлдары, Әшім Омарұлы, Сейдәзім Қыдырбайұлы, Мұхтар Мурзин т.б. бірге жер аударылды. Оның осы қаладағы қызметі мен өмірі туралы Халелтануға көп еңбегі сіңген ғалым А.Мектеп мынандей деректерді ұсынады: Воронеж қаласында Халекен қоғамдық денсаулық сақтау және гигиена институтында бала және жас өспірімдер денсаулығын қорғау бөлімін басқарады..., қаланың аудандық денсаулық сақтау бөлімінде инспектор- мектеп дәрігері қызметін атқарады...Осы жылдардағы оның қызметіне Воронеж қалалық денсаулық сақтау органдарының разы болып берген құжаттары бар»-деп жазады проф. Хабижанов Б[4, 65].

Ғалым қан айналым жүйесін зерттей отырып, жүректің қызметін, қан тамырларының құрылымын, артерия мен венаның айырмашылықтарын, қанның ағзада атқаратын рөлін (оттегі мен қоректік заттарды тасымалдау, қалдық заттарды шығару) ғылыми тұрғыдан қарастырды. Бұл мәліметтерді ол оқулықтарында қарапайым, түсінікті тілмен жеткізе білді. Халел Досмұхамедов ғылымды тек кәсіби мамандарға ғана емес, қарапайым халыққа да жеткізуді мақсат етті. Ол биологияны үйрету арқылы адамның өз денсаулығын, ағзасының құрылымын, табиғат заңдылықтарын түсінуіне көмектесті. Оның еңбектері қазақ жастарының биология ғылымына деген қызығушылығын оятты және болашақ ғалымдардың қалыптасуына әсер етті. Оның адам анатомиясы мен физиологиясына арналған еңбектері, қазақ тіліндегі оқулықтар мен ғылыми терминологияны қалыптастырудағы рөлі - ұлттық ғылым үшін баға жетпес мұра. Ғалымның биология саласына қосқан үлесі қазіргі таңда да өз маңызын жоғалтқан жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Байболатова Д.Н. "Халел Досмұхамедовтың өмірі және биологиялық, медициналық, ғылыми қызметтері": оқу құралы. Атырау, 2001. 26бет
2. Р.Сыздық. Халел шыңдары//Таңдамалы: Алматы, 1998. 34б
3. Х.Досмұхамедұлы "Адамның тән тірлігі":оқу құралы. Алматы, "Қазақ тілі" 2019. 320б
4. Хабижанов Б. Дәрігерлік қызметі//Ағартушы Халел. Алматы,2004. 65бет

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫ

Базарбаева Айнур Кожабаявна
Маман Несібелі

Биология пәні бойынша
1 курс магистранты,
Ш.Есенов атындағы Каспий
технологиялар және инжиниринг
университеті

Аңдатпа

Бұл мақалада XX ғасырдың басында қазақ халқының біртуар көрнекті ғалымы, қоғам және мемлекет қайраткері, ағартушы, публицист әрі дәрігер Халел Досмұхамедовтің ұлттық ғылымның өркендеуіне, қалыптасуына және дамуына қосқан үлесі, өлшеусіз еңбегі қарастырылады. Көрнекті қайраткердің қазақ тіліндегі алғашқы ғылыми оқулықтар мен терминологиялық еңбектерін жазудағы қажырлы еңбегіне тоқтала отырып, ғылымның биология, медицина, педагогика, тіл білімі, этнография және әдебиеттану салаларындағы еңбектеріне тоқтала отырып, оның ағартушылық – ғылыми қызметінің орны жөнінде баяндалады.

Негізгі сөздер: Халел Досмұхамедов, ұлттық ғылым, биология, медицина, тіл білімі, ұлттық педагогика, ағартушылық еңбек, этнография, ғылыми еңбек, ғылыми мұра.

Аннотация

В данной статье рассматривается вклад, неоценимый труд выдающегося ученого, общественного и государственного деятеля, просветителя, публициста и врача казахского народа начала XX века Халела в развитие, становление и развитие национальной науки. Завершая кропотливую работу выдающегося деятеля по написанию первых научных учебников и терминологических трудов на казахском языке, он рассказывает о месте научной деятельности ученого в области биологии, медицины, педагогики, языкознания, этнографии и литературоведения.

Ключевые слова: национальная наука, биология, медицина, языкознание, национальная педагогика, просветительский труд, этнография, научный труд, научное наследие.

Annotation

This article examines the contribution and invaluable work of Halel, an outstanding scientist, public and state figure, educator, publicist, and doctor of the Kazakh people in the early 20th century, to the development and establishment of national science. As he completes his meticulous work on writing the first scientific textbooks and terminological works in the Kazakh language, he discusses the significance of Halel's scientific contributions in the fields of biology, medicine, pedagogy, linguistics, ethnography, and literary studies.

Keywords: national science, biology, medicine, linguistics, national pedagogy, educational work, ethnography, scientific work, scientific heritage

Кіріспе

XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін ұлттық сананың оянуы мен ғылым-білімге бет бұру кезеңі болды. Осы кезеңде ғылым мен ағартушылықтың алдыңғы қатарында жүрген тұлғалардың бірі – Халел Досмұхамедов. Оның қызметі тек медицинамен ғана шектеліп қалмай, биология, педагогика, тіл білімі, этнография, тарих, әдебиеттану сынды ғылым салаларының іргетасын қалауға зор үлес қосты. Мақалада Халел Досмұхамедовтің ұлттық ғылымды қалыптастырудағы рөлі мен мұрасына шолу жасалады. Ұлттық ғылымның қалыптасуындағы академияның құрылуы Дүниежүзілік II соғыс уақытымен тұспа-тұс келді. 1945 жылы Алматының ғылым ордасы филиал қамытын тастап, Қазақ ССР Ғылым академиясы болып құрылды. [1, 117 б.]

Академияның ресми ашылуы 1946 жылы 1 шілдеде Абай атындағы Опера және балет театрында өтті. Мұның алдындағы бірнеше зобалаң мен апаттан аман қалған зиялы қазақтар мұның ұлы той екенін бірден түсінді. Олап өзінің шығыс даналығына қанып өскен тегеурінді ұлыс екенін білетін. Кенесарының да өр рухы кул астындағы қоламтадай қызарып жатты. Олар көне түрік дәуіріндегі тастағы жазудан да, Яссауидің кезіндегі түркілік исламнан да, Шыңғыс ханнан бөлініп шыққан Жошы ұлысының айбынынан да, Алтын Орда кезіндегі дүрілдеген дәуірін де, Қазақ хандығы тұсындағы жанкешті соғыстарын да тарихи жадынан өшірмеген еді. Оларға жетпей тұрғаны академияның фундаментке құрылған нақты ғылым түрлері.

Жаратылыстану ғылымы мен модерн әскери өнерден кенже қалып, отар болып отырғанын білетін. Мұнын алдында басын бәйгеге тігіп, жаппай құрбан болған Алаш арыстары да қараңғы қазақ баласын ғылымның осы түрін игеруге үгіттеген. Бірақ бұл ғылымнан үлес алу үшін қазақтар Ресей қаласына барып оқуға мәжбүр еді. Бұл ассимиляция қаупін туғызатын. Көбі тұйыққа тіреліп, амалсыз орыстан қатын алатын. Одан туған балалар Ұлы даланың «дертіне» аса қайғырмайтын.

Осылайша Алаш зиялылары бір ғылыми орталыққа жұмыс істей алмай арманда кетті. Академияның іргетасын қалауға бірнеше рет талпынды. Біресе Орынборда жиналды, біресе Тәшкенді паналады. Кейде әрқайсысы жеке-жеке пәнді бөліп алып, академиялық еңбек жазды. Мысалы, Х. Досмұхамедов – анатомия, зоология, М. Дулатов, С. Қожанов, Ә. Ермековтер – математика, Ж. Аймауытов – психология, М. Жұмабаев – педагогика, Қ. Кемеңгерұлы – химия, Ж. Күдерұлы – мәдениет, Ә. Бөкейханов – астрономия, география, М. Әуезов – әдебиет, С. Сәдуақасов – театртану, А. Байтұрсынұлы, Е. Омарұлы, Т. Шонанұлы, Қ. Жұбанов, Н. Төреқұловтар – тіл саласын зерттеді.

Қазақ ғылым академиясының ашылуы арқылы тәуелсіз ел болудың жарқын мүмкіндігін туғызғандай оптимистік көңіл-күйді көтерді. Енді бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып ғылым жасау ғана қалды. Совет өкіметінің уысынан қару – жарактың күшімен құтылмайсың, ғылым күшімен ғана бұғаудан босайсың. Осылайша ғылыми майдан басталды. Бұл майданның жаужүрек қаһармандары қай саланы болсын түбімен төңкеруге сақадай сай тұрды. Соның бірі мақалада қозғалатын қайраткер – Халел Досмұхамедов.

Негізгі бөлім: Халел Досмұхамедовтің өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері

Үстіміздегі XX ғасырдың 30-шы жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың, заңдылықты бұзудың кінәсіз құрбаны болып жазықсыз жазаға ұшырап, кейін ақталған қазақ интеллигенциясының қыруар қайраткерлері қатарындағы ірі тұлғалардың бірі — аса көрнекті мемлекет, қоғам және саясат қайраткері, үлкен ғалым, профессор Халел Досмұхамедұлы. Ол тағдырдың талқысына түсіп, қасірет шегіп, арманда кеткен Азамат.

Жеті жылдан астам қуғынға ұшырап, қамауға түсіп, "халық жауы" деп айыпталып, елу жасында Ішкі істер халық комиссариатының (НКВД) әскери трибуналының үкімімен жазықсыз атылып, содан 20 жыл өткен соң ғана "ақталған" Халел Досмұхамедовтың есімі мен мұрасы енді міне халқымыздың рухани қазынасына оралып отыр осыған да шүкіршілік. [2, 5-7 б.]

Өзіне табиғат аямай берген дарынды терең біліммен толықтырып, ана тілімізге қосалатын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін қажетті дәрежеде меңгеріп, сол тілдерде еркін оқып, сөйлеп, жаза білген Х. Досмұхамедұлы көзінің тірі кезінде алдына жан салмас ғажайып лингвист, фольклорист, тарихшы-этнограф, аудармашы болған. Жан-жақты, көл-көсір әмбебап білімнің арқасында ол биология, зоология, медицина салаларына да көп еңбек қосқан ғалым. Халел Досмұхамедов өзі жазған "Табиғат тану", "Адамның тән тірлігі", "Жануарлар", "Оқушылардың саулығын сақтау" деген еңбектерімен қатар Ю. Вагнердің "Дене бітімі мен оның жұмысы туралы әңгімелерін", "Өсімдіктердің жаратылысы мен тіршілігі туралы әңгімелерін" қазақ тіліне аударып жарыққа шығарғанының өзі неге тұрады?! Ал енді бір сәт Халел Досмұхамедовтің әдеби саламызға қосқан қомақты үлесіне қайтып тоқталатын болсақ, онда да сан алуан тындырымның куәгері боламыз: "Аламан" - қазақтың ел әдебиетінен алынған сөздер жинағы; "Исатай- Махамбет" - Махамбет батыр жырларының алғашқы басылымы; "Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы" атты жинағы; "Шернияз шешен", "Алаш" не сөз?", "Бұхарадағы Көгілташ медресесін салу туралы эпсана", "Самарқан қаласындағы Тіллә-Қары мен Ширдор медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі", "Диуани лұғат ат-түрк", "Кенесарының соңғы күндері" атты зерттеулері және басқа да көптеген туындыларын атамауға болмайды, әрине. Халекеннің "Құтадғу білік", "Жамиғ ат-тауарих", "Кодекс Куманикус", "Китаб ал-инсаб", "Саясатнаме", "Китаб ал-идрақы", "Гулстан" сияқты тарихи ескерткіштер туралы кеңінен сөз етуі тағы бар. [3, 7 б.]

Қазақ-қырғыз комиссиясының төрағасы Халел Досмухамедұлының шақыруымен Мағжан Жұмабайұлы, Мухамеджан Тынышпайұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Султанбек Қожанұлы, Әбубәкір Диваев, Мұхтар Омарханұлы Әуезовтер педагогика, тарих, психология, арифметика, әдебиет пәндерінің оқулықтарын жазғандары да тарихта бар ақиқат. Мәдениет қайраткері ретінде Х. Досмухамедұлы Ташкенде жүрген кезінде мемлекеттік ғылыми кеңестің жанынан “Талап” қауымын құрып, ұлттық мәдениетімізді өркендетуге қомақты үлес қосқаны да ұмытылмас оқиға. Халекеннің басқа ұлтты дарабоздармен достас, қызметтес, сырлас байланыста болғаны да әдебиетіміз бен мәдениетімізге көп әсер еткені мәлім. Мысалы, 35 ұлт пен ұлыстың тілін білген ғұлама ғалым Евгений Дмитриевич Поливановтың "Грамматика казахского языка найманский говор", "Казахский язык среди языков мира * деген еңбектерінің дүниеге келуіне Х. Досмухамедұлының тікелей әсер еткені сөзсіз. [4, 232-236 б.]

Халел Досмухамедұлы 1883 жылы 24 сәуірде қазіргі Атырау облысы Қызылқоға ауданы Тайсойған елді-мекенінде (№13 ауылда) дүниеге келді.

1895 ж. тамыз 1902 ж. маусым. Орал әскери реалдық училищесінің оқушысы.

1902 ж. тамыз 1903 ж. маусым. Орал әскери реалдық училищесінің қосымша класының оқушысы.

1903-1909 жылдары Санкт-Петербургті Императорлық әскери-медициналық академиянып студенті. Академияны үздік бағамен тәмәмдаған.

1909-1913 жж. Пермь губерниясының Чердынск уезіндегі Марчанск учаскесінде дәрігер;

Орал облысында Орал казак- орыс әскерлерінің кіші дәрігері.

1913-1918 жж. Орал облысының Темір уезі учаскесінде дәрігер. Оба ауруының ошақтарында болып, оған қарсы күреске қатысты (1912, 1913 және 1915 жж.).

1917 ж. шілде. Орынборда өткен І Жалпықазақ съезінің құрылды). төрағасы (ұлттық-демократиялық "Алаш" партиясы

1917 ж. желтоқсан. Орынборда өткен ІІ Жалпықазақ съезі төрағасының орынбасары. Алаш (казак) автономиясы жарияланып, "Алашорда" үкіметі құрылды.

1918-1920 жж. Алашорда үкіметінің Батыс бөлімінің бірге). жетекшілерінің бірі (Жаһаншаһ Досмухамедовпен 1918 ж. көктем. Москеуде Ленинмен және Сталинмен кездесіп, Кеңес өкіметі мен Алашорданың қарым-қатынасы туралы келіссөз жүргізеді (Жаһаншаһ Досмухамедовпен бірге).

1920-1921 жж. Ташкенттегі Физикалық әдіспен емдеу институтының ординаторы; Қазақ пединститутында мектеп дәрігері.

жанындағы Мемлекеттік ғылыми кеңестің төрағасы болып тағайындалды.

1923 ж. сәуір. Түркістан Халық комиссариаты кеңесі мен Түркістан Орталық атқару комитетінің арнайы тапсырмасы бойынша Жетісу облысын зерттеу жөніндегі экспедициялық комиссияның мүшесі болып бекітілді.

1924 ж. Түркістан Денсаулық сақтау халық комиссариаты жанындағы эпидемияға (обаға) қарсы күрес Орталық комиссияның төрағасы болып тағайындалды.

1924 ж. маусым. Түрікстан Халық ағарту комиссариаты іссапарға жіберілді.

1924-1925 жж. Қазақ ғылым-баспа комиссиясы төрағасының орынбасары болып тағайындалды. Комиссияның міндеті мыналар еді: 1) Түркістан Халық ағарту комиссариатын ұлттық межелеп болуге байланысты Мемлекеттік ғылыми кеңес пен Орта Азия мемлекеттік баспасының Қазақ Республикасына берілетін мүлігін қабылдап алу; 2) Қазақ Республикасына берілген ғылыми және баспалық мекемелер жұмыстарының үздіксіз жалғасуын ұйымдастыру. 1926 ж. Қазақтың Халық ағарту комиссариаты атынан Орта Азиядағы өндірістік күштерді зерттеу жөніндегі конференцияға делегат ретінде жіберілді.

1927 ж. Қазақтың жоғары пединститутында педология бойынша доцент болып бекітілді.

1930 ж. 15 қыркүйек. Кінәсіз қамауға алынып, 19 ай турмеге жабылды.

1932 ж. 20 сәуір. Қазақстандағы ОГПУ үштігінің шешімімен бес жыл концлагерге қамауға алыну жөнінде үкім шығарылып, кейін ол үкім Воронеж қаласына жер аударылумен ауыстырылды.

1932-1934 жж. Воронеж қаласындағы Орталық қаратопырақты облыстық денсаулық сақтау бөлімінің Денсаулық сақтау және гигиена институтында бөлім (ОЗФ и П) меңгерушісі.

1934 ж. сәуір. Воронеж қалалық балаларды емдеу-профилакториялық амбулаториясы меңгерушісінің орынбасары.

1934 ж. Воронеж қаласының Орталық ауданының учаске дәрігері.

1934-1938 жж. Аудандық денсаулық сақтау бөлімінің балалар бақшасында дәрігер; пионер лагерінде дәрігер болды (қызы Сәуленің естелігінен).

1938 ж. Кайтадан тұтқынға алынып, Алматыға әкелінді. 1939 ж. 24 сәуір. Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссариатының әскери трибуналы үкімімен ату жазасына кесілді.

1939 ж. 19 тамыз. Түрме ауруханасында окпе туберкулезінен қайтыс болды.

1958 ж. 11 ақпан. Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссариаты әскери трибуналының 1939 жылғы 24 соуірдегі Халел Досмұхамедовке қатысты үкімі КСРО Жоғарғы Соты Әскери коллегиясының шешімімен жойылды (1958 жылғы 3 наурыздағы ақталғаны жөніндегі анықтамадан).

Қорытынды

Бергенінен берері мол, халқымыздың аяулы перзенті, мемлекет, қоғам және саясат қайраткері, біртуар тұлға Халел Досмұхамедұлының зорлықпен өткен өмірі енді артында қалдырған алтын мұрасымен жалғаса бермек. Оның еңбектерін байымдап оқыған қауым қайраткердің тірі жүрген біз үшін кім екенін терең ұғынады, марқұмның орны мен ролін айқын түсіне алады. Көрнекті тұлға, зиялы қауым өкілінің еселі еңбектері жаңа қоғамымыздың, қазіргі және болашақ ұрпақтарымыздың рухани өсіп-өнуіне, дамуына ықпал етері айдан анық қағида. Көп еңбектерінің бірінде Халел Досмұхамедов: "Бұл дүниеде түрлі данышпандар, шешендер, шеберлер, батырлар, ақындар көп өткен. Осындай адамдар өзіміздің қазақтың арасында да аз болмаған. Өз жұртына жұмыс қылып, еңбегі сіңген адамдарды қадірлеу - елдіктің белгісі", - деген екен. Ендеше, егеменді Ел, тәуелсіз Мемлекет болған дәуірімізде Елімізге, Халқымызға еңбегі сіңген, қаны мен жанын аямаған Халел Досмұхамедұлы сияқты Ерлерімізді еске алайық, есте сақтайық, қастерлейік, бағалай білейік. Іләйім, ендігі өмірімізде әрқашан тек солай болғай!

Әдебиеттер тізімі

1. Қаныш және ғылыми майдан (Алматы 2024, 117-119 б.)
2. Таңдамалы / Досмұхамедов Халел . – 2 басылым .. – Алматы : Өлке, 2003. - 240 бет ([Қарау | Казахская Национальная Электронная Библиотека](#))
3. Әбіш Кекілбайұлының жазбасы Таңдамалы / Досмұхамедов Халел . – 2 басылым .. – Алматы : Өлке, 2003, 5-7б. ([Қарау | Казахская Национальная Электронная Библиотека](#))
4. Д.Е.Әбдірахимованың (Х.Досмұхамедовтің жиені) жазбасы, Х.Досмұхамедовтің өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері (232-236 б.)
[Қарау | Казахская Национальная Электронная Библиотека](#)

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Күзембаев Жамбыл Елемесұлы

филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Педагогикалық институт,
Астана халықаралық университеті

Аңдатпа

Мақалада Міржақып Дулатұлының өмірі жайында деректер негізделген. Ғалым, профессор Тұрсынбек Кәкішевтің: «Міржақып Дулатұлы Ахмет Байтұрсыновтың поэзиясындағы азаттық рухты жалғастырушы

болды», - деген ойларымен тұжырымдалады. 1913 жылы 2 ақпанда «Қазақ» газетінің бірінші нөмірі жарық көріп, газеттің редакторы Ахмет Байтұрсынов, екінші редакторы және жауапты хатшысы Міржақып Дулатұлы, редколлегияның кеңесшісі Әлихан Бөкейханов, шығарушысы Мұстафа Оразаев болғаны баяндалған. М.Дулатұлы XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіне өзіндік қолтаңбасын қалдырған ұлы тұлға екендігі айтылған. Қазақ елінің ұлттық санасын ояту жолында роман жанры мен публицистика жанрының қалыптасуына ықпал жасаған көсемсөздің шебері болғанына баға берілген.

Аннотация

В статье представлены факты о жизни Миржакипа Дулатова. «Миржакип Дулатов был продолжателем духа освобождения в поэзии Ахмета Байтурсынова», - резюмирует ученый, профессор Турсынбек Какишев. 2 февраля 1913 года вышел первый номер газеты «Қазақ», редактором газеты стал Ахмет Байтұрсынов, вторым редактором и ответственным секретарем – Миржакип Дулатов, советником редколлегии – Алихан Бөкейханов, издателем – Мустафа Оразаев. Миржакип Дулатов – великая личность, оставившая свою подпись казахской литературе начало XX века. На пути пробуждения национального сознания казахского народа была дана оценка тому, что он был мастером лидерства, способствовавшего формированию жанра романа и публистики.

Annotation

The article provides information about the life of Mirzhakyp Dulatov. «Mirzhakyp Dulatov was a continuation of the spirit of liberation in the poetry of Akhmet Baitursynov,» the scientist concludes with the thoughts, professor of Tursynbek Kakishev. On February 2, 1913, the first issue of the newspaper «Kazaky» was published, it was reported that the editor of the newspaper was Akhmet Baitursynov, the second editor and executive secretary was Mirzhakyp Dulatov, the adviser to the editorial board was Alikhan Bukeikhanov, and the the publisher was Mustafa Orazayev. It is noted that M.Dulatov is a great person who left his signature on the Kazakh literature of the beginning of the twentieth century. It is noted that he was a master of the word, who contributed to the formation of the genre of novels and journalism on the way to awakening the national consciousness of the Kazakh people.

Негізгі сөздер: Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» өлеңі, «Қазақ» газеті, публицистика, поэзия, роман.

Ключевые слова: Миржакип Дулатов «Пробудись, Казах!» стихи, газета «Казах», публицистика, поэзия, роман.

Key words: Mirzhakyp Dulatov book «Wake up, Kazakh!» I don't know, he said.

Қазақ әдебиеті мұрасын байытуда алғашқы қазақ романының авторы, ақын, көсем сөз шебері, қоғам қайраткері Міржақып Дулатұлының қосқан үлесі аса зор. Ол бүкіл өмірі мен күш жігерін туған халқының азаттығы мен даңқын арттыруға бағытталған қажымас күреске жұмсады. Міржақып ақын әрі жазушы, әдебиетші, қоғам қайраткері ретінде өз мемлекетінің тарихында терең із қалдырды. Міржақып Дулатұлы - көкейкесті заман талабына сай зәрулі тақырыптарға қалам тартқан жазушы, публицист. Қазақ әдебиетін зерттеуші ғалым Тұрсынбек Кәкішев: «Міржақып Дулатұлы Ахмет Байтұрсыновтың поэзиядағы азаттыққа шақырған рухын жалғастырушы ғана болған жоқ, «Оян, қазақ!» деп өз ұранын тастады» [1], - деген болатын.

Міржақып Дулатұлы 1885 жылы қараша айының 25 күні Торғай уезінің Қызбел төскейі Сарықопа болысының үшінші ауылында дүниеге келген* [2,9 б]. Ол 1935 жылы 5 қазанда айдауда жүрген кезінде лагерьде ауырып қайтыс болады. Өзінің елу жылдық өмірі мен шығармашылық жолға арнаған жиырма тоғыз жылдық ғұмыры жайында Міржақып Дулатұлы өз қолымен қысқаша жазып кеткен. Ақын туралы толық мәлімет берілген жинақ «Восточный сборник в честь А.Н.Веселовского» [3, 231-232 б] деп аталады. Бұл кітапты құрастырушылар алқасынан әйгілі шығыстанушы тюрколог В.А.Гордлевский қатысқан. «Кезінде Міржақып Дулатұлымен дұрыс қарым-қатынаста болған осы ғалым 1914 жылы оған өзінің өмірбаянын хат арқылы жіберуді өтінген көрінеді. Қазіргі Міржақып Дулатұлы туралы жазылғандардың біразы осы өмірбаян деректеріне негізделген», [4, 218-226 б] - дейді ғалым Ш.Сәтбаева.

* Бір деректерде №1 ауыл болып жазылады. Энциклопедия «Айқап» /Бас редактор Р.Нұрғалиев. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». Бас редакциясы, 1995. 368 бет. 22 б.

«Міржақыптың әкесі Дулат айналасына танымал атақты шебер болған екен. Оның қолымен жасалған ат әбзелдері, саптама етіктері, әйелдердің жұмсақ мәсілері бүкіл Сарыарқаға әйгілі болған. Міржақыптың анасы Дәмеш жұмсақ мінезді, алайда той- думандарда жан тебірентер әсем дауысы атақты әншілердің таң қалдыратын болған» [2, 9-11 б].

Міржақып анасынан екі жасында айрылады. Сегіз жасында оны әкесі ауыл молдасына оқуға береді. Өзінің өмірбаянында: «ауыл молдасынан араб дұғаларын жаттағаннан басқа ештеңе үйренбедім десе де, 1915 жылы «Қазақ» газетінде жариялаған «Торғайдағы орысша оқу» атты мақаласында 10 жасында орыс тілінде тәлім берген Мұқан Тоқтабайұлы есімді ұстазына бір мезгіл уақытын бөліп қазақ тілінде жазу-сызуды үйретті» [5] – деп өз ризашылығын білдіреді. Өзінің орысша білім алу себебін Міржақып «Оян, қазақ!» кітабында былай түсіндіреді:

Школге берген еді атам марқұм,
Заманның түрін көріп тарылатын.
Орыстың тілін біліп, хатын танып,
Біреуге болмасын деп жалынатын.

Міржақып 12 жасында ана-әкесінен тұл жетім қалады. 1897 жылы Міржақыптың үлкен ағасы жаңадан қалыптасып келе жатқан қазақ буржуазиясының жарқын өкілдерінің бірі Асқар Дулатұлы (1865-1938) оны Торғайдағы орыс-қазақ училищесіне оқуға орналастырады. 1990 жылғы ақталған құжатта сауатсыз деп көрсетілгенмен Міржақыптың қызы Гүлнар апайдың айтуынша Асқар ағасы ел ішінде беделді, ақыл-ойы жетік, адал жанды, турашыл, өте парасатты адам болған [6]. Міржақып бес жыл ішінде қазақ тілінің грамматикасын, орыс тілі мен әдебиетін, араб каллиграфиясын, тарих, жағрафия, мұсылмандардың дін ілімін, физиканы, арифметиканы оқып, дене шынықтырумен айналысады». [2, 9-11 б].

Міржақып Асқар ағасының кітапханасында "Түркістан уалаятының газеті", "Дала уалаятының газеті" атты мерзімді басылымдармен, әлем жазушыларының шығармаларымен танысады. Кейіннен өз бетінше білімін жетілдіре жүріп, классикалық философияны, орыс және әлемдік әдебиетті меңгереді. Сонымен бірге ол Ж.Руми, Низами, Жами, Фирдоуси, Қожа Ахмет Иассауи, Абу Фирас, Шиллер, Гете, Ломоносов, Пушкин, Лермонтов, Поль Варлен, Маржаниді өзіне жақын тұтты.

Гүлнар Міржақыпқызы Дулатова: «Он тоғыз жасар Міржақып ел аралап, еркін жүргенді тәуір көретін, бейтаныс қалаларды көріп, оның тұрғындарының өмірімен танысатын. Ең алғашқы сәтті сапары 1904 жылы сонау Омбыға түсті. Сонда Ахмет, Әлихан ағаларымен танысады. Бұл кісілердің саяси көзқарастары, ұстанған бағытының орыс революционерлерімен үндесіп, патша үкіметінің отаршылдық саясатын әшкерлеуі, елді ұлт-азаттық көтеріліске үндеуі, жасырын ұйымға белсене қатысулары Міржақыптың санасын оятып, оған зор ықпал, әсер еткен» - деп жазады өзінің 1998 жылы жарық көрген «Шындық шырағы» атты естелік кітабында.

Міржақып Торғайдағы екі кластық орыс-қазақ училищесін бітіріп «Ауылдық мектеп мұғалімі» атанып 1904-1906 жылдары Зайсанда Бекмұхамбет молданың ашқан мектебінде мұғалім болып істейді. Ауыл мұғалімі атағын алып, оқытушылық қызметпен шұғылдана жүріп, ол мақал-мәтел, шешендік сөздер, жұмбақтарды жинақтайды. Дарынды мұғалім үшін халық ауыз әдебиетінің сарқылмас қоры хрестоматиясына арқау болады. Міржақып шығармашылығындағы публицистиканың көркемдік сипат ерекшеліктерін, тіл мәдениетін, образдық шешімдерді алғашқы поэзиялық шығармалары мен романның жазылуынан іздегеніміз жөн. Қазақ әдеби жанры мен стилінің қалыптасуына ауыз әдеби тілі әсерін тигізгені сөзсіз. Бұл бір ғана қазақ әдебиетіне емес, бүкіл халықтардың әдебиетіне де тән ерекшелік болып табылады. Бұл жөнінде М.М.Бахтин: «Литературный жанр по самой природе отражает наиболее устойчивые, «вековечные» тенденции развития литературы. В жанре всегда сохраняются неумирающие элементы архаики.

Біріншіден, «...Жанр возрождаются и обновляются на каждом новом этапе развития литературы и в каждом индивидуальном произведении данного жанра. В этом жизнь жанра. Поэтому и архаика, сохраняющаяся в жанре, немертвая, а вечно живая, то есть способная обновляться архаика. Жанр живет настоящим, но всегда помнит свое прошлое, свое начало» [7, 121 б]. Бұл жөнінде «Жанрлар туады, өседі, өзгереді, жоғалады, жаңадан пайда болады», - деген З.Қабдоловтың пікірі өте дәл. Біз де Міржақып публицистикасының, жалпы әдеби мұрасының негіздері халық ауыз әдебиетінің бастауларынан нәр алады деп қарастырғанымыз жөн.

Екіншіден, біз ақынның өскен ортасынан, XX ғасырдың басында қалыптасып келе жатқан жаңа әлеуметтік ортаның рухани талап-тілектерінен іздейміз. Ғалым-зерттеуші Мекемтас Мырзахметов: «1980 жылдары Абай шығармашылығын зерттеу мәселелері жөнінде ақын мұрасын өз заманынан, өзінің табиғи, әдеби ортасынан, араласқан адамдарынан бөліп алып ажыратып қарастыру мүмкін емес» [8, 271 б] деген болатын.

Үшіншіден - орыс әдебиеті және сол арқылы енген әлемдік мәдениет болатын. Қазақ топырағында жаңадан нығайып, жұршылық талғамына, рухани ортаға, оның эстетикалық, көркемдік сұранысын қалыптастыруға әсер еткен еуропалық мұра Міржақыптың шығармашылық стилінің шындалуына игі ықпал еткендігі даусыз. С.Н.Веселовский мұны «қарсы ағым» деп атады. Яғни әдебиетке сырттан әсер етуші күш тікелей және сол күйінде енбейді, ол «өзімдікі» мен «өзгенікі» арасындағы ұштасудың негізінде қалыптасады. Кей жағдайда «өзгенікі» қабылдаушы үшін көкейкесті қажеттіліктерді қанағаттандыруына байланысты «өзінікіне» етене жақын болып сіңісіп кетуі мүмкін» [8, 271 б] дейді. Бір кеңістік астында ұштасатын жаңа мен ескіні бағалауда В.Н.Топоров: «Культура как таковая всегда аппелирует к сопоставлению, сравнению, она не только то место, где рождаются смыслы, но и то пространство, где они обмениваются, «проводятся» и стремятся быть переведенными с одного языка культуры на другой» [9, 23-79 б] - десе, «Литературные связи Востока и Запада при всем их своеобразии в отдельные эпохи убедительно свидетельствуют, что у Востока и Запада имеются общие наследие, общие проблемы, общие линии развития и часто их размежевывают не столько раса, религия и язык, сколько незнание своей взаимозависимости» [10], - деп тұжырымдайтын П.А.Гринцер ойы да біз үшін құнды болып табылады. Міржақып Дулатұлы атақты шығыстанушы ғалымдар А.Крымскиймен, Вл.Горделевскиймен, татар әдебиетінің жұлдызы Ғ.Тоқаймен достық байланыста болды.

Төртіншіден, Міржақып Дулатұлы шығармашылығының идеялық жағынан ысылуына оның «тар жол тайғақ кешудегі» жолдастары әсер етті. 1904 жылы Міржақып Омбы қаласында жасырын ұйымға қатысып, өзінің одан кейінгі өмір жолында үзеңгілес жолдас болған Әлихан Бөкейханұлы, Ахмет Байтұрсынұлымен пікірлес болады. 1905 жылғы революция кезеңінде олар Қарқаралы ереуілшілерінің арасында болады. 1906 жылы Петербургте алғашқы қазақ зиялыларының бірі Ахмет Бірімжанов, Бақытжан Қаратаев, Әлихан Бөкейханұлы, Мұстафа Шоқай, Халел Досмұхамедұлы және оқудағы қазақ жастарымен кездеседі.

1905-1907 жылғы орыс революциясы қазақ даласындағы ұлттық қозғалыстың бел алуына өз ықпалын тигізді. 1905 жылы 25 шілдеде Қарқаралы қаласына таяу Қоянды жәрменкесінде «Алаш» көсемдерінің бастамасымен қазақ съезі өтті. Съезде Ресей Министрлер Кеңесінің Төрағасына петиция қабылданады. Онда шаруаларды көшіріп әкелуді тоқтату, қазақтар үшін дербес діни басқарма ұйымдастыру, цензураны жою, ресми іс қағаздарын қазақша жүргізу, қазылар сотын енгізу, қазақ депутаттарын Мемлекеттік Думаға шақыру талаптары қойылды.

Мұхтар Әуезов Қарқаралы петициясы туралы жазған мақаласында былай дейді: «...Ол петициядағы аталған үлкен сөздер: бірінші - жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған. Екінші - қазақ жеріне земство беруді сұраған. Үшінші – отаршылдардың орыс-қалмақ саясатынан құтылу үшін, ол күннің құралы барлық мұсылман жұртының қосылуында болғандықтан, қазақ жұртын мүфтиге қаратуды сұраған.

... Ол күндегі ой ойлаған қазақ баласының дертті мәселелері осылар болғандықтан, Ахандар (Ахмет Байтұрсынұлы – Ж.К.) бастаған іске қыр қазағының ішінде тілеулес кісілер көп шыққан, көпшіліктің оянуына себепші болған».

1907 жылдан бастап Міржақыптың өлеңдері мен мақалалары кейде өз атымен, көбіне «Азамат», «Алашұлы Азамат», «Алакөз», «Алашбайұғлы», «Арғын», «Байқаушы», «Қолқанат», «М», «Мадияр», «М.Д.», «Мирякуб», («Мирякуб»), «М-яр», «Тайбағар», «Таймінер», «Торғайлық», «Тургайский», «Түрік баласы» сияқты бүркеншік аттармен баспа беттерінде жарық көре бастайды. Біздің бұл тізімге қосарымыз - бұрын енгізілмей келген Міржақыптың «Қазақ Алашбайұғлы» бүркеншік есімі. Бұл атпен Міржақып 1916 жылы «Обалы кімге» атты астарлы өлеңін жариялайды. 1907 жылы Петербургте татар тілінде шығатын «Үлфат» газетінің қазақша қосымшасы «Серке» газетінің бірінші нөмірінде 21 жастағы Міржақыптың қараңғы

халыққа жаны ашыр басшы болуға үгіттейтін «Жастарға» атты алғашқы тырнақалды өлеңі басылады:

«...Етемін үміт жастардан,
Жаңа гүл шашқан бақшадай.
Мұратын оңай кім табар,
Жар салып жұртқа қақсамай.
Халыққа жастар басшы бол!
Қараңғыдан жетектеп.
Терең сайдан өтер ме,
Мың қойды серке бастамай». [11, 149 б].

1907 жылғы «Серке» газетінің екінші санында жарияланған «Біздің мақсатымыз» атты мақаласындағы идея Міржақыптың кейіннен қазақ халқының азаттық жолындағы күресінің манифестіне айналған «Оян, қазақ!» жалғасын тауып, Міржақыптың өмірлік ұстанымы болды.

«Оян, қазақ!» алғаш 1909 жылы Уфадағы Кәримов, Хұсәйіновтердің «Шарк» баспасынан жарық көреді. 1911 жылы Орынбордың «Вақыт» баспаханасынан 3000 данамен басылып шыққан кезде, патша өкіметі қатерлі шығарма деп есептеп, Міржақып Дулатұлы кітаптарын жоюға, авторын қамауға алуға жарлық шығарады. «Қазақ» газетінде «Қ.Б.» («Қыр баласы» - Әлихан Бөкейханұлының бүркеншік есімі – Ж.К.) авторлығымен берілген «Ұят-ай» мақалада абақтыда жатқан Міржақып пен Ахметті күнге теңейді. Шошқа ғана жоғары қарамайды, сондықтан ол күнді көрмейді дейді. Орыс оқырмандарына газет, журнал шығарып жол ашқан А.Н.Радищев пен Н.И.Новиков 10-15 жылға абақтыға жабылған болатын. Осы мақалада: «Бауырым, Ахмет, Мирякуб! Сен екеуіңнің абақтың Радищев пен Новиков абақтысы» [12, 95-96 б] - деп олардың халықты сауаттандырып, көңілін ояту үшін жасап отырған жұмысын ерлікке балайды.

М.Жұмабаев М.Дулатұлы абақтыдан шыққанда күш-жігер беріп, рухын қайрай түседі:

«...Күннің бетін ежелден бұлт жаппақ,
Жапса да ұзақ тұрмай жөнін таппақ.
Қайғы көрсе ер жігіт қайраты аспақ,
Қамшы тисе шын жүйрік үдей шаппақ.
Оңнан есті жел буаз қырын ескен,
Соң туса да оң туса қалмас көштен.
Өткен іске салауат күтіп қалдық,
Өткір қимыл, ескі үміт, жаңа күшпен» [13].

1910 жылы Міржақып Дулатұлы Қызылжарға қоныс аударады. «Осы қалаға келгелі орысша оқытып жүрген шәкірттерім, Мағжан Жұмабаев сынды ақыным бар» [14, 113-146 б] - деп мақтаныш етеді.

1910 жылы Міржақыптың «Бақытсыз Жамал романы» Қазан қаласында, 1913 жылы Орынборда «Азамат» атты өлеңдер жинағы, 1915 жылы «Терме» кітабы басылып шықты.

1913 жылы 2 ақпанда «Қазақ» газетінің нөмірі жарық көрді. Газеттің редакторы Ахмет Байтұрсынов, екінші редакторы және жауапты хатшысы Міржақып Дулатұлы, редколлегияның кеңесшісі Әлихан Бөкейханов, шығарушысы Мұстафа Оразаев болды. 1913 жылы Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлының бастамасымен дүниеге келген «Қазақ» газеті беттерінде жарияланған материалдар XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ ағартушылары аңсаған ілім-білімге үндеу XX ғасырдың бас кезінде нәтиже беріп, елді ояту, азаттыққа ұмтылу мақсатын насихаттады. Қазақ зиялылары ел бағытын айқындап, тәуелсіздік жолын нұсқаған жаңа тұлғалар ішінен Міржақып кемел ойлы көсемсөздің шебері ретінде көрінді. «Оян, қазақ!» М.Дулатұлының баспа бетінде тұңғыш рет жарық көрген еңбегі және қоғам қайраткерлерінің саяси көзқарастарының қалыптаса бастаған көрінісін айқын танытты. XX ғасырдың бас кезі – Ресей патшалығының қазақ даласына отарлау саясатын жүргізген кезі болатын. Патша әкімшілігі қазақтың шұрайлы жерлерін келімсектерге зорлықпен тартып әперіп, өздерінің басқару жүйесін жүргізе асыра бастаған уақыт болатын. Осындай жағдай

халық өмірінде әлеуметтік-экономикалық сілкіністер туғызды. Ел болашағын тығырыққа тіреген Ресей империясының саясат озбырлығына қарсы тұрып, халқының санасын ояту мақсатында М.Дулатұлы «Оян, қазақ!» - деп ұран тастады. Міржақыптың «Оян, қазақ!» шығармасында қазақ халқының өткен тарихы, әлеуметтік жағдайы, елдің болашағы, адамгершілік, оқу-ағарту мәселелері орын алды.

1914 жылы Москвадағы Лазарев институтында (Қазіргі Шығыстану институты) басылып шыққан «Әл-Шарқият» антологиялық жинаққа қазақ арасынан М.Дулатұлы шығармалары енді.

«Міржақыптың жан-жақты кең тынысты таланттарының бірі - музыка. Ол күні бүгінге дейін аңыз болып шертіліп жатса да әлі көп-көп сырды бүккен түп-тұнық сұлулық әлемі. Музыка Міржақыпқа ана сүтімен болған жаратылыс сыйы. Тәңір оған толғанысты жершіл жүрек, сергек сезім, бай қиял дүниесін берді. Онсыз да әуезді жыр сөзі түгіл, «Бақытсыз Жамалдағы» кара сөзінің өзінен әуен ән төгіледі» [15,177 б].

1917-1919 жылдары Міржақып «Алаш» партиясының мүшелігіне енді. 1917 жылы Торғай облыстық құрылтайында бүкіл қазақтық құрылтай ұйымдастыру бюросының құрамына, одан кейін сот комиссиясына сайланады. Бүкілқазақтық құрылтайда Ресейлік құрылтай жиналысына депутаттыққа ұсынылады. «Алаш» партиясына Міржақып Дулатұлымен пікірлес жолдастары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұхаметжан Тынышбаев, Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердиев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Жаһанша Досмухамедов, Халел Досмухамедұлы тағы басқалар кірген болатын.

«Міржақып Дулатұлы патша үкіметінің қазақ даласын билеу ісін жүргізудегі саясатының кемшіліктерін, кертартпа сипатын айқын аңғарды. 1916 жылғы оқиғаны, 1917 жылғы ақпан көтерілісі мен Қазан төңкерісі, азамат соғысы кезіндегі саяси-әлеуметтік жағдайды көзімен көріп, дұрыс бағалай алды. Осындай үлкен тарихи оқиғалар болып жатқан кезеңдерде алдыңғы қатарлы қазақ зиялыларының, қоғам қайраткерлерінің күресі елдің азаттығын сақтап қалуға бағытталды. Сол дәуірдегі тарихтың, уақыттың өзі қазақ қоғамының алдына тартқан, күн тәртібіне қойған ең маңызды, түбегейлі мәселе қандай еді десек, халық мүддесін көздеген озат ойлы қазақ зиялыларының қоғамдық, саяси күрестегі алдына қойған негізгі мақсаты елдің азаттығын қорғап қалу, сол үшін ұлттық мемлекет құру болатын дер едік» [16, 3-18 б] - деп жазды академик Зәки Ахметов Міржақыптың екі томдық шығармалар жинағының алғы сөзінде.

Ұлттық мемлекет болу идеясы қазақ интеллигенциясын ұлттық «Алаш» партиясын құрып, «Алаш орда» үкіметін орнатуға әкеледі. Бұл қазақ зиялыларының 1917 жылғы ақпан революциясынан күткен үміті болатын. Одан кейін «...Қазан күндері келіп жетті. Қазан төңкерісі партиясына кереғар көзқарастағы көп партияның үлгісінде қазақ ұлтшыл ұйымының «Алаш» партиясын құрдық, партияның бір мүшесі өзіммін. Езілген, тоналған, сіңірі шыққан ұлтымыздың қамынан асып өзгедей әрекетке барған емеспін» [17] - дейді М.Дулатұлы өзінің 1929 жылғы «Ұрпаққа хатында». Ұлтының қамын ойлаған «Алаш» азаматтарының қанды қазан төңкерісі, Азамат соғысының нәтижесі олардың идеясын сейілтті. Ақын «Қайда едің?» деген өлеңінде бостандық жолындағы күресті айта келіп, халықтың көкейкесті арман-тілектерін орындай алмай, өз бастарының амандығын сауғалап жүрген қайраткерлерге айтылған қатал сын түріндегі өлең.

«Кешегі кара күндерде,
Жұлдызсыз, айсыз түндерде,
Жол таба алмай сенделіп,
Адасып алаш жүргенде,
Бұл күнгі көп көсемдер,
Сұраймын сонда қайда едің?...
Сарыарқа сайран жерлерім,
Көкорай шалғын көлдерім,
Бәрін жауға алдырып,
Асқар тау - биік белдерім.

Қысылып қазақ тұрғанда,
Данышпандар, қайда едің?...
Құландай үркіп елдерің,
Қалдырып мекен жерлерің,
Жаяу, жалпы, жалаңаш,
Қатын, бала, ерлерің
Аштықтан қырғын тапқанда,
Сыпыра жомарт қайда едің?...
Енді бүгін кім жаман?
Данышпан емес, кім надан?
Қамқор емес, кім жауыз?
Жомарт емес, кім сараң?
Көсем емес, кім жалтақ?
Шешен емес жоқ адам.
Бәрі білгіш, бәрі ер,
Жеткіздің, алла тағалам» [18].

1919 жылы кеңес үкіметі алаштықтарға кешірім жасап, оқу-ағарту және мәдени жұмыстарға тартады. Міржақып Дулатұлының кеңес үкіметі тұсындағы публицистикалық қызметі Ташкентте 1920 жылы 5 декабрьде Сұлтанбек Қожановпен бірлесіп жарыққа әкелген «Ақ жол» газетімен басталады. Міржақып газеттің өзіндік тілін қалыптастырып, стилін жақсартуға көп күш жұмсайды. Одан кейін Міржақып Семейде сот қызметкері болып жұмыс істейді. Ал 1923 жылы Орынборда халыққа білім беру институтында оқытушы бола жүріп, публицист қызметін «Қызыл Қазақстан» журналында жалғастырады.

1920 жылдары ол «Балқия» пьесасын, «Бүркіттің кегі» поэмасын, осы күнге дейін этнограф, тарихшылар мен әдебиеттанушылар үшін құнын жоя қоймаған «Қазақ, қырғыздың ата-тегі туралы» зерттеу мақаласын жазып, балаларға арнап бірнеше пәннен оқулықтар дайындайды.

1926 жылы «Еңбекші қазақ» (кейінгі «Социалистік Қазақстан») газеті редакциясында жұмыс істейді. 1920 жылдары газетте Міржақыппен бірге қызметтес болып, оны жақсы бағалай білген, ол тұтқындалғаннан кейін оның жанұясына көмектескен әдебиетші-ғалым Б.Кенжебаев: «...мен көрген, білген, түйген Міржақып Дулатұлы үлкен журналист, жазушы, ақын, не жөнінде болсын жинақы, терең, алғыр да өткір, мірдің оғындай еді. Тұрған бір қайрат, міржақ кісі еді» [19] - дейді.

Міржақып еңбегін Қызылордада жалғастырған кездерінде 1925-1926 жылдары оған Шымкеттен Жүсіпбек Аймауытов, Ташкенттен Мұхтар Әуезов, Мағжан Жұмабаев, өздерінің жазған жаңа шығармаларын орталық баспаға ұсынардың алдында алдымен Жақанның сынынан өткізіп, пікірін біледі екен [14, 132 б]. Міржақыптың ағасы Асқардың қызы Ботакөз: «Міржақып өзімен қызметтес жазушылардың арасында өте беделді, ақылшы, әділ сыншы болды. Міржақып пікірімен санаспағандарды көргенім жоқ. Ағаларын үлкен ілтипатымен сыйлап, іні қарындастарын барынша еркелететіндігі жұртты лезде ұйытып аузына қарататын... Әр кез дастарханы жаюлы тұратын. Сыртынан С.Мұқанов: «Коммунизмді көргілерің келсе, Дулатұлының үйіне барыңдар» дейтін» [14, 132 б] - деп еске алады.

«Қазақ республикасындағы қазақ жауапты қызметкерлерінің арасында жікке бөліну және рулық топтар құру республика өмірге келген 1920 жылдардан басталады» [20], - дейді М.Дулатұлы өзінің түрмедегі жанайқай жауабында.

1920 жылдың соңында Қазақстанда революцияға дейінгі интеллегенция қайраткерлерін қудалау басталады. Ескі жараны қайта қозғап және оған Алашорда қозғалысын қайта қалыптастыруға астыртын әрекет жасап жүр деген нақақ айып тағылып, 1928 жылы Міржақып қамауға алынады. 1930 жылдың 4 сәуірінде ОГПУ-дің, шешімімен ол 58-баппен ату жазасына кесіледі. 1931 жылдың 13 ақпанында ол шешім 10 жыл бас бостандығынан айыру жазасымен алмастырылып, М.Дулатов лагерьге жөнелтіледі. Міржақыптың бүкіл іс-әрекеті шынайы да түпкілікті тілегі, бүкіл болмысы, жүрегі қазақ халқына қызмет жасауға бағытталған болатын.

Ол қандай жұмыс істесе де халыққа жақсылығы бар ма, жоқ па соны таразылайтын. Ендеше оның жаңа өкіметке қатынасын білдіретін мына сөздеріне құлақ түрейік: «Кеңес үкіметінің кейбір істеріне, шараларына қарсы болсақ та, күні бүгінге шейін шынымызбен риза болып келген жұмыстар да көп. Мәселен, кеңес үкіметі арасында қазақ жұртында мемлекет болу идеясын (идея государственности) күшейту ұлттар арасындағы ағалықты-араздықты (национальный антогонизм) жоюға істеліп келе жатқан шаруалар, Қазақстанда өнерлі кәсіпті көркейту шаралары, темір жолдар салу, қазақ тілі мемлекеттік тіл болуы, ұлт мектебін көркейтуге жол ашылуы, орта мектептің көбеюі, университет ашылуы, әйел теңдігі, дінді мемлекеттен айыру, жалпы сайлау құқығы, қазақтың әдебиеті, баспасөзі ілгері басуы, сауатсыздықты жоюы, жалпы мәдениетті өсіруге ілгері басуы, жалпы мәдениетті өсіруге бет алуы сияқтылар. Бұл мәселелердің кейбіреуі жөнінде ұлтшылдық бұрмалауы болғанмен, жалпы алғанда бұларға шын қазақ ұлтшылы анық риза екендігін батыл айта алам...» [20].

Ақын, жазушы, драматург, қаламы жүйрік публицист, қоғам қайраткері М.Дулатұлы айдауда жүргенде фельдшерлік мамандықты да игеріп, 1934-1935 жылдары Сосновец поселкесінде лазаретте жұмыс істеген. Міржақып Дулатұлы өмір бойы ұлты үшін күрескен идеясы үшін Соловецк лагерінде 1935 жылы 5 қазан күні аурудан қайтыс болады. М.Дулатұлының ісі 1988 жылы Қазақстан Жоғарғы соты алқасында қайта қаралып, осы жылғы 4 қарашада толығымен ақталды. Ал 1992 жылғы 16 қыркүйекте ақынның сүйегі Карелиядан алынып, туған жері Торғай топырағына қайта жерленді.

Әдебиеттер тізімі

1. Кәкішев Т. 20 жылдардағы әдеби сын. Кітапта: 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. 1-ші кітап /М.Базарбаев, С.Қирабаев, М.Хасенов, Р.Нұрғалиев, Б.Дәрімбетов. Алматы: Ғылым, 1997, 117-146 б.
2. Әбсемет М. Міржақып: Өмірі мен шығармашылығы. Алматы: Кенже-Пресс. 1995.154 б;
3. Восточный сборник в честь А.Н.Веселовского. М., 1914. С. 231-232.
4. Сәтбаева Ш. Міржақып Дулатов. Кітапта: XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті (Қазан төңкерісіне дейінгі дәуір). Алматы: Ғылым, 1994. 312 бет. 218-226 б.
5. Мадияр. Торғайда орысша оқу //Қазақ.- 1915.- №141.- 15 июль.
6. Дулатова Г. Асқар атам да ақталды. //Қазақ әдебиеті. 1991. 24 мамыр.
7. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. М.,1979. С.121.
8. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. Алматы: Ғылым, 1982. 385 бет. 271 б.
9. Топоров В.Н. Пространство культуры и встречи в нем //Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации. М.: Наука, 1989. С.23-79.
10. Гринцер Л.А. Эпохи взаимодействия; литератур Востока и Запада. М.РГГУ, 1997.- 140 с.
11. Дулатұлы Міржақып. Бес томдық шығармалар жинағы: Бірінші том: Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер. /Құраст. Дулатова Г., Иманбаева С. Алғы сөзін жазған Ж.Ысмағұлов. Алматы: Мектеп. 2002. – 368 бет. 149 б.
12. Қ.Б. Ұят-ай. // «Қазақ» газеті. /Бас редактор Ә.Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. 560 бет. 95-96 б.
13. Жұмабаев Мағжан. М.Дулатов Абақтыдан шыққанда. /Орталық Қазақстан. 1989. 31 август. №178 (16611).
14. Дулатова Г. Ардақтап өтем әкемді //Жұлдыз. 1990. №6. 113-146 б.
15. Жақанов И. Кез болған соң кер заман біздің баққа. //Жұлдыз. 1992. №1. 177-200 б. Еңбекші қазақ. 1924. 19 август (№236).
16. Ахметов З. Жаңа идеялар жаршысы. Кітапта: Дулатұлы М. Шығармалары. 1-том. Алматы: Ғылым, 1996. 280 бет. 3-18 б.

17. Дулатов М. Ұрпаққа хат (немесе абақты қабырғасынан жеткен аманат). 1929.- қаңтар.- Сот құжаттарының 98-99 беттері.- 2 том. //Дала дидары. 1991. 2-8 мамыр; //Ленин жолы. 1991.- 16 мамыр.)

18. Мадияр. Қайда едің? //Қазақ. 1917. № 240. 21 август.

19. Кенжебаев Б. Мірдің оғындай еді. //Лениншіл жас. 1989. 25 август.

20. Жанайқай жауап. Міржакып Дулатұлы: «Қазақстандағы қоғамдық-саяси қызмет және оған алашордалықтардың, менің қатынасым жөнінде» /Дулатовты тергеу іс қағаздарының IV томы. 1929 жыл. 30 қараша //Заң газеті. 1995. 21 қаңтар (№4). 11 б.

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР

Күзембаев Жамбыл Елемесұлы

филология ғылымдарының кандидаты, доцент,

Педагогикалық институт,

Астана халықаралық университеті

Аңдатпа

Мақалада Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тарихи тұлғалар жайында ойлар тұжырымдалады. «Абай жолы» роман-эпопеясы реалистік әдіспен жазылып, оқиға желісі оқырманын үнемі алға жетелеумен болғаны баяндалған. М.Әуезовтің «Қараш-Қараш оқиғасы» мен «Абай жолындағы» кейіпкерлердің кейінгі тағдыры шығармада өзіндік қолтаңбасын қалдырған тарихи тұлғалар болғаны айтылған. «Қараш-Қараш оқиғасындағы» Бактыгүл, Тектігүл, Жарасбай, Сейіт, Бәтимә, Қатша, Жанғазы және «Абай жолындағы» Құнанбай, Абай, Қодар, Солтабай кейіпкерлердің өмірде болған адамдар екеніне баға берілген. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тарихи тұлғалар халық өмірінің жарты ғасырлық тарихи тағдырын сомдап, өмір ағымымен елдің салт-дәстүрін, наным-сенімдерін, ұлттық болмысын, заманның көріністерін, табиғаттың түрлі құбылыстарын, адам тағдырымен қилы оқиғалардың шеберлікпен шендесуін айқын танытты және солардың ортасында Шыңғыс тауындай дараланып көрінетін әкелі-балалы Құнанбай мен Абай тұрды.

Аннотация

В статье формулируются мысли об исторических личностях романа-эпоса Мухтара Ауэзова «Путь Абая». Роман-эпопея «Путь Абая» написана по-настоящему и повествует о том, что беседа проходит с постоянным прогрессом читателя. Исторической личностью стала судьба героев М. Ауэзова «Караш-Караш» и «Путь Абая». Герои «Карашарашского события» Бактыгул, Тектигуль, Жарасбай, Сеит, Батым, Катша, Жангазы и «Абай жолдары» Кунанбай, Абай, Кодар, Солтабай были оценены как исторические люди. Исторические личности в роман-эпопее М.Ауэзова "Путь Абая" отражали полувековую историческую судьбу жизни народа, на протяжении всей жизни ярко отражали традиции, верования, национальную самобытность нации, сцены времени, различные явления природы, умелую картину судьбы человека и, кажется, символизировали гору Чингис.

Annotation

The article formulates thoughts about the historical figures of the epic novel by Mukhtar Auezov "The Way of Abai." The epic novel "The Way of Abai" is truly written and tells that the conversation takes place with constant progress of the reader. The fate of M. Auezov's heroes "Karash-Karash" and "The Way of Abai" became a historical person. The heroes of the "Karasharash event" Baktygul, Tektigul, Zharasbay, Seit, Batym, Katsha, Zhangazy and "Abay zholdary" Kunanbay, Abay, Kodar, Soltabay were rated as historical people. Historical figures in M.Auezov's epic novel "The Way of Abai" reflected the half-century-old historical fate of the people's life, throughout their lives they vividly reflected traditions, beliefs, national identity of the nation, scenes of time, various natural phenomena, a skillful picture of human fate and, it seems, symbolized Mount Genghis.

Негізгі сөздер: «Абай жолы» роман-эпопеясы, тарихи тұлға, реалистік әдіс, оқиға, кейіпкер.

Ключевые слова: Роман-эпопея «Путь Абая», историческая личность, реалистический образ, событие, персонаж.

Key words: Epic novel "The Way of Abai," historical figure, realistic image, event, character.

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы – тарихи шындықты көркем жинақтау арқылы белгілі бір дәуірдің тарихи тұлғаларын сомдап, халықтың өнегелі өмірін үлкен шеңберде көрсете білген ұлы шығарма. Әдебиет сынында М.Әуезов «Абай жолы» – халықтың өнеге өмірін саралап, тарихи тұлғалардың тағдырына талдау жасап берген, қазақ тарихын көлемді көркем формада көркемдеген ұлттық танымдағы тұңғыш роман-эпопея.

Бүгінгі интеллигент «Л.Н.Толстойды оқымай – орысты», «Әуезовті оқымай – қазақты» - білдім деуі жаңсақ айтылған пікір. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын тарихи романға жатқызғаны жөнінде және тарихи тұлғалардың беймәлім тағдырлары туралы әлем, Мәскеу, қазақтың әдебиет сыншылары талай-талай баспасөздерде өз пікірлерін білдірген-ді. Сонымен, тарихи роман дегеніміз не? Бұл сұраққа орыстың білгір әдеби сыншысы В.Г.Белинский былай деп жауап береді: «Тарихи роман дегеніміз – тарихтың ғылым ретінде өнермен ұшталып кететін нүктесі тәрізді, тарихқа қосымша, оның екінші жағы», – деген болатын [1].

Бұл туралы К.Федин: «Правда жизни может быть передана в художественном произведении только с помощью творческой фантазии» – деген [2].

«Толстой, обобщая богатейший опыт работы над историческим романом заключает: «Писать без вымысла нельзя...» [3].

Сонымен, көркемдік қиял деген не? Көркемдік қиял – көркемдік ойлаудың ерекшелігі. Көркем әдебиеттегі адам бейнелері, өмір суреттері түгелдей ойдан шығару, шындық пен көркемдік қиялды ұштастыру арқылы жасалады. Өмірде кездесетін нәрселердің нақтылы сипат белгілерін негізге алып, оларды ойдан шығарылған бейнеге телу арқылы пішінделеді. Мысалы, түрлі адамдардың сұлулығын немесе мінездерін бір адамға жинақтайды.

Мұхтар Әуезовтің қай шығармасын алсаңыз да реалистік әдіспен жазылып, оқырманын бірден үйіріп әкететін жерінен бастайды. Жазушы көркемдік қиялға (художественный вымысел) бай болса, оның жазған шығармасы нәрлі, әсерлі болып оқырмандар сүйіспеншілігіне бөленеді. М.Әуезов алдымен «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінде көркемдік қиялды еркін қолданды. Мұхтар «Қараш-Қараш оқиғасын» Тектіғұлдың өлімімен өрбітеді. Себебі оқиға желісі оқырманын үнемі алға жетелеумен болады.

Повестің қалай басталғанынан бірер мысал келтіре кетейік:

«Қайран Тектім-ай!.. Алпамсадай арысым едің... Қаңбақтай жеп-жеңіл боп қаусап қалғаның-ау! Қолыма салмағың білінсеңші, – деп, ауру жігітті қолына көтерген ағасы енді төсекті жайғап салған әйелі Қатшаның қасына алып келді. Ауру жанды Қатша мен ағасы жөртөсекке оң жақ қырынан жатқызды...

...Ұзаққа созылған ауру бүгінгідей әбден мегдетіп келген шағында Тектіғұл төсек жақтырмай, жамбасы тесіліп қиналғаннан, аға-жеңгесінен сол төсекті күн сайын қақтырып, жұмсартып салуға тілек ететін. Жаңа інісін екі қолына балаша құшақтап алып, төсек жөнделгенше көтеріп тұрған Бақтығұл науқасты бар салмағынан айырылған қаңбақтай сезінген...

...Арада бір-екі жұма өтер-өтпестен Тектіғұлдың қатал тағдыры маңдайына жазған қазасы жетті. Ол қайтыс болды. Артында: «қанатым едің, арыстандай арысым едің, не жазығың бар еді? Сен не көрдің? Мен тірі қалғанша, бірге неге өлмедім», – деп өксіп-өксіп кеп жылап Бақтығұл қалды. Көз жасы інісінің қырқына жеткенше тыйылмады...» [4].

Енді оқырман «ары қарай не болды екен?» деп екінші тарауды бастап оқиды... одан үшінші... одан төртінші... Сонымен оқырман повесті қалай оқып-бітіріп қойғанын да сезбей қалады... Бұл Мұхтар Әуезовтың кемел ойды кестелі сөзбен жеткізген жазушылық шеберлігі.

Мұхтар Әуезовтың «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі тарихи тұлғалар Бақтығұл – өмірдегі Рысқұл Жылқайдарұлы, Тектіғұл – Молдабек Жылқайдарұлы, Жарасбай – Саймасай Үшкемпірұлы, Сейіт – Тұрар Рысқұлов, Бәтімә – Түйметай Рысқұлова, Қатша – Избәйшә Қорғанбайқызы, орыс досы – Жиряков Николай, Апанас Федотович – Александр Бронников, Қайранбай – Алмасай Үшкемпірұлы, Саймасайдың үлкен бәйбішесі Қадияша – Жекебала, кіші бәйбішесі – Ноғай апа, үшінші әйелі тоқал Қалыш – Нүкетай сұлу, Саймасайдың шолжаң баласы Жанғазы – Жапар Саймасайұлы, Қоқыш – Үсен Үшкемпірұлы прототиптерін реализм әдісінде көркем сөзбен кестелеп берген.

Қазақ елінің жарты ғасырлық өмірі мен тарихи тағдырын асқан суреткерлікпен сомдап, адам тағдырымен сабақтасқан қилы оқиғалардың шеберлікпен шендесуін «Абай жолы» роман-эпопеясын жазғанда көркемдік қиялға кең орын берді.

Орыс жазушысы Иван Петрович Шухов: «Ойдан шығарудың еш қажеті жоқ, өмірдің өзі – дайын материал») деген тұжырымын реалистік стильде көркемдік қиялдың кең орын алуымен Мұхтар «Абай жолы» роман-эпопеясымен осы әдісті ілгері дамытты. Қодар мен Қамқаның (шын аты Қамария – Ж.К.) өлімінен эпопеяны өрбітеді. Романда М.Әуезов мұны былайша көрсетеді: «...Қодардың алдында жүз қаралы жиын тұр. Ортасында Құнанбай, Бөжей, Байсал, Қаратай, Сүйіндік, Майбасар – бәрі бар. Алдындағы осылар да, артында ентелеп тұрған – ақсақал, қарасақал. Әр рудың, көп рудың адамдары. Ылғи атқа мінерлері ғана. Ішінде жұпыны киімді біреу де жоқ.

Қодар сәлем бермеді, өзі таңулы. Ішінде удай қайнаған ыза мен ашу бар.

Жиын ортасында, жалғыз көзі бұған оқтай қадалып тұрған Құнанбайды танып, соған қарап түйіліп қатты ақырып:

– Уа, Құнанбай, мені Құдайдың жылатқаны аз ба еді?! Бұ не қырсығың?!.. дей бергенде, Майбасар бастаған әулекі жуандар:

– Тарт тілінді!!

– Қысқарт!!

– Жап аузыңды!! – деп арс-арс етті. Құнанбайға жаңағы Қодарға зекіп сөйлеген қарсылық сөздерді олар естіген емес»... [5].

Құнанбай Қодар мен Қамқаға қатаң жаза қолдануы екі талай еді. Оған Барақ сұлтан Құнанбайдың намысына тиюі себепші болады. Бұны Ахат Шәкәрімұлының мына естелігі дәлелдейді: «Күздің кезінде Аяғөз маңында үлкен сиез болып, Құнанбай мен Барақ сұлтан қазақы үйде отырады. Үй ортасында қойдың қара қиы лаулап жанып жатады. Барақ қара шақшасын мәсісінің қонышынан алып, насыбай атады. Осы кезде Құнанбай Барақ сұлтанға:

– Осы насыбайда не өшің қалды?! – дейді.

Сонда Барақ сұлтан:

– Ал енді мен насыбайды қойдым, нәпсімді тыйдым, сенің көргенің осы болсын! – деп, насыбай салған шақшасын жанып жатқан отқа лақтырып жібереді де:

– Сайтанға еріп, нәпсісін тыя алмай, Құдай қоспаған, әрі сүймейтін істі істеп, өзінің келінін (Қамарияны айтады – Ж.К.) қатын қылған Олжайыңды көрмей, менің насыбай шеккенімді көрдің ғой! – дейді.

– Ол кім? – деп сұраса, Барақ сұлтан айтпайды.

Сиезден (съезд) қайтып келген соң, Құнанбай Олжайдың басты адамдарын жинап, Барақ сұлтанның бетіне басқан сөзін айтып береді. Біраз уақыт өткеннен кейін Бөкеншінің адамдары – Сүйіндік би, Тайлақбай келіп, Қамарияны алып жүрген Бөкенші ішінде Борсақ атанатын атадан Қодар екенін айтады. Қодар өзі балуан, оғар, тоқмойын адам болады. Оның Көгадай деген баласы өліп, жесір қалған келіні Қамария екеуі ғана елге қосылмай, Шыңғыс тауының бөктерінде айдалада жалғыз отыратын.

Құнанбай бұл сөзді естіген соң, анық-қанығын білу үшін ақылдасатын әр рудан үш адам – Құнанбайдың атқосшысы – Жұмабай, Борсақ руынан батыр Қиял, Тайлақбайларды жібереді... Бұлар тарихта болған адамдар...» [6].

Роман-эпопеяда әр рудың қатардағы адамдары Қодардың кінәлі екеніне көздерін жеткізе алмай шарасыздық танытады. Алайда қатыгез үкім шығарады. Қодар мен Қамқа өлім жазасына кесілді. Қодардың өз аузынан шыққандай ақ-қарасы тексерілмей шешілді. Жан түршігерлік оқиғаның бастамасын жазушы Құнанбай бейнесін жасау арқылы қоюландыра түседі.

Абай Қодар мен Қамарияның өлімін кейін біліпті: Қодардың жерін иемдену мақсатындағы Құнанбайдың ойлап тапқан амал-айла-сұмдығы екен.

Абайдың сөзін М.Әуезов былайша растайды: «Тарихи материалдарды зерттеуге сын көзбен тереңдей отырып, мен жағдайдың шын мәніне бардым. Осылайша мен Құнанбайдың Қодар мен оның туыстарына тиісті жерді тартып алуға көз тіккенін ұқтым» [7].

Роман көркем тіл мен көркемдік қиялмен қанша сомдалса да автор шындықтан аттап өте алмады. Қодар мен Қамқаның түбіне өсек жеткенін мына жолдар дәлелдейді:

«Қодар мен Қамқаның сорына себепкер болған Жетпіс пен соның ағасы даукес, бәлекор Жексен.

Олар Қодардың ең малды ағайыны болатын. Басында Құтжан өлген соң осы көктемде жұрт Жексенді кінәлай бастады.

Қодар аталас жақыны еді. Әрі кедей, әрі жалғыз, жетімжесір боп қалды. Соған қолы ұзын Жексен қарайласа нетуші еді? Көшерге көлік бермей, бір қораға жалғыз тастап кетті» деп кінәлаған-ды». Осы сөзді бір емес, екі емес есіте берген Жексен, ең әуелі өзінің болыспауына сылтау етем деп:

– Сол құрғырдан көңілім тіксініп жүр, болыспаймын демеймін, бірақ шошып қалдым, – деп, Бөкенші – Борсақтың жиынында ең алғаш бәле сөздің басын бір шығарған.

Қодар қайғыдан сандалып, жаны күйіп отырып:

– Маңымда тұлдыр жоқ. Құдай маған қылды ғой. Кәпір өтсем де енді кәрінен аянарым жоқ. Құдай маған қылса, менің Құдайға қыларым сол... – деген.

Осыдан ұшқындаған сөз Құнанбайға жетіп, одан «Сыбанның жиынында Солтабай (өмірдегі Барақ сұлтан – Е.К.) Тобықтыны мазақ етіп сөйлепті» дегеннен бері қарай, Сүйіндік бәленің ұлғаятынын біліп Жексеннен қайта кеп сұрастырған. Жалғыз Жексен емес, маңайдан да сұрау салды... Сөз бақпаған момын ағайынның бәрі де Қодарды қараламады» [8].

Қодар кім? Ол тарихта бар адам. М.Әуезов Қодарды былай суреттейді: «Қодар батыр денелі, алпысқа жаңа кірген бурыл қарт еді. Жалғыздық пен осы қаралылық иықтан баспаса, өмірдің мұны мойытар өзге күші жоқтай. Ол жасында найзагер батыр болған. Осы жасына шейін өз қасиетін жоятын жаман аттан да аулақ. Жуан кім, көп кім, есер кім? Ешбірін де ол білмейтін. Өз өмірі, өз үй ішімен, өз айранын ішіп күн кешетін. Үйден шығып, әлдебір сөзге, сыпсыңға да араласпаушы еді. Сондықтан алысты қойып, ағайын ішінде де бұны білетін жан аз. Өзі де аз ғана Борсықтан, Бөкеншіден басқа жұртты танымайды» [9].

Роман-эпопеядағы Қодар Кенесары (1802–1847) қозғалысына қатысқан батыр адам. Ол Кенесары жасағынан кеткеннен кейін ешкіммен араласпай дімкәс баласы Көгадаймен оңаша отырады. Ол Семей жаққа барып орыстың мұжықтарынан белорақпен (шалғы – Ж.К.) шөп шабуды үйреніп, өз жеріндегі шөбін шабады. Қодар Кенесары жасағында бірге болған Аташ дегеннің араласуымен баласы Көгадайды үйлендіреді. Ол Сыбан еліндегі бір нашар атаның қызы. Аты – Қамария. Ол келін болып түскенімен атасы Қодарға, осы үйдегі кемпірге жағады. Әкешешеден айырылған жетім қыз өзі сияқты жетім адамдарды көргенде «отымен кіріп, күлімен шықсам да арманым жоқ» деп қуанған. Көгадай ертеңнен кешке дейін әкесінің азын-аулақ малын бағатын да жүретін... Көгадай қайтыс болды. Қодар әменгерлік жолмен Қамарияны туысқаны Садақбайға қосады. «Қодардың баласы Көгадай, оның баласы Қиясбайды біз көрдік. Ол Абайдың ағасы Тәңірбердімен құрдас. Қодар өлгенде Абай әлі жоқ. Қиясбайды Абай еркелеткен» [10].

Роман-эпопеяның бірінші кітабында болашақ ақынның балалық, жігіттік кезеңдері, оның жаратылысындағы ізгі адамгершілік қасиеттері ашылды. Оның әке баласы емес, халықтың ұлы болып өскені көркем тілмен жария етілді. Сөйтіп кітаптың соңында 24 жасқа келген, мінез-құлқы қалыптасқан естияр Абайды көресіз. Енді алдағы өмір күресіне әзір екенін сезінесіз.

Роман-эпопеяның екінші кітабы 1947 жылы наурызда жарыққа шықты. М.Әуезов екінші кітабында Абайдың ақындық талантының қалай гүл ашып, қалай саңлақ алғанын танытады. Бұл процесс Абай басынан кешкен екі үлкен құбылыс пен сабақтас дамыды. Оның бірі – орыс достарының озат идеясымен қаруланып, солардың көмегімен орыстың классикалық әдебиетін терең зерттеп, ақын-жазушының қоғам өмірінде атқаратын ардақты ролін ұғуы. Үшіншісі – ақынның барлық жағынан жетіліп, халық өмірімен байланысының нығая түсіп, терең тамыр жаюы. Бұл екі құбылыс өзара астаса отырып, ақынның ұлы талантының қайнар бұлақ көзін ашуымен бірге, сол таланттың халық мүддесіне бағыт алуына себепкер болған. Осы факторлар Абайдың характерін одан әрі дамытып, тереңдете түседі. Сөйтіп, романның екінші кітабында адамгершілігі, ақындығы, халықтығы жіксіз тұтасып, ұлы тұлға жасаған Абай образының қазақ даласына сәуле түсіргені көңілге қонымды көрсетілген...

...Профессор М.Әуезовтің көп жылдар бойы көтермелеп өсірген «ғалымдарының» бірі – Тіл және әдебиет институтының бұрынғы директоры Е.Смаилов Ұлы Отан соғысының дәл алдында «Әдебиет теориясы» деген кітап жазды. Смаилов бұл кітабында неміс әдебиетін мақтап, оны дүние жүзіндегі мәдениеттің шыңы дегенге дейін апарып жуықтатып қояды. Профессор М.Әуезов Смаиловты қамқорлығына алып, оның қоқыс кітабына өзі редактор болып, басып шығартады...

«Ілгеріде АлМУ-да оқып жүргенімде, Мұқаш Сәрсекеев ұстазымның сөзі есіме түседі. Өз лекциясында: «М.Әуезовтің «Абайын» А.Фадеев И.Сталинге апарып беріпті. И.Сталин «Абайды» оқып қазақ халқының өткен өмірімен танысып, өте риза болыпты. А.Фадеев И.Сталинге тағы бір барғанда «Сталиндік сыйлыққа лайық роман» - деп ұсыныс айтыпты. Мүмкін, сол ұсынысты дұрыс деп тауып, Алматыдағы Ж.Шаяхметовке: «М.Әуезовтің «Абайын» Сталиндік сыйлыққа ұсынған қаулыңды Мәскеуге тез жібер» деп телефон шалған болуы мүмкін». (Тұрартанушы, Мұхтартанушы ғалым, филология ғылымдарының кандидаты, профессор Елемес Күзембаевтің естелігінен).

Мұхтардың «Абай жолы» романының үшінші кітабы 1952 жылы жарық көрді. Мұнда Тәкежан сияқты бай аулының кедей ауыл Жігітектің пішенін зорлықпен шауып алғандығы қақтығыстан бастап, тап тартысы барған сайын айқындалып отырады. Бұл кезде Абай «Әкенің ұлы болмай, адамның ұлы болған» әлеуметтік оң мен солын ажыратқан күрескер дәрежесінде көрінеді. Бірақ халқын беріле сүйген ұлы ақын әділетсіздік пен жауыздықтан біржола құтылып кету жөнінде ойланғанда дәрменсіз, шарасыз. Айналасында Абайдың көмегін, жол көрсетіп, жөн сілтеуін күтіп отырған халқы бар. Абай халықты күреске шақыру дәрежесіне көтеріле алмады, өйткені оның әлеуметтік ортасы әлсіз, қоғамның дамуы кенже. Осы тұрғыдан алғанда Абай ойындағы олқылықты Дәркембай мен Базаралы толықтырып отырады. «Мынау жақсылық, мынау халық басатын жол, мынау қайратты тартыс арнасы деп танытқаным жоқ, ел қолына ұстатқан құралым жоқ», – деп Абай Базаралыға өзінің көптен ішінде жүрген арманын айтады.

Абай өз кезінде көп ойланып, көп толғанып, ой соңына жете алмай, жауларымен күрес жолын басынан кешірді.

«Абай жолы» эпопеясының төртінші кітабы 1956 жылы шықты. Енді Абай халықтың қоғамдық өміріндегі қайсарлығын бақылап қорлық көрген қарапайым жұртты көп тыңдап, көптеген сырлар түйген, оларға жан ашырлық білдірген гуманист қана емес, халыққа түскен ауыртпалықтың тауқыметін бірге тартып, бейнетін бөліскен белді қайраткер, жаңа жұрттың жарығына бастаушы ақылгөй, дана. Дәрмен мен Мәкен қыздың дауы тұсында, Оразбайлардың Көкен елін шабуға қол аттандыруы кезінде айрықша көрінеді. Бұл тұста Абай тек Тобықтының ғана Абайы болудан асып, бүкіл қазақ даласына халық қамқоры ретінде көрінеді.

Осыған бір мысал. Құнанбай заманында «ата жолын» аттап, «қазақ жолы» дейтін салт бойынша, билер талқысына түсіп, сүйген жары Дәрменмен қашып кеткен Мәкен билер тобынан емес, Ресей өкіметінің заңына жүгініп, мемлекет мекемелеріне шағыну арқылы басына бостандық алып өз махаббатына пана тауып отыр. Үйездік сот Мәкен қыздың жеке басына азаттық береді. Әрине, Абайдың ақылыңыз өз мақсатына жетті деп айтуға болмайды.

Тағы да мына оқиғаны алайық. «Көкен елі дейтін еңбек сауған жатақ, момын ел мен Тобықты арасында болған жер дауы тұсында жер өлшейтін землемерге әділін айтып, сонау Құнанбай тұсында Тобықтылар тартып алған ата қонысын иесіне қайтаруға себепші болатын да – Абай.

Өмір бойы кедейлікті, тарлықты, зорлық-зомбылықты көп көрген еңбекші жұртшылықтың басты адамдары романда жанды реалистік образдар арқылы шебер көрсетілген. Бұл ортаның да өмірін Әуезовтің терең зерттеп, жақсы білгендігі Дәркембай мен Базаралының, сол сияқты Абылғазы, Балағаз, Иса тағы басқа ауыл кедейлерінің образдарын жазушы жылы шыраймен, үлкен сүйіспеншілікпен суреттейді. Соның ішінде үздік көзге түсетін Дәркембай образы. Ол тура сөйлейтін, өжет, шыншыл, өр көңілді, ер намысты, қорлыққа төзбейтін қайсар, қажырлы, халық қамқоры бейнесінде көрінеді. Ол қылышынан қан тамып тұрған Құнанбайданда қаймықпайды, қайта әлденеше рет оны сөзден ұстап,

зұлымдықтарын бетіне басады. Меккеге жүргелі тұрған Құнанбайға Дәркембай Қиясбайды (Қиясбайдың әкесі – Көгадай, Көгадайдың әкесі – Қодар – Е.К.) ертіп барып айтқан сөзі дәлел. Халықтан шыққан қаһарман, еңбекші ер адамның характері Абайға шексіз ұнағандықтан, ұлы ақын онымен өмір бойы дос болып өтеді, көп нәрсені одан, халық адамынан өзі де үйренеді. Абай оның қайыспас қайратынан, таптық кекшілдігінен, алмастай өткір уытты тілінен үйренеді. Еңбекші бұқараның мұң-мүддесін жоқтаушы Дәркембай халық даналығы мен халық тілінің бейнелі байлығын да бойына сіңірген шешен кісі. Ол мақал-мәтелмен де, тауып айтылған бейнелі теңеу сөздермен де ылғи дәл, тура басып, байлап сөйлейді... М.Әуезов бұл роман-эпопеясында кейіпкердің күрделі де жан-жақты ұлттық сипатын көрсету нәтижесінде қазақ халқының ұлттық ерекшелігін кеңінен ашып, көркем шығарманың ұлттық ерекшелігін айқындап, әрбір кейіпкердің тарихи тұлғасын ұлттық болмысқа сай айқында, анық көрсетеді.

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы елуінші жылдардың талдау стилінен алыстап кете алмады. «Қазақ әдебиеті» тарихының 6-томы мен мектеп, жоғары оқу орындарының оқулықтарында орын алды. Онда «Құнанбай және құнанбайшылар образдары» деген тақырыпша да бар. Бұл жерде Құнанбайдың аса күрделі, кесек образ ретінде сомдалғанына тоқталады да, әлем әдебиетіндегі жағымсыз образдардың жиынтық қасиеттері бірінен соң бірі оның бойына тағыла береді. Сонымен өмірдегі Құнанбай эпопеяда бұрмаланды. Неге? Эпопеяда Құнанбайдың тұлғасы (образы – Ж.К.) өрескел бұрмаланып, берген бағасы ескерілмей, құйтырқы саясат талабы ыңғайында кейіптелген бейнелердің ең бірегей болған – Құнанбай қажы Өскенбайұлы екені даусыз... Сарғайған баспасөз беттеріндегі сыншы-әдебиеттанушылар еңбектеріне мұқият үңіліп қарасақ, шынайысы мен шалғайы болсын Құнанбай бейнесін баласы Абайға қарсы қойып, ескі мен жаңаның ара-жігін тапқандай байлам жасап, бұрмаланған идеологиялық таптық көзқарастағы адамдардың талас-тартыстарын айқындап берді. 70-80 жылдардағы мектептің оныншы класына арналған оқулықтарында Құнанбайдың бейнесі болған ескі мен жаңаның арасындағы тартыста прогресшіл бағытты бастаушы Абай болса, оған қарсы алысып рулық феодалдық салт-сананы Құнанбай мен оның тобындағы Бөжей, Майбасар, Ызғұтты, Тәкежан және т.б. – деп көрсеткен.

Кеңес үкіметінің тұсында М.Базарбаев, Б.Сахариєв, С.Қирабаев, А.Нұрқатов авторлардың құрастыруымен орта мектептің 10-класына арналған Қазақ совет әдебиеті оқулықта: «...Құнанбай – өктемдік пен зорлық-зомбылыққа негізделген феодалдық қоғамның небір айла-тәсілдерін меңгерген қатыгез мінезді, қайсар, жыртқыштық бейнесіндегі аталы ақсүйек, феодал. Ол алған бетінен қайтпайтын, өз дегенінен басқаға көнбейтін, ырық бермейтін озбыр адам. Тұтас алғанда, Құнанбай – қытымыр заманның қатал әміршісі, бүкіл рулық-феодалдық қоғамдағы үстем тап өкілдерінің жиынтық бейнесі. Қазақ даласында патша үкіметінің арқа сүйеп отырған белді тірегі де осы Құнанбайлар. Құнанбай қарауындағы елді сүліктей сорады, ол өз құлқыны дегенде алысты да, ағайын-туғанды да талғамайды. Қолында әкімшілік пен билік тұрған, арқасын патша әкімдеріне мықтап тіреген Құнанбай адамның жаны түршігерлік жауыздық жасап, жерін иемденіп қалу үшін момын шаруа Қодар мен келіні Қамқа жөнінде өсек таратады да, ел әкімдерінің аузын ала отырып, ақыры «шариғат жолы» деп аталған реакцияшыл заң бойынша, ол екеуін түйеге асып өлтіреді. Құнанбай бойына біткен табиғи қасиеттердің бәрін еңбекші халықты қанау үшін, феодалдық салтты нығайта беру үшін пайдаланады. Қодарды өлтіргенде, ол әуелі түйеге асқызып, оның артынан құз басынан құлатып, өлі денеге қырық рудың ру басыларына қырық тас атқызады. Сөйтіп ізінен қан сорғалаған қылмысын Құнанбай жалғыз көтермей, көпке бөліп жібереді. Сол қырық тас атқан ру басшыларының бәрі де Қодарды өлтірушілер болып табылатынын олардың өздері де кейін барып біледі. Құнанбайдың қулығы бұл қанды уақиға туралы елдің атқамінерлер әкімдердің үнін осылайша алдын ала өшіріп қояды...» [11].

Қазіргі жаңаша ойлау кезеңі – егемендіктің алғашқы он жылдығында «Абай жолы» эпопеясындағы Құнанбай мен Абай образы туралы ой-пікірлер көп айтылып, М.Мырзахметұлы, М.Бейсенбаев, З.Ахметов, С.Қирабаев, Т.Жұртбаев, Р.Мұсабаев және т.б. сияқты сыншы, жазушы, әдебиетшілердің зерттеулерінде Құнанбай мен Абайдың тарихи тұлғалары ескішілдік шырмауы мен таптық идеологиялық көзқарастан арылтып, жаңа

заманның жаршысы ретінде көрсетіп, тарихи тұлғаларды ұлттық таным тұрғысынан тыңнан сомдады.

Абайдың бұрынғы қазақ елінің әлеуметтік жағдайындағы тарихи тұлғасын сөз еткенде, Абайдың туған айналасын, өмір ұясының кімдер екенін елестетпей жаңаның бетін ашу күрделі құбылыс. Тып-тыныш жатқан көшпелі ел өзінің өнегелі өмірінде сан алуан шабуылдарға түсті. Солардың ішіндегі ең сойқан шабуыл 1720 жылдардағы жоңғар қалмақтарының шапқыны еді. Бұл шабуылдың нәтижесінде қазақ халқының өмірі астан-кестен болып, талан-таражға түсті. Халық азып-тозып, аттылы жаяу қалып, ата қоныстарынан ауып, Батысқа қарай басты. Бұл ғасырлар бойы елді күңіrentкен қасіретті оқиға болды. Елін, жерін, малын қалмақтар шауып алғаннан кейін, бұрын Қазақстанның Шығысын жайлаған шапқыншылыққа түскен көп елдер Алатау, Әулие Ата, Түркістанға тұрақтады. Одан Қаратауға, Сырдария бойына ойысты. Қалмақтан қашып, пана табам дегенде Хоқан хандығы да талап шыдатпаған соң, ол жерде тұрақтай алмаған ел Батысқа қарай жаудан алыс, кең қоныс, өнегелі өмір іздеп тағы да дүркірей көшті. Сол ауған көп елдің бірі – Абайдың шыққан тегі Тобықты елі еді. Олар Сыр өзені бойында біраз жылдар қоныстанып, одан Ырғыз, Торғай, Кеңгір өзені маңына көшіп келеді. Бұл жерде де біраз жыл қыстайды. 1780 жылдары Тобықты елі көш түзеп Қарқаралы, Шыңғыс тауларына жетеді. Ұзақ жылдар бойы ауып жүрген ел жол-жөнекей малдан да, тірідей жаннан да айырылады. Шыңғыс тауына Тобықты елін бастап келген Ырғызбай батыр болатын. Бұл кісі Абайдың үшінші бабасы. Ырғызбайдан кейінгі Абайдың атасы Өскенбай, ал туған әкесі Құнанбай берісі Тобықты, арысы бүкіл Орта жүзді билеген тарихи тұлғалар еді.

Абайдың арғы бабалары мен аталарынан тараған ұрпақтарын анықтап айқындасақ, шежіре бойынша Әйтек Кішікұлының бәйбішесінен Олжай туады. Олжайдың – Айдос, Қайдос, Жандос (Жігітек) деген үш баласы болады. Айдостың Айпара деген әйелі Ырғызбай, Көтібақ, Топай, Торғай деген төрт ұл туады. Ырғызбайдың (Ырғызбай кезінде батыр әрі балуан адам болған – Е.К.) Ермек деген әйелінен Өсер, Мырзатай, Жортар, Өскенбай деген балалары болған. Өскенбай Ырғызбайұлы (1778–1850=72 жыл жасаған) жастайынан зерек, есті болып өседі. Ескіше хат та таныған. Ырғызбай би жастай өлген соң, Кеңгірбайды (қазіргі Жезқазған маңындағы Кеңгір өзенінің бойында дүниеге келгендіктен, атын Кеңгірбай деп қойыпты – Ж.К.) би сайлайды. Кеңгірбай би батасын беріп Өскенбайды би қояды. Ел Өскенбайды өте әділ болған деседі. Ырғызбай би Найман ішіндегі Матайдың Қойгел руының Бектемір Теңізбайұлы деген баймен құда болып ұлы Өскенбайға Зерені әперген. Зеренің шын аты Тоқбала. Өскенбайдың Зереден туған бірінші баласы Құтты Мұхамбетке Найманнан тарайтын Терістаңбалы руының атақты Ағанас бидің Әйбөбек деген қызына құда болып, қалың малын төлеп қойған... Құтты Мұхамбет жас кезінде қайтыс болған соң, жесірін інісі Құнанбай алған (Тобықтыға келін боп түскен соң, ел Әйбөбекті Күңке деп атап кеткен – Е.К.) Күңке Құнанбайдың бірінші әйелі. Күңке Құдайберді деген бір-ақ ұл туған (Құдайбердіден – Шәкәрім, Шәкәрімнен – Ахат – Ж.К.). Екінші әйелі Ұлжаннан: Тәңірберді (Тәкежан), Ибраһим (Абай), Ысқақ, Оспан; Үшінші әйелі Айғыздан: Халиолла, Смағұл, Кәмшәт (қыз); Төртінші әйеліне Құнанбай жасы егде тартып, қартайған кезде өте сұлу Нұрғаным Бердіқожақызына үйленген. Нұрғаным бала тумаған соң, Абайдың баласы Ақылбайды бауырына салып тәрбиелеген. Құнанбай қайтыс болған соң, Абай Ақылбайды үйлендіріп, еншісін беріп бөлек шығарған. Шешесі Нұрғанымды өз қолына алған. Нұрғаным 1911 жылы қайтыс болған...

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тарихи тұлғалар халық өмірінің жарты ғасырлық тарихи тағдырын сомдап, өмір ағымымен елдің салт-дәстүрін, наным-сенімдерін, ұлттық болмысын, заманның көріністерін, табиғаттың түрлі құбылыстарын, адам тағдырымен қилы оқиғалардың шеберлікпен шендесуін айқын танытты және солардың ортасында Шыңғыс тауындай дараланып көрінетін әкелі-балалы Құнанбай мен Абай тұрды.

М.Әуезов жазушылық қиялының кеңдігімен кейіпкерлерін бейнелеу үшін олардың өмір сүрген дәуірін тарихи деректермен реализм әдісінде жазып, өнегелі ел өмірінің ұлттық болмысын, заманның көріністерін қоса суреттеді. 500-ден астам адамның мінез-құлқын жасап, тарихи тұлғалардың бойына қазақ халқының ұлттық қасиеттерін молынан сыйғызып, қазақ елін әлем әдебиетіне танытқан М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Белинский В.Г. Избранные статьи. – М., Детская литература. 1986.
2. Тимофеев Л.И. Словарь литературоведческих терминов. – М., 1974. – С. 56.
3. Тимофеев Л.И. Словарь литературоведческих терминов. – М., 1974. – С. 56.
4. Әуезов М. Қараш-Қараш. – Алматы. 1960. 3, 8-бет.
5. Әуезов М. Абай жолы. Бірінші кітап. Абай. – Алматы. 1990, 28-30 бет.
6. Шәкәрім. Қолжазбалары. Семей мұражайы.
7. Ауэзов М. Как я работал над романом «Путь Абая». – М., 1959. «Вопросы литературы», №6.
8. Әуезов М. Абай жолы. Бірінші кітап. Абай. – Алматы. 1990, 26-27 бет.
9. Әуезов М. Абай жолы. Бірінші кітап. Абай. – Алматы. 1990. 23-24 бет.
10. Шәкәрім. Қолжазбалары. Семей мұражайы.
11. Базарбаев М., Сахариев Б., Қирабаев С., Нұрқатов А. Қазақ совет әдебиеті. Орта мектептің 10-классына арналған оқулық. 1967 ж.

МӘДЕНИЕТТАНУ САЛАСЫНДАҒЫ ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖҮЙЕСІ

Күзембаева Светлана Елемесқызы

философия ғылымдарының магистры, аға оқытушы,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Аңдатпа

Мақалада мәдениет ғылымының басты мәселесі болып табылатын адамның жаңа дүниені игеріп, рухани жетілуінде санасының дамуымен өмірге келген ою-өрнектегі бояу түстерінің бірнеше түрлері бүгінде қолөнерімізде қолданыс тауып отырғаны баяндалған. Халық шеберлері кілем тоқуда бояу түстерін шеберлікпен қолдануда философиялық ойларымен дүниенің сыртқы бейнесін кейіптеуші ретінде жасағандығы жайындағы ой-пікірлер тұжырымдалған. Қазақтың ою-өрнегіндегі халықтың дүниетанымдық түсінігін меңгеру, қолөнеріндегі ою-өрнектердің құрылымдық жүйесін зерттеу қазіргі философия ғылымының болмыс, даму, диалектика, таным, қоғам, мәдениет салаларымен айқындалатын рухани бастау екеніне ғылыми-зерттеу тұрғысынан баға берілген.

Аннотация

В статье формулируются что сегодня в наших ремеслах находят применение несколько видов красок в орнаменте, воплощенных в жизнь с развитием сознания человека в его духовном совершенстве, освоении нового мира. В умелом использовании красок в Ковровом ткачестве народными мастерами философскими соображениями были сформулированы мысли о том, что мир как воплощение внешнего облика. Дана научно-исследовательская оценка того, что овладение мировоззренческим пониманием народа в казахском орнаменте, изучение структурной системы орнаментов в ремесле-это духовное начало современной философской науки, определяемое сферами бытия, развития, диалектики, познания, общества, культуры.

Annotation

The article describes that several types of paint colors in ornaments that came to life with the development of consciousness in the development of the new world and spiritual improvement of a person, which is the main problem of madiniyet science, are now used in our craft. The idea was formulated that folk craftsmen, skillfully using paint colors in carpet weaving, created a philosophical idea as an impersonator of the external picture of the world. Mastering the worldview of the people in the Kazakh ornament, the study of the structural system of ornaments in the craft is assessed from the point of view of research that modern philosophical science is a spiritual beginning, determined by the spheres of existence, development, dialectics, cognition, society, culture.

Негізгі сөздер: Мәдениет, ою-өрнек, болмыс, даму, диалектика, таным, қоғам, мәдениет.

Ключевые слова: бытие, развитие, диалектика, познание, общество, культура.

Key words: existence, development, dialectics, cognition, society, culture.

Мәдениеттану ғылымының таным саласында негізгі мәселе болып табылатын адамның жаңа әрі тың дүниені игеріп, рухани жетілуінде санасының дамуымен өмірге келген ою-өрнектегі бояу түстерінің бірнеше түрлері бүгінде қолөнерімізде кеңінен қолданыс тауып келеді. Халық шеберлері кілем тоқуда бояу түстерін шеберлікпен қолдануда рухани-мәдени ойларымен тылсым дүниенің сыртқы бейнесін кейіптеуші ретінде жасаған. Қазақтың ою-өрнегіндегі халықтың дүниетанымдық түсінігін меңгеру, қолөнеріндегі ою-өрнектердің құрылымдық жүйесін зерттеу қазіргі мәдениеттану ғылымының этика, эстетика және философия ғылымының болмыс, даму, диалектика, таным, қоғам, мәдениет салаларымен айқындалатын рухани бастауы болып табылады. Ұлттық ою-өрнек элементтерімен қазақ мәдениетінің өрістеуінен айқын көрінеді. Халықтың мәдениет тарихында шеберлер жасаған ұлттық ою өнерінің шын мәніндегі тарихы, жасалу жолдары мен классификациясы мәдениетінен анық көрініс тапқан. Өнер шеберлері жасаған ою-өрнектердің барлық түрлері халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі бұйымдарда көрініс тауып, сәндік-қолданбалы өнері түркі халықтарының рухани мәдениетімен сабақтасып жатқаны анық.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде ұлттық ою-өрнектердің қолданылу аясына кең мағынада тереңдеп мән беріп, қазақ ою-өрнектерінің зооморфтық, өсімдіктік, космогониялық, геометриялық түрлерінің қайта түрленіп, толығып, жаңғыруында ерекше серпіліс байқалады.

Қазақ қолөнерінің тынысын кеңейткен ою-өрнек түрлері халықтың мәдени мұрасын ұлғайтып, бұрын қазақ халқының қолөнерінің қалыптасып, дамуында сан ғасырдың шежіресіне айналған қолөнердің бірі – ою-өрнек түрлерінің мәдени-рухани сипаты мәдениеттің өркендеуіне зор үлес қосты. Ою-өрнек өнерінің қалыптасу кезеңдері мен дамуы ұлттық өнеріміздің ең ежелгі, әрі кең таралған көне саласы. Сондықтан ою-өрнек қазақ халқының мәдени дамуының шежіресі, эстетикалық мәні зор өнер. Бүгінде қазақ халқының 230-ға жуық ою-өрнегінің атаулары бар. Бірақ бір кемшін түсіп отырғаны – ою-өрнек түрлерінің, оның тұрақты көріністері мен қолданылу аясының (пішіні, мазмұны, бояу түсі) орындалатын қолөнер түрімен бірге емес, жеке-дара алып қарастырылуы көрнекі өнерге айналар еді.

Ою-өрнек өнері халықтың дүниетанымдық түсінігімен сабақтастығы жайында М.С.Каган: «философияның дүниетанымдық мәні мәдениет формаларын кең кеңістіктік және уақыттық ауқымда салыстыра қарастырған жағдайда жақсырақ ашылады» - деп ой қорытады» [3, 6-10 б].

Қазақтың тұрмыс-тіршілігі малмен байланысты болғандықтан, осыған сәйкес көптеген ою-өрнектердің түрлері қолөнерінде көрініс тапқан. Осыған байланысты қазақ халқындағы «Қошқар мүйіз» ою-өрнегінің генезисі жайлы Қ.Ақышев: «Осы ою-өрнек Андронов мәдениеті ескерткіштерінде жиі кездеседі және бүгінде қазіргі қазақтар мен андроновтық тайпалар арасын 3000 жылдан астам уақыт шымылдығы бөліп тұр» – деген болатын [8, 213 б].

Қазіргі мәдени ескерткіштердің қасиеттісі болып табылатын Айша бибі күмбездінде геометриялық ою-өрнектер нәзік ырғақпен көрініс тапқан. Ахмет Ясауи кесенесінде жергілікті халық оюдың жекелеген тармақтарына үш түр, төрт түр, бес түр, алты түр т.б. қосып, әрі қарай өрбітіп, философиялық мәні терең күрделі өсімдік тектес, космологиялық оюларды өмірге әкелді. Мұндай ою-өрнек өнерінің қазақ жерінде VIII-IX ғасырларда өмір сүрген қарлұқ, қимақ, қыпшақ тайпаларының қолөнерінен жеткендігін ғалым-зерттеуші Әлкей Марғұланның «Ежелгі жыр, аңыздар» зерттеу еңбегінен көреміз.

«Ғасырлар бойы сахарада айтылып келген ертегі-жырды, аңызды, әңгімені ең алғаш шығарып таратқан көшпенді түрік тілдес елдер. Олардың ішінде жұртшылық жүрегінен белгілі орын алып, тарихта көрнекті із қалдырғандар үйсін мен қаңлылар, қырғыздар мен ұйғырлар, одан бергі оғыз бен қыпшақтар, қарлық, керей, наймандар еді. Сондықтан, ескі рулар жасаған мәдениет бұйымының іздері де, оның ішінде халық жыры, эпос, ою-өрнек,

сәулет өнері, жұртшылық салты, елдік заңы, барлық рухани тіршілігі сахараны үздіксіз қоныс еткен, олардың түбегейлі мұрагері қазақ елінің тұрмысында анығырақ сақталды» [9, 352 б].

Халық тұрмыс-тіршілігіндегі ою-өрнек өнерінің салт-дәстүрмен байланысты киелі қасиеті бүгінде өз құндылығын жоғалтқан жоқ. Дәстүрлі наным-сенімдерге байланысты құбылыс пен заттардың (күн, ай, от, су, тау) пірлерін кие тұтып, осыған сәйкес орын алған дүниетанымдық түсінік ою-өрнек белгілерінде көрініс тауып отырды.

Қазақ ою-өрнектерінің қалыптасуы, дамуы, классификациясы және қолданылуы, жасалу техникасы туралы зерттеу жасаған зерттеуші С.Қасиманов «Қазақ халқының қолөнері» атты еңбегінде халық өмірінің тұрмыс-тіршілігінде қолданылып келген ою-өрнек элементтерінің 200-ден астам атауларын анықтаған.

Қазақтың қол өнеріндегі ою-өрнектің мәні мен мағынасы жайында және қолданылатын жерлерін С.Қасиманов ғылыми пікірімен былай тұжырымдайды: «Ою деген сөзбен өрнек деген сөздің мағынасы бір. Ою деген сөздің ұғымында бір нәрсені ойып, кесіп алып жасау, бір нәрсенің бетіне ойып, бедер түсіру деген мағына жатады... Ал өрнек дегеніміз – әр түрлі ою, бедер, бейнелік, күйдіріп, жалатып, бояп, бастырып, қалыптап істеген көркемдік түрлердің, әшекейлердің ортақ атауы іспеттес. Сондықтан көбінесе ою-өрнек деп қосарланып айтыла береді» [10, 15 б].

Қазақтағы ою-өрнек өнері VIII-IX ғасырда қазақ жерінде өмір сүрген қарлұқ, қимақ, қыпшақ тайпаларының қолөнерінде жиі қолданған. Бұл жайлы ғұлама зерттеуші Әлкей Марғұлан еңбегінде: «қазақтың ою-өрнегі XVIII-XIX ғасырларда ұлттық дәстүрде өркендеді», – деп ой айтқан. Шынында, Қазан төңкерісінен кейін ою-өрнек өнері жаңа түр, жаңа мазмұнға ие болды. Олай дейтініміз, Көне ескерткіштердің құнды мұрасы болып табылған Айша бибі күмбезінде геометриялық ырғақтар ерекше орын алған. Ал Түркістандағы Ахмет Ясауи кесенесінде сол жерде өмір сүрген халықтың тұрмыс-тіршілігінде жиі қолданып келген ою-өрнектің бірнеше түрі басым орын алған.

Қазақ халқы кеңістікпен үйлесімді өмір сүрумен бірге оны тануға, табиғат заңдылықтарын ұғуға тырысқан. Осы дүниетанымы дәстүрлі қолөнерінде ою-өрнектер түрлерінен өз сипатын тапты.

Бүгінгі таңда қазақтың қолөнеріне қатысты ою-өрнек ұғымына көптеген анықтамалар берілген. Мәселен, «латынның «ornament» - әсемдеу, сәндеу деген сөзінен шыққан үйлесімділікпен бір қалыпқа түскен элементтерден тұратын нақыштар; әр түрлі заттарды (құрал-сайман, қару-жарақ, киім т.б.) архитектуралық құрылыстарды сәндеу үшін қолданылады» [11, 62 б].

«...это многоцветное украшение какой-либо вещи элементами стилизованного образа посредством криволинейных и геометрических фигур, создаваемых по той или иной системе закономерности (симметрии, ритма и т.д.) в сочетании представляющих определенный орнаментальный стиль или же синтез разных стилей». Бірнеше заңдылы жүйесінің негізінде белгілі бір ою-өрнектердің стилін немесе әр түрлі стилдің қосындысын көрсете алатын, қандай да бір бұйымға ирек сызықты және геометриялық фигуралардың көмегімен стилдік қалыпқа түскен элементтердің бейнесінен тұратын алуан түрлі әшекей» [12, 212 б].

Ендеше өрнек дегеніміз – бір элементтің ырғақтылығын жазықтық бетте қайталануы. Ою-өрнек бұйымдарды әсемдеу, сәндеумен бірге геометриялық және бейнелеу элементтері жүйелі ырғақпен қайталанып отыратын, әрі үйлесімділікке құрылған өрнек – нақыштар болып табылады. Бүгінгі таңда қазақтың ұлттық ою-өрнек өнері халқымыздың мәдени мұрасы болып табылады. Ою-өрнек өнерінің құрылымдық жүйесі бай мазмұнға ие болуы халық ою-өрнек өнерінің түп тамырының тереңде жатқанын көрсетеді.

Өнертанушы ғалым С.Қасиманов қазақ халқындағы ою-өрнектердің құрылымдық жүйесін мағынасына қарай сегіз топқа бөліп қараған:

- «1) Ай, күн, жұлдыздарға - көк әлеміне байланысты ою-өрнектер.
- 2) Малға, малдың денесіне, ізіне байланыстылары.
- 3) Аңға, аңның денесіне, ізіне байланысты өрнектер.
- 4) Құрт-құмырсқаларға байланысты өрнектер.

- 5) Құстарға байланысты өрнектер.
- 6) Жер, су, өсімдік, гүл, жапырақ, бұтақ бейнелі өрнектер.
- 7) Қару-құралдарға байланысты өрнектер.
- 8) Геометриялық тектес өрнектер» [13, 12 б].

Қазіргі ою-өрнектерді композициялық құрылымдық жүйесін дәстүрлі түрде төртке бөліп қарастырамыз:

1. Зооморфты (жан-жануарлардың, аң-құс, малға, малдың дене мүшелері мен іздеріне байланысты және аңның айрықша көзге түсетін мүшелеріне және ізіне қатысты ою-өрнектер мүйіз, қошқар мүйіз, аймүйіз, сыңар мүйіз).

2. Өсімдік пішіндес (гүл, бес гүл, бес жапырақ, жауқазын, райхан, жапырақ, үш жапырақ, өсімдіктер гүлі, жапырағы, сабағы);

3. Геометриялық (бұрыш, бес бұрыш, сызық, ирек, шеңбер, шаршы, ромбы, үшбұрыш, итқұйрық);

4. Космогониялық өрнек – аспан әлеміндегі ай, күн, жұлдыз бүкіл кеңістік бейнелерін сипаттап тұспалдаудан шыққан ою-өрнектер (тұйық ою, шимай, бітпес, ай, айшық, жұлдыз, жұлдызша, дөңгелек, ирек, шимай, торкөз).

Бұл ою-өрнектерді төртке бөлген шартты ажыратулар. Қазақ қолөнеріндегі итқұйрық өрнегінің пішіні қолдану аясына байланысты зооморфтық немесе геометриялық, космогониялық өрнектерге жақын келетіні ақиқат. Олардың халық тұрмыс-тіршілігінде пайдалану ауқымы оюдың тармақтарынан әрі қарай өрбіп, күрделі оюлармен үндесіп отырғаны қолөнерде кең көрініс тапқан.

Космогониялық оюлардың ішіндегі ең күрделісі «тұйық» өрнегі. Бұл оюы сырттай пішіні тасбақаға ұқсас болғанмен, халық қолөнерінде «тасбақа оюы» деп атаған. «Тасбақа» оюынан бастау алған көне ою-өрнек үлгілерінің қатарында тұмар ою, қошқар мүйіз, гүл ою, су ою, тау оюлары да қазақ қолөнерінде жаңару жүйесімен, күнделікті тұрмыс-тіршілігімізде қолдану аясымен қазақ халқының қолөнерімен бірге жасасып келеді.

Күнге байланысты ою-өрнек қазақ киімдері мен зергерлік бұйымдарында өрнектелген. Күн көзді өрнектер жүзіктерге түсірілген. Күн көз, шеңбер, дөңгелек, шимай өрнектер дүниенің құрылымын білдірумен бірге, ежелгі дүниетанымдық түсінікпен мәңгілік қозғалыстағы табиғи құбылыстарды байқатады. Мысалы, аспан әлеміндегі күн, ай, жұлдыздардың қозғалысы мен күн мен түннің, жыл мезгілдерінің алмасып отыруы өрнектердің орналасу тәртібінен көрінсе, бояу түстерінің алмасып орналасуы ырғақтан байқалады.

Қазақ ою-өрнегінің негізгі композициялық құрылымын айқындайтын мәңгілік қарама-қайшылықтың белгісі ретінде күн мен түн, жарық пен қараңғы, суық пен ыстық секілді аса маңызды элементтері халықтың қолөнерінде жиі қолданылып келеді. Мұнымен бірге крест секілді өрнектерді тас дәуірінің мұрасы деп білеміз. Себебі, зергерлік бұйымдар мен ыдыстардан көрініс тапқан бұл өрнек ежелден күн нұрының, бақыт жолының рәмізді өрнегі болған. Бұл өрнек көшпенділер өнерімен, ежелгі өнерімен байланысты. Космогониялық өрнектердің ішінде мәңгілік өмір мен қозғалыстың белгісі.

Қазақ ою-өрнектерінің жиі қолданатын 200-ден астам түрі бар. Олар: «ай, айбалта, айбас, аймүйіз, алақан, ашатұйяқ, ырғақ, ілмек т.б.» [14, 32 б].

Қолөнердегі ою-өрнектің осы түрлері сақина, сырға, білезік әшекей заттарында жиі ұшырасады. Мәдени мұраларымыз болып табылатын зооморфтық пен көкөніс өрнектері (сыңар мүйіз, құсмойын, түлкі бас, арқар мүйіз, т.б.) сәулет өнерінде көп кездеседі.

Өнердегі халықтың философиялық ой-толғамын ою-өрнектерді құру заңдылығына байланысты оны үш түрге бөліп қарастырамыз:

1. Жиекті ою-өрнектер (жиектеу, жолақты, т.б.)
2. Табақша (айнала қоршау ішіндегі өрнектер)
3. Торлы ою-өрнектер (заттың бетін тұтас толық өрнекпен безендіру).
4. Қиял-ғажайып өрнектер (аспан әлемінің белгісі).

Ою-өрнек тұрмыста бір бұйымның бетін әшекейлеу үшін қолданылатын нақыш болып табылады. Негізінен бедерлеу, қашау, құрау сияқты әрекеттермен жасалады. Әрбір өрнек бір бөлшектен жасалып, одан кейін басқа тармақшалармен жалғасын тауып, құралады. Қазақ халқында кең тараған мүйіз ою-өрнектері мүйіз бейнесінде жасалып, өзіне байланысты өз атаулары берілген. Атап айтқанда, қошқар мүйіз, арқар мүйіз, бұғы мүйіз, қырық мүйіз, қос мүйіз, сыңар мүйіз, төрт құлақ, түйе табан, сыңар өкше, қос алқа, құс қанаты, қаз табан, т.б. элементтерінен ою-өрнек композициясы жасалады. Қошқар мүйіз молшылықтың, берекенің белгісі ретінде өрнектелген.

Қазақ ою-өрнегін белгілі бір жүйеге келтіруде этнограф, өнертанушы Садық Қасиимов пен ғалым Тілеутай Бәсеновтің ою-өрнек жайында дәйекті деректер дәлелдеп, ою-өрнекті бір жүйеге келтіріп, төмендегідей топтарға бөліп қарастырды.

1. Өсімдік типтес ою-өрнек («жапырақ», «үш жапырақ», «шиыршық», «ағаш»);

2. Зооморфтық ою-өрнек (жануарлардың табиғи және мифтік бейнелері) «арқар», «қошқармүйіз», «қосмүйіз», «сынық мүйіз», «қырықмүйіз», «өркеш», «табан», «ботамойын», «құсқанаты», «құсмұрын», «итқұйрық», «құс қанат».

3. Космогониялық өрнек («дөңгелек», «ирек», «шимай», «торкөз») т.б. ою-өрнектері қолөнерімізде қолданып келеді.

Космогониялық оюларға тән күн, айшық, жұлдыз, төртқұлақ тектес элементтер көкке табынушылық қасиет ретінде ұлы тәңір, қорғаушы деп түсінген. Қазақ халқының билері мен ел басқарушы адамдарының киімдеріне космогониялық оюлар түсірілетін болған.

Образдар арқылы берілген қазақ ою-өрнегінің мазмұны халықтың мал шаруашылығы мен жер-су, көшіп-қону көріністеріне байланысты туындаған. Халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде ұшырасатын әр түрлі заттардың сыртқы бейнесі ою-өрнек өнеріне арқау болған. Шеберлер ою-өрнек өнерін өркендетуде оюға ат беріп, оны тұрмыс-тіршілігінде кеңінен пайдаланған. Қазіргі біздің мәдени мұрамыз болып табылатын ою-өрнек өнерінің ең басты мәнері, ең көп тараған түрі мүйіз тектес оюлар.

Философ ғалымдарымыздың зерттеуінде мүйіз оюы ежелгі өрнек түрі болып табылады. Сондықтан бұл мүйіз оюында қазақ халқының мал шаруашылығы мен көшпелі өмір салты бейнеленгенін айтады. Арқар бейнесіндегі өрнек бас киімдерге өрнектелген. Халық шеберлері мүйіз тектес ою-өрнектерді зергерлік, кесте тігу сияқты нәзік істерде және кілем, терме алаша, текемет, сырмақ, киім-кешектерде сан қилы мәнерлермен құбылта жиі пайдаланылған. Мүйіз өрнегінің бір бөлігін екінші, үшінші бөліктерімен біріктіріп мазмұнды композиция жасаған. Қазақтың мал шаруашылығына байланысты туындаған мүйіз ою-өрнектері қойдың, арқардың, ешкінің, сиырдың, бұланнның, бұғының, еліктің мүйіздерін бейнелеуден қалыптасқан. Ою-өрнектің кесеге салынатын түрі дәлдікпен, композициямен жарасым тапқан. Композиция – латынның ою-өрнекті бір заттың бетіне реттеп орналастыру сөзінен алынған. Шеберлер халық өмірінің тұрмыс-тіршілігіне байланысты бұйымдарындағы ою-өрнектерді тақырыптық мағынасына орай композициясын орынды қолданып, ою-өрнектің мәдениеттанушылық мәнін тереңнен талғап алған.

Ұзақ ғасырлар мен жылдар бойы қазақтың ою-өрнегінің жетілуі, дамуы, қалыптасуы, өзгеруі мен толығуы халықтың ой-өрісінің өсуіне, көркем өнерінің өркендеуіне байланысты болды. Қазақ елі төл ою-өрнегіне жаңа буын қосып, көркейтуі ою-өрнектерінің эстетикалық мән-мағынасын аса биіктерге жеткізді. Әрбір ою-өрнектердің генесисі туралы философиялық, мәдениеттанушылық ғылыми-ізденіс жұмыстары да жүргізіліп, көптеген ғылыми еңбектер жазылса да, бүгінгі таңда әрбір ою-өрнектегі ең қарапайым біркелкі элементтердің (нүктелер, шеңберлер, толқындар, т.б.) жай қайталануындағы ырғақтың атқаратын қызметі мен сыры туралы көп айтылмай келеді. Ырғақ - ою-өрнектердің өз арасындағы байланыстың негізі. Ғылыми тұрғыда ырғақ туралы ойымызды нақтылап, тұжырымдасақ, ырғақ, іште бар игіліктің реттелуі. Ырғақ әрбір кілем, ағаш бұйымдары, зергерлік, т.б. қолөнерінде жарастық тауып, үйлесімді келіп, оған ерекше түр беріп, оның ажарын ашатын қазақтың сәнді ою-өрнектері болып табылады.

Қазақтың қол өнеріндегі ою-өрнектің сансыз түрлілігі бірнеше ғасырлардан мұра болып бізге жеткен асыл қазынамыз. Ежелден қазақ елі тұтас бейнені бөлшекке бөліп қарағаны мәдениеті мен ғылымынан белгілі болса, уақыт пен кезеңдер өте келе бөлшек енді тұтастың қызметін атқарғанын қазақтың асыл мұрасы - ою-өрнек көркем өнерінен көреміз.

Қазақ елінің қол өнеріндегі ою-өрнектің сансыз түрлілігі бірнеше ғасырлардан ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып, қол өнер шеберлері тұтас бейнені бөлшекке бөліп, табиғаттың тылсым сырларын бөлшек арқылы бейнелейді.

Ғылыми тұрғыда ою-өрнек туралы ойымызды нақтылап, Ә.Малаевтың ғылыми пікірімен тұжырымдасак: «қазақ елі өз төл ою-өрнегінде ...қасқырдың орнына - аяғын (қасқыр табан), қошқардың орнына - мүйізі (қошқар мүйіз), түйенің орнына - өркеші (өркеш), құстың орнына - тұмсығы (құс тұмсық), тышқанның орнына - ізі (тышқанның ізін) бейнелейтін болды - деген пікір айтты» [15, 3 б].

Ою деген сөзбен өрнек деген сөздің мағынасы бір болғанымен, көркем өнерде қолданылу аясы мен атқаратын қызметі әр қандай екенін ескеру қажет. Ою - сырмақ, текемет, түскиіз, аяққап, төсекқап, т.б үй жиһаздарына байланысты қарастырлыса, кейде сырмақ, аяққап, кесеқап, төсекқап сияқты бұйымдарға әр түсті жіптерден таспалап өрнек тігеді. Ал өрнек - бұйымдардың бетіне бөлек басылады. Мысалы: текемет басқанда оның бетіне басқа түсті жүннен өрнек салынады.

Қазақтың қол өнеріндегі ою-өрнектің мәні мен мағынасы жайында және қолданылатын жерлері мен атқаратын қызметтерін зерттеуші С.Қасиманов төмендегі ғылыми пікірімен тұжырымдайды: «Ою деген сөзбен өрнек деген сөздің мағынасы бір. Ою деген сөздің ұғымында бір нәрсені ойып, кесіп алып жасау, бір нәрсенің бетіне ойып, бедер түсіру деген мағына жатады... Ал өрнек дегеніміз әр түрлі ою, бедер, бейненің, күйдіріп, жалатып, бояп, бастырып, қалыптап істеген көркемдік түрлердің, әшекейлердің ортақ атауы іспеттес. Сондықтан көбінесе ою-өрнек деп қосарланып айтыла береді» [16, 15 б].

Халық шеберлерінің қолынан шыққан нәзік те ерекше ою-өрнектердің бір-бірімен үйлесімділігі, сәйкестілігі кеңістік пен уақыт ырғағын, қоршаған орта сипатын, табиғат көріністерін көркем қол өнерінде шынайы суреттелген.

Ғасырлардан ғасырларға жеткен қазақтың көркем өнерінің көне түрі — ою-өрнек өнері атадан балаға, анадан қызына, ұрпақтан-ұрпаққа үлгілі өнер болып, кеңістік пен уақыт ырғағының төрт түрін сипаттаған өсімдік тектес, космологиялық, зооморфтық, геометриялық қазақ ою-өрнектерінің мазмұны мен мағынасындағы эстетикалық талғамдардың алары орны зор.

Қазақ халқының ою жасау, өрнек салу өнерінің дамуы жайында Ә.Марғұлан, Ш.Уәлиханов, Т.Бәсенов, Х.Арғынбаев, С.Қасиманов, М.Мұханов, Ө.Жәнібеков, Х.Арғынбаев, Қ.Әмірқазин, С.Мұқанов, Ә.Масанов т.б. ғалымдар еңбектерімен саралап қарастырдық. Ою-өрнектің ұлттық сипаты жайында ғалымдар ғылыми ізденіс еңбектерімен қазақтың ою-өрнегінің көшпелі тайпалар өнерімен салыстыра зерттеп, Орта Азияның көне мәдениетімен генетикалық байланысы барын атап көрсетіп, құнды пікірлер айтты.

Дегенмен көп ғалым-зерттеушілер өз еңбектерінде ұлттық сипаты мол қазақтың ою-өрнек өнерінің методологиялық мәселелерін ғылыми тұрғыдан дұрыс бағалап, келелі пікірлер айтса, ал өркениетті елдердің зерттеуші-ғалымдарының бір тобы қазақтың қол өнеріндегі ою-өрнектердің ұлттық ерекшеліктерін мүлдем жоққа шығарғандар да болды. Айғақты дәлел ретінде айтар болсақ, Е.Р.Шнейдер: «қазақтың ұлттық қол өнеріндегі ою-өрнектің өзіндік сипаты жоқ, ол көрші елдердің оның ішінде араб мәдениетінің бір үлгісі ретінде келген» деген жансақ пікір қорытады.

Қазақтың ою-өрнек өнерін зерттеуші ғалымдар өз еңбектерінде ұлттық сипаты мол қазақтың ою-өрнек өнерінің методологиялық мәселелері ғылыми тұрғыдан дұрыс бағаланып, дұрыс шешілмеді. Атап айтқанда, қазақтың қол өнері мен ою-өрнектің текемет, қалы кілем, сырмақ сияқты әшекей бұйымдарындағы орналасу ерекшеліктерін тұңғыш зерттеушілердің бірі С.М.Дудин: «қазақ қол өнерінің туындылары көптеп шығуына байланысты оның кейбір түрлері уақыт өте келе өшіп, мүлдем жоғалды» - деген жансақ пікір айтты» [17, 1-10 б].

Қазақ елінің ұлы болып туылмаған, өмірін қазақ елінің бары мен болашағына арнамаған шетел ғалымдарының мұндай жансақ пікірлерімен келісуге ешқандай негіз жоқ. Қазақтың ұлттық қазынасынан ешқандай хабары жоқ, өмірі мен тұрмыс-тіршілігінен бейхабар ғалымдар халық мұрасының мол байлығын нақты да тарихи дерек көздерімен дәлелдеп зерттемегенінен осындай жансақ пікір халық мұрасына өзінің кері әсерін тигізіп отыр.

Негізінен қазақтың ою-өрнегі үлкен, қасиетті мәдениеттің құнды мұрасы. Демек, осы өрелі өнердің әрбір қырымен. әртүрлі нұсқаларымен бірнеше үлгілерімен өзіне тәнті еткен қазақтың ұлттық ою-өрнегінің мынандай түрлерін көреміз: 1.Зоомфтық ою-өрнек. 2.Өсімдік ою-өрнегі. 3.Геометриялық ою-өрнек. 4.Космологиялық ою-өрнек немесе магиялық ою-өрнек /ай, күн, жұлдыз, көк тәңірісінің символдық бейнесі/.

Қазақтың қол өнерінде ежелден келе жатқан ою-өрнек өнерінің ұлттық құндылығын танытатын, оның көркем өнердегі көне түрін аңғартатын да зоомфтық өрнектер. Қазақ халқы әуел баста мал шаруашылығы мен аңшылықпен айналасуының нәтижесінде шыққан. Зоомфтық өрнектер тегінде, «мүйіз өрнектер». Дәлірек айтсақ, қошқардың, сиырдың, бұғының, текенің, арқардың және т.б. үй және дала хайуанаттарының негізгі белгілеріне, ізіне, дене мүшелеріне байланысты шыққан өрнектер.

Қазіргі қазақтың қол өнерінде ең көп тараған ою-өрнектерден – «қошқар мүйіз». Бұл өрнек өзінің әсемдігімен өзіне тартып алатын өте ұсақ түрлері бар. Оны біз көбіне зергерлік бұйымдарда, ағаштарды айшықтаудағы қол өнерінде көп кездеседі. Ал үй жиһаздарының бірі қалы кілемдерде, жүк сандықтарында, жиі қолданады. Негізінен, біз қарастырып отырған «қошқар мүйіз» өрнегі өз ішінде мынандай түрлерге бөлінеді: «қырық мүйіз» /өте көп оюлардан құралады/, «сынық мүйіз», /көбіне көп тік бұрыш жасамай, морт сынып кетеді/, «қосмүйіз» /кейде ырғақ деп те атайды/, «сыңар мүйіз» т.б. ою-өрнектер үлгілері қазақтың қол өнерінен көп мәліметтер береді.

Қазақ халқының қол өнеріндегі ою-өрнек өнері - халық өнерінің ұлттық ерекшелігін айқын танытып, халық шеберлерінің қолынан шыққан, сан ғасырлық тарихы бар өнер туындылары ішінен металдан, сүйектен, ағаштан өрнектеліп жасалған әшекейлі заттар, ұлттық киімдер, кілем-алаша, текемет, зергерлік бұйымдары - халық өнерінің өсіп-өркендеуінің, шеберлік тәсілдерінің, сұлулық жайлы түсінігінің, биік талғамының ұлттық сипатын танытқан асыл мұралар болып табылады. Қазақ халқының ою-өрнек өнері тарихи әр кезеңде барынша өзгерістерге ұшырап, барынша жаңа бедер, жаңа нақышпен көркемделіп отырған. Бұл арада Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі /XIV-XV ғ.ғ./ өсімдік тектес, қиял мен сәнге бай тамаша ою-өрнектерін мысалғам алуға болады. Біз бұл кесенедегі жер, су, гүл, жапырақ, бұтақ және ағаштарға байланысты шыққан өсімдік өрнектеріне қарап, бұл өрнектер /XIV-XV ғ.ғ./ дейін жасалып, халық кәдесіне жаралғанын ұғамыз.

Қазақ қол өнерінде өсімдік өрнектері жан-жануарларға қатысты туған зоомфтық, өскен орта құбылыстарынан мағұмат беретін геометриялық, аспан әлемі мен космос кеңістігінен хабардар ететін космологиялық өрнектермен салыстырғанда, өсімдік өрнегі өте жиі кездеседі., әрі өзгерістерге көп ұшыраған. Қазақтың кілем өнерінде өсімдік өнерінің мына түрлері: «үш жапырақ», «бес жапырақ», «жармагүл», «жауқазын», «жеті гүл» т.б. басқалары жақсы сақталған. Осы ретте өсімдік тектес ою-өрнектер халық шеберлерінің шығармашылық ізденісіне, ой-қиялының сан-тарапқа шарықтауына байланысты мол мүмкіншілік жасады.

Мұнымен бірге ата-бабаларымыз аспанды, ай мен күнді қадір-қасиет тұтуымен қатар Темірқазық, Жеті қарақшы, Үркер, Шолпан сияқты жұлдыздардың ерекшелігіне қарай уақытты, жыл мезгілдерін, ауа райын болжап білген және халықтың өмірлік өнері ою-өрнек өнеріне өзінің айтарлықтай аспан денелері өз әсерін қалдырды. Негізінен, осындай ою-өрнек өнеріндегі «ай», «айшық», «күн», «жұлдыз», «жұлдызша», «құс жолы» және т.б. космологиялық атауларының ою-өрнек өнерінен орын алуы осының айғағы.

Қазақ өнерінде көк тәңірінің сипатын, бойтұмардың бейнесін, аспан әлемінің символын бейнелейтін космологиялық ою-өрнектер сирек кездесетін құбылыс. Халық қол өнерінде ою-өрнектердің осындай элементі - заттың немесе құбылыстың тура өзін, түп нұсқасын бейнелемей, тек оның көшірмелі пішінін, жанама мағынасын береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Советский энциклопедический словарь. М., «Советская энциклопедия». 1985. 1600 с. С.936.
2. Ақышев Қ. Ертедегі ескерткіштер елесі. –Алматы. 2013. -213 б.
3. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. –Алматы. Жазушы, 1985. -368 б. (Б.352).
4. Қасиманов С. Қазақ халқының қол өнері. –Алматы. «Қазақстан», 1969. 15 б.
5. Словарь иностранных слов. Москва. Русский язык, 1980. 624 с.
6. Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. А:1979.
7. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. –Алматы. 1969. -246 б. Б.12.
8. Қасиманов С. Қазақ халқының қол өнері. –Алматы: Қазақстан, 1995. -240 б.
9. Малаев Ә. Киіз туырлықтағы көркем шежіре. «Жұлдыз» журналы, №4, 1995.
10. Қасиманов С. Қазақ халқының қол өнері. –Алматы. «Қазақстан», 1969 ж.
11. Дудин С.М. «Киргизский орнамент» журнал «Восток», 1975. №5. 1-10 с.

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ, ТІЛІ ЖӘНЕ ШЕБЕРЛІГІ

Күзембаев Жамбыл Елемесұлы

филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Педагогикалық институт,
Астана халықаралық университеті

Аңдатпа

Мақалада Міржақып Дулатұлы публицистикасының жазушылық қолтаңбаға, стильдік ерекшелікке, әдіс-тәсілге, көркем-эстетикалық жүйеге бағынған көркемдік сипаты, тіл шеберлігі қарастырылған. Міржақып публицистикасының тілі мен көркемдік сипатының қалыптасуына халық ауыз әдебиеті мол мұрасы мен XV ғасырда ақын-жыраулар қалыптастырған ауыз әдебиетіндегі өзіндік тіл әуезелігі, ақылгөй даналар мен билердің шешендік сөз саптау мәнері әсер еткендігі баяндалған. XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптаса бастаған публицистика жанрымен бірге Шоқан, Ыбырай және Абайдың көркем-эстетикалық мұрасы Міржақыптың ұлтжандылық қасиетін қалыптастырды. Өз ұлты үшін азаттық идеясы таңдап алған басты бағытына айналды. Өзінің өмірлік жолында алдымен Абай мұрасының, одан кейін «тайғақ кешкен тар жол жолдың» қызығы мен қиыншылығын бірге бөліскен Ахмет Байтұрсынұлының әсері үлкен болғандығы деректермен негізделіп, баяндалады. Міржақып Дулатұлы қазақ елінің ұлттық санасын ояту жолында роман жанры мен публицистика жанрының қалыптасуына ықпал жасаған көсемсөздің шебері болғанына баға берілген.

Аннотация

В статье рассмотрен художественный характер публицистики Миржакипа Дулатова, подчиненный писательской подписи, стилистической специфике, методике, художественно-эстетической системе, языковому мастерству. На формирование языка и художественного характера авторской публицистики повлияло богатое наследие народной устной литературы и своеобразие устной литературы, сформировавшееся поэтами-жырауами в XV веке, стиль ораторского мастерства мудрецов. Художественно-эстетическое наследие Чокана, Ибрая и Абая вместе с жанром публицистики, которое начало формироваться во второй половине XIX века, сформировало националистические качества Миржакипа. Для своей нации идея освобождения стал главным направлением, которое он выбрал. Обосновывается тот факт, что своем жизненном пути большое влияние оказало сначала наследие Абая, а затем Ахмет Байтұрсынұлы, который разделил вместе волнение и невзгоды «скользкой узкой дороги». Миржакипа Дулатов был мастером лидерства, способствовавшего формированию жанра романа и публицистики на пути пробуждения казахского народа.

Annotation

The article examines the artistic nature of Mirzhakip Dulatov's journalism, subordinated to the writer's signature, stylistic specifics, methodology, artistic and aesthetic system, and linguistic skill. The formation of the language and artistic character of the author's journalism was influenced by the rich heritage of folk oral literature and the originality of oral literature formed by the Zhyrau poets in the XV century, the style of oratory of the sages. The artistic and aesthetic heritage of Chokan, Ibray and Abai, together with the genre of journalism, which began to form in the second half of the nineteenth century, formed the nationalistic qualities of Mirzhakip. For his nation, the idea of liberation became the main direction he chose. The author substantiates the fact that Abai's legacy had a great influence on his life, first, and then Akhmet Baitursynovich, who shared the excitement and adversity of the "slippery narrow road" together. Mirzhakipa Dulatov was a master of leadership who contributed to the formation of the novel genre and journalism on the path of awakening of the Kazakh people.

Нәзізгі сөздер: әдеби публицистика, көркемдік сипат, тіл шеберлігі, халық ауыз әдебиеті, көркем-эстетика, абай мұрасы, ұлттық сана, поэзия, роман.

Ключевые слова: литературная публицистика, художественный характер, языковое мастерство, народная литература, художественно-эстетика, наследие Абая, национальное сознание, поэзия, роман.

Key words: literary journalism, artistic character, language skills, folklore, artistic aesthetics, heritage of Abai, national consciousness, poetry, novel.

Міржақып Дулатұлының әдеби публицистикасының көркемдік сипатын, тілін және шеберлігін өзіне ғана тән ортақ, тұрақты дерліктей сапалық ерекшеліктері бар шығармалар жиынтығымен айқындаймыз. Белгілі бір қағидаға, жазушылық қолтаңбаға, стильдік ерекшелікке, өзіндік әдіс-тәсілге, көркем-эстетикалық жүйеге бағынған тіл шеберлігі Міржақып публицистикасының әдеби жанр мен шығармашылық өнерге қатыстылығын оның мақалалар жиынтығымен анықталады. Міржақып публицистикасының тілі, шеберлігі мен көркемдік сипатының қалыптасуына әсер еткен сыртқы күштерді және табиғи ортаны айтатын болсақ, *біріншіден*, ол өзіне дейінгі қазақ әдебиетіне, XIX ғасырдың екінші жартсында қалыптаса бастаған публицистикалық жанрға, бөлектеп айтқанда Шоқан, Ыбырай және Абайдың көркем-эстетикалық мұрасы мен публицистикалық тәжірибесіне, ақылгөй даналар мен билердің шешендік сөз саптау мәнеріне байланысты қалыптасты.

Екіншіден, Міржақып Дулатұлы публицистикасындағы қоғамдық-саяси тақырыптардың көкейкестілігін айтатын болсақ, Міржақып өсіп шыңдалған табиғи ортадағы зиялылардың көзқарасы, дайындығы, олар көтерген мәселелер, тығырыққа тірелген қазақтың жәй-күйі, қоныс аударушылардың озбырлығы, патша өкіметінің қазақтардың перспективасына немқұрайлығы, тіпті резервацияға айдап, американдық ундістердің жағдайына түсіруі оның өзіндік ұстанымын, ұлтжандылық қасиетін қалыптастырды. Өз ұлты үшін азаттық идеясы таңдап алған басты бағытына айналды. Өзінің өмірлік осы жолында алдымен Абай мұрасының, одан кейін «тайғақ кешкен тар жолдың» қызығы мен қиыншылығын бірге бөліскен Ахмет Байтұрсыновтың әсері үлкен болды.

«Міржақып Дулатұлы творчествосында Ахаң тағылымымен табиғи байланысқан тұтастық, іштей астасқан бірлік бар. Бұл бірлік екі ақынның шығармашылық мұрасындағы идеялық, мазмұн, эстетикалық мұрат үндестігінен де, тақырып шеңберінің, өлең өрнегінің, тіпті стильдік жанрлық ерекшеліктерінің ұқсастығынан да көрініп тұрады...

Ұқсастығы әлгіндей болғанда, басты айырмашылығы - Міржақып өлеңдерінің ыстық лебінде, тегеурінді темпераментінде, кейбір көркемдік шешімдердің шұғылдығында болар... Міржақып өлеңдері көбінесе серіппелі сезімге құрылып, шамырқана шиыршық атып, қызу қимылға шақырып тұрғандай әсер етеді» [1, 51].

Әдебиет халықтың биік рухани мәдениетімен бірлікте қарастырылуға тиіс. Осылай қарастырған уақытта ғана ұлттық мәдениет әлемдік өркениет аясында өз орнын ойып, өзіне тән сүбелі бағасын ала алады. Ал біздің жағдайымызда қазақтың халық ауыз әдебиеті қазақтың, ұлттық мәдениетін өміршендендіретін, оған әруақыт, әркезде, әсіресе қайтадан жаңғыру, қайта өркендеу кезеңінде рух беріп, тынысын кеңейтіп отыратын - бірден-бір кәусар бұлақ. Осындай рухани көздер XX ғасырдың басында қазақ прозасы мен әдеби публицистикасының қалыптасуында идеялық, эстетикалық және әдістемелік тұғыр қызметін атқарғандығы сөзсіз. Ауыз әдебиеті ұлттық мәдениетте көпке дейін этнографиялық өрнек ретінде ғана қарастырылып келді. Ал, фольклорлық сана мәдениет емес пе? Фольклор

жанрындағы «жақсылық пен жамандық», «зұлымдық», «ар-ұждан мен намыс», «адамгершілік пен абырой» секілді жалпы адамзаттық түсініктердің ұлтқа ғана тән көріну формалары бар? Қазақ публицистикасындағы тіл әуезділігінің қалыптасуында, осы әсердің зор болған.

«Ахмет те, Міржақып та қазақтың ауыз әдебиетін жақсы білген, ертедегі жыршы-жыраулардың мұрасын жете игерген, солардың інжу-маржанын өз бойларына жақсылап сіңірген, қазақтың қара сөзіне де, ұйқасты өлең өрнектеріне де өте ұста адамдар болған» [1, 52].

1916 жылға байланысты қырғын жөнінде орамды тілмен, эмоциялы екпінділікпен жазылған Міржақыптың мына жолдары оған айқын мысал бола алады: «Жігіт бермейміз деп қарсылық қылғаны үшін оққа ұшып, қаншасы өз жерінде қырғын көрді. Басшы адамдары дарға асылды. Рақымсыз үкіметтің қарулы әскеріне қарсы тұра алмай, көбі Қытай жеріне басты. Мал-мүлкінің көбі орыс әскерінің қолына «олжаға» түсті. Көрші мұжықтар жау болып, тал-түсте талады, өлтірді, адамын байлап, малын айдап алды. Босқанда айдап көшкен мал-мүліктен жолшыбай айрылды. Жаяу-жалпы, үй-күйсіз Қытай жеріне жеткенде қар жауды, қыс түсті. Онда жаны ашыр жақын табылмай, қара таласты. Аштан өліп бара жатқан соң, қалмақ, қытайға балаларын сата бастады. Адам базары ашылып, баланың құны 1 шелек бидайға шықты. Бойжеткен қыздарын, жас келіншектерін қаны қара қалмақтар қатынданып кетті. Аш жалаңаш, аузына не түссе соны жеп, қайда болса сонда жатып, неше түрлі дертке ұшырап, тағы қырылды...

Бай-кедей, жас-кәрі, жақсы-жаман айырмасы бітіп, бәрі бірдей сорлы болды. Бәрі бірдей мұңды болды. Атадан ұл, анадан қыз, жардан-жар айырылды. Жүрекке қан, көзге жас толды. Жетім-жесір ботадай боздады...» [2, 56-58]. Сөйлемін қысқа қайыра отырып, айтайын деген ойын түйдек-түйдек етіп, үйлесімді де жинақы сөйлеу, қарапайым баяндау мәдениеті, Міржақып мәнерін қазақы дәстүрлі шешендік өнерге жақындатады. Шешендік өнер табиғатын теренінен зерттеген ғалым Серік Негимов: «Міржақып Дулатов ой-пікірін өткір, өтімді, мағыналы жеткізу мақсатында, ерекше айту жағдайында мәнді мәселеге қарату орайында кесек-кесек түйдектермен төгілтіп сипаттайды» - деп көрсетеді.

Академик жазушы З.Қабдолов: «Жазушы өзінің сөз қорын молықтыру үшін жалпы халықтық тілдің телегей-теңіз бай қазынасын, мүмкіндігінше толығырақ игеруі, оның қилы-қилы қиын әрі қызық құбылыстарын жете түсінуі, әр сөздің мәні мен мағынасындағы ұланғайыр өзгертулер мен өңдеулерді, ауысулар мен алмасуларды, құбылулар мен құлпыруларды дәл аңғара білуі қажет... Сонда ғана жазушы әр сөзді таңдап, талғап тауып, ойды анық, сезімді нәзік жеткізер тың және тартымды суреттер жасай алады. Мұның өзі жазушы тілінің үш түрлі ұтымдылығына - дәлдікке, ықшамдыққа, сұлулыққа - негізделуі шарт» [3, 203-204] - деп қайырады бұл жөнінде.

«Нелер қаламы жүйрік жазушы, шебер тілді журналист, ой иесі ғалым - баршасы да сөз байлығына да, сөйлем жүйесіне де, сөйлеу ырғағына да зор мән бере білген, тіл көркемдігін орынды бағалай алған. Тілдің жатық көркем болуы ой байлығына тікелей ұласып жатыр. Орайлы ойға оралғы сөз жараспайды.

Данышпан Абай «сөз патшасы» жайлы:

Өлең деген әр сөздің ұнасымы,
Сөз қосарлық орайлы жарасымы,
Сөзі тәтті, мағынасы түзе келсе,
Оған кімнің ұнасар таласуы,-

демеп пе еді? Ой дүниесі жоқ жерде тіл қадірі болмайды... Ендеше тіл мәдениетін дамыту, тіл ұстарту дегеннің ой-өрісін, сана-сазын шыңдау болып табылмағаны осыдан. Солай бола тұрса да ой сыры мен тіл сыры бір емес, ойлау деген тіл емес...» [4, 196-216].

XX ғасырдың басында салыстырмалы алғанда аз уақыттың ішінде қазақ әдебиеті әлемдік әдебиеттің реалистік дәстүрлерін меңгерді деп айта аламыз. Жалпы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында біз әлемдік мәдениетте, орыс мәдениетінде керемет үлкен серпілістер болғандығын, жаңа құбылыстар байқалғандығын білеміз. Қазақ әдебиеті аз уақыт ішінде Еуропа және Ресей әдебиетімен үзеңгілес жаңа көркемдік сапа, өзіндік стильдік қолтаңба

қалыптастыра алды. Бұл, әрине, қазақ оқығандарының арасында жаңадан қалыптасқан эстетикалық сұраныс болумен бірге жалпы халықтың да көркем құндылықтарды, акпараттық мәліметтертерді игеруге, әлеуметтік жағдайларды өзгертуге деген ұмтылысынан, қоғамдағы өз орнын жаңаша түсінуінен туындаған қажеттіліктер еді. Сондықтан да әлемдік және орыс мәдениетіндегі реалистік құндылықтар қазақ топырағына етене ене бастады.

«В последней трети XIX в. наряду с жанрами критико-публицистической прозы, получают широкое развитие, оттесняя ее на второй план, жанры публицистической прозы социологического и философского содержания, а также жанры публицистического очерка, посвященного положению крестьянства и демократических низов города 70-90-х гг.

Очерки русской жизни, в частности публицистические очерки деревни, представляют собой иной структурно-стилистический тип публицистики. Благодаря очерковой литературе в сфере публицистической речи серьезно возрастает роль разговорной речи, - важное значение приобретает просторечие, в языковую ткань публицистического произведения включается в том или ином виде речь крестьян и простолюдинов-горожан с ее своеобразным синтаксисом, фразеологией, неизбежными диалектизмами» [5, 185-186].

Бұл жағдаймен Міржақып Дулатұлы публицистикасының арасында тікелей байланыс бар деп тұжырымдаудан аулақпыз дегенмен екі жақтың талап-тілегі өмірмен тікелей байланыстан шығады. Орыс демократтары, реалист-эстеттері кезіндегі «Современник» журналының беттерінде публицистиканы өмірмен тікелей байланыстыруды көздейді. Олардың: «Как же связать публицистику с жизнью? Нужно чтобы литературные деятели находились в среде жизни и сами жили теми интересами, о которых они говорят» [6], - деген пікірі М.Дулатұлы публицистикалық еңбектерін құндандыра түседі.

М.И.Фетисов «Зарождение казахской публицистики» атты кітабында Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин еңбектерінің публицистік сапасын осы жағынан бағалайды: «Только органическая связь с движением народной жизни, политическая целеустремленность, острое чувство биение пульса современности, смелое обращение к самым коренным социальным проблемам действительности могли обеспечивать и фактически обеспечивали боевую направленность... публицистической деятельности» - деген болатын.

Әрине, қазақ әдебиеті үшін халық ауыз әдебиетімен бірге XV ғасырдан Асан Қайғыдан бергі Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Ақтамберді, Бұқар секілді жыраулар қалыптастырған рухани мұра қазақтың жазба әдебиетіндегі өзіндік тіл әуезелігінің, қалыптасуына жағдай жасады. Одан кейін қазақ прозасы үшін Абайдың классикалық тәжірибесі бар еді. Құдайберген Жұбанов ол жөнінде: «Абайдың арқасында он тоғызыншы ғасырда қазақ әдебиеті өзінің атамзаманғы «азалы ақ көрпесін сілкіп тастап», Еуропаның классикалық әдебиетінің қалыбына түседі, сөйте тұра қазақ әдебиеті болушылығын да бұзбайды» [7] - деп тұжырымдайды.

Біз Міржақып Дулатұлының әдеби публицистикалық мұрасын сараптай отырып осыған дейінгі Абайдың көркем мұрасына бағытталған кейбір пікірлерді Міржақып үшін де ортақ дер едік: «Сөзі аз, мағынасы көп, терең... Не нәрсе жайынан жазса да, Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады, - дейді Ахан, - сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған» [8]. Біз бұл жерде Міржақып Дулатұлы Абайдың осы үш қасиетін бойына сіңіруге тырысты. Абайдың классикалық көзқарасы Міржақып үшін бағдарлама болды.

Біз шебер шешендік баяндау тілі мен халықтық мұраның Міржақыпқа әсері жөнінде айтқанда оның әр кезде жазған мақалаларындағы тұрақты сөз тіркестерін, ойлы сөйлеу мәнерін көрсетуге ден қойдық. Ол мысалы: «Газет те өз пікірін жұрт алдына көлденең тартты. «Халық әр болыстан дауысын шығарды. Бірақ бұл дауыстар ұйықтағанды оятарлық, тас көңілді жібітерлік, адасқанды жолға саларлық деп айтуға болмайды» [9] немесе «Жылқы біткен дүлділ болмайды, құс біткен бұлбұл болмайды. Адам баласы да солай. Жұрттың бәрі

шешен, әнпаз, ақын, данышпан болып туа бермейді. «Күйсіз көлік жүрмейді» деген бар. Дүлдүлге де күй керек, бұлбұлға да жайлы орын, көңілді бақша керек. Адам баласы бәрінен де артық күй таңдайды. Туысында қанша зеректік болса да, ғылымсыз, тәрбиесіз кемеліне жетпейді», - [10] деген жолдардағы астын сызған детальдарды текспен бірге қарайтын болсақ, оған ерекше сән, мағынасына нәр беріп тұрған жоқ па?

«В системе образных средств публицистики, как и художественной литературы, очень важную роль играет художественная деталь, выразительный штрих, при помощи которого автор старается ярче воссоздать определенную картину, событие, образ человека...

Почти все выдающиеся публицисты является мастерами художественной детали, ибо она не только средство выразительности, но и очень лаконичный способ передачи мысли. Такая деталь часто говорит значительно больше, чем целые страницы описаний и объяснений», [11, 101] – деп көрсетілген публицистика теориясына арналған еңбекте.

Тілдің ерекше қызметін әдебиетші ғалымдарымыз әруақытта айтып келді. М.Балақаев: «Көркем әдебиет тілі эстетикалық тәрбие құралы, көріктеу құралы ретінде қаралуға тиіс. Бұл арада жалпы баспасөзге ортақ кейбір жағдайлардың ғана оған тікелей қатысты болатыны күмәнсіз. Біз тек сол тұрғыдан көркем әдебиет тіліне көңіл бөлуіміз мүмкін.

Тіл мәдениеті халықтың жалпы мәдени дәрежесімен, әдеби тілдің қандай белесте екенімен тығыз байланысты. Халықтың жазу, әдеби мұралары, тіл жұмсау, сөйлеу өнері неғұрлым жоғары болса, әдеби тілдің мәдениеті де соғұрлым биік болмақ...

Әлбетте әдеби тілді бір не бірнеше адам жасамайды. Ол қоғамдық құбылыс болғандықтан, қоғам мүшелерінің белсене қатысуымен, жазба әдебиет арқылы қалыпқа түсіп, стильдік тармақтары сараланады, қоғамдық қызметі арта түседі. Қазақ әдеби тілін осылайша шындаудың да дүкені баспасөз.

... Әдеби тіл - халық тілінің ең жоғарғы формасы» [12, 9-10] - деп жазса, академик З.Қабдолов: «Бізде Сәбиттің тілі, Ғабиттің тілі, Мұхтардың тілі дейтін көп тіл жоқ, бір ғана қазақ тілі бар. Мұқанов та, Мүсрепов те, Әуезов те сол бір ғана қазақ тілінде жазған. Бірақ үшеуінің тіл мәдениеті - сөз қолдануы, сөйлем құрауы, сөзбен сурет алуы, не баяндап беруі, сыр ағытуы, не сезімді жеткізуі... үш түрлі. Үшеуін тіпті шатастыру мүмкін емес. Өйткені тіл - шешуші ерекшелік», - дейді. Осы жағынан алғанда Міржақып тілі басқалардан оқшау тұр. Оның көркемдік дәрежесін айтатын болсақ сөз орамдарының айшықты, бедерлі де бейнелі болуы, кейде тақпақтап, кейде мақалдап, сөз арасын мәтелмен өрнектеп безендіре айтатын шешендік үлгілері ежелгі қазақ сөз өрнегіндегі дәстүрмен ұштасады.

Енді мақаланың өзіндік анықтамасына келейік. Ол жөніндегі: «развернутое сообщение анализирующее некоторую совокупность взаимо-связанных и однородных событий, и явлений социальной практики, выделяющее тенденцию развития реального процесса действительности. Статья предполагает убедительное развертывание строго определенной мысли с использованием всех выразительных средств» [13, 30], - деген пікір мақаланың табиғатын жақсы айқын ашып көрсетті.

Публицистиканың өзі көптеген түрлерге және жанрларға бөлінеді ғой. Соның ішінде Міржақып публицистикасына қандай түрлері жақын десек онда көкейкесті тақырыптарға арналған шағын хабарламалар да, мысқылды әжуамен берілген сатиралық мақала да, күнделікті өткір тақырыптарға арналған памфлеттік мақалалар да кездеседі. Міржақыптың өмірдің аумалы-төкпелі әлеуметтік-саяси күңгірт жағын және моральді-этикалық, тәрбиелік мағынасына баса мән берген мақалалары оны, әсіресе, *памфлет* жанрына жақындатады.

Әдебиет зерттеушісі В.В.Ученлова: «Памфлет»... обличительная речь, содержащая перечисление всех мыслимых и немыслимых пороков критикуемого лица или явления...» [14, 40], - десе Т.С.Амандосов «Публицистика - дәуір үні» деген кітабында памфлетті сатиралық жанрдың бір түрі» [15, 116] – екенін айтады. Т.Ыдырысов публицистикалық очерктің табиғатына тоқтала келіп, «өмір шындығына терең көркем публицистикалық талдау жасайтын жанрды проблемалық очерк» [16] - деп атайды.

Қалай болғанда да публицистика уақыт тудырып отырған рухани және практикалық талап-тілектерді қанағаттандыруға арналады. Ол, әрине, жазушыдан шеберлікті қажет етеді.

«Мастерство... не цель, не содержание, не предмет, не форма, а *совершенное овладение и целью, и содержанием, и предметом, и формой*» [17],- деген анықтама жақсы айтылған. Сонымен «әдеби шеберлік дегеніміз - ол идея, тіл, композиция үшеуінің ұштаған бірлігі» [18] болатынын айтамыз.

Міржақып публицистикасында осының бәрі бар. Оның алғашқы мақалаларынан бастап өмірінің соңына дейін ұстаған басты бағыты, өмір талабынан туған *идеясы* болды. «Очерктің жаны - өмір ұсынып отырған құралдардың (образдылық, портрет, сөзді даралау, сюжет пен композиция), сол сияқты публицистикалық элементтердің (публицистикалық жинақтау, тарихи параллель, аналогия, цитата, цифр, фактілер, документтер..., т.б.) көмегімен жеткізіледі.

Міржақыптың публицистикалық сарындағы мақалаларындағы бейнелеу құралдарының басты өзгешелігі сол, онда көркем образ бен публицистикалық жинақтау (обобщение) бір-бірімен қабаттасып келіп отырады. Олардың жұбын жазу қиын. Сол себеп көркем очеркте образ ойды, ой образды толықтырып отырады. Бірінсіз бірінің күні жоқ» [19, 114-126] немесе «көркем образсыз характердің, характерсіз көркем образдың көрінуі мүмкін емес» [18] – деп көрсеткен.

Міржақып публицистикасы жүйелі композициялық бір тұтастылықпен ерекшеленеді. Мақаланың басында айтылған ой оның аяғында өзіндік түйінін тауып отырады. З.Қабдолов: «Композициялық шеберлік - шығармадағы барлық бөлшекті бір ғана бүтінге тұтастыру, бәрін бір ғана нәрсеге - негізгі идеяға бағындыру. Мұның өзі, - Пушкинше айтсақ та, Бальзакша айтсақ та,- шығармада көркем жинақталған сезім мен сырдың, қимыл мен құбылыстың, суреттеу мен баяндаудың шегін білу: «бәрін айтпау» (Пушкин), «мөлшерден аспау» (Бальзак)» [20] - десе, Міржақып мақалалары әруақыт оқырмандарын ойландырып, бей-жай қалдырмайды, көңіл-күй, сезім нотасына дәл басады.

Әдебиет зерттеушісі В.В.Ученлова публицистиканың танымдық мәселелеріне арналған еңбегінде: «... и документальность, и оперативность, и новизна в качестве эмоциональных духовных стимуляторов... все они вместе «приближают» информацию к читателю, слушателю, зрителю, делают ее более непосредственной, убедительной, впечатляемой, стремятся включить его в ситуацию духовного соучастия» [21, 144] - деп белгіленген.

Е.П.Прохоров публицистика үшін үш маңызды кезеңді анықтайды: біріншісі - мақаланың шыншылдығы, екіншісі шығарманың мәтіні, үшіншісі - оқырмандарының берілген материалды қабылдауы» [22, 16]. Бұл Ч.Морристің семантикалық, синтактикалық, прагматикалық жіктемесіне сәйкес анықтама. Семантика бойынша «не бейнеленген және қалай бейнеленген?» деген сұрақ қамтылады. Синтактика бойынша мәтінің ішкі құрылымы маңызды болып табылады. Прагматика үшін оқырманның мәтінге қатынасы және оны қабылдау мәселесі маңызды болып табылады.

Бұл жағынан алғанда Міржақып мақалалары, біріншіден, көкейкесті өмірлік тақырыптарға арналады. Онда айтылатын ой да әруақыт жаңашыл болып келеді. Екіншіден, Міржақыптың тілі жатық, негізінен, қарапайым баяндау тәсілін таңдап алады. Оның мақалаларын сүрінбей, ежіктемей, бір қарқынмен оқып шығасың. Үшіншіден, мақалада айтылатын ой оқырман үшін маңызды, құнды болып келеді. Идеясы көтеріңкі, мазмұны, мақсатты, стилі романтикалы болып келеді де, қай жағынан да оқырманның қызығушылығын арттырып, еріксіз баурап алады. Міржақып Дулатұлы публицистикасында ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамының ащы шындығын жарқыратып көрсетіп, ел өміріндегі теңсіздік пен әділетсіздікті әшкере етті.

Міржақып Дулатұлы қазақ елі тарихының аса бір өрлеу кезеңінде – тарихи дамулар, күрес-көтерілістер, қиян-кесті соғыстар, ұлы революциялар дәуірінде өмір сүрді. Ресей империясының өркендеп, прогресшіл әсер етуі, кейін империализмге ұласып, реакцияшыл бағыт алуы ақынның көз алдында өтті. 1905-1907 ж.ж. буржуазиялық-демократиялық революция, 1914-1918 ж.ж. дүниежүзілік бірінші империалистік соғыс, 1916 жылғы қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі, 1917 жылғы Ұлы Қазан революциясы және Кеңес өкіметінің

орнауы Міржақып Дулатұлы публицистикалық шығармаларының тақырыптық мазмұны мен жанр, түріне және қаламгердің өзіндік саяси көзқарасына зор әсерін тигізді.

Әдебиеттер тізімі

1. *Ысмағұлов Ж.* Ахмет Байтұрсынов пен М.Дулатов творчествосындағы идеялық-көркемдік ізденістер. //ҚазССР ҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1990. №2. 48-53 б.
2. *Мадияр.* Саналы алаш азаматына! //Сарыарқа. 1918. 9 наурыз (№33); //Қазақ тарихы. 1997. №6. 56-58 б.
3. *Қабдолов З.* Әдебиет теориясының негіздері. Алматы. 1970. 203-204 б.
4. *Мүсірепов Ғ., Кеңесбаев І.* Сөз талғамы - өрелі ойдың кепілі. Кітапта: Тіл мәдениеті және баспасөз: Баспасөз тілінің мәдениеті жөніндегі ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы: Ғылым, 1972. 224 бет. 196-216 б.
5. Журналистика и литература: Проф.А.В.Западову посвящается. /Под ред. Э.А.Лазаревич; Ред. сост. К.М.Накорянова. М.:Изд-во МГУ. 1972. 289 С. 185-186 стр.
6. Литературная собственность (фантазия). //Современник. 1862. №3. 240 стр.
7. *Жұбанов Қ.* Абай - қазақ әдебиетінің классигі. Кітапта: Абай тағылымы. Алматы: Жазушы. 1986. 30 б.
8. *Байтұрсынов А.* Қазақтың бас ақыны. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. /Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С. Алматы: Жазушы. 1989. 320 бет. 298-299, 301 б.
9. *М.Д.* Орынбор, июнь 15. //Қазақ. 1914. №66. 15 июнь.
10. *Мадияр.* Надандық құрбаны. //Қазақ. 1916. №175. 31 март.
11. *Здоровета В.И.* Слово тоже есть дело: Некоторые вопросы теории публицистики. М.: Мысль, 1979. 174 с.
12. *Балақаев М.* Баспасөздің тіл мәдениеті туралы. Кітапта: Тіл мәдениеті және баспасөз: Баспасөз тілінің мәдениеті жөніндегі ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Алматы: Ғылым, 1972. 224 бет. 6-24 б.
13. Социальная практика и журналистский текст. /Под. ред. Я.Н.Засурского, Е.И.Пронина. М.: Изд-во МГУ. 1990. 176 С. 30 стр.
14. *Ученова В.В.* У истоков публицистики. М.: Издательство МГУ. 1989. 214 С. 40 стр.
15. *Амандосов Т.С.* Публицистика - дәуір үні: Қазіргі қазақ публицистикасы және оның жанр ерекшеліктері. Алматы: Қазақстан. 1974. 120 бет. 116 б.
16. *Ыдырысов Т.* Шеберлік бастауы. Алматы: Мектеп. 1984. 191 бет. 93 б.
17. *Бурсов Б.* Мастерство Чернышевского-критика. Л.: Советский писатель. 1959. 320 С. 5 стр.
18. *Атымов М.* Қазақ романдарының поэтикасы. Алматы. 1975. 185 б.
19. *Елеукенов Ш., Колосов Г.* Очерктегі көркем бейнелеу құралдары //Жұлдыз. 1962. №9. 114-126 б.
20. *Қабдолов З.* Әдебиет теориясының негіздері. Алматы. 1970. 194-195 б.
21. *Ученова В.В.* Гносеологические проблемы публицистики. М.: Изд-ство МГУ. 1971. 147 С. 144 стр.
22. *Прохоров Е.П.* Введение в журналистику. М. Высшая школа. 1988. 279 С. 16 стр.

Ж.Б. БАҚИ ТУРАЛЫ АРХИВ ДЕРЕКТЕРІ

Бекжанова Ж.У-магистрант

Әлкенова А.К-магистрант

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Тәуелсіздігімізді алған жылдардың ішінде отандық тарихшыларға Қазақстан тарихнамасында күрделі болып келген тақырыптарды ақиқаттық тұрғыдан ашып көрсетуге, шынайы баға беруге мүмкіндік туды.

Қоғамдық ғылым салаларындағы жаңаша өзгерістер, соны қадамдар жасаған жекелеген қайраткерлер мен жарқын тұлғалардың орыны мен қосқан үлесін саралау, олардың еңбектеріне тиісті баға беру - маңызды міндеттердің бірі. Сондықтан да қазақ қоғамына еңбегі сіңген азаматтардың ғұмырнамалық тарихын зерттеу, олардың тарихтағы алар орнын айқындау тарихшылардың еншісінде деп айтсақ қателеспеген болар едік. Атырау облыстық архив қорында Ж.Бақидың жеке ісі сақталған

Атырау өңіріне белгілі тұлға Жиенбай Базарбайұлы Бақи шығармашылығын, ғылыми еңбектерін жеке тұлға ретінде зерттеп тану дегеніміз - Қазақстанның көне заманнан бүгінге дейінгі тарихын ғылыми тұрғыдан терең қарастырып баяндау, тұжырымдап баға беру және тарих ғылымындағы «Ұрпақтар сабақтастығын» ғылыми пайымдау деген сөз.

Архив құжатындағы өз қолымен жазылған естеліктерде «Біздің Атырау университетіне (бұрынғы пединститутына) өткен ғасырдың 1960-шы жылдарының басында Қазақтың Ұлттық университетінің тарих факультетін үздік дипломмен бітіріп, Жоғары және арнаулы орта дәрежелі білім министрлігінің жолдамасымен келіп, жұмысқа бірден-ақ құлшына кірісіп кеттік-деп еске алады Жиенбай Базарбайұлы. Институттың ректоры тәжірибелі ұстаз С.Т.Қожабаев аса білімді, әрі әділ, жұмысты қатаң талап ете білетін жастарға ерекше қамқорлық жасай білетін қадірлі жан болатын». Жұмысқа ынта-жігермен кіріскен Жиеақанды ректор бірден-ақ аңғарған ғой. Көп кешікпей кафедра меңгерушісі қызметіне тағайындап, аздан кейін факультет деканы қызметін жүктеді. Міне осы тұста Жиенбайды ғалымдар мен ұстаздардың бойында сирек кездесетін оның дара тұлғасы мен ұстаздық келбеті, мәдениеттілік пен парасаттылығы, болмысынан сабырлы да салмақты, мінсіз бітімі замандастарын таң қалдыратын.

«Нашар ұстаз шындықты қайталайды, жақсы ұстаз сол шындықты іздеп табуға үйретеді», - деп бір ғұлама айтқан екен. Ұзақ жылдар тарих-филология факультетінің деканы болып, өлкемізге жоғары білікті педагог мамандарын дайындауға ерекше үлес қосқан Жиенбай Бақи (Бакиев) ғылыми мұрасы архивте сақталған болатын.

Кемеңгер ғалым З.Қабдолов айтқандай: «Ұстаздық – ұлы қызмет! Ұлық қызмет емес, ұлы қызмет! Ұлы қызмет болатын себебі ұрпақтың басшысын да, ғалымын да, жазушысын да, өнер қайраткерлерін де ұстаз өсіреді! Тамаша ұстаздар тәрбиелеп өсірген ұлдар мен қыздар ғана біздің қоғамымыздың лайықты иелері бола алады», - деген қағиданы Жиенбай өмір бойы ұстанды. *1986 жылы институтты аяқтап* 1986-1987 жылдары кеңес әскері қатарындағы қызметімді атқарып институтқа оралсам, ағамыз «КСРО және жалпы тарих» кафедрасында (меңгерушісі Күләш Қайырбекова) қарапайым оқытушы екен. 1987-92 жылдары Мәскеу тарих-архив институтында үш рет ғылыми іссапарда болғанымда ағамыз ғылыми ізденіс туралы көптеген құнды өнегелерін айтқан.

Осы кезеңде 1987-1991 жылдары кафедрамыз институттағы ең үлкен, ғылыми әлеуеті жоғары кафедра еді. З.Алдамжаров, Х.Табылдиев, Ү.Қыдыралин, Ж.Бақи, Ғ.Нығмет, К.Қайырбекова, А.Блохин, И.Қамешов, А.Сарсенов сияқты ғалым ұстаздарымыз институт емес, бүкіл облыс танытын, құрметтейтін адамдар еді. Кафедрадағы 26 оқытушы әр оқу жылында ашық сабақ өткізу кестесіне сәйкес сөйлейтін болғандықтан, сол кезде ашық сабақ орнына лекция тексттерін талдау жүйесі енгізілді. Жиенбай ағамыз, кілең талқылауға лекция текстін беретін. Тексттің ғылымилығы соншалық, әріптестері мынау ғылыми мақала ғой деп қағытатын. 1992 жылы, тәуелсіздік лебімен институтта тарихтан арнайы 4 кафедра құрылды. Олар: Қазақстан тарихы кафедрасы, меңгерушісі Жиенбай Базарбайұлы Бақи. Тарих, әдістеме, құқықтану кафедрасы, меңгерушісі Ғиниятolla Нығмет. Дүниежүзі тарихы кафедрасы, меңгерушісі Күләш Қайырбекова. Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасы, меңгерушісі Гүлжамал Батырғалиқызы Қаленова. Көрнекті тарихшы-ғалым Ә.Мұқтар өзінің естелік мақалаларында 1980 жылдары Гурьев пединститутында жас тарихшылардың жаңа буыны өсіп, жетілгенін және осы абройлы істе Ж.Бақи өлшеусіз еңбегі болғанын баяндайды.

«Міне мұның барлығы тарихшыға үлкен жауапкершілік жүктеді. Соны сезінгендіктен де ол тарихшылардың жаңа буынын дайындауға күш салды. Гурьев мемлекеттік педагогикалық институтында декан болғанда төңірегіне Ғ.Кенжебаев, Қ.Мұхитов, Л.Бердіғожин, Ә.Исенов,

Б.Нығметов, С.Сапанов, А. Сабиров, А.Ахмет. Ұ.Т.Ахметова, Ә.Мұқтаров, К.Жаулин, Ә.Тұрдалиев, К.Мендігереев сынды жас ғалымдарды жинады. Олардың барлығы сол кезеңде нақты зерттеу тақырыбын алып, ғылымға құлшына кірісті. Жиенбай Базарбайұлы тарих ғылымындағы тың салаларға алғаш қалам тартты.

Балық өндірісі тарихнамасына қосылған қомақты үлес ретінде Ж.Б.Бақиевтің «Қазақстанның балық шаруашылығын социалистік жолмен қайта құру (1917-1937 жж.)» – атты тақырыпта 1972 жылы қорғалған кандидаттық диссертациясы ерекше орын алады. Жұмыстың бірінші тарауында Қазақстанда 1917 жылға дейінгі кезеңде балық шаруашылығының дамуына көңіл бөлініп, көптеген мәселелерге тоқталып, тың пікірлер жасаған. Аталған ғылыми жұмыста XVII ғасырдан бастап XX ғасырға дейінгі кезеңде Батыс Қазақстан аумағында балық шаруашылығының қалыптасуына шолу жасалып, сол кезеңдегі ірі балық аулау орындары туралы, ол жерлерді отаршылдардың жаулап алуы жөнінде әңгімеленеді. Сонымен бірге, балық шаруашылығын басқа шаруашылық түрлерімен салыстыра келе, оның ел тұрмысында елеулі рөл атқарып, осы аумақтағы халықтың негізгі шаруашылығының түрі екендігін атап өтіп, жергілікті халықтың табыс көзіне айналғандығын айқындайды. Капиталистік қатынастардың дамуы барысында қазақ еңбекшілері балық аулау орындарына жұмысқа жалданып, кәсіпқой балықшылар тобын толықтырып, бұл саланың дамуына өзіндік үлесін қосқандығы көрсетілген. Шет елдерге шығарылатын Қазақстанның қазба байлықтары қатарында, балықта негізгі тауарға айналғандығы архив деректері негізінде дәлелденеді.

Жиенбай Бақи шығармашылығының негізін Қазақстан тарихындағы тұлғалар өмірі мен қызметі құрайды. Соның ішінде Ғани Мұратбаев және Алаш қайраткерлері туралы келелі зерттеулері бар. Соңғы жылдары жазылған «Қазақтың баһадур батырлары» атты ғылыми танымдық еңбегінде өлкедегі Ұлы Отан соғысының батырлары туралы баяндайды.

Біз өзіміздің бұл еңбегімізде Атырау облыстық архивінде сақталған деректер арқылы қазақ тарихын ғылыми тұрғыдан бағалауда өшпес өнеге қалдырған тұлға Жиенбай Базарбайұлы Бақи ғалым, ұстаз, қайраткер ретінде қалыптасу жолын зерттеп, сол арқылы Қазақстан тарихы тарихнамасының қалыптасуына негіз қаланғанын көрсетуге тырыстық. Ғасырлар арман еткен, енді ғана қол жеткізген ел Тәуелсіздігін нығайтуға байланысты жеткіншек ұрпақты өз халқының тарихи, мәдени, рухани асыл мұралары арқылы отансүйісші азамат етіп тәрбиелеу және елжанды тұлға етіп қалыптастыру бүгінгі қоғамның өзекті мәселесі екені айқын. Олай болса, жас ұрпақтың ұлттық - тарихи санасын өркениетті деңгейге көтеру үшін Жиенбай Бақидың мол тарихи-ғылыми мұрасы өз маңызын еш уақытта жоймақ емес.

Әдебиеттер тізімі

1. Адамдар. Тағдырлар. Құжаттар жинағы. Алматы, 2005. - 52-53 бб. (304)
2. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты: 1-қор, 2-тізім, 8660-іс.
3. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты: 1036-қор, 1-тізім, 644-іс.
4. Зұлқарнай Алдамжар: Еске алу кітабы. Алматы 2007. - 228 б. 3.
5. Таным таразысында. Мақалалар жинағы. Атырау 2006. - 313 б.
6. Мұқтар 3. Тегінде бар еді тектілік. \Ана тілі. 29.11.2012.
7. Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті-орта ғасырдан астам уақыт бойы аймақтың білімі мен ғылымына қызмет көрсету. Атырау, 2010 қ-444 б.

ӘБІЛҚАЙЫР КЕНЖЕБАЕВ: ИДЕОЛОГИЯ МАЙДАНЫНЫҢ САРДАРЫ

Бердіғожин Л.Б.-тарих ғылымдарының докторы

Алипова Д.Ж.-тарих магистрі

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Мұнайлы өлке тарихында 1970-1980 жылдар ерекше мәнге ие. Гурьев қаласы мен облысы осы жылдар арасында қарыштап өсіп, ел экономикасының негізін қалыптастыратын мұнай мен газ, балық өндірістерінің орталығы болса, әлеуметтік

тұрмыстық салада да соны жетістіктер болды. Әлемдегі алып кеніш Теңіздің ашылуы, балық консерв комбинаты қуатының өсуі, жаңа теміржол және әуе жолы вокзалдарының салынуы, тұрмыс комбинаты, драматеатр ғимараттарының бой көтеруі тұрғындарға ерекше жылу сыйлағаны анық. Осынау істердің басында, ұйытқы болып Гурьев облыстық партия комитеті тұрғаны рас. Атырау жерінде, кейін бүкіл республикада аттары шыққан көрнекті партия, комсомол, кәсіподақ басшылары, өндіріс жетекшілерінің шоғыры осы жерде өсті, тәрбиеленді және бар жігерімен халыққа адал қызмет жасады. Сондай тұлғалардың бірегейі, сөз жоқ Әбілқайыр Ақмолдаұлы Кенжебаев.

Әбілқайыр Кенжебаевтың 1962 жылы өз қолымен толтырылған іс парағында 1925 жылы 25 маусымда Гурьев қаласында дүниеге келдім. Гурьевтегі Консерв комбинаты жанандағы Каганович атындағы орта мектепті бітірдім. Әкем 1927 жылы қайтыс болды. Анам Ағибаш 1886 жылы туылған, қолымда тұрады. Жолдасым Сұлтангереева Хадиша Гурьевнефтехимстрой тресті кадр бөлімінде қызмет жасайды, үш ұл қызым бар деп көрсеткен. Кадрларды есепке алу туралы парақта Әбілқайыр Кенжебаев 1941 жылы тамыздан 1943 жылы қаңтарға дейін Гурьев облысы Социалистік Құрылыс газетінің әдеби қызметкері. 1943 жылдың қаңтар-мамыр айларында Одессадан Орал қаласына көшірілген К.Е. Ворошилов атындағы жаяу әскер училищесінің курсанты болып, үш жарым ай дайындықтан өтеді. 1943 жылы мамырдан 1945 жылы ақпанға дейін Мәскеу маңындағы Ступино қаласында орналасқан дербес 17-ші гвардиялық әуе десанты бригадасында атқыш-парашютист болып әскери басшылықтың арнайы тапсырмаларымен бірнеше рет жау тылында және қоршауда қалған әскер бөлімдеріне шұғыл көмек мақсатында әскери операцияларға қатынасады. 1945 жылы ақпан-наурыз айларында 3-ші Украина майданы 106 дивизия 355 полк пулеметші атқышы, ал наурыз-мамыр айларында 2-ші Украина майданы 2-ші гвардиялық корпусы 4-ші бригаданың танктегі десантшы-атқышы болып Венгрия, Чехословакия, Австрия жерлерін неміс басқыншыларынан азат етуге қатынасады. Румыниядан өтіп, Венгрияның Мор, Чехословакияның Брно, Братислава қалалары үшін болған ұрыстардың бел ортасында жүріп, екі рет жараланады. 1945 жылдың 16 наурызында Мор қаласында болған шайқаста тағы оқ тиеді. 1945 жылы мамыр мен 1948 жылы аяғына дейін Румыния жеріндегі 2-ші гвардиялық дивизия штабында қызмет атқарады.

1949 жылы облыстық Социалистік Құрылыс газетіне оралып, корректор болып еңбек етеді. 1952 жылы 4-ші қарашада газет редакторы Байтұрсынов берген мінездемеде Әбілқайыр Кенжебаев өте сауатты, үш жылда техникалық қызметтен әдеби қызметкерге өсті, бөлім меңгерушісі болды деп көрсетеді. 1953 жылы 28 наурызда Гурьев облыстық партия комитеті хатшысы Полымбетов ұсынысымен Әбілқайыр Кенжебаев Қазақстан Компартиясы жанындағы үш жылдық партия мектебіне жіберіледі. Алматы мектебінен соң 1956-1960 жылдары Мәскеу жоғары партия мектебін сырттай оқиды. 1958 жылы 08 мамырда обкомның партия органдары бөлімі меңгерушісі Сбитнев ұсынысымен және 12 мамырда хатшы Нұртас Оңдасыновтың шешімімен обкомның насихат және үгіт бөлімі нұсқаушысы қызметіне тағайындалады. 1961-1963 жылдары Мақат ауданы партия комитетінің екінші хатшысы болады. Осы жылдары Мақат ауданында Қошқар, Қарсақ кен орындары ашылып өнім берсе, ел дамуының күре тамыры іспеттес Мақат-Бейнеу-Қоңырат, Мақат-Бейнеу-Өзен темір жолдары салынуда болатын. Мақаттағы қызмет жылдары Әбілқайырдың партиялық-ұйымдастырушылық жұмысына үлкен тәжірибе болды.

Архив деректері ішінде 1964 жылы 06 наурызда обкомның идеология бөлімі нұсқаушысы Мұсағалиева Сара Махмудовна жазған пікірді келтіруді жөн көрдім. Пікірде Әбілқайыр Кенжебаев өте қарапайым, сауатты, мемлекеттік және қызметтік құпияны терең сақтайтын деген жолдар бар. 1964 жылы 22 шілдеде обком хатшысы Сағидолла Құбашев шешімімен идеология бөлімі меңгерушісінің орынбасары болып тағайындалады. 1968 жылы 21 ақпанда обком хатшысы Мұқамбет Исенов шешімімен Кенжебаев насихат және үгіт бөліміне меңгеруші болып бекітіледі. 1971 жылы 30 қаңтарда обком хатшысы Саламат Мұқашев шешімімен Әбілқайыр Кенжебаев өз лауазымына лайықты деген қорытынды беріледі. 1972 жылы 14 наурызда обком хатшысы Гуляев Қазақстан компартиясы орталық

комитетіне Гурьев обкомы ұйымдастыру-партия бөлімі меңгерушілігіне Әбілқайыр Кенжебаевты бекіту туралы ұсыныс жасайды.15 наурызда бекітіледі.1977 жылы 07 маусымда өткен Гурьев облыстық партия комитетінің 06-шы пленумы шешімімен Әбілқайыр Кенжебаев облыстық партия комитеті хатшысы және бюро мүшесі болып сайланады.Осы жұмыста 1985 жылы 23 желтоқсанына дейін жемісті еңбек етті.

Облыстық баспасөз беттерінде Әбілқайыр Кенжебаев туралы тағылымды естеліктер бар. Әбекеңнің ерекше қасиеті – көп сөзділік пен асығыстықты жаны сүймейтіндігі, біреумен алыс, біреумен жақын болу, біреуді жақсы көру, біреуді жек көру дегенді білмейтін байсалдылығы, қызметте әділ, қарауындағы қызметкерлермен қарым-қатынастарының бір деңгейде болғандығы. Оның кішіпейілділігі зейнеткерлікке шыққанда да сол бір қалпында өзгерместен сақталды. Әбекең өзі басшылық жасаған салаға қатысты мәселелерді түбегейлі зерттеуші еді. Қажет жағдайда өзінің ой-пікірін объективті түрде дәлелдеп шығатын сауатты, әрі сабырлылық қасиеттерін де талай рет көрдік. Өндіріске ғылым мен озат тәжірибенің жетістіктерін енгізуде де іскерлігін таныта білді. Мұнайлы өңірдің жерасты байлығымен қатар, Исатай мен Махамбет сынды батырлардың, Құрманғазы мен Динадай ұлы күйшілердің, көрнекті ақындар мен жазушылардың, атақты ғалымдардың мекені екенін 1981 жылы бүкіл елге паш етіп, құрамында жүздеген өнерпаз бар «Жайық қызы» ансамбліне жетекшілік етіп, өзі Ұлы Отан соғысы жылдары азат етуге қатысқан Еуропаның Венгрия еліне сапарлатқан да осы Әбекең болатын деген мақала естеліктер бар. Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университетімен байланысы туралы айтсақ,кезінде Гурьев мемлекеттік педагогика институты кезінде Әбілқайыр Кенжебаев қызмет бабымен институт партия ұйымы жиналыстарына жиі қатынасқан. Бір жиында партия тарихынан сабақ беретін өлкеміздегі алғашқы ғалым тарихшылар Тілепов, Досқалиев, Есқалиев, Баяндиев, Мұхамедов өз ара дауласқанда, сөзге ара түскен Әбілқайыр ағаға Сүйеу Тілепов Сіз обком мәселесімен айналысыңыз, ал институт мәселесін өзімізге қалдырыңыз депті. Кенжебай аға күлімсіреп, еш жауап қатпай, ғалымдардың сөзін әрі қарай салмақпен тыңдаған екен. Дегенмен осы әңгіме бірінші хатшы Оңайбай Көшекөвке жетіп,ол кісі институт ректоры Нажыман Разақұлы Күнқожаевты шақырып,біршама ескерту жасапты. Кейін 1984 жылы 01 ақпанда Оңайбай Көшекөв облыстық комитет отырысында Әбілқайыр Кенжебаевқа төмендегідей тапсырма берген. Сіз, Әбілқайыр Кенжебаев оқу орындары мен емдеу сауықтыру орындары жұмыстарына қатал да,сыни тұрғыда қарап,басшылық жасаңызшы депті.

Мемлекет Басшысы Қасым Жомарт Кемелұлы Тоқаев Атырауда өткен Ұлттық құрылтайда:

«Әр дәуірдің өз ерекшелігі бар. Әрбір тұлға өзінің көзқарасына, дүниетанымына қарай және өз қоғамының мүддесіне сәйкес елге қызмет етті» деп көрсеткен болатын.

Міне,арихив деректері,әріптестері мен шәкірттері жазбалары,халық жадындағы естеліктерді сараласақ Әбілқайыр Ақмолдаұлы Кенжебаев өңіріміз үшін қал қадірінше еңбек еткен абзал азамат,ұйымдастырушы,өз заманының тарихи тұлғасы. Кәсіби тарихшы ретіндегі пайымымыз осы.

Әдебиеттер

1.АРУЕВ Д. Руханият абызы.\\Атырау.28.06.2025

2.ЧЕРДАБАЕВ Р, ЕГО ВЕЛИЧИЕ — В ПРОСТОТЕ .\\Прикаспийская Коммуна.24.06.2015

3.ШЫРДАБАЕВ Р. Ғибратты ғұмыр.\\Егемен Қазақстан 20.06.2015

4.ӨШПЕЙТІНДЕЙ АРТЫНА ІЗ ҚАЛДЫРҒАН.\\Атырау .24.06.201

ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДОВ: ҚАЗАҚ МЕДИЦИНАСЫНДАҒЫ ЖАНҚИЯРЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ МЕН ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Анарбек Регина

«Халелтану» ғылыми-зерттеу орталығының жетекшісі

Жубанғалиева Гулден

«Психология және педагогика» кафедрасының сеньор-лекторы

Карисбайұлы Бейбарыс

Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
педагогика және психология мамандығының 2 курс магистранты

Кіріспе. Қазақ халқының тарихында ерекше орын алатын тұлғалардың бірі — Халел Досмұхамедов. Өз заманының көрнекті қоғам қайраткері, этнограф, жазушы, тарихшы, жаратылыстану ғылымдарының зерттеушісі, әрі ағартушы ретінде танымал болған Халел Досмұхамедов өз еңбек жолын ең алдымен медицина саласында бастады. Санкт-Петербургтегі Әскери-медициналық академияны тәмамдағаннан кейін, ол халық денсаулығы үшін көп күш-жігерін сарп етті. Оның жанқиярлық қызметі қазақ медицинасын дамытуға зор үлес қосты. [1, 57-86б].

Атырау аумағында Үш Оба, Бес Оба, Обалы сияқты елді мекен атаулары жиі кездеседі. Бұл аумақ мезгіл-мезгіл көптеген адам өмірін қиған құтырған оба ауруы туралы куәландырады. Сол кезде қазақ халқының хал-жағдайы өте нашар болды. Қазақстан медицина тұрғысынан, оның ішінде дәрігерлер санынан елдер арасында ең төменгі орында тұрды. Оған себеп, азамат соғысы, ашаршылық кезеңі болды. Және дәрігер жетіспеушілігі, ауылдық жерлерде мүлде дәрігерлер жоқтығы, емханалардың аздығы медициналық шараларды жасауға мүмкіндік бермеді. Бірақ та осы аса қауіпті дертке қарсы сол кезеңдегі барлық дерлік қазақ дәрігерлері жанқиярлық күрес жүргізді. Олар өздерінің білімдерімен, дәрігерлік көмектерімен, ауыр науқастарды жылы лебізімен жігерлендірді, кәсіби кеңес, түсіндіру, әсіресе, қазақ халқының арасында аурудың таралуын шектеуге ықпал етті. Халел Досмұхамедов өзін де, білімін де халқына қызмет етуге жұмсаған осындай емшілердің бірі болды.

Халел Досмұхамедов тек медицина саласында ғана емес, жаратылыстану ғылымдарында да маңызды жұмыс жүргізді. Ол қазақ тілінде алғашқы жаратылыстану оқулықтарын жазып, ғылым мен білімнің қазақ тілінде дамуына үлкен үлес қосты. Оның еңбектерінде табиғи құбылыстарды зерттеу, жаратылыстану терминологиясын жасау және ғылыми білімді қазақ тілінде қол жетімді ету мәселелері қарастырылды.

Тіліміздің қолданыс алсын кеңейтуде салалық терминология мәселесіне айырықша көңіл бөлінуі, әрине, заңды құбылыс, себебі термин деп аталатын арнаулы сөздер мен сөз тіркестері ғылым мен білімнің ең маңызды қаражаттарының бірі екендігі, ұлттық ғылымымызды дамытуда, болашақ ұрпақтарға терең де түбегейлі білім беруде олардың атқаратын рөлі өте жоғары екендігі ешбір дау туғызбайтын ақиқат.

Қазақ терминологиясы қалыптасуының алғашқысы ғылым саласы бойынша терминдер жасақтау ұлтжанды ғалым-азаматтардың атсалысуымен жарық көруімен сипатталады. Сонымен қатар қазақ тілі мемлекеттік мәртебеге иеленген күннің ертеңіне-ақ өз ықыласымен жаза бастаған ағартушы, ғалым Х.Досмұхамедұлы. Ол барлық дерлік ғылыми еңбектері, соның ішінде жаратылыстану ғылымын зерттеуге арналған еңбектері төл тіліміз ана тілінде жазылған [5, 185 б.].

Ғалым 1920-1925 жылдары Ташкент қаласында педагогикалық институтында ұстаздық қызмет атқарып жүріп, оқушыларға, студенттерге, мұғалімдерге арнап оқулықтар жазып және түрлі тілдегі (орыс, латын, грек) ғылыми атауларды қазақшаға аударып, терминдерді жаза бастайды: өзінің ең алғашқы «Тән тірлігі» деп аталатын еңбегінде 466-ға жуық қазақша анатомиялық терминдер мен анықтамалар береді.

Халел Досмұхамедұлы қазақ тілінде терминология жасау жұмысында белгілі бір жоспар арқылы жүзеге асырған болатын. Халел Досмұхамедұлы оқулықтар жазуда терминология мәселесіне көп көңіл бөлді. Бұхара қаласында өткен «Ғылыми терминология мәселелері» атты конференцияда баяндама жасады. «Ғылыми терминология туралы» конференцияны дайындау кезінде Халел былай деп жазды: «Терминдермен жұмыс істегенде алдымен өзбек тіліндегі сөздерді қолданып, бірақ кем дегенде, Еуропа халықтарының тілдеріне де қатысты сөздерді қолдану керек. Жоғарыдағы үзіндіден Халелдің бұл мәселеге үлкен жауапкершілікпен қарағанын аңғарамыз.

Қазақ тілінде терминология жасау үшін ең алдымен ғылыми стилін тиімді пайдалану жұмысын жоспарлауы мынадай болып керек екендігін айтты:

1. қазақ тілінің ішкі әлеуетін пайдалану, тілдің өзінен ғылыми түсініктерді таңдау;
2. түркі сөздерінен ең тиіс сөздерді таңдау және оларды қолдану;
3. сөз жасау арқылы жаңа сөздер жасау;
4. ғылыми түсініктер мен атауларға латын тілінде де атау беру;
5. көбінесе орысша, парсы, араб тілдеріндегі сөздерді пайдалану;
6. қазақ тілінен ғылыми анықтамалар мен түсініктердің мәнінде сәйкес сөздерді алу;
7. түркі тілдерінен мазмұны бойынша ұқсас сөздерді таңдаңыз;
8. ескідан жаңа сөздер қалыптастыру;
9. латын тілінен кірме сөздер жасау;

«Шет сөздер туралы» мақаласында ол нәтижелерді дәлелдермен шетел тілді сөздер белгілік кеңестік қазақ тілінің сөздік құрамына енгізілгенін айтты.

Халел Досмұхамедұлының аударған және қолданған терминдері жаратылыстану ғылымдарының ішінде ботаника, зоология, анатомия, физиология, химия ғылымдарына жатады. Осы жеке-жеке ғылым салалаларына арналған термин сөздер кейін ғылым дамығанда пайдаланғаны сөзсіз.

Осыған орай, Халел Досмұхамедұлының терминологиялық сөздерді қалай пайдаланғаны жөнінде толықтай тоқтала кетсек:

Тән жүйесі – анатомия, **лимфi** – лимфа, **дән бояуы** – хроматин, **жүйе тұтқасы** – нервный центр, **қан тақташақ** – кровяные пластинки, **ми қалтасы** – мозговой желудочек, **ашытқы** – фермент, **түйіршік** – клетка, **ақ қабық** – склера, **реплекс** – рефлекс.

Кейбір қазақ тіліне аударуға келмейтін терминдерді (**реплекс, лимфа**) қазақ тілінің заңдылығына сай өзгертуге болады.

Ғалымның басқа салаларда қолданған терминдерін атап өтсек: ауыл шаруашылығына байланысты – **егіншілік - сельское хозяйство, атыз, бақшашылық - садоводство, диқан, малшылық - животноводство**; физика ғылымына байланысты – **ауаның қысылуы - сжатие воздуха, пизіке ілімі – физика ілімі, ғырадус – градус, қуат - сила, кеңістік**; математика ғылымына байланысты – **сан жүйесі - система счисления, арпиметика – арифметика, нөл – ноль, трілион – триллион, мілиард – миллиард, мілион – миллион.**

«Жануарлар» деген кітабында жануарларға қатысты термин сөздерді қазақ тіліне келтіру қиын болғандығын ғалым былай дейді: «Барлық сөздер жануарларға қатысты болғандықтан, оларға лайықты қазақ атау табу қиынға соқты. Бірақ та қолымыздан келгенше барлығына түсінікті қылып жасауға тырыстық». Мысал келтірсек: **буын аяқтылар – членистоногие, жалған тор қанаттылар – ложносетчатокрылые, қанқыз – божья коровка, тас құрт – костяника, шаян – фаланга, бұғы қоңыз – жук олень.** Бұнда барлық дерлік термин сөздер қазақша берілген.

Сонымен қатар, ғалым термин сөздерді өзінің мақалаларында да қолданған. «Сары кезік -сүзек» мақаласында кездесетін терминдер: **келте кезік, сары кезік, науқас, доқтыр, т.б. [Жас қайрат]** «Ұйқы деген немене?» атты мақаласында: **тұқымдайды, улайтын нәрсе – токсин, дәру** - қолданған. ,нрт

Сондай-ақ, ғалымның «Тамыр дәрі хақында» мақаласында кездесетін терминдер: **тамыр дәрі, дәрігер - доктор, емдеуші - , дәріхана – аптека, науқас – больной, дару, теңге**

қотыр, т.б. «Жұқпалы аурулар хақында» мақаласында кездесетін терминдер: **қызылша, оба, күдіргі, көкірек ауруы – чахотка, т.б.**

«Жұлдыздарды күндіз көруге бола ма?» мақаласында аспан әлеміне қатысты терминдерді көруге болады. Олар: **маяна, миллиардер, түмен (бұл жерде оң мың дегенді білдіреді), билон, т.б.** «Табиғаттану» еңбегінде қолданған термин сөздер: **үңгір - , ғаз – газ, атмосфер – атмосфера, бөрөнке – буренка, шөлмек, домен пеші, қорғасын - , мыс, шамның білтесі, т.б.**

Орта Азия мемлекеттік университетінің медицина факультетінде адам анатомиясы пәнінен сабақ берген болатын. Ол сабақ жүрген кезінде Ю.Вагнердің «Денеміздің түзілуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер», «Өсімдіктердің тіршілігі мен түзілуі туралы әңгімелер» атты кітабын қазақшаға аударған болатын. «Денеміздің түзілуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер» кітаптабында мынадай терминдерді қолданған болатын (қазіргі ғылымда қолданылатын терминдермен): «Тіс туралы» тақырыпшада: **без, жылауық без - жас безі, түкірік без – қазіргі кезде ғылымда сілекей без, тер без, емшек тіс – сүт тіс, емел-эмаль;** «адамның тамағы турары» тақырыпшада: **тамақтың бапталуы, ас баптаушы мүше – асқоырту мүшесі, кәртөшке – картоп;** «қарында ас қалай өзгереді?» тақырыпшасында: **өңеш, қарын шырыны – қарын сөлі.** «Өсімдіктердің тіршілігі мен түзілуі туралы әңгімелер» атты кітабында қолданылған терминдері – **сабын жапырақ, әпелсин, хужайра, тұңғыш көпіршік, мекрескоп, құртшық, тамыршық.**

Халел Досмұхамедұлы жан-жақты әмбебап ғалым болғанымен, ол ана тілін аса жоғары құрметтеген, оны терең түсінген ғалым болатын.

Қорытынды. Халел Досмұхамедовтің медициналық және жаратылыстану ғылымдарындағы еңбектері қазақ халқының ғылым мен білім саласындағы дамуында маңызды рөл атқарды. Оның жанқиярлық қызметі мен ғылыми зерттеулері қазақ халқының денсаулығын сақтау мен білім деңгейін көтеру жолында үлкен үлес қосқан. Осылайша, Халел Досмұхамедовтің еңбектері қазіргі ұрпаққа да құнды мұра болып табылады

СЕКЦИЯ № 2
ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ: ТӘЖІРИБЕ, ИННОВАЦИЯ ЖӘНЕ
ИНТЕГРАЦИЯ

СЕКЦИЯ № 2
СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ОПЫТ, ИННОВАЦИИ И
ИНТЕГРАЦИЯ

SECTION NO. 2
MODERN EDUCATION: EXPERIENCE, INNOVATION, AND
INTEGRATION

PROFESSIONAL COMPETENCE AND THE ROLE OF MATHEMATICS IN
ENGINEERING EDUCATION

Seyfullayeva Xayala Idris

doctor of philosophy in mathematics,
department mathematical analysis
and differential equations,
Sumgayit State University

Aliyeva Konul Hamid

doctor of philosophy in mathematics
department technology of teaching
mathematics and computer science,
Sumgayit State University

Abstract

his article explores modern approaches to teaching mathematics in engineering education, emphasizing interdisciplinary, modular, case-based, and ICT-supported methods. Integrating mathematics with engineering disciplines such as mechanics, electronics, and informatics enhances students' practical skills, analytical thinking, and professional competencies. Modular learning structures knowledge into thematic blocks, while case studies foster problem-solving and decision-making abilities. The use of digital tools and simulators, including MATLAB, MathCAD, ANSYS, and SolidWorks, bridges theory and practice. Overall, this approach prepares engineers for the challenges of a rapidly evolving technological environment, promoting innovation, competence, and effective professional activity.

Аннотация

В статье рассматриваются современные подходы к преподаванию математики в инженерном образовании, включая междисциплинарные, модульные, кейс-технологии и использование ИКТ. Интеграция математики с инженерными дисциплинами (механика, электроника, информатика) развивает практические навыки, аналитическое мышление и профессиональные компетенции студентов. Модульное обучение структурирует знания по тематическим блокам, кейс-технологии формируют навыки решения задач и принятия решений. Использование цифровых инструментов и симуляторов (MATLAB, MathCAD, ANSYS, SolidWorks) соединяет теорию с практикой. Такой подход готовит инженеров к быстро меняющимся технологическим условиям, стимулируя инновационность, компетентность и эффективную профессиональную деятельность.

Keywords: engineering education, professional competencies, mathematics integration, project-based learning, modular learning, interdisciplinary courses, ICT, simulators, case studies.

Ключевые слова: инженерное образование, профессиональные компетенции, интеграция математики, проектное обучение, модульное обучение, междисциплинарные курсы, ИКТ, симуляторы, тематические исследования

Introduction

Professional competence is an essential characteristic of professionalism, representing an integrative personal quality based on a combination of fundamental and specialized scientific knowledge, practical skills, and abilities that demonstrate a student's readiness and capacity to successfully engage in professional activities.

Based on conducted research, it has been established that the structure of professional competence includes a set of motivations, knowledge, skills, abilities, and professional culture. The development of these qualities contributes to the formation of professional competencies. In addition, several criteria can be identified that determine the level of competency formation: the improvement in mastering mathematical knowledge, skills, and abilities; the level of learning capacity and proficiency; and the degree of motivation to study mathematical disciplines.

Modern engineering education is undergoing profound transformations associated with the need to train specialists who possess not only fundamental knowledge but also flexible competencies for the effective application of this knowledge in professional practice. It is impossible to imagine without a solid foundation in mathematical knowledge and skills. Mathematics is one of the key elements of professional training for engineers, serving as the universal language of science and technology, as well as an instrument for modeling, analysis, and optimization of engineering processes. Mathematics not only equips engineers with a universal language for describing and analyzing processes but also develops such qualities as logical thinking, systemic reasoning, and the ability to model and analyze data. In the context of rapid technological development, the integration of mathematics into professionally oriented engineering disciplines becomes a key factor in enhancing the quality of specialist training.

Engineering activity is inherently connected with solving complex problems that require an interdisciplinary approach. Therefore, the development of future engineers' competence should be built on the integration of mathematical methods into the practice of design, construction, and analysis. This article considers methodological approaches to teaching mathematics for engineering students, examples of integration with engineering disciplines, and ways of forming professional competencies.

At the same time, traditional university mathematics teaching is often detached from engineering disciplines, which reduces student motivation and limits the development of holistic engineering thinking. Under conditions of educational integration, the interdisciplinary approach becomes particularly relevant, whereby mathematical methods and models are actively applied within engineering tasks. This not only deepens the understanding of theoretical foundations but also develops students' ability to apply mathematical tools in practical activities.

Mathematics in engineering education performs several key functions:

Fundamental – forming the theoretical basis for understanding technical sciences.

Instrumental – providing engineers with tools for analysis, calculations, and modeling.

Developmental – fostering logical and critical thinking, and the ability to analyze large volumes of information.

Integrative – linking different disciplines into a unified system of knowledge.

Without a solid mathematical foundation, a future engineer cannot master fields such as theoretical mechanics, electrical engineering, thermodynamics, computer science, and modern methods of digital modeling.

Contemporary educational standards are oriented toward the competence-based approach. This means that learning outcomes are assessed not only by the volume of acquired knowledge but also by the student's ability to apply them in practice. The competence-based approach views education not merely as a process of transmitting knowledge but as the formation of a student's ability to use knowledge, skills, and abilities in real professional contexts. In engineering education, several key groups of competencies can be identified:

Basic – mastery of higher mathematics, physics, and computer science;

Professional – ability to apply mathematical methods to analyze engineering problems;

Communicative and research – ability to work in teams, use modern digital technologies and modeling methods;

Personal – readiness for self-development, adaptability, and critical thinking.

Thus, mathematics is an essential tool in shaping an engineer's professional competence, and its integration with specialized disciplines strengthens interdisciplinary connections. It may be stated that engineering competence encompasses various abilities, such as:

Professional – solving engineering problems;

General cultural – communication, teamwork, self-learning;

Analytical – modeling, systems analysis, and forecasting.

Functions of Mathematics in Engineering

Mathematics in engineering education fulfills several interconnected roles:

Language of description – mathematical models allow the formalization of processes occurring in engineering systems.

Analytical and predictive tool – application of mathematical methods to search for optimal solutions.

Means of developing logical and critical thinking – fostering an analytical style of engineering thought.

Integrative role – unifying natural sciences and technical knowledge into a coherent system.

Several examples demonstrate the integration of mathematics with engineering disciplines in practice:

In *Strength of Materials*, methods of linear algebra and differential equations are widely applied.

In *Control Theory*, students use the apparatus of differential equations and matrix transformations.

In *Higher Mathematics*, tasks on finding function extrema are studied, while in *Theoretical Mechanics* these concepts are applied to analyze system equilibrium stability.

In integral calculus, students calculate the cross-sectional area of pipelines and hydraulic resistance.

In *Probability Theory*, problems are solved relating to the reliability of electrical networks and the probability of equipment failure.

In *Numerical Methods*, students model fluid flow in hydraulic systems.

Professionally oriented mathematical problems can be classified according to professional skill groups: design and construction, organizational and managerial, production and technological, and research tasks.

These types of tasks, aimed at developing professional engineering skills, are used across all major mathematical domains. They help establish the connection between mathematical education and specialized disciplines, demonstrate the professional and practical relevance of mathematical knowledge, and thereby strengthen students' professional motivation in learning mathematics. To build a system of professionally oriented integrative connections, it is proposed to implement a comprehensive set of mathematical tasks in the teaching process. Integration of mathematics into engineering disciplines: project-based learning as a key methodological approach.

The formation of professional competence is impossible without the integration of mathematics into practical engineering courses. This integration encompasses engineering mechanics, electrical engineering and electronics, construction and architecture, as well as information technologies and programming. Each of these domains provides a clear illustration of the applied role of mathematics in engineering education.

1. Engineering mechanics

Application of vector algebra and analytic geometry to describe the motion of bodies.

Use of differential equations to model oscillations and system dynamics.

Modeling the motion of a pendulum with resistance force, solved through differential equations.

2. Electrical engineering and electronics

Kirchhoff's laws and circuit analysis methods require knowledge of linear algebra and function theory.

Fourier analysis is applied in signal theory and data processing.

3. Construction and architecture

Methods of integral calculus are used to calculate areas, volumes, and loads.

Linear programming is applied in optimization problems of construction processes.

For example, calculating the optimal distribution of materials at minimum cost through linear programming.

4. Information technologies and programming

Probability theory and mathematical statistics form the foundation of big data analysis.

Numerical methods are used for implementing algorithms in engineering calculations.

Example: writing a program for numerical integration using the trapezoidal rule.

Such tasks not only develop mathematical knowledge but also contribute to the formation of professional competencies among students.

Modern engineering education faces the challenge of preparing specialists capable not only of applying theoretical knowledge but also of effectively solving real-world engineering problems. This requires the integration of fundamental mathematical knowledge with practical tasks that arise in professional engineering activities. Current requirements for engineering education emphasize the preparation of specialists who can transfer their knowledge into practice within real professional environments. The shift from a traditional society to one focused on innovation demands that educators demonstrate high levels of personal initiative, organizational abilities, responsibility for achieving collective goals, and strong communication skills. Successful integration of mathematics into engineering education also requires teachers to employ advanced technologies that serve as key methodological approaches. This article provides explanations of the main directions for applying such technologies.

1. Project-Based Learning as an Effective Method

One of the most effective approaches to solving practical problems using mathematical tools is **Project-Based Learning (PBL)**. This approach actively engages students in addressing complex problems through the application of mathematical methods. Mathematics, as a universal instrument of engineering practice, ceases to be an abstract discipline within the project-based framework and becomes a practical resource for analysis, modeling, and optimization of engineering solutions.

Project-Based Learning builds on the ideas of J. Dewey, C. Rogers, and other representatives of humanistic pedagogy, as well as on constructivist principles, where knowledge is formed in the process of active student engagement.

Key Characteristics of the Method

Real-world problem – projects are based on engineering or industrial challenges.

Interdisciplinarity – integration of mathematics, engineering, computer science, and economics.

Teamwork – projects are carried out by groups of students.

Practical orientation – project results often have applied value.

Mathematics in projects fulfills several important functions:

Analytical – formalizing the problem and identifying key parameters.

Modeling – constructing mathematical models of engineering processes.

Predictive – forecasting the behavior of systems and objects.

Optimization – finding the most efficient solutions.

Examples of Educational Projects

Project 1: Optimization of energy consumption in a smart home

Mathematics: linear programming, optimization theory.

Practice: modeling energy consumption and minimizing costs.

Project 2: Reliability of a Transportation Network

Mathematics: graph theory, probabilistic methods.

Practice: analyzing traffic network capacity and predicting overloads.

Project 3: Modeling Heat Transfer in Engineering Systems

Mathematics: differential equations.

Practice: calculating temperature regimes in heating and cooling systems.

Project 4: Numerical Methods in Engineering Calculations

Mathematics: numerical integration methods and nonlinear equation solving.

Practice: computer modeling using MATLAB and Python.

Advantages of Project-Based Learning

Increased student motivation through engagement with real-world problems.

Development of critical and systemic thinking.

Formation of teamwork and communication skills.

Preparation of students for research and innovation activities.

Challenges and limitations

The need for careful preparation of projects and methodological materials.

High qualification requirements for teachers (both mathematicians and engineers).

Limited instructional time for the implementation of large-scale projects.

Project-Based Learning, when integrated into mathematics courses for engineering students, opens broad opportunities for the development of professional competencies. It contributes to the advancement of analytical and practical skills and equips future specialists with the ability to employ mathematical tools as effective instruments for solving real engineering problems.

One of the most promising directions is the creation of interdisciplinary courses where mathematics is taught together with engineering disciplines (physics, mechanics, electrical engineering, computer science). This approach allows students to see the direct connection between abstract mathematical methods and their practical applications.

Theoretical interdisciplinary courses are built on the following principles:

Integration of knowledge: combining mathematical theory with engineering problems.

Contextual learning: presenting mathematical concepts through real engineering examples.

Practice-oriented approach: focusing on the applied use of methods.

Collaboration of instructors: joint work of mathematicians and engineers in course development.

The main goals and objectives of interdisciplinary courses are to develop students' systems thinking, form competencies in modeling and analyzing engineering processes, enable the use of mathematical methods for forecasting and optimizing engineering solutions, and increase motivation through practical learning orientation.

Examples of interdisciplinary courses include:

“Differential Equations and Mechanical Systems”

Mathematics: solving ordinary differential equations.

Engineering: modeling pendulum and spring oscillations, machine dynamics.

“Linear Algebra and Electrical Circuits”

Mathematics: matrix methods, eigenvalues, and eigenvectors.

Engineering: analyzing electrical networks, calculating currents and voltages.

“Probability Theory and Reliability of Engineering Systems”

Mathematics: probability distributions, law of large numbers.

Engineering: evaluating equipment reliability, predicting system service life.

“Numerical Methods and Computer Modeling”

Mathematics: numerical solution methods, interpolation, integration.

Engineering: using MATLAB, Python, Mathcad for calculations and simulations.

Advantages of interdisciplinary courses include:

Increased student motivation as abstract concepts acquire practical meaning.

Formation of professional competencies through integration of fundamental and applied knowledge.

Preparation of specialists for work in rapidly changing technological environments.

Possibility of team teaching, where mathematicians and engineers enrich the course from different perspectives.

Despite these advantages, challenges and limitations exist, such as the complexity of developing curricula requiring interfaculty collaboration, higher qualifications for instructors, and the need to create new types of teaching materials (with cases and engineering problems).

Interdisciplinary courses based on joint teaching of mathematics and engineering disciplines represent an effective model for training the next generation of engineers. They provide a connection between theory and practice, develop systems thinking, and allow students to acquire universal skills in analysis and problem-solving. Further development of this approach requires methodological support, instructor training, and the creation of innovative educational materials.

3. Modular Learning Approach

An effective approach to addressing this task is modular learning, where the educational process is structured into thematic blocks. Each block combines the theoretical foundations of mathematics with their direct application in engineering practice.

The goal of modular learning is not only to provide students with a system of knowledge but also to develop their ability to apply mathematical tools to solve engineering problems of varying complexity.

Modular learning organizes the educational process by dividing the material into relatively independent blocks (modules). Each module includes the following components:

Learning objectives: what the student should learn.

Theoretical material: key concepts, laws, formulas.

Practical tasks: engineering and applied problems.

Assessment and self-evaluation: tests, projects, case studies.

The advantage of the modular approach is that it allows establishing a logical connection between fundamental mathematics and its engineering applications. Its key features are:

- a) **Contextuality:** each topic is studied through its application in engineering practice.
- b) **Integrativeness:** combining mathematical methods with engineering disciplines (physics, mechanics, electrical engineering, computer science).
- c) **Flexibility:** students can deepen certain modules depending on their specialization.
- d) **Practice-orientation:** focus is on solving engineering problems rather than isolated study of formulas.

Examples:

Module 1: Linear Algebra and Engineering Structures

Theory: systems of linear equations, matrix methods, eigenvalues.

Practice: calculating stability of engineering structures and networks, modeling load distribution.

Module 2: Differential Equations and Dynamic Processes

Theory: ordinary and partial differential equations.

Practice: modeling oscillations of mechanical systems, heat transfer, and electrodynamics processes.

Module 3: Probability Theory and Engineering Risk

Theory: probability distributions, mathematical expectation, variance.

Practice: evaluating system reliability, analyzing equipment failures, forecasting.

Module 4: Optimization and operations research

Theory: linear and nonlinear programming, optimization methods.

Practice: minimizing energy costs, planning production processes, route optimization.

Module 5: Numerical methods and computer modeling

Theory: numerical integration and equation-solving methods.

Practice: engineering calculations using MATLAB, Mathcad, Python.

Advantages of the modular approach:

Increased student motivation due to connection with real engineering problems.

Development of systems thinking and interdisciplinary analytical skills.

Individualized learning—students can choose priority modules.

Development of self-learning and research skills.

Modular learning in mathematics for engineering education

Modular learning in mathematics within engineering education is an effective strategy that connects fundamental knowledge with professional competencies. It helps students develop the ability to apply mathematical tools in real engineering practice, enhances analytical thinking, and promotes professional flexibility.

4. Case study methodologies in mathematics education

In this context, case study methodologies become a key tool, allowing the integration of theoretical training with practical skills. Using cases in mathematics education promotes the development of analytical thinking, the ability to model engineering processes, and informed decision-making.

A case study is a teaching method based on the analysis of specific situations or problems from practice. Students work with a case as a model of a real engineering problem, applying mathematical methods and tools to solve it.

Pedagogical value:

-Activating students' cognitive activity.

- Developing critical thinking and independent analysis skills.
- Enhancing teamwork and communication abilities.
- Creating conditions for integrating theoretical knowledge with practical skills.
- Mathematics is a universal tool for modeling, analyzing, and optimizing engineering processes. It enables engineers to:
 - Build models of physical systems.
 - Perform strength and stability calculations for structures.
 - Predict system behavior under dynamic conditions.
 - Various mathematical areas are used in case studies:

Differential equations: for modeling dynamic processes (e.g., movement of mechanical systems, heat transfer).

Linear algebra: for calculating structures, electrical circuits, and networks.

Statistics and probability theory: for assessing the reliability and risk of engineering solutions.

Structure of a mathematics case study:

Problem description: brief presentation of the engineering situation.

Initial data: indicators, parameters, and system constraints.

Tasks for analysis: mathematical calculations, model building, forecasting.

Discussion of solutions: analysis of proposed options and evaluation of their effectiveness.

Examples of case studies:

Case 1: Optimization of a robotic equipment route

Students are provided with a mathematical model of a robot in a production area. Using linear programming, they determine the optimal route to minimize time and energy consumption.

Case 2: Strength calculation of a bridge structure

Students analyze a bridge structure using linear algebra and mechanics methods to calculate stresses and deformations under different loads.

Case 3: Mathematical modeling of heat transfer

Applying differential equations to analyze the temperature regime in an engineering system, such as a pipeline with a heat carrier.

Advantages and challenges:

- Increased motivation and interest in mathematics.
- Connection of theoretical knowledge with practical engineering problems.
- Development of analytical, critical, and systemic thinking.
- Requirement to prepare high-quality cases aligned with the curriculum.
- High demands on instructor qualifications.
- Limited time for thorough discussion of complex cases.

Case study methodologies make mathematics education more practice-oriented and effective for future engineers. Their implementation allows students to apply knowledge in real situations, develop analytical skills, and strengthen critical thinking. To achieve the best results, it is recommended to integrate cases throughout all stages of learning—from basic mathematics courses to specialized engineering disciplines.

5. Use of ICT and Simulators in 21st-century engineering education

Engineering education in the 21st century is inconceivable without the use of information and communication technologies (ICT) and specialized simulators. Traditional mathematics teaching methods provide a fundamental theoretical base, but they are often disconnected from practice. Integrating mathematical knowledge with digital tools and engineering software systems brings the educational process closer to real professional conditions.

ICT opens new opportunities in mathematics education:

Visualization of complex processes: graphs, 3D models, dynamic simulations.

Automation of calculations: solving complex equations, optimization tasks, statistical analyses.

Modeling engineering objects: applying mathematical methods in practical contexts.

Interactivity and individualization: adapting tasks to students' levels and interests.

Simulators and their applications in mathematics and engineering:

MATLAB

Mathematics: numerical methods, linear algebra, differential equations.

Engineering: modeling dynamic systems, optimization, signal and image processing.

MathCAD

Mathematics: analytical and numerical computations, formula visualization.

Engineering: project calculations, reporting with formula retention, analysis of design solutions.

ANSYS

Mathematics: numerical modeling methods (finite elements, differential equations).

Engineering: simulation of mechanical loads, heat transfer, aerodynamic processes.

SolidWorks

Mathematics: geometric modeling, application of vector algebra and analytic geometry.

Engineering: 3D design of structures, strength calculations, mechanism motion simulation.

Examples of ICT integration in the educational process:

Modeling oscillatory systems (MATLAB): students solve differential equations and visualize the movement of mechanisms.

Optimization of a production process (MathCAD): building models and calculating optimal parameters.

Beam strength calculation (ANSYS): using finite element methods to verify analytical solutions.

Gearbox design (SolidWorks): creating a 3D model, calculating loads, and checking geometric compatibility.

The advantages of using ICT and simulators lie in increasing the clarity and practical relevance of learning, reducing the gap between theory and engineering practice, developing skills in working with modern software tools, and preparing students for professional activities in the context of digital engineering.

The use of ICT and engineering simulators in mathematics education makes the learning process more practice-oriented and modern. It has certain limitations and challenges, such as high requirements for technical equipment and software licenses, the need to train instructors in using digital tools, and the risk of reduced attention to fundamental knowledge due to excessive automation of calculations. The use of MATLAB, MathCAD, ANSYS, and SolidWorks allows students not only to solve mathematical problems but also to immediately apply them to real engineering projects. This contributes to the formation of comprehensive competencies in future engineers, necessary for professional activity in the era of digitalization and Industry.

The development of competence in future engineers is impossible without integrating mathematics into professional disciplines. Mathematics is not merely an academic subject but a universal tool of engineering activity.

Conclusion

Applying a competency-based approach, project-oriented methods, and modern digital technologies enables students not only to master mathematical tools but also to develop the ability to use them in real engineering tasks.

Thus, the integration of mathematics and engineering disciplines ensures the preparation of a new generation of specialists capable of working effectively in a rapidly changing technological world. It has been established that the integration of education, science, and industry is a methodological foundation for training competitive specialists, provided that a unified educational space is formed in a technical university encompassing education, science, and production; the development of integration processes is managed through productive interaction of all interested structures; and integration of education, science, and production is embedded in the content of training future engineers. This also involves designing an integration model based on general and pedagogical principles, including goals, objectives, factors of technical education, and the content of future engineers' training.

The integration of mathematics and engineering disciplines is a necessary condition for preparing a modern engineer. It ensures the development of professional competencies, enhances the ability to apply abstract knowledge in practical conditions, and improves the quality of

engineering education. In the context of digitalization and the introduction of new technologies, mathematics serves as the connecting link between fundamental training and engineering practice. For mathematics instructors, it is important to create conditions for interdisciplinary interaction, use practice-oriented assignments, and employ modern teaching tools. The transition from a traditional society to one driven by innovation requires teaching staff to demonstrate a high level of personal initiative, organizational skills, responsibility for achieving common goals, and strong communication abilities.

List of literature

1. Andreev A.A. Engineering education in the XXI century. Moscow: Akademiya, 2020.
2. Vereshchagin A.P. Mathematics for engineers: modern approaches. St. Petersburg: Peter, 2019.
3. Federal State Educational Standards of Higher Education (FGOS HE).
4. CDIO Initiative: Worldwide Standards in Engineering Education. — 2022.
5. Polyak B. Numerical Methods and Applications in Engineering. — Springer, 2021.
6. Latyshev A.V. Application of mathematical methods in engineering sciences. — М.: Nauka, 2018

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА РИТОР-ПЕДАГОГ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Қыдыршаев Абат Сатыбайұлы,

*Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университетінің Қоғамдық даму департаментінің директоры,
педагогика ғылымдарының докторы, профессор, «Ерен еңбегі үшін»
медалінің иегері, Қазақстан Педагогикалық ғылымдар
академиясының академигі, Қазақстан Ұлттық
құндылықтар академиясының академигі*

Досқалиева Бақытгүл Асқарқызы,
*Филология факультетінің III курс студенті
(«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы)*

Аңдатпа

Мақалада жоғары оқу орнында ритор-педагог тұлғасын қалыптастыру мәселесі көтерілген. Ритор-педагогты шешен тұлға, интеллект ретінде, жазу-сызу өнерінің, дұрыс сөйлей білу дағдысының кәсіби маманы тұрғысында адамзат мәдениетін, әдеп әлемін бойына жинақтаған бірегей тұлға ретінде қарастырылған. Нәтижеде бүгінгі ритор-педагогқа қажетті білік-дағдылар кешені таразыланады. Ритор-педагогқа тән білік-дағдының шешендік сөзбен жүзеге асырылатын әрі сөзбен барша жетістіктерге жеткізетін өнер саласы екеніне баса акцент беріледі.

Негізгі сөздер. Ритор-педагог, шешендік, шешендік этика, шешендік эрудиция, шешендік өнер, шешендіктану, дидактика, шешендік импровизация.

Аннотация

В статье поднимается проблема формирования личности ритор-педагога в высшем учебном заведении. Ритор-педагог рассматривается как ораторская личность, интеллект, профессионал в области письма и речи, как уникальная личность, вобравшая в себя культуру человечества и мир этики. В результате анализируется комплекс знаний, умений и навыков, необходимых современному ритор-педагогу. Особое внимание уделяется тому, что ритор-педагог — это носитель искусства, реализуемого посредством слова и достигающего всех успехов через слово.

Ключевые слова: ритор-педагог, красноречие, риторическая этика, риторическая эрудиция, красноречия, риторика, дидактика, риторическая импровизация.

Abstract

The article addresses issues related to the formation of the rhetor-pedagogue's personality. It examines such concepts as the rhetor-pedagogue, eloquence, rhetorical ethics, rhetorical erudition, the art of oratory, rhetoric as a science, didactics, and rhetorical improvisation. The rhetor-pedagogue is portrayed as a bearer of the art of speech, combining professional skills, communicative culture, ethics, and the ability for creative improvisation.

Keywords: Rhetor-pedagogue, eloquence, rhetorical ethics, rhetorical erudition, art of oratory, rhetoric, didactics, rhetorical improvisation.

Еліміз егемендік алғалы қоғамдық жүйелердің барлығын ұлттық құндылықтармен толықтыра жаңартып жатқан тұста білім беру саласындағы өзгерулер мен жаңартулар халықтық болмыс пен ұлттық құндылықтарға ойысуда. Бұндағы негізгі мақсат – болашақ ұрпақты халықтық дәстүрмен тәрбиелеу, ұлттық қасиеттерді бойына сіңіре отырып, олардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру.

Халқымыздың өткір тілімен айтылған салмақты да терең ойлы, ділмар данышпандықпен айтылған үкім сөзіне қаулы-қарарсыз-ақ тоқтап, «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» болып, шешілмеген дау, алынбаған жау қалмаған. «Ханның тағынан шешеннің бағы арттық» деп, «Ерді екінің бірі туады, шешенді мыңның бірі туады» деп шешендік өнерді тақтан да артық бақ санап, жоғары бағалаған. Демек, қай халықта болсын тәрбиенің негізгі бастау бұлағы – халықтық педагогика, сол халықтық педагогиканың басты құралы сөз өнері екені мәлім. Сондықтан өз ұрпағының болашағын ойлаған шешен тәрбиешілер жастарды ең әуелі сөз өнеріне, яғни, шешендікке, сөз сөйлеу мәдениетіне, өз ойын тиянақты жеткізе білуге баулуы тиіс.

Адам өмірінің мәні – білім мен тәрбие десек, оны шәкірт бойына сіңіретін құдірет иесі – ұстаз. «Мұғалім – мектептің жүрегі» деу тегін емес. Тынымсыз соққан жүректей үздіксіз ізденіс пен ерен еңбек әйтеуір бір нәтижеге жеткізеді. Педагогика ілімі өз дамуында мұғалімнің жеке басы мен оның еңбегін зерттеуге үзбестен көңіл аударуда. Ян Амос Коменский алғашқылардың бірі ретінде ұстаз қызметін мәртебелі статусқа көтерді. Константин Дмитриевич Ушинский мұғалімнің жеке басы жанып тұрған күн нұры, тәрбиешінің жеке басы күллі тәрбие ісі деген. Ал бүгінгі университеттің ғалым ұстазы – мінсіз сөзді, кірсіз арлы ақыл иесі [1;2;3;4].

Ұстаздық мамандық өзге мамандық атаулының бәрінен өзгеше. Оның іс-әрекетінің бәрі ұрпақ тәрбиесіне, оны жеке адам тұлғасында қалыптастыруға арналады. Жас ұрпақ бойына жағымды мінез-құлық сіңіріп, оны жақсы мен жаманның ара жігін ажырата алатындай ету, қоғамның көркеюіне белсенді қатысушы дәрежесіне жеткізу – мұғалім-ұстаз парызы. Демек, болашақ ұрпақ бойынан табылатын қасиеттің бәрі мұғалімнің бойында болуы шарт.

Мұғалім – ең алдымен, жоғары дәрежедегі тұрақты модальдік және психологиялық-педагогикалық даярлықты қажет ететін сала иесі. Нағыз мамандық иесі – оқушылардың ойы мен жүрегіне жол тапқан, педагогикалық шеберліктің қыр-сырын меңгерген ұстаз. Бұл қасиет оның жеке басының ерекшеліктерінен көрінеді (білім дәрежесі; озық әдістемені меңгеруі; мақсат бағыттылығы; ғылыми тілмен сөйлеу мәдениеттілігі).

Шешендік біліктіліктен, білімнен, терең түйсікті сезімнен, ұшқыр қиялдан, зерделіліктен тұрады. Болашақ мұғалімдерге шешендік өнерді меңгертуде Аристотель, М.Т. Цицерон, Әл-Фараби сынды ойшылдардың еңбектері, қазақтың ұлттық ойлауы мен сөйлеу ерекшеліктері ерекше маңызға ие. Ендеше, бала тәрбиелеуде шешендік өнердің алатын орны аса жоғары.

М.Т.Цицерон: «Шешеннің қуаты тыңдаушының көңілін бүтіндей аударып, өзіне бағындыра білуінде. Сонымен бірге шешен екі негізгі қасиетті меңгеруі тиіс, біріншісі – нақты дәлелдердің көмегімен тыңдаушысын иландыра білу, екіншісі – тыңдаушылардың жүрегін айбынды да пәрменді сөзбен жігерлендіре білген әлдеқайда маңыздырақ» деген. Римдік дүлдүл ритор шешендік сөздегі ең басты қағидат тұрғысында шешеннің білімділігі мен жалпы мәдениетін алады. Күллі әлемге танымал Цицеронның өзін де табысқа жеткізген осы қасиеттер еді. Шынтуайтында да білімділік пен көп мағлұматтылық шешенді сәтті әрекеттерге жетелейді. Шешеннің өнегелі де жағымды көзқарасы – шешендік өнердегі ең басты адам тағдырына қатысты дұрыс шешім қабылдауға көмектесер өте қажет қасиет. Білімдарлық пен жан-жақты хабардарлық, мықты логика, сондай-ақ шешендік әрекеттегі тәжірбие, дауыс күшін игеру қабілеті – сөз өтімділігінің негізі. М.Т. Цицерон: «Шешенде диалектиктің тапқырлығы, философтың ойы, ақынның тілі, заңгердің жады, трагиктің дауысы болуы тиіс. Шынайы

шешен халық өмірі мен әдет-ғұрып, салт-сана дәстүрлеріне мейілінше жетік болуы керек» деп түйіндеген.

Ғаламдану жағдайында ұлттық мүдде мен көзқарас жойылып кету қаупі де жоқ емес. Қазіргі ақпараттық тасқын әлсізді шайып, жағаға ысырып тастауға бейім. Халықтық педагогика тізгінінен айырылсақ, ұлттық қаймағымыз да бұзылады, рухани дүниеміз ойсырайды, қиялымыз «тобырлық мәдениет» қамауына түседі, тіліміз шұбарланады, діліміз азады, адамымыз тозады. Біздіңше, қазіргі таңда барлық салада да шешендіктану ілімінен хабардар болудың қажеттілігінің, аса өзектілігінің де себебі осында. Себебі, шешен – азамат, интеллект. Шешен – жазу-сызу өнерінің, дұрыс сөйлей білу дағдысының кәсіби маманы. Шешен – адамзат мәдениетін, әдеп әлемін бойына жинақтаған тұлға.

Шешендіктану ғылымы қамтымайтын тақырып кем де кем. Түйткілді көсіле сөйлеу сөз арқылы шешіледі. Соған орай шешен сөйлеуші адамның жауапкершілігі де күшейеді. Жаңа заманда осы сауалға сұраныс туған жағдайда шешендіктану пәні мұғалімі жан-жақты даяр болуы шарт. Сала маманына тән қасиет – өз түйінін дәлелдеп, айтқанын өткізетін, ойын батыл қорғай алатын қайсар мінезді, ұлтына шексіз сүйіспеншіліктің иесі болуы.

Бүгінгі ритор-мұғалім қандай болуы керек? Тәжірибеге сүйенсек, шешен бойында қалыптасуы тиіс жеке бас қасиеттеріне шешендік этиканы, ұстаздық шеберлікті, шешендік эрудицияны, сөйлеу мәдениеті мен шешендік импровизацияны жатқызуға болады. Шешендік этика. Этика – теориялық жағынан заң-ережелерден тұратын ғылым. Нысаны – мораль, адамгершілік, ізгілік. «Этика» термині – салт-дәстүр, жөн-жоралғы, үрдіс мағынасын беретін грек сөзі. Яғни, ұлттық-халықтық салт-дәстүрлер ережесі. «Этикет» – тәртіп мағынасын беретін француз сөзі. Этика, этикет, этикетка, эстетика, тактика мағыналары өзара жақын сөздер. Жиынтығы – әдеп әлемі. Шешендік этика – қызмет бабы барысында мұғалім ұстанатын заң, ереже, шарт, тәртіп һәм мінез. Шешендік шеберлік. Шеберлік – тәрбиелеу мен оқытудың жоғары және ұдайы жетілдіру өнері. Шеберліктің негізіне мұғалімнің жеке мәдениеті, білімі мен ой-өрісінің педагогикалық техникамен, сондай-ақ алдыңғы озық тәжірибемен ұштасып, қорытылуы алынған. Шеберлікті меңгеру үшін көп нәрсені білу, істей алу қажет. Мұғалімнің шеберлігі, әсіресе, сабақтарда үйрете білуден байқалады. Шеберліктің маңызды көрсеткіші – оқушылардың белсенділігін арттыра алуы, олардың қабілеттерін, өз бетімен жұмыс істеуін, білуге құмарлығын дамытуы, оқушыларды сабақта ойлануға мәжбүр ете білуі. Оқыту үрдісінде тәрбие жұмысын тиімді жүргізе білу, оқушыда жоғары адамгершілікті, патриотизм сезімін, еңбексүйгіштігін, дербестікті қалыптастыру білігі – шешендік шеберліктің басты элементтерінің бірі. Шешендік эрудиция - риторика саласындағы мәселелерді шешуде шешен-мұғалімге көмек болар оның жетік, жан-жақты білігі. Сөйлеу мәдениеті. Шешеннің басты қызметі - сөйлеу. Бейнелеп әсем сөйлей білу – жоғары мәдениеттіліктің белгісі. Шешендік өнер – адамзат өркениеті тудырған рухани-мәдени құндылықтардың бірегейі. Оның өсіп өркендеуіне халықтың демократиялық дәстүрлер негіз болады. Ол әрбір ұлттың тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық өмірінде қоғамдық қажеттіліктен туады. Шешендік өнер мен оның тарихы - адамзат мәдениеті тарихының сабақтас бір бөлігі. Сондай-ақ, шешендік өнер табиғатын танып білу, оның қағидаларын меңгеру жоғары сыныпта берілетін сабақтарда тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы ғана жүзеге асып, оқушылардың сөйлеу мәдениетін игеруіне жағдай жасалады. Қазақта «шешеннің сөзі мерген, шебердің көзі мерген» мақал бар. Осыдан сөз күшінің ерекшелігін аңғарамыз. Сөз мәнерін, техникасын меңгеру, ақиқатты тану қабілетін қалыптастыру көп ізденісті керек етеді. Оқу шеберлігіне баулу және дағдыландыру жүйелі сөйлеуге тәрбиелеу үрдісінің үйлесімділігі нәтижесінде ғана жүзеге асуы мүмкін. Шешендік импровизация. Кез-келген сабақтың қызықты өтуінің ешқандай да дайын рецепті болуы мүмкін емес, тіпті керемет жазылып, жоспарланған сабақтың өзі оның жақсы өтуіне кепілдік бермейді. Демек, сабақ барысының қызықты өтуі ритор-мұғалімнің бойындағы асқан шеберлікті, яғни, импровизацияны қажет етеді [1;2].

Шешендіктану пәні мұғалімі – бірегей әмбебап тұлға. Ол – оқушылар мен үлкендер әлемінің арасындағы сарапшы. Ол баланың психикалық құпияларын жетік біле отырып, білім береді, оны адам болуға үйретеді, өмірге бейімдейді. «Мұғалімі қандай болса, қоғамы да

сондай» заңдылығы ерте кезеңдерден-ақ белгілі. Адамзаттық өркениеттің дамуы тарихында жақсы мектебі мен мұғалімдері бар мемлекеттер ғана алға озған. Мұғалімнің рөлін төмендету қашан да болмасын мемлекетті аздырып, әдеп-ғұрыптарды нашарлататын қынжыларлық жағдайлармен аяқталып отырған.

Теориялық талдауларға сүйенсек, ритор-мұғалімге тән бірқатар негізгі талаптар бары мәлім. Алғашқысы – педагогикалық қабілеттіліктің болуы оқушылармен жұмыс жүргізуге бейімділіктен, балаларға сүйіспеншіліктен, қарым-қатынас жасау мәдениетінен көрінетін тұлғалық сапа. Көбіне педагогикалық қабілеттер сөз сөйлеу мәдениетін, оқушыларды ұйымдастыру және тағы басқа нақты әрекеттерді орындай білуімен сипатталады. Осы ретте шешен-мұғалімнің төмендегідей қырларын атар едік:

1. Ұйымдастырушылық. Мұғалімнің оқушыларды топтастыра алуы, оларды іске араластыру міндеттерін бөліп беру, жұмысты жоспарлау, атқарылған істің қорытындысын шығару біліктерінен байқалады.
2. Дидактикалық. Оқу материалын, көрнекілік құрал-жабдықтарды іріктеу, дайындау; оқу материалын ұғынықты жеткізу, анық рухани қажеттіліктердің дамуын ынталандыру, оқу-танымдылық белсенділігін арттыру;
3. Рецептивтік. Оқушылардың рухани әлеміне ене алу, олардың эмоционалдық көңіл-күйін объективті бағалау, психикалық ерекшеліктерін анықтау біліктерінен көрініс береді;
4. Коммуникативтік. Мұғалімнің оқушылармен, ата-аналармен, әріптестерімен, оқу орнының жетекшілерімен педагогикалық мақсатқа сәйкес қарым-қатынас орната алу білігінен байқалады;
5. Зерттеушілік. Педагогикалық жағдаяттар мен үдерістерді танып білу және объективті бағалау білігінен көрініс береді;
6. Ғылыми-танымдық. Мұғалімнің педагогика, психология, әдістеме салаларындағы жаңа ғылыми білімдерді меңгеруге қабілеттілігіне саяды.

Шешендіктану – жан дүниені, он екі мүшені, алпыс екі тамырды түгел жайлап, еш уақытта көзге көрінбейтін сезім қылдары арқылы ақыл иесі адамды өз ырқына жетелеп алатын қасиетті ілім. Демек, бүгінгі қоғам талабына сай ритор-мұғалімдер, біріншіден, өз сөзін дәл, нақты, қисынды да дәлелді етіп құра алатын, әрі оқушылармен шығармашылық әріптестік негізінде ұдайы пікірталас ұйымдастыру арқылы сабақты қызықты көрініске айналдырып, берілетін мағұлмат көлемін әлдеқайда көбейте білуі керек; Екіншіден, ритор-мұғалім күрделі сыныптармен байланыс, қарым-қатынас жасау білуі керек; Үшіншіден, сөз арқылы оқытады, тәрбиелейді, өз көзқарасын жеткізеді, оған оқушыны көндіреді, оқушының санасына ғажайып көрнекі бейнелер туғызады.

Жинақтай айтсақ, шешендік – сөзбен жүзеге асырылатын әрі сөзбен барша жетістіктерге жеткізетін өнер саласы. Демек, барлығының тізгінін өз қолына алған, күллі өнердің қасиет-күшін өз бойына жинақтаған деуге болады (Платон). Олай болса, шешендік өнерді бүкіл ұлттық болмысымен бойына дарытқан ритор-мұғалім осындай болуы қажет.

Мақала соңында ритор-педагог маманды қалыптастыру бағытында өткізілген **«Шешен сөйлеймін десеніз...»** тақырыбындағы шеберлік сағатының фрагменттерін ұсынуды жөн көрдік. Шеберлік сағатының мақсаты – жоғары оқу орны студенттерін шешен сөйлеуге баулу. Біздің тәжірибемізде тап осы мақсат үдесінде сөз сөйлеуші ритор-кәсіби маманның сөз мазмұны төмендегіше болмақ:

- 1. Шешендік-жастар көркі.** 1. «Шешендіктің сәні жоқ, сөзіне ел сүттей ұйып, Қолтығына ел сыйып, Басына бақыт қонбаса» (Дулат Бабатайұлы) тұжырымына назар аудару;
2. Шешендік – өнер. Сол өнермен қарулансаң ғана шешендікті игеруің мүмкін;
3. Шешендік мәні тек шешенде ғана емес, қалыптасқан жағдайға да байланысты. Шешендік сөздің әкесі – шешен, анасы – аудитория. Тек аудитория ғана оны қалыпқа келтіріп, жан бітірмек.

2. Шешен сол – сөйлер сөзден қиналмаса. 1. Өте жақсы сөз айтқандар - дана ғой, Білімді сөз білімсізге сана ғой (Жүсіп Баласағұн); 2. Кімде-кім риторика ілімінің қағидаларына бейім болса, сол ритор саналмақ;- 3. Шешендік - шексіз білімнен, терең ойдан, асқан парасаттан туатын нәрсе (Академик жазушы Зейнолла Қабдолов).

3. Шаршы топта сөз бастау қиын. 1. Шешендікке бостандық қажет. Сөйлеуші көпшілік алдында ақиқатқа жүгіне ойын еркін айтуы керек;- 2. Белгілі болса, жолдан жаңылмас, Білімі болса, сөзден жаңылмас (Махмуд Қашқари);
- 3. Сын айту үшін, шын айт. Шын айтпай, сын айтпа (Бауыржан Момышұлы).

4. Сөз сөйлеуге даярлық - демосфендік дағды. 1. Бір рет айтудан

бұрын екі қайтара ойлап алсаң, екі есе жақсы айтарыңды ескеру; 2. Алдында үйренері бардың, артындағыларға үйретері де табыларын айқын сезіну; 3. Кімде-кім өз сөзін алдын-ала дайындаса, сол - халыққа нағыз берілген, шын мәнінде халық үшін қызмет ететін жан, ал көпшілік сөзімді қалай қабылдайды дегенге немқұрайлы қараушылық - сендіруді емес, күшпен көндіруді мақсат еткендік. **5. Шешеннің тілі - шебердің бізі.** 1. Сөзді сенімді сөйлеуді, сонда тыңдаушыларға әсері жайында қам қылудың қажеті болмайтынын айту; 2. Құрғақ сөздің ғұмыры қысқалығын әркез ескеру; 3. Айтқан сөзің қандай болса, еститұғын жауабың да сондай боларын білу. **6. Әр сөздің айтылуына қарай мың мағынасы бар.** 1. Аяқталмай және жүйелі айтылмай қалған ойдың мәні, ырғақсыз айтылған сөздердің сәні болмасын білу; 2. Бақырып сөйлегеннің сөзі естілер де қаларын, ақылды сөйлегеннің сөзі көкейге келіп қонарын ескеру; 3. Ағылшындар айтқандай, сөз семсерден бетер сілейтеріне ойлана қарау. **7. От сықылды жылы болсын жүзіңіз бен сөзіңіз.** 1. Даналардың әр сөзі тең ғой бейіш үнімен, Бет ажары әрқашан тапса үйлесім тілімен (Жүсіп Баласағұн); 2. Сөз бен қылық суық көңілді жылытарын, жылы көңілді суытарын сезіну; 3. Үздік шешеннің тілімен бірге жүзі сөйлерін ескеру. **8. Ұстамды әрі орынды сөйлеу ділмәрлықтан көп артық.** 1. Орнын тауып мәдениетті сөйлей білсең, әр сөз сұлу, орнын таппаған әр сөз бұжыр (Ғабиден Мұстафин); 2. Өз басыңды өзін ажалға душар етпес үшін, сөзіңе сақ бол. Өз тісінді өзін сындырмас үшін, тіліңе сақ бол (Жүсіп Баласағұн); 3. Құлаққа түрпідей тиетін құнарсыз сөзден бір ауыз айтқан асыл сөз артық (Шәкәрім Құдайбердіұлы). **9. Ең қысқа сөз - мағыналы көзқарас.** 1. Қымбат сөз қысқа қайырыларын есте ұстау; 2. Санаулы сөз салмақты боларын білу; 3. Көсіліп ұтқыр сөйлеу - тапқыр ақылдың сыйы, тұжырымды ықшам сөйлеу - даналықтың белгісі. **10. Үндемегеннің өзі де жауап.** 1. Бойда - қайрат, ойда - көз, Болмаған соң айтпа сөз (Абай); 2. Пайдасыз сөзді көп айтпа, пайдалы сөзді аз айтпа (Әлішер Науаи); 3. Өзінің тіліне күші жетпеген адамның сөзінде шынайы шындық болмайды. **11. Сөзге сақ болу - шешендіктен де биік.** 1. Сүйрең тіл - сүйір тіл (Ағылшын халқы мақалы); 2. Шабыстыратын сөз айтпа, Табыстыратын сөз айт (Мұзафар Әлімбаев); 3. Тілінді бақсаң, құныңды сақтарсың. **12. Ірі сөзге ізетті жауап.** 1. Тілден шыққан сөз тістен де таза болғанға не жетсін! 2. Адамды ештеңе де ізгі сөздей серпілтпейді; 3. Жалпақ әлемді ауызға қарату үшін, рухани ерлік керек, жалпақ әлемге қысылмай, қымтырылмай қарау үшін, рухани байлық керек (Әбіш Кекілбайұлы). **13. Көңіл - қазы, көз - таразы.** 1. Көңіл сырын көз білдірер, ойлы сөйлеп, мәнерлі жеткізуде дауыстан кейінгі орынды бет-жүз алмақ, ал ол көз арқылы көріктенбек (М.Т.Цицерон); 2. Жанардың жарығы да жанға түседі - ойдың жанарға жеткен жалтылындай (Асқар Сүлейменов); 3. Беттің әрі айнадан көрінерін, адамдықтың әрі сөзден көрінерін әрдайым есте ұстау. **14. Ымға түсінбеген, дымға түсінбейді.** 1. Ишарат - айтайын деген мағынасы бар әрекет. Іс-қимыл арқылы жеткізілмеген ой әлсіз; 2. Ыммен, ишаратпен сөйлеу - өте-мөте өзіндік құбылыс, ол шешеннің ой-сезім толқындарымен етене. **15. Мадақтар болсаң, шын асылды мадақта.** 1. Өзі өзгеше боламын демектің түбі - мақтан (Абай); 2. Мақтау - алтын мен алмас сияқты сирек болғанда ғана құнды; 3. Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап, Әуре етеді ішіне қулық сақтап. Өзіңе сен, өзінді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап (Абай). **16. Барлық жеңіс өзіңді-өзің жеңуден басталмақ.** 1. Мәдениеттілік арқылы табысқа жетуге болады, тіпті күшпен ештеңе шеше алмаған жағдайда да; 2. Бәрінен күшті адам - өзіне-өзі ие болатын адам (Сенека); 3. Өзін-өзі тапқан адам - бақытты, жоғалтпаған - бақыттырақ одан да (Қадыр Мырза Әлі). **17. Тыңдай білу - ұлылық.** 1. Арғымақтың баласы аз жусар да көп жортар, Адамзаттың баласы аз сөйлер де көп тыңдар (Махамбет); 2. Сөйлеген егерін, тыңдаған оранын білу; 3. Тіл үйірер сөз болса, Тыңдаушы құлақ кез болар (Араб халқы мақалы). **18. Ауызында әзілі жоқтың қолында шоқпары бар.** 1. Қалжың сөз де тұз сияқты, шамадан тыс асып кетсе, дәмі бұзыларын ескеру; 2. Күлкі - шабуын білмесең, өз тірсегінді өзін қиып түсіретін наркескен қылыш сияқты қатерлі қару (Әбіш Кекілбайұлы); 3. Юмор - өмір толқындарындағы құтқарушы шеңбер. **19. Сөйлесу - бірлескен күш-жігермен салынатын гимарат.** 1. Жақсылық жайында жасқанбай сөйлеген жөн; 2. Өзара әңгімені әңгімелесушілердің әрқайсысы одан пайда көріп, көп білім алатындай етіп жүргізген дұрыс-ау; 3. Ақылды жауап алғың келсе, ақылмен сұра (И.Гете). **20. Естіге айтқан тура сөз - шыңға тіккен түмен тең.** 1. Тура сөздің тоқпағы мықты боларын

түйгейсің; 2. Қарны тоқ қаса надан ұқпас сөзді, Сөзді ұғар көкірегі болса көзді (Абай); 3. Естіге айтқан тура сөз, Шыңға тіккен түмен тең. Езге айтқан тура сөз, Құмға сіңген сумен тең (Майқы би). **21. Ақылды адам сөзді нақылсыз айтпайды.** 1. Ұлы іске ұлағатты сөз керек (Орыс халқы мақалы); 2. Білімдінің сөзі - оң, Білімсіздің сөзі - тоң; 3. Нақыл сөздер көп болғанымен, айтар адам аз. Нақышымен нық қадап түбіне жеткізе сөйлеген адам - шешен адам (Құтып). **22. Дәлелсіз сөз желмен тең.** 1. Ішсең, тұнықты іш, Жесең, піскенді же, Сөйлесең, шындықты айт; 2. Әділ сөз асауды да ауыздықтарын білгейсің; 3. Айқындық - сөздің басты артықшылығы (Аристотель). **23. Жүйелі сөз - киелі.** 1. Дүниеде екі ғаламат нұр бар: біреуі - күннің нұры, екіншісі - сөздің нұры (Қадыр Мырза Әлі); 2. Құнды сөз құнарлы ойдан туады (Л.Н. Толстой); 3. Керексіз сөз күйдірер от сияқты (Жүсіп Баласағұн). **24. Адамның ұқпағаны - бойына жұқпағаны.** 1. Шешен елге түсінікті болу үшін бүкпесіз ашық болуы тиістігін ескеру; 2. Тіл шеберлігінің құны түсініктілігінде, өйткені сөз түсініксіз болса, көздеген мақсатына жетпейді (Аристотель); 3. Қымбат сөз құлақтарға құйылған сайын құны арта түсерін сезіну. **25. Сөз тапқанға қолқа жоқ.** 1. Өзі шілдей, сөзі мірдей; 2. Шешендік сөздердің құндылығы тек шындығында емес, ойының тапқырлығында. Қиядан жол, қиыннан сөз табу - шешеннің бағалы қасиеті; 3. Ойды ойдағыдай жеткізу үшін оралымды, икемді тіл қажет. Нағыз шешен қапияда ой тауып немесе ойлап, ойша сөйлеп, лайықты тапқыр тілмен өрнектеп жеткізеді. **Түйін сөз.** 1. «Шешендер туа пайда болмайды, жүре пайда болады» қағидасын ұстану. Мәселен, Демосфен, Жиренше шешен тәжірибесі; 2. Данышпан ғұламалардың үздік ойларымен танысу - таңғажайып ой жаттығуы іспетті. Ақылды құнарландырып, ойды сындарлы етеді. Демек, бұлардың жасқа да, жасамысқа да қажетсіз болуы мүмкін емес; 3. Абай ғұламаның «естілердің сөзін ескеріп жүрген адамның өзі де есті болады» деуі қандай орынды; 4. Қазір қайсысымызға да ақша да, басқа да қат болғанымен, ең басты қат нәрсе - ақыл. Жанашыр достың ақылы. Көргені көп кемелдің, жеткені көп беделдің немесе солардың тереңіне бойлай білген зерде мен зейіннің айтатындары (Әбіш Кекілбайұлы) [3;4].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қыдыршаев А.С. Шешен сөйлей білеміз бе? Шешен сөйлеу мәдениетінің алтын қағидалары. Оқу құралы. – Орал, 2017. – 364 бет.
2. Қыдыршаев А.С. Шешендіктану. Оқулық бакалавриат білім беру бағдарламасы бойынша білім алушы жоғары оқу орнының филология бөлімінің студенттері үшін дайындалған. 4-басылым. – Орал, “Полиграфсервис” ЖШС баспасы, 2023. – 424 бет.
3. Қыдыршаев А.С., Шакуова Д.А., Татаханова А.С. Іскерлік шешендіктану. Бизнесмендерге, кәсіпкерлерге, студенттерге және барлық деңгейдегі басшыларға арналған оқу құралы. – Алматы: “Болат Медиа” мекемесі, 2025. – 432 бет.
4. Қыдыршаев А.С., Қыдыршаев О.А., Қыдыршаев Ж.С. Шешендіктану. Оқулық. 5-басылым. – Алматы: “Болат Медиа” мекемесінің баспасы, 2025. – 660 бет.

ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕЛЕР: БАҒАЛАУ, ИННОВАЦИЯ ЖӘНЕ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР

1

Айтжанов Арапбек Казыбекович

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті докторанты

e-mail: arapbek_86-86@mail.ru

Абилямажинова Орынгуль Слямбековна

PhD аға оқытушысы

Абай атындағы ҚазҰПУ Алматы, Қазақстан,

e-mail: oryngul.a72@mail.ru

Аңдатпа

Бұл мақалада заманауи білім беру жүйесіндегі мұғалімдердің бағалау құзыреттілігін дамыту, инновациялық технологияларды тиімді қолдану және интеграциялық үдерістерді тәжірибеге енгізудің маңызы қарастырылады. Ғылыми әдебиеттерге шолу барысында бағалау жүйесінің оқушылардың оқу жетістіктерін анықтаудағы ғана емес, олардың сыни ойлауын, шығармашылық қабілеттерін дамытудағы рөлі айқындалды. Сондай-ақ, инновациялық цифрлық құралдарды (Google Forms, Kahoot, Quizizz және т.б.) пайдалану арқылы бағалау үдерісін жеңілдету, оқыту сапасын арттырудың тиімді жолдары талданды. Пәнаралық интеграция тәжірибесінің білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға және білімді өмірлік жағдайларда қолдануға ықпал ететіні көрсетілді. Мақалада ұсынылған тәжірибелік шешімдер мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін жетілдіруге және жалпы білім беру сапасын арттыруға бағытталған.

Негізгі сөздер: мұғалім құзыреттілігі, бағалау жүйесі, қалыптастырушы бағалау, инновациялық технологиялар, интеграция, пәнаралық байланыс, білім сапасы.

Аннотация

В данной статье рассматривается значение развития компетентности учителей в оценивании, эффективного использования инновационных технологий и внедрения интеграционных процессов в современную систему образования. В ходе анализа научной литературы выявлено, что система оценивания играет важную роль не только в определении учебных достижений учащихся, но и в развитии их критического мышления и творческих способностей. Также проанализированы эффективные пути повышения качества обучения и упрощения процесса оценивания с использованием инновационных цифровых инструментов (Google Forms, Kahoot, Quizizz и др.). Практика междисциплинарной интеграции показала, что она способствует формированию функциональной грамотности учащихся и применению знаний в реальных жизненных ситуациях. Предложенные в статье практические решения направлены на повышение профессиональной компетентности учителей и общее улучшение качества образования.

Ключевые слова: компетентность учителя, система оценивания, формирующее оценивание, инновационные технологии, интеграция, междисциплинарные связи, качество образования.

Abstract

This article examines the importance of developing teachers' assessment competence, effectively using innovative technologies, and implementing integrative processes in the modern education system. A review of the scientific literature revealed that the assessment system plays a crucial role not only in determining students' academic achievements but also in fostering their critical thinking and creative abilities. Effective ways to simplify the assessment process and improve teaching quality through the use of innovative digital tools (Google Forms, Kahoot, Quizizz, etc.) were also analyzed. The practice of interdisciplinary integration was shown to contribute to students' functional literacy and the application of knowledge in real-life situations. The practical solutions proposed in the article aim to enhance teachers' professional competence and improve overall education quality.

Keywords: teacher competence, assessment system, formative assessment, innovative technologies, integration, interdisciplinary connections, education quality.

Кіріспе Қазіргі жаһандану дәуірінде білім беру жүйесіне қойылатын талаптар күн сайын артып келеді. Әлемдік білім кеңістігіне кірігу жағдайында оқушылардың білім сапасын арттыру, олардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру және бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеу – басты міндеттердің бірі болып отыр. Бұл міндетті жүзеге асыруда мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі шешуші рөл атқарады. Әсіресе бағалау үдерісіндегі құзыреттілік оқыту сапасын арттырумен қатар, оқушылардың оқу мотивациясын көтеруге, сыни ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сондықтан заманауи педагогикалық тәжірибеде бағалаудың тиімді әдістерін меңгеру, инновациялық технологияларды қолдану және пәнаралық интеграцияны жүзеге асыру білім беру сапасын арттырудың өзекті мәселесі болып отыр.

Заманауи педагогика ғылымында бағалау, инновация және интеграциялық үдерістердің өзара байланысы кеңінен зерттеліп келеді. Шетелдік ғалымдар қалыптастырушы бағалаудың маңызын дәлелдеп, оны оқыту процесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырса, қазақстандық зерттеушілер мұғалімдердің ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін дамытудың, бағалауда цифрлық құралдарды тиімді қолданудың қажеттілігін атап өтеді. Сонымен қатар, пәнаралық интеграция тәжірибесі оқушылардың білімді түрлі пәндік салаларда қолдануын қамтамасыз етіп, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытады. Осы тұрғыдан алғанда, бағалау, инновация және интеграциялық үдерістерді ұштастыру заманауи білім берудің негізгі бағыты болып табылады және мұғалімдердің кәсіби дамуын қамтамасыз ететін басты тетік ретінде қарастырылады.

Қазіргі білім беру тәжірибесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу бағалауды тиімді әрі жан-жақты жүргізудің негізгі құралына айналды. Google Forms, Kahoot, Quizizz сияқты цифрлық платформаларды пайдалану оқушылардың білімін жедел бағалауға, сабаққа қызығушылығын арттыруға және оқу процесін жеке деңгейде ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұғалімдерге бағалау нәтижелерін талдау арқылы оқыту әдістемесін жетілдіру, оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бағытталған қолдау көрсету мүмкіндігі туады. Осылайша, инновациялық технологияларды қолдану мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін арттырып қана қоймай, білім беру сапасын жақсартудың заманауи тәсілі болып табылады.

Өзектілігі. Қазіргі заманда білім беру жүйесі қарқынды өзгерістерге ұшырап, қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуымен тығыз байланысты дамуда. Әлеуметтік және экономикалық талаптар білім беру мазмұнын жаңартуды, оқыту әдістерін жетілдіруді және мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін арттыруды қажет етеді. Бұл үдерісте білім беру сапасын қамтамасыз етудің негізгі факторлары – бағалау, инновация және интеграция болып табылады. Оқу үдерісінде осы факторларды тиімді қолдану білім беру жүйесін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Оқытудағы бағалау жүйесі тек оқушылардың жетістігін өлшейтін құрал емес, олардың білім алуға деген ынтасын арттыратын, дербес ойлау мен шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететін маңызды механизм ретінде қарастырылады. Қалыптастырушы бағалау әдістерін енгізу оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына, өз жетістіктерін бақылауына және кемшіліктерін түзетуіне жағдай жасайды. Сонымен қатар, мұғалімдер үшін бағалау олардың кәсіби құзыреттілігін жетілдірудің маңызды жолы болып табылады, себебі бұл әдістер оқу үдерісін дербестендіруге және оқыту сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Заманауи педагогикалық тәжірибелердің тағы бір өзекті қыры – инновациялық технологияларды енгізу. Цифрлық құралдарды тиімді пайдалану, мысалы, Google Forms, Kahoot немесе Quizizz сияқты платформаларды қолдану, оқушылардың білімін жылдам әрі жан-жақты бағалауға, сабаққа қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Мұндай технологияларды қолдану мұғалімге бағалау нәтижелерін талдау арқылы оқыту процесін жақсартуға, жеке деңгейде бағытталған қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, білім беру үдерісін интеграциялау – заманауи оқытудың маңызды элементі болып отыр. Пәнаралық байланыстар мен интеграциялық әдістемелерді қолдану оқушылардың алған білімін әртүрлі пәндік салаларда қолдану қабілетін дамытып, олардың функционалдық сауаттылығын арттырады. Бұл тәсіл халықаралық білім беру стандарттарына сәйкес білім беруді қамтамасыз етіп қана қоймай, оқушыларды жаһандық деңгейде бәсекеге қабілетті тұлға ретінде қалыптастыруға жағдай жасайды. Осылайша, бағалау, инновация және интеграцияның үйлесімі білім беру жүйесінің тиімділігін арттырып, оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді.

Білім берудегі бағалау мәселесі педагогикалық ғылымда маңызды зерттеу нысаны болып табылады. Пол Блэк пен Дилан Уильям еңбектерінде қалыптастырушы бағалаудың оқушылардың оқу мотивациясын арттырудағы рөлі айқындалған. Олар бағалауды тек оқушының жетістігін тіркеу құралы емес, керісінше, білім беру процесін жетілдіруге мүмкіндік беретін пәрменді әдіс ретінде қарастырады. Олардың пікірінше, мұғалім қалыптастырушы бағалау әдістерін меңгеру арқылы оқушылардың білім алу белсенділігін арттырып, олардың дербес даму жолдарын айқындай алады. Бұл ойлар қазіргі педагогикада бағалау жүйесінің маңызын арттыра түсіп, мұғалім құзыреттілігін дамытудың теориялық негізін құрайды [1].

Отандық ғалымдар да бағалау жүйесін жетілдіру мәселесіне назар аударған. Ә.М. Әбілқасымова қалыптастырушы бағалаудың оқыту сапасын арттырудағы орнына тоқталып, оның оқушылардың өзіндік ойлау қабілетін дамытудағы маңызын көрсетеді [5]. С.Ә. Әбдіғаппарова саралап оқытудағы бағалаудың ерекшеліктерін зерттеп, мұғалімдерге кәсіби құзыреттілігін арттыруға бағытталған әдістемелік ұсынымдар ұсынады [6]. Сонымен қатар, Г.К. Нұрғалиева мен Ж.Қ. Қараев инновациялық технологияларды бағалау әдістерімен

ұштастырудың тиімділігін дәлелдеп, ақпараттық-коммуникациялық құзыреттіліктің әділ бағалаудың кепілі екенін атап өтеді. Бұл еңбектер бағалау үдерісінің тек білім нәтижесін өлшейтін құрал емес, сонымен бірге оқушылардың шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал ететінін көрсетеді [7].

Инновациялық технологияларды қолдану бағалау үдерісін тиімді әрі жан-жақты жүргізудің маңызды бағыты болып отыр. Литвинов пен Сеница (2017) еңбегінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану бағалаудың әділдігі мен объективтілігін арттыруға, оқушылардың жетістіктерін жан-жақты талдауға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Олар бағалауды тек нәтиже өлшеу құралы ретінде қарастырудан гөрі, мұғалімдердің кәсіби шеберлігін дамыту мен оқу процесін жекешелендіруге бағытталған құрал ретінде пайдалану маңызды екенін атап өтеді [3].

Инновациялық технологияларды қолдану – заманауи білім берудің тағы бір өзекті мәселесі. Ричард Стобарт бағалау үдерісіндегі мақсаттар мен принциптерді айқындай отырып, мұғалімнің кәсіби шеберлігі нәтижелердің объективтілігіне тікелей әсер ететінін баса айтады. Мұғалімдердің ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгеруі бағалауды автоматтандыруға, нәтижелерді тиімді талдауға және оқу процесін жекешелендіруге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда Google Forms, Kahoot, Quizizz сияқты құралдарды пайдалану білім алушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың жетістіктерін жан-жақты бағалауға жағдай жасайды [4].

Сонымен қатар, халықаралық тәжірибеде интеграция қағидаты кеңінен қолданылуда. Блум таксономиясы сияқты теориялық негіздер бағалау критерийлерін құрастыруда маңызды рөл атқарады. Оқытудағы пәнаралық интеграция оқушылардың білімді әртүрлі пәндік салаларда қолдану қабілетін дамытып, олардың функционалдық сауаттылығын арттырады. Бұл тәсіл заманауи білім берудің басты мақсаты – бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыруға бағытталған. Ғалымдар интеграциялық үдерістерді бағалау әдістерімен үйлестіре отырып, оқушылардың жан-жақты дамуына қол жеткізудің тиімді жолдарын ұсынады [2].

Жалпы алғанда, педагогикалық әдебиеттерде бағалау, инновация және интеграция ұғымдары мұғалім құзыреттілігін дамытудағы негізгі факторлар ретінде қарастырылады. Ғалымдардың еңбектерін талдау көрсеткендей, заманауи педагогикалық тәжірибелер оқыту сапасын арттыруға, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін ашуға және олардың білім нәтижелерін объективті бағалауға бағытталған. Бұл зерттеулер мұғалімдердің кәсіби дамуына қолдау көрсетіп, білім беру жүйесін халықаралық стандарттарға сәйкестендіруге мүмкіндік береді.

Бағалау жүйесі мұғалімдердің кәсіби тәжірибесінде білім сапасын арттырудың басты құралына айналып отыр. Қалыптастырушы бағалау әдістерін тәжірибеге енгізген мұғалімдер оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына, өз жетістіктерін бақылауына және кемшіліктерін түзетуіне жағдай жасайды. Бұл тәжірибе тек білім нәтижесін әділ өлшеу ғана емес, оқушылардың дербес ойлауын, жауапкершілігін және өз-өзін бағалау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сондықтан бағалаудың заманауи тәсілдері мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін жетілдірумен қатар, оқыту тәжірибесін жетілдірудің тиімді жолдарының бірі болып отыр.

Инновация мен интеграция да қазіргі педагогикалық тәжірибелердің маңызды бөлігіне айналған. Мұғалімдер цифрлық платформаларды қолданып, оқыту мен бағалауды жаңа деңгейге көтеріп отыр. Мысалы, Kahoot немесе Quizizz арқылы өткізілген тапсырмалар оқушылардың білімін жедел бағалауға мүмкіндік беріп қана қоймай, олардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Ал пәнаралық интеграция тәжірибесі оқушылардың алған білімін өмірлік жағдайларда қолдануына ықпал етіп, функционалдық сауаттылықты дамытуға жол ашады. Осылайша, бағалау, инновация және интеграциялық үдерістердің тәжірибеде үйлесімді қолданылуы білім сапасын арттырып қана қоймай, оқушыларды бәсекеге қабілетті тұлға ретінде қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманда білім беру жүйесі қарқынды өзгерістерге ұшырап, қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуымен тығыз байланысты дамуда. Бұл үдеріс әлеуметтік және

экономикалық талаптардың өсуімен байланысты, сондықтан білім беру мазмұнын жаңарту, оқыту әдістерін жетілдіру және мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін арттыру өзекті мәселеге айналды. Бағалау, инновация және интеграция сияқты факторлар білім беру сапасын қамтамасыз етудің негізгі құралдары болып табылады. Осы факторларды тиімді қолдану оқыту процесін жаңғыртып, білім беру жүйесін жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

Оқытудағы бағалау жүйесі тек оқушылардың жетістігін өлшейтін құрал ғана емес, олардың мотивациясын арттырып, сыни ойлау және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететін маңызды механизм болып табылады. Қалыптастырушы бағалау әдістерін қолдану оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуына, өз жетістіктерін бақылауына және кемшіліктерін түзетуге жағдай жасайды. Сонымен қатар, мұғалімдердің бағалау дағдыларын жетілдіру олардың кәсіби құзыреттілігін дамытуға мүмкіндік береді, себебі бұл әдістер арқылы оқу процесін дербестендіруге және оқыту сапасын арттыруға болады.

Инновациялық технологияларды енгізу заманауи педагогикалық тәжірибеде маңызды рөл атқарады. Google Forms, Kahoot, Quizizz сияқты цифрлық құралдарды тиімді пайдалану оқушылардың білімін жылдам әрі жан-жақты бағалауға, сабаққа қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Мұндай технологияларды қолдану мұғалімге бағалау нәтижелерін талдауға, оқу процесін жақсартуға және жеке деңгейде бағытталған қолдау көрсетуге жағдай жасайды. Литвинов пен Синица (2017) еңбегінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды бағалаудағы әділдік пен объективтілікті арттыру құралы ретінде қолданудың маңыздылығы атап өтілген.

Сонымен қатар, білім беру үдерісін интеграциялау – заманауи оқытудың негізгі элементі болып табылады. Пәнаралық байланыстар мен интеграциялық әдістемелер оқушылардың алған білімін әртүрлі пән салаларында қолдану қабілетін дамытып, функционалдық сауаттылықты қалыптастырады. Бұл тәсіл халықаралық стандарттарға сәйкес білім беруді қамтамасыз етумен қатар, оқушыларды жаһандық деңгейде бәсекеге қабілетті тұлға ретінде қалыптастыруға жағдай жасайды. Осылайша, бағалау, инновация және интеграцияның үйлесімді қолданылуы білім беру сапасын арттыруға, мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін жетілдіруге және оқушылардың жан-жақты дамуына мүмкіндік береді.

Мұғалімдердің бағалау құзыреттілігін дамытуда ең алдымен кәсіби даярлық пен үздіксіз оқыту жүйесін жетілдіру қажет. Қазіргі таңда көптеген мұғалімдер бағалаудың жаңа әдістерін теориялық тұрғыдан білсе де, тәжірибеде қолдануда қиындықтарға тап болып жатады. Бұл мәселенің шешімі ретінде арнайы тренингтер, семинарлар мен тәжірибелік шеберлік сабақтарын жүйелі түрде ұйымдастыру ұсынылады. Осындай кәсіби қолдау шаралары мұғалімдерге қалыптастырушы және жиынтық бағалаудың нақты әдістерін меңгеруге, бағалау критерийлерін тиімді құрастыруға және бағалау нәтижелерін объективті түрде талдауға мүмкіндік береді.

Екінші кезекте, бағалау үдерісінде инновациялық технологияларды тиімді пайдалану мәселесі туындайды. Көптеген мектептерде цифрлық құралдар бар болғанымен, мұғалімдердің оларды қолданудағы дағдылары жеткіліксіз болуы мүмкін. Бұл жағдайда шешім ретінде мұғалімдерге арналған арнайы цифрлық сауаттылық курстарын енгізу және тәжірибеде Google Forms, Kahoot, Quizizz сияқты платформаларды тұрақты қолдану ұсынылады. Мұндай тәсіл бағалауды автоматтандырып қана қоймай, уақытты үнемдеуге, оқушылардың қызығушылығын арттыруға және оқу жетістіктерін нақты әрі жедел бағалауға жағдай жасайды.

Үшінші маңызды шешім – пәнаралық интеграцияны күшейту және оқытудағы әдістемелік қолдауды арттыру. Мұғалімдердің бағалау тәжірибесін пәнаралық тұрғыдан ұйымдастыру оқушылардың алған білімдерін өмірлік жағдайларда қолдануына мүмкіндік береді. Бұл бағытта оқу бағдарламаларын өзара кіріктіре отырып, ортақ бағалау критерийлерін енгізу тиімді болады. Сонымен бірге, әдістемелік құралдар мен нұсқаулықтарды жетілдіру, тәжірибе алмасу алаңдарын ұйымдастыру мұғалімдерге бағалау үдерісін жан-жақты игеруге көмектеседі. Осы шаралардың үйлесімді жүзеге асырылуы мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін арттырып қана қоймай, жалпы білім беру сапасын жоғарылатуға ықпал етеді.

Қорытынды Қорыта айтқанда, заманауи білім беру жүйесінде мұғалімдердің бағалау құзыреттілігін дамыту, инновациялық технологияларды тиімді қолдану және интеграциялық үдерістерді оқу тәжірибесіне енгізу – сапалы білім берудің негізгі алғышарты болып табылады. Бағалау тек оқушылардың жетістігін өлшейтін құрал ғана емес, олардың мотивациясын арттырып, сыни ойлауын, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ететін маңызды механизм екені анықталды. Осы тұрғыда қалыптастырушы бағалау әдістерін тиімді пайдалану мұғалімдерге оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етуге, олардың өз жетістіктерін бақылауына және кемшіліктерін түзетуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану бағалаудың объективтілігін арттырып, оқыту үдерісін жекешелендіруге жол ашатыны белгілі болып отыр. Google Forms, Kahoot, Quizizz сияқты құралдардың тәжірибеде қолданылуы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білім нәтижелерін жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, пәнаралық интеграция мен инновациялық әдістемелерді тәжірибеде үйлестіру білім берудің сапасын арттыруда шешуші рөл атқарады. Халықаралық және отандық ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, бағалау мен инновацияны біріктіру мұғалімдердің кәсіби дамуына қолдау көрсетіп, оларды жаңа кәсіби деңгейге көтереді. Бұл тәсіл оқушылардың алған білімін әртүрлі пәндік салаларда қолдану қабілетін дамытуға, функционалдық сауаттылығын арттыруға және оларды бәсекеге қабілетті тұлға ретінде қалыптастыруға ықпал етеді. Осылайша, педагогикалық тәжірибелерді жетілдіру, жаңа әдіснамалық бағыттарды енгізу және инновациялық құралдарды қолдану – заманауи білім берудің дамуындағы өзекті әрі болашаққа бағдарланған міндет болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Блэк, П., & Уильям, Д. (1998). Сыныптағы бағалау арқылы стандарттарды көтеру: «Қара қораптың» ішкі құрылымы. *Phi Delta Kappan*, 80(2), 139–148.
2. Блум, Б. С. (1956). Білім беру мақсаттарының таксономиясы: Білім беру мақсаттарын жіктеу. Қол кітап I: Когнитивтік домен. Лонгманс.
3. Литвинов, К. А., & Сеница, О. И. (2017). Бағалау үдерісіндегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар. Мәскеу: Педагогикалық баспасы. Stobart, G. (2008). *Testing times: The uses and abuses of assessment*. London: Routledge.
4. Әбілқасымова, Ә. М. (2016). *Білім берудің жаңа мазмұны жағдайында оқыту мен бағалау мәселелері*. Алматы: Қазақ университеті.
5. Әбдіғаппарова, С. Ә. (2019). Қалыптастырушы бағалау және мұғалім құзыреттілігін дамыту жолдары. *Педагогика және психология*, (2), 45–52.
6. Нұрғалиева, Г. К., & Қараев, Ж. Қ. (2014). Инновациялық технологияларды оқыту үдерісінде бағалау әдістерімен кіріктірудің тиімділігі. *Білім берудегі инновациялар*, (3), 25–31.

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ – ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ ИНТЕГРАЦИЯСЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Кесперова Нурлыайым Медетовна
магистрант

Биология кафедрасы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті

Ғылыми жетекші: б.ғ.к., доцент **Бекенова Н.А.**

Аңдатпа

Бұл мақалада жоғары сынып оқушыларының салауатты өмір салты дағдыларын қалыптастырудағы биология пәнінің мүмкіндіктері қарастырылады. Салауатты өмір салты – оқушылардың физикалық және психикалық денсаулығының негізгі кепілі. Автор сабақ барысында оқушылардың денсаулық туралы ғылыми түсінігін кеңейтіп, олардың жауапкершілік сезімін қалыптастыру жолдарын сипаттайды. Мақалада заманауи педагогикалық әдістер, тәжірибелік сабақтар мен жобалық жұмыстар арқылы салауатты өмір салтына тәрбиелеу жолдары ұсынылады. Зерттеу нәтижелері бұл тақырыптың білім беру процесінде маңыздылығын айқындайды.

Негізгі сөздер: биология, оқушы, салауатты өмір салты, денсаулық, педагогикалық әдістер. Аннотация. В статье рассматриваются возможности формирования навыков здорового образа жизни у старшеклассников на уроках биологии. Здоровый образ жизни — основа физического и психического благополучия учащихся. Автор описывает пути расширения научного понимания учащимися значения здоровья и формирования чувства ответственности. В статье предлагаются современные педагогические методы, проектные работы и практические занятия для воспитания у школьников культуры здорового образа жизни. Результаты исследования подчеркивают актуальность данной темы в образовательном процессе.

Ключевые слова: биология, ученик, здоровый образ жизни, здоровье, педагогические методы.

Abstract

This article examines the potential of biology classes in developing healthy lifestyle habits among high school students. A healthy lifestyle is the foundation of students' physical and mental well-being. The author describes methods for expanding students' scientific understanding of health and cultivating a sense of responsibility. The article proposes modern pedagogical approaches, project-based learning, and practical activities to foster a healthy lifestyle culture among learners. The research findings emphasize the relevance of this topic in the educational process.

Keywords: biology, student, healthy lifestyle, health, pedagogical methods.

Кіріспе

Қазіргі таңда қоғам денсаулығы — мемлекеттің тұрақты дамуы мен болашағының басты факторларының бірі болып отыр. Әсіресе, өскелең ұрпақтың физикалық, психикалық және әлеуметтік саулығы – білім беру мекемелерінің басты назарында. Осы орайда, мектептегі оқу пәндерінің ішінде биология – салауатты өмір салтын қалыптастыруда жетекші орын алатын ғылымдардың бірі. Биология тек тіршілік атаулыны тану пәні ғана емес, сонымен қатар адам денсаулығының құндылығын түсінуге, жеке жауапкершілікті арттыруға бағытталған пән ретінде ерекше маңызға ие.

Негізгі бөлім

1. Биология пәнінің тәрбиелік әлеуеті

Биология сабағы арқылы оқушылар тек теориялық білім алып қана қоймай, денсаулықты сақтау, дұрыс тамақтану, дене белсенділігі мен зиянды әдеттердің алдын алу сынды салауатты өмір салтының негізгі компоненттерімен танысады. Атап айтқанда:

- Адам анатомиясы мен физиологиясы бөлімінде оқушылар адам ағзасының қызметі мен құрылымын терең меңгереді.
- Гигиена және иммунитет тақырыптары арқылы жеке бас тазалығы, дұрыс ұйқы режимі және аурулардың алдын алу тәсілдері талқыланады.
- Экология мен қоршаған орта бөлімдері арқылы оқушылар денсаулық пен табиғат арасындағы байланысты түсінеді.

2. Интерактивті әдістер мен практикалық жұмыстар

Сабақта интерактивті оқыту әдістерін қолдану арқылы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыруға болады:

- Пікірталас сабақтар – «Салауатты өмір салты мен зиянды әдеттер» тақырыбында.
- Жоба қорғау – «Менің бір апталық дұрыс тамақтану рационым» немесе «Таза ауа – денсаулық кепілі».
- Рөлдік ойындар – дәрігер мен пациент арасындағы сұхбат, салауатты өмір салты бойынша кеңес беру.
- Сауалнама мен статистика талдау – өз мектебіндегі оқушылардың денсаулық жағдайына байланысты зерттеу жүргізу.

3. Пәнаралық байланыс және тәрбиелік іс-шаралар

Биология сабағында басқа пәндермен байланысты күшейту арқылы салауатты өмір салты

жайлы кешенді көзқарас қалыптастыруға болады:

- Дене шынықтыру пәнімен – қозғалыс белсенділігін насихаттау.
- Географиямен – климат пен адамның денсаулығына әсерін қарастыру.
- Химиямен – тағам құрамындағы заттар мен олардың ағзаға әсері.

Мұғалім биология сабағынан тыс тәрбие сағаттарында, үйірмелерде немесе мектепішілік акцияларда (мысалы, «Темекіге жол жоқ», «Дұрыс тамақтан – сау бол!») оқушыларды белсенді қатыстыру арқылы салауатты өмір салты мәдениетін қалыптастыра алады.

Қорытынды

Салауатты өмір салты – бұл тек жеке адамның емес, бүкіл қоғамның әл-ауқаты мен дамуының негізі. Биология пәні арқылы оқушылардың денсаулыққа деген көзқарасын өзгертуге, оларды ғылыми дәлелдер негізінде салауатты өмір сүруге ынталандыруға болады. Сабақ барысында қолданылған әдістер мен тапсырмалар, пәнаралық байланыстар, тәрбиелік бағыттағы іс-шаралар оқушылардың өмірлік дағдыларын қалыптастыруға зор үлес қосады. Сондықтан биология пәні мұғалімдері оқу бағдарламасымен қатар, салауатты өмір салтын насихаттауға бағытталған жүйелі жұмыстар жүргізіп отыруы тиіс. Бұл тек білім беру мақсаты ғана емес, елдің болашағы үшін жасалып жатқан маңызды қадам болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбілдаев Р.Ж. Мектепте биологияны оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 2019. – 276 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017.
3. Тілеубердиева Г. Биология сабағында салауатты өмір салтын қалыптастыру жолдары // Биология және салауаттылық. – 2020. – №3. – Б. 12-15.
4. Көпжасарова Г. Денсаулық және білім: қазіргі талаптар. – Алматы: Ұлағат, 2021. – 198 б.
5. World Health Organization. School health promotion: a strategic framework. – Geneva, 2018.
6. Амантаева А.Ж. Жоғары сынып оқушыларына арналған «Салауатты өмір салты» элективті курсының мазмұны // Ғылым және мектеп. – 2022. – №4. – Б. 45-48.
7. Сейітқалиева А. Оқушылардың салауатты өмір салты дағдыларын қалыптастырудағы мұғалімнің рөлі // Педагогика және психология. – 2021. – №1. – Б. 22–26.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЕРДІҢ КӘСІБИ БЕЙІМДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ БАҒЫТТАРЫ

¹**Дауренбек Нуртуған**

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²**Dimitar Vesselinov**

²Әулие Климент Охридский атындағы София университеті, София, Болгария

Андатпа

Бұл мақалада болашақ педагогтердің кәсіби бейімділігін қалыптастырудың заманауи бағыттары қарастырылды. Кәсіби бейімділік ұғымы педагогтің тек пәндік білімді меңгеруімен ғана шектелмей, тұлғалық-психологиялық тұрақтылығы, кәсіби құзыреттілігі, мәдениетаралық ортаға бейімделуі және цифрлық құзыреттерді игеруімен ұштасатыны анықталды. Зерттеу педагогикалық бейімділікті қалыптастыруда психологиялық, педагогикалық және лингводидактикалық аспектілердің өзара байланысын негіздейді. Әдебиеттерді талдау кәсіби бейімділікті дамыту педагогтің тұлғалық қасиеттерін (құндылық бағдар, мотивация,

рефлексия), психологиялық қабілеттерін (төзімділік, өзін-өзі реттеу), кәсіби машықтарын (пәндік және әдістемелік білік, цифрлық құзырет) және мәдени-тілдік икемін (көптілді коммуникация, лингводидактика) кешенді түрде қамтитынын көрсетті. Нәтижелер кәсіби бейімділікті дамыту болашақ мұғалімнің кәсіби табыстылығы мен қоғам сұранысына сай маман ретінде қалыптасуының тиімді жолы екенін дәлелдеді.

Негізгі сөздер: Кәсіби бейімділік, болашақ педагог, кәсіби құзыреттілік, цифрлық орта, soft skills, психологиялық тұрақтылық, лингводидактика.

Кіріспе

Қазіргі кезеңдегі білім беру жүйесінің даму үдерісі болашақ педагогтердің кәсіби даярлығына жаңа талаптар қояды. Жаһандану, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер және цифрлық технологиялардың кеңінен енуі мұғалім мамандығын жан-жақты кәсіби бейімділікке негізделген жаңа сапалық деңгейге шығаруды міндеттейді. Кәсіби бейімділік тек білім мен тәжірибені игеру ғана емес, сонымен қатар педагогтің кәсіби ортадағы түрлі өзгерістерге икемделуі, жаңа жағдайға тез бейімделіп, тиімді шешім қабылдауы, тұлғалық тұрақтылығы мен шығармашылық әлеуетін жүзеге асыра білу қабілетімен сипатталады. Бұл тұрғыдан алғанда кәсіби бейімділік болашақ мұғалімнің табысты іс-әрекетке даярлығының негізгі көрсеткіші болып табылады. Сонымен бірге кәсіби бейімділікті қалыптастыруда психологиялық концепциялар шешуші рөл атқарады. Олар педагогтің тұлғалық дамуы, өзін-өзі реттеу дағдылары, эмоционалдық тұрақтылығы мен кәсіби мотивациясын қамтамасыз ететін маңызды алғышарт болып табылады.

Кәсіби бейімділікті дамытудың заманауи бағыттарын қарастырғанда бірнеше өзекті аспектілер алға шығады. Біріншіден, педагогикалық жоғары оқу орындарында студенттердің практикалық іс-әрекетке ерте араласуын қамтамасыз ету; екіншіден, цифрлық ортада кәсіби құзыреттілікті жетілдіру; үшіншіден, soft skills пен кәсіби құзыреттерді теңгерімді дамыту. Сонымен қатар, инклюзивті білім беру жағдайына бейімделу, көпмәдениетті ортада жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру ерекше маңызға ие. Осы бағыттармен қатар, лингводидактика саласының рөлі де назардан тыс қалмайды, өйткені ол педагогтің тілдік және мәдениетаралық қарым-қатынас орнатудағы кәсіби икемін арттырып, болашақ мұғалімнің білім беру үдерісінде көптілді және көпмәдениетті ортаға бейімделуін қамтамасыз етеді. Демек, кәсіби бейімділік ұғымы қазіргі білім беру жүйесінде тек педагогикалық қана емес, психологиялық және лингводидактикалық қырларымен де ерекшеленеді.

Өзектілік

Болашақ педагогтердің кәсіби бейімділігін қалыптастыру мәселесі қазіргі білім беру жүйесінде ерекше өзектілікке ие. Жаһандану, цифрлық трансформация және қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер мұғалім мамандығына жаңа талаптар қойып, кәсіби даярлықтың мазмұнын түбегейлі жаңартуды қажет етеді. Кәсіби бейімділік педагогтің кәсіби ортада өзгерістерге икемделу қабілетімен, инновацияға ашықтығымен, көпмәдениетті және инклюзивті ортада нәтижелі жұмыс істеу мүмкіндігімен тікелей байланысты. Сондай-ақ психологиялық концепциялар мен лингводидактикалық тәсілдер болашақ педагогтің кәсіби іс-әрекетінде бейімділікті дамытудың маңызды алғышарттары болып табылады. Сондықтан бұл мәселені теориялық тұрғыдан зерделеп, тәжірибелік тұрғыдан тиімді жолдарын ұсыну педагогикалық ғылым мен практиканың басты міндеттерінің бірі саналады.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы болашақ педагогтердің кәсіби бейімділігін қалыптастыру мәселесін психологиялық және педагогикалық тұжырымдамалармен қатар, лингводидактикалық аспектілермен ұштастыруынан көрінеді. Бұған дейінгі еңбектерде кәсіби бейімділік көбіне кәсіби құзыреттілікпен, пәндік дайындықпен немесе практикалық машықпен байланысты қарастырылып келсе, бұл зерттеуде кәсіби бейімділіктің көпқырлы табиғаты ашылады. Атап айтқанда, болашақ педагогтің кәсіби бейімділігі тек білім беру ортасындағы өзгерістерге икемделу қабілеті ғана емес, сонымен бірге көпмәдениетті ортада тілдік-мәдени трансферлерді меңгеруі, инновациялық технологияларды пайдалануға бейімділігі және психологиялық тұрақтылықпен сабақтасып қарастырылады [1, б. 252].

Сонымен қатар, зерттеу педагогикалық бейімділікті қалыптастырудың заманауи бағыттарын интеграциялау арқылы ерекшеленеді. Атап айтқанда, студенттердің практикалық іс-әрекетке ерте араласуын қамтамасыз ету, цифрлық ортада жұмыс жасауға қажетті кәсіби құзыреттілікті жетілдіру, мамандыққа тән кәсіби машықтармен қатар тұлғалық әмбебап дағдыларды (қарым-қатынас, көшбасшылық, шығармашылық ойлау, командалық жұмыс) дамыту, инклюзивті және көпмәдениетті ортада жұмыс істеу икемділігін арттыру, сондай-ақ лингводидактикалық негізде тілдік қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру ұсынылады [9, б. 214]. Бұл бағыттар болашақ педагог даярлығына жаңа мазмұн беріп, кәсіби бейімділікті тек кәсіби даярлықтың бір бөлігі ретінде емес, мұғалім тұлғасының табысты дамуының кешенді көрсеткіші ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [13, б. 74].

Әдеби шолу

Кәсіби бейімділік ұғымы педагогикалық ғылымда соңғы жылдары жиі қарастырылып жүр. Зерттеушілер кәсіби бейімділікті педагогтің кәсіби ортадағы өзгерістерге икемделуі, жаңа жағдайларда тиімді шешім қабылдауы және үздіксіз кәсіби өсуімен байланыстырады. [4, б. 23]. Бұл көрсеткіш тек пәндік білім-білікпен шектелмей, тұлғалық-психологиялық және әлеуметтік дағдыларға сүйенеді. [5, б. 46].

Қазақстандық еңбектерде кәсіби бейімділік көбіне кәсіби құзыреттілік пен кәсіби даярлық аясында талданады. Б. Алтаева зерттеулерінде болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау үдерісі тұлғалық-бағдарлы тәсіл тұрғысынан қарастырылып, студенттердің кәсіби бейімділігі олардың құндылық бағдарларымен және өзін-өзі дамыту қабілетімен байланыстырылғаны көрсетілген. [4, б. 19]. М. Абсатова кәсіби құзыреттілікті жетілдіру болашақ педагогтің кәсіби бейімділігін арттырудың негізгі тетігі екенін атап өтіп, теориялық білім мен практиканы ұштастыру педагогтің кәсіби ортадағы өзгерістерге бейімделу қабілетін күшейтетінін дәлелдейді. [5, б. 49]. А. Көшербаева еңбектерінде болашақ педагогтердің кәсіби даярлығын жетілдіру үшін инновациялық әдіс-тәсілдерді қолданудың және студенттердің зерттеушілік дағдыларын дамытудың маңызы көрсетіледі. Бұл кәсіби бейімділіктің психологиялық тұрақтылық, рефлексия және зерттеу қабілеттерімен тығыз байланысын дәлелдейді. [6, б. 63]. Нұртуған және әріптестері педагог даярлауда синергетикалық тәсілді қолдану мәселесін қарастырып, болашақ педагогтердің кәсіби бейімділігін жетілдіруде кешенді көзқарастың маңызын атап өтеді. [3, б. 2].

Ресейлік еңбектерде кәсіби бейімділік педагогтің стресске төзімділігі, өзін-өзі реттеу және кәсіби мотивациясымен түсіндіріліп, эмоционалдық тұрақтылықтың кәсіби қажудан сақтаудағы рөлі ерекше атап өтіледі. [7, б. 115]. Ал Батыс әдебиетінде кәсіби бейімділік *hard skills* пен *soft skills* бірлігінде қарастырылады. Мұғалімнің кәсіби бейімділігі шығармашылық ойлау қабілетінде, коммуникативтік машығында, көшбасшылық және топпен жұмыс істеу дағдыларында көрініс табатыны көрсетіледі. [14, б. 67]. Сонымен қатар, білім беру жүйесінің жаһандануы жағдайында кәсіби бейімділіктің құрамдас бөлігі ретінде мәдениетаралық қарым-қатынас пен көптілді ортаға бейімделу қабілеті ерекше аталады. . [12, б. 308].

Кейбір зерттеулер кәсіби бейімділікті цифрлық білім беру ортасымен байланыстырады. Педагогтің жаңа технологияларды меңгеруі, цифрлық құралдарды тиімді қолдана алуы және онлайн оқыту жағдайында кәсіби бейімделуі мұғалімнің кәсіби бейімділігін күшейтетін маңызды факторлар ретінде айқындалады. [9, б. 214].

Сонымен қатар, кәсіби бейімділікті дамыту мәселесін қарастырғанда лингводидактика бағыты да назардан тыс қалмайды. Көптілді және көпмәдениетті қоғамда жұмыс істейтін педагог тілдік-мәдени трансферлерді меңгеру арқылы кәсіби бейімділігін нығайта түседі. Бұл әсіресе халықаралық білім беру кеңістігіне кірігу жағдайында өзекті болып табылады. Осы орайда Д. Веселинов еңбектерінде қарастырылған лингводидактика мен лингвомәдени трансферлер теориясы маңызды орын алады. [1, б. 252]. Ғалым тілдік және мәдени элементтердің жаңа ортаға бейімделуін кәсіби бейімділіктің басты көрсеткіші ретінде сипаттап, педагогтің кәсіби даярлығы тілдік-коммуникативтік құзыреттілікпен тікелей байланысты екенін көрсетеді.

Әдебиеттерді талдау кәсіби бейімділікті дамыту педагогтің тұлғалық (құндылық, мотивация, рефлексия), психологиялық (төзімділік, өзін-өзі реттеу), кәсіби (пәндік және әдістемелік машықтар, цифрлық құзыреттер) және мәдени-тілдік (көптілді коммуникация, лингводидактика) қырларын біріктіретін кешенді үдеріс екенін айқындайды. Бұрынғы еңбектер кәсіби бейімділіктің жекелеген компоненттерін зерттегенімен, оларды интеграциялау қажеттілігі сақталып отыр. Сондықтан осы зерттеу кәсіби бейімділікті педагогикалық, психологиялық және лингводидактикалық өлшемдерді өзара байланыстыра қарастыруымен ерекшеленеді.

Әдістеме

Зерттеу әдістемесі кәсіби бейімділікті қалыптастыру мәселесін теориялық тұрғыда зерделеуге негізделді. Бұл мақсатта педагогика, психология және лингводидактика салалары бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне салыстырмалы-талдамалық шолу жасалды. Әдебиеттерді жүйелеу барысында кәсіби бейімділіктің негізгі ұғымдық ерекшеліктері, даму бағыттары мен құрылымдық компоненттері айқындалды.

Талдау барысында кәсіби бейімділіктің педагогикалық негіздері мұғалімнің кәсіби құзыреттілігімен, практикалық іс-әрекетке дайындық деңгейімен және инновациялық технологияларды меңгеруімен байланыстырылды. Психологиялық аспектілерде кәсіби бейімділік тұлғаның эмоционалдық тұрақтылығы, өзін-өзі реттеу қабілеті мен кәсіби мотивациясы арқылы қарастырылды. Ал лингводидактикалық бағыт кәсіби бейімділіктің көпмәдениетті ортада тілдік-коммуникативтік құзыреттілікті дамытудағы маңызын айқындауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында салыстырмалы талдау әдісі, мазмұндық талдау әдісі және теориялық жинақтау әдісі қолданылды. Салыстырмалы талдау кәсіби бейімділікке қатысты түрлі ғылыми көзқарастарды салыстырып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға бағытталды. Мазмұндық талдау педагогикалық, психологиялық және лингводидактикалық әдебиеттердегі негізгі ұғымдар мен категорияларды айқындауға мүмкіндік берді. Ал теориялық жинақтау әдісі кәсіби бейімділікті дамытудың заманауи бағыттарын жүйелеуге және оларды тұжырымдауға негіз болды.

Жалпы алғанда, әдістемелік тұрғыда бұл зерттеу кәсіби бейімділікті педагогикалық, психологиялық және лингводидактикалық қырларды біріктіре отырып қарастыруға бағытталды. Мұндай тәсіл кәсіби бейімділікті жан-жақты сипаттап қана қоймай, оны болашақ педагогтердің кәсіби даярлығын жетілдірудің кешенді көрсеткіші ретінде ұсынуға мүмкіндік берді.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижелері кәсіби бейімділік ұғымының көпқырлы сипатқа ие екенін және оны тек кәсіби даярлықтың құрамдас бөлігі ретінде қарастыру жеткіліксіз екенін көрсетті. Кәсіби бейімділік болашақ педагогтің тұлғалық дамуы, кәсіби құзыреттілікті игеруі, психологиялық тұрақтылығы және тілдік-мәдени ортаға бейімделуі арқылы айқындалатыны байқалды [4; 5; 7].

Теориялық талдау кәсіби бейімділікті қалыптастыруда практикалық іс-әрекетке ерте араласудың маңызы зор екенін көрсетті. Бұл тәсіл болашақ мұғалімнің кәсіби жағдайларға икемделуін қамтамасыз етіп, теориялық білімді нақты тәжірибемен ұштастыруға мүмкіндік береді [6; 11].

Цифрлық орта жағдайында кәсіби бейімділік педагогтің жаңа технологияларды меңгеруімен және оларды оқу-тәрбие процесінде тиімді қолдануымен тығыз байланысты. Цифрлық құзыреттілік қазіргі таңда кәсіби бейімділіктің маңызды өлшеміне айналып, болашақ мұғалімдердің заманауи білім беру ортасына икемделуін қамтамасыз етеді [9; 10].

Кәсіби бейімділіктің мазмұнында кәсіби машықтар мен тұлғалық әмбебап дағдылардың үйлесімді дамуы айқындалды. Шығармашылық ойлау, қарым-қатынас, көшбасшылық және топпен жұмыс істеу сияқты қабілеттер болашақ педагогтің кәсіби міндеттерді тиімді орындауына ықпал етеді [13; 14].

Сонымен бірге кәсіби бейімділік инклюзивті және көпмәдениетті ортада жұмыс істей алу қабілетімен де айқындалады. Бұл бағыт педагогтің мәдениетаралық қарым-қатынас жасауына, түрлі әлеуметтік топтармен тиімді байланыс орнатуына жағдай жасайды [12; 15].

Зерттеу нәтижелері лингводидактикалық өлшемнің кәсіби бейімділікті қалыптастырудағы орны ерекше екенін де айқындады. Педагогтің тілдік-коммуникативтік құзыреттілігін дамыту және көптілді ортаға бейімделу қабілеті қазіргі заманда кәсіби бейімділіктің басты көрсеткіштерінің бірі болып отыр. Бұл ойды Д. Веселинов еңбектеріндегі лингвомәдени трансферлер мен лингводидактикаға қатысты тұжырымдамалар растайды [1; 2].

Жалпы алғанда, зерттеу кәсіби бейімділікті педагогикалық, психологиялық және лингводидактикалық өлшемдерді интеграциялау арқылы дамыту болашақ педагогтердің табысты кәсіби іс-әрекетке бейімделуінің тиімді жолы екенін айқындады [3].

Талқылау

Зерттеу нәтижелері педагогикалық бейімділікті қалыптастырудың негізгі бағыттары қазақстандық және шетелдік ғалымдардың бұрынғы зерттеулерімен үйлесетінін көрсетеді. Мәселен, Тұрғынбаева Б.А. кәсіби ұтқырлықты дамыту арқылы болашақ педагогтердің кәсіби бейімделуін жеделдетуге болатынын дәлелдесе [4], Абсатова М.А. кәсіби құзыреттілікті жетілдірудің заманауи жолдарын ұсынған [5]. Бұл еңбектер зерттеу нәтижелерімен үндесіп, болашақ мұғалімнің табысты кәсіби дамуы үшін кәсіби бейімділіктің маңызы зор екенін көрсетеді. Ал шетелдік деңгейде Vesselinov D. жүргізген лингводидактикалық зерттеулер педагогтің тілдік қарым-қатынас мәдениеті кәсіби бейімділіктің ажырамас бөлігі екенін дәлелдейді [1; 2]. Осы орайда, біздің зерттеу педагогикалық бейімділікті қалыптастыруда интеграцияланған тәсілдің тиімділігін тағы да растайды.

Ғылыми тұрғыдан интерпретация жасасақ, кәсіби бейімділік педагогтің тек білім беру процесінде ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік және мәдени ортада тиімді әрекет етуіне ықпал ететін кешенді құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл тұжырым кәсіби даярлықты тек кәсіби дағдылармен шектемей, *soft skills*, цифрлық құзыреттілік, көпмәдениетті ортада жұмыс істей алу қабілеттерін де қамту қажеттігін айқындайды [13; 14]. Зерттеу нәтижелері OECD ұсынған 21 ғасыр мұғалімінің құзыреттері моделіне сәйкес келіп отыр [13]. Демек, кәсіби бейімділікті қалыптастыру – болашақ мұғалімнің қоғамдағы өзгерістерге икемді бейімделуін қамтамасыз ететін әмбебап көрсеткіш болып табылады.

Сонымен бірге, зерттеу барысында бірқатар артықшылықтар мен шектеулер анықталды. Артықшылығы – кәсіби бейімділікті қалыптастырудың интеграциялық бағытын айқындап, теориялық негіздерін көрсетуінде. Сонымен қатар, зерттеу кәсіби бейімділіктің психологиялық және лингводидактикалық аспектілерін қоса қарастыру арқылы педагог даярлаудың кешенді үлгісін ұсынды. Ал шектеулеріне келсек, зерттеу негізінен теориялық сипатта болды, сондықтан эмпирикалық деректердің жеткіліксіздігі байқалады. Бұл мәселе болашақта қосымша тәжірибелік зерттеулер жүргізуді талап етеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері болашақ педагогтердің кәсіби бейімділігі олардың табысты кәсіби дамуының негізгі көрсеткіші екенін көрсетті. Алайда бұл зерттеу теориялық сипатта болғандықтан, тәжірибелік тұрғыдан толықтыруды қажет етеді. Кәсіби бейімділік ұғымы тек пәндік дайындықпен шектелмей, тұлғалық, психологиялық және лингводидактикалық өлшемдерді қамтитын кешенді құбылыс ретінде қарастырылды. Бұл болашақ мұғалімнің кәсіби ортадағы өзгерістерге икемделу қабілетін, жаңа жағдайларда тиімді шешім қабылдауын және көпмәдениетті қоғамда кәсіби әрекетті сәтті жүзеге асыруын қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар, кәсіби бейімділікті қалыптастыру студенттердің практикалық іс-әрекетке ерте араласуы, цифрлық ортада жұмыс істеу құзыреттілігін жетілдіру, кәсіби машықтар мен *soft skills* үйлесімін дамыту, инклюзивті және көпмәдениетті ортада жұмыс істеу икемділігін арттыру арқылы жүзеге асатыны анықталды. Бұл бағыттар педагог даярлығына жаңа мазмұн беріп, кәсіби бейімділікті мұғалім тұлғасының кәсіби және тұлғалық дамуының кешенді көрсеткіші ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, кәсіби бейімділікті дамыту педагогикалық, психологиялық және лингводидактикалық өлшемдерді интеграциялау арқылы болашақ мұғалімнің кәсіби табыстылығын қамтамасыз етудің тиімді жолы болып табылады. Бұл зерттеу нәтижелері педагогикалық білім берудің мазмұнын жаңғыртуға, кәсіби даярлық жүйесін жетілдіруге және қоғам сұранысына сай заманауи мұғалім тұлғасын қалыптастыруға үлес қосады.

Әдебиеттер тізімі

1. Vesselinov, D. Theoretical Basis of “Dictionary of the French Words in Bulgarian Language” // Foreign Language Teaching. – 2016. – Т. 43, №3. – Б. 250–271.
2. Vesselinov, D. Linguodidactic aspects of face-to-face instruction in an electronic environment // Chuzhdoezikovo Obuchenie (Foreign Language Teaching). – 2021. – Т. 48, №1. – Б. 7–8.

3. Калимолдаева, А., Нуртуган, Д., Нурадилова, А. К вопросу использования синергетического подхода при подготовке будущих педагогов // Conference paper. – Zenodo, 22 сәуір 2025. – DOI: 10.5281/zenodo.15264593.
4. Тұрғынбаева, Б.А. «Кәсіби ұтқырлық» ұғымының мәні мен мазмұны // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы. – 2022. – №1 (73). – Б. 15–23.
5. Абсатова, М.А. Педагогтердің кәсіби құзыреттілігін жетілдірудің заманауи бағыттары // Қазақстан педагогика ғылымдары журналы. – 2020. – №2 (58). – Б. 45–52.
6. Көшербаева, А.Н. Болашақ педагогтердің зерттеушілік дағдыларын дамытудағы инновациялық әдістер // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы. – 2021. – №2 (74). – Б. 60–66.
7. Ахметова, Г.К. Образовательный идеал в теории и практике подготовки учительских кадров. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 320 б.
8. Таубаева, Ш.Т. Педагогикалық инновациялар: теориясы мен практикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 280 б.
9. Abdykarim, T.M. The importance of digital resources in the professional activity of a teacher-psychologist in distance learning // Bulletin of Abai KazNPU. Series: Psychology. – 2022. – Т. 71, №2. – Б. 212–218.
10. Kerimbayev, N. Trends of development of the methodical system of teaching physics in high schools of Kazakhstan // arXiv preprint. – 2012. – arXiv:1211.3707.
11. Yespolova, G., Tanirbergen, A., Sharipkhanova, A., Bazarbek, B., Nurgaliyeva, S. The impact of pedagogical referendariat on beginning teachers' professional development: A case study of Kazakhstan // International Journal of Innovative Research and Scientific Studies. – 2025. – Т. 8, №1. – Б. 1049–1058.
12. González, J., Wagenaar, R. (ред.). Tuning educational structures in Europe: Universities' contribution to the Bologna Process. – Bilbao: University of Deusto, 2008. – 415 б.
13. OECD. OECD Future of Education and Skills 2030: Conceptual Learning Framework. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 112 б.
14. Trilling, B., Fadel, C. 21st century skills: Learning for life in our times. – San Francisco: Jossey-Bass, 2009. – 240 б.
15. Тұрғынбаева, Б.А. Акмеологиялық дайындық – педагог мәртебелілігінің негізі // Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы. Педагогика және психология сериясы. – 2022. – №4 (67). – Б. 116–123.

ПОДКАСТЫ – КАК НОВЫЙ СПОСОБ КОММУНИКАЦИИ

Жолдасбаева Бийбисанем

Каракалпакский государственный университет
(Научный руководитель – PhD. Марзияев Ж.К)

Аннотация

В статье анализируются цели создания подкастов в медицентре Каракалпакстана, их тематика, поднимаемые проблемы и мастерство выбора героев. Кроме того, рассмотрены вопросы практической и технической подготовки подкастов.

Ключевые слова: Подкасты, медиасреда, аудиофайлы, формат, сюжет, аудитория подкастов.

Abstract

The article analyzes the goals of creating podcasts in the media center of Karakalpakstan, their themes, the issues raised, and the skill in choosing characters. In addition, the issues of practical and technical preparation of podcasts were considered.

Keywords: Podcasts, media environment, audio files, format, plot, podcast audience.

История появления подкастов начинается в 2004 году, когда британский журналист Бен Хаммерсли создал программу для автоматической загрузки аудиофайлов на iPods (портативные музыкальные проигрыватели от Apple). Впервые слово подкаст прозвучало в его статье «Звуковая революция», где он размышлял о будущем медиа и задался вопросом: «Как назвать любительское радио – аудиоблогингом, подкастингом, партизаномедиа?». Бен объединил два слова – iPod (музыкальный плеер) и broadcasting (вещание), тем самым получилось слово «подкаст» [1].

Подкаст – это цифровой аудиофайл, доступный в интернете для загрузки на компьютер или мобильное устройство, обычно доступный в виде серии, новые партии которой могут быть получены подписчиками автоматически. Типология подкастов выделяет следующие классификации:

- По содержанию - событийный или вневременной.
- По типу - повествовательный или дискуссионный.
- По особенностям сюжета – сюжетный или внесюжетный.
- По эффекту присутствия – наличие или его отсутствие.
- По функции подачи информации – информационный, ценностно-регулирующий, форумный, социально-креативный или психорегулирующий [2. С. 544].

Подкастинг – это современный медиаформат, сочетающий элементы радио, блогов и сторителлинга. Это цифровой аудиофайл или серия файлов, распространяемых через интернет. Их можно слушать онлайн или скачивать на устройство.

Не сегодняшний день, один из популярных форматов медиа, потому что оно удобно, доступно и дает возможность погружаться в тему. Его можно слушать где угодно, в дороге, во время работы. Для воспроизведения не нужен специальный софт или мощное устройство. К тому же подкасты позволяют углубляться в темы без ограничений по формату, разговорный формат общения делает информацию более живой и интересной.

Подкаст как новый формат в медиа стала появляться во многих именитых медиа сайтах. Например, газета The Wall Street Journal, например, добавила к своим коротким аудиодайджестам новостей новую подкаст-программу с обзором рынков, а The New York Times стала выпускать новостные аудио-выпуски не только в будние дни, но и по выходным. Сайт BuzzFeed, начав с двух разговорных ток-шоу, сейчас увеличил количество своих регулярных подкастов до восьми. А The Washington Post в честь президентских выборов 2016 года записала 44 подкаста обо всех президентах США.

Подкасты очень подходящий формат для медиа, потому что, оно не требует зрительного внимания, в отличие от видео или статей. В подкастах голос ведущего создает эффект личного общения, поэтому аудитория больше доверяет подкастам. Сегодня аудитории не хватает близкого общения, а слушая подкаст слушатель чувствует себя как частью целого.

С другой стороны, запустить подкаст очень легко, не нужно дополнительных затрат на дизайнера и оператора. Потому многим СМИ подкасты по карману, для того чтобы начать нужно только микрофон и персональный компьютер.

Подкасты охватывают людей, которые не читают статьи и не смотрят видео, но готовы слушать контент в дороге, на прогулке или во время работы. Это особенно важно для молодежи, которая потребляет больше аудио и меньше традиционных новостей.

Подкасты позволяют более детально обсуждать темы, чем короткие новостные заметки или ТВ-репортажи. Можно использовать разные форматы: интервью, аналитика, репортажи, исторические расследования. СМИ могут продавать рекламу в подкастах, делать эксклюзивный контент по подписке или искать спонсоров. Подкасты влияют на СМИ, делая контент более глубоким, личным и интерактивным. Они помогают расширять аудиторию, повышать вовлеченность и создавать новые форматы подачи информации.

Сегодня на YouTube в Каракалпакстане вниманию аудитории представлен ряд подкастов. У каждого из них есть своя тематика и вопросы, которые они поднимают перед общественностью. Например, в "Orta Podcast" в эфир выходят герои, знакомые большей части аудитории Каракалпакстана. Их специальности могут быть разными. "Orta Podcast" работает

по разным принципам при отборе героев. Во-первых, приглашаются герои, связанные с актуальными для общества событиями или темами; во-вторых, приглашаются блогеры, вайнеры и творческие люди, чьи мнения и контент в настоящее время привлекают внимание аудитории.

Ведущие "Orta Podcast" ведут себя в студии непринужденно, и их вопросы заранее подготовлены вокруг тем, не требующих дополнительных размышлений. Например, в выпуске под названием "Встретимся с Роналду и подарим чапан" [3] в качестве гостя в студию был приглашен блогер Зафаржан Абдураимов, известный многим местным подписчикам в Instagram. Блогер Instagram известен широкой публике как создатель уникального контента с челленджами в различных направлениях. То есть, он стремится не только вести беседы со своими героями, но и объяснять аудитории определенные аспекты воспитания и культурных ценностей, формируя их в сознании слушателей. Следует отметить, что вопросы, заданные в студии, также направлены на раскрытие содержания контента, который готовит герой. Например, "Откуда взялась эта идея? Почему вы выбрали Криштиану Роналду?" можно отметить в качестве направляющего вопроса ведущего. К сожалению, тот факт, что ведущие на протяжении подкаста не задают вопросов, а лишь соглашаются, свидетельствует о том, что они не подготовились к подкасту заранее, и им все еще не хватает знаний и опыта.

Одним из подкастов, транслируемых на YouTube на каракалпакском языке, является подкаст "Kunde Like." Этот подкаст можно назвать авторским, его в основном ведет Перизат Аяпбергенова. Основную тематику подкаста можно определить как женскую. Поскольку гостями подкаста являются женщины, поднимаемые в нем вопросы также касаются женщин. Следует отметить, что свободное ведение подкаста ведущей и четкие и понятные вопросы обусловлены тем, что Перизат ранее работала ведущей на телевидении.

Таким образом, в результате анализа были сделаны следующие выводы:

1. Тематика местных подкастов разнообразна. У них нет определенного направления. Отсутствует единообразие в подборе героев подкастов.
2. Вопрос этики ведущего в подкастах все еще не на высоком уровне. Их поведение в студии все еще находится на низком уровне, и для его улучшения необходимо проводить мастер-классы.

Литература

1. Hammersley B. (2004) Audible revolution. The Guardian, February 12. Режим доступа: URL: <https://www.theguardian.com/media/2004/feb/12/broadcasting.digitalmedia>.
2. Витвинчук В. В Особенности российских подкастов (по материалам издания Meduza) / В. В. Витвинчук, М. С. Лаврищева // Мир науки, культуры, образования: сборник статей. – 2019. – № 5 (78). – С. 544–546.
3. <https://www.youtube.com/watch?v=JIQqClOxOmg>

РУХАНИ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР – ҰЛТ БОЛМЫСЫНЫҢ НЕГІЗІ (АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» ІЛІМІМЕН ҮНДЕСТІКТЕ)

Джанзакова Шолпан Исағалиқызы
Халел Досмухамедов атындағы Атырау
университетінің профессоры,
педагогика ғылымдарының докторы
Серікбай Жансая Асқарқызы,
Есенбай Жұлдыз Табылдықызы
Халел Досмухамедов атындағы
Атырау университетінің педагогика
және психология мамандығының
2 курс магистранттары

Аңдатпа

Мақалада рухани және ұлттық құндылықтардың ұлт болмысын сақтаудағы рөлі мен маңызы қарастырылған. Абайдың «Толық адам» ілімін қазіргі ұлттық тәрбие мен рухани дамудың тұғырлы негізі ретінде талданады. Рухани және ұлттық құндылықтардың өзара байланысы, олардың тұлғаның адамгершілік қалыптасуына әсері айқындалады.

Негізгі сөздер: рухани құндылықтар, ұлттық болмыс, ұлттық тәрбие, Абайдың «Толық адам» ілімі, адамгершілік, рухани даму, ұлттық сана.

Аннотация

В статье рассматриваются роль и значение духовных и национальных ценностей в сохранении национальной самобытности. Учение Абая о «Совершенном человеке» анализируется как прочная основа современного национального воспитания и духовного развития. Раскрывается взаимосвязь духовных и национальных ценностей, а также их влияние на формирование нравственных качеств личности.

Ключевые слова: духовные ценности, национальная самобытность, национальное воспитание, учение Абая о «Совершенном человеке», нравственность, духовное развитие, национальное сознание.

Abstract

The article examines the role and significance of spiritual and national values in preserving national identity. Abai's concept of the "Perfect Human" is analyzed as a solid foundation for modern national education and spiritual development. The interrelation between spiritual and national values and their influence on the formation of an individual's moral character are revealed.

Keywords: spiritual values, national identity, national education, Abai's concept of the "Perfect Human," morality, spiritual development, national consciousness.

Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттың ішкі рухани тұтастығы мен ұлттық болмысын сақтап қалу – мемлекет үшін басты стратегиялық міндеттердің бірі. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауларында «Жаңа Қазақстанның» негізі ретінде ұлттық тәрбие мен рухани құндылықтарды атағаны белгілі. Бұл ретте, халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан рухани-адамгершілік мұрасы мен ұлттық құндылықтарының маңызы арта түсуде.

Осы құндылықтарды жаңғырту мен дамыту – қоғамдық сананы жаңғыртудың өзегіне айналуы тиіс. Бұл тұрғыда Абай Құнанбайұлының "Толық адам" ілімі ерекше мәнге ие. Абайдың рухани мұрасы, оның ішінде адамгершілікке, әділетке, білімге негізделген "толық адам" концепциясы ұлттық болмыстың негізін жаңаша пайымдауға мүмкіндік береді.

Ұлттың рухани және ұлттық құндылықтары – тарихи тәжірибе мен ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан дәстүрлердің, тілдің, діннің, мәдениеттің жиынтығы. Бұл ұғымдар халықтың дүниетанымы, салт-дәстүрі, этикалық нормалары арқылы көрініс табады. Рухани құндылықтар — адамзаттық және ұлттық деңгейде қалыптасқан, тұлғаның ішкі жан дүниесін, дүниеге қатынасын реттейтін өлшемдер. Ал ұлттық құндылықтар – сол ұлттың мәдени-тарихи тәжірибесі негізінде қалыптасқан дүниелер.

Қазақ халқы үшін рухани құндылықтар қатарына ар-ождан, ұят, имандылық, парасаттылық, кішіпейілділік секілді қасиеттер жатады. Ұлттық құндылықтарға ана тілі, ұлттық музыка мен өнер, салт-дәстүр, отансүйгіштік, ел мен жерге деген құрмет кіреді.

Ұлттық пен руханидың арасында шекара жоқ, олар — бір бүтіннің екі қыры.

Абай Құнанбайұлының "Толық адам" ілімі — қазақ философиясы мен этикасының биік шыңы. Бұл ілімнің негізінде адамды рухани кемелдікке, өзін-өзі тануға, адамгершілік биігіне жетелеу идеясы жатыр. Ұлы ақынның негізгі миссиясы «Толық адамды» қалыптастыру. Отыз төртінші қарасөзінде “адамның туысы, дене бітімі, шыққан жері, бармақ жері бәрі бірдей... Адам баласы анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Бірі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп туады. Бұлар тәннің құмарлығы. Екіншісі – білсем екен деу – жан құмарлығы”... (жетінші, қырық үшінші сөз) деп ой түйіндей келе, “адам бойына жан құмарлығы арқылы жиналатын нәрсенің аты ақыл, ғылым... ол талаптылықпен ерінбей еңбек еткен адамның қолына түседі...” деп, - тәрбиенің негізгі қағидаттарын береді.

“Ақыл – ардың сақтаушысы” дей отырып, адамгершілік тәрбиенің негізгі бағыттарын көрсетеді. Сол үшін күресуді дәріптеген ұлы ағартушы –

Ынсап, ұят ар-намыс, сабыр, талап,
Бұларды керек қылмас ешкім қалап...

Терең ой, терең ғылым іздемейді

Өтірік пен өсекті жүндей сабап, – деп кейбір жастардың іс-әрекетіне кейістік білдіреді, ар тазалығын дәріптейді.

Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым ойлап қой.

Бес асыл іс көнсеңіз, – деп, ел қамын ойлаған жастардың бойында қандай қасиеттердің болуы керектігін тізбектейді.

Абайдың толық адам концепциясының негізінде үш қасиет жатыр: жүрек, ақыл, қайрат. Ойшыл бұл үшеуінің тепе-теңдігін сақтай білген адамды ғана толық адам деп есептейді.

- Ақыл – дұрыс таным мен білімге жетелейді;
- Қайрат – әрекет пен табандылықты білдіреді;
- Жүрек – мейірім, әділет, адамгершілік бастауы.

Абайдың 38-қара сөзінде айтылатын “Толық адам” бейнесі – бүгінгі ұрпақ тәрбиесінде аса қажет құндылықтар жиынтығы. Бұл – тәрбие мен білім беру жүйесінің философиялық іргетасы бола алатын тұтас рухани бағдар.

Абайдың “Толық адам” ілімі ұлттың өзіндік болмысын жаңғыртуда айрықша рөл атқарады. Қазіргі таңда ұлттық болмысты сақтау мен дамытудың тиімді жолы — рухани және ұлттық құндылықтарды жаңа заманға бейімдей отырып, жас ұрпаққа сіңіру. Бұл бағытта Абайдың даналық мұралары ұлттық тәрбие мен қоғамдық сананы жаңғыртудың қайнар көзі бола алады.

Абай тек жеке адамды ғана емес, тұтас қоғамды түзетуге бағытталған ойлар айтты. Оның “Қалың елім, қазағым, қайран жұртым” деп тебіренуі — ұлттық жанашырлықтың айғағы. Бұл ұлт тағдырына жауапкершілікпен қарау үлгісі бүгінгі таңда да өзектілігін жойған жоқ.

Ұлттық құндылықтар дегеніміз – белгілі бір этностың өмір сүру дағдысы, дәстүрі, сенімі, дүниетанымы. Қазақ халқының болмысында да ұлт ретінде сақталып қалуға ықпал еткен осындай асыл құндылықтар бар. Олардың қатарында:

- Қазақ тілі мен әдебиеті – рухани жад пен тарихи сабақтастықтың арқауы;
- Салт-дәстүрлер – отбасы мен ұрпақ тәрбиесінің негізі;
- Музыка, күй, айтыс – халықтың жан-дүниесінің көрінісі;
- Тарихи тұлғаларға тағзым – елге қызмет етудің өнегелі жолы;
- Жер мен табиғатты құрметтеу – экологиялық тәрбие мен отансүйгіштік негізі.

Абай ілімінің өзі осы ұлттық құндылықтармен тығыз байланыста. Оның шығармалары – қазақтың философиялық, этикалық, эстетикалық дүниетанымының тұғыры.

Ұлт болмысын сақтау – мемлекет өміршендігінің басты шарты. Әлемдік жаһандану үрдісінде ұлттық құндылықтар көмескіленсе, халықтың дара болмысы жойылады.

XX ғасырдың басында ұлт зиялылары А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Шоқай, т.б. ұлттық білім мен тәрбие жүйесінің, зиялы қауымның негізін қалады. Зиялы қауым өкілдірінің негізгі миссиясы - бақытты зиялы ұлтты қалыптастыру еді.

Рухани құндылық – бұл адамның ішкі жан дүниесін тәрбиелейтін, ар-ожданға, иман мен ізгілікке, шындық пен мейірімге негізделген байлық.

Оған мыналар жатады:

Адамгершілік

Иман

Сабыр, шүкір

Қанағат

Жақсылыққа ұмтылу

Ұят, намыс

Бұл құндылықтар – ұлттың ішкі иммунитеті. Бұлар әлсіресе, қоғам рухани күйзеліске ұшырайды.

Қазіргі қоғамда адамның рухани жұтануы, материалдық құндылықтардың алдыңғы орынға шығуы көптеген әлеуметтік, мәдени және моральдық мәселелерге алып келуде. Осындай жағдайда Абайдың “Толық адам” ілімі – рухани жаңғыру мен ұлттық бірегейлікті сақтаудың темірқазығы ретінде маңызды.

Ұлттық құндылықтар – белгілі бір ұлтқа тән әдет-ғұрып, салт-дәстүр, тұрмыс-салт, тіл, өнер, тарихи жад. Қазақ халқы үшін ұлттық құндылықтар мыналар:

Қонақжайлық

Үлкенге құрмет, кішіге ізет

Туған жерге, ата-баба аманатына адалдық

Тектілік пен ар-намыс

Батырлық, ерлік, шешендік дәстүрі

Отбасылық тәрбие, ұрпақ жалғастығы.

Бұл құндылықтар – ұлттың өзіндік келбеті мен мінезі.

Абайдың “Толық адам” ілімі мен қазақтың ұлттық құндылықтары – бір-бірінен бөлінбейтін, тұтас дүниетанымдық жүйе. Бұл ілім – ұлттық болмысты сақтап қалудың ғана емес, оны дамытудың, жаңғыртудың да негізгі тетігі. Абай айтқан жүрек, ақыл, қайрат үндестігі қазақ халқының өмірлік қағидаларымен астасып жатыр.

Мысалы: Абай ұсынған жүрек – қазақ халқындағы мейірім мен кішіпейілділік, үлкенге құрмет, кішіге ізет ұғымдарымен үндес;

Ақыл – білімге, ғылымға ұмтылу, елдің ертеңіне жауапкершілікпен қарау, әділетті болу сияқты ұстанымдарды еске салады;

Қайрат – батырлық, еңбекқорлық, төзімділік сынды қасиеттермен сабақтас.

Яғни, «Толық адам» – ұлттық тәрбиенің, адамгершілік ұстанымдардың жинақталған бейнесі. Мұндай адамның бойында ұлттың барлық асыл қасиеттері тоғысқан. Осы себепті Абайдың ілімін бүгінгі күннің тәрбие, білім, мәдениет, қоғамдық саясат салаларына енгізу – ұлттың рухани жаңғыруының кепілі бола алады.

Абайдың «Толық адам» концепциясы – тұлғаның рухани жетілуін, адамгершілік кемелдігін, жүрек, ақыл мен қайраттың үйлесімін дәріптейтін терең ілім. Бұл идеяны ХХІ ғасыр жағдайында қайта жаңғырту қажеттігін Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев та бірнеше рет атап өтті.

Мәселен, Мемлекет басшысы өзінің түрлі баяндамаларында қазіргі Қазақстан қоғамында жаңа сападағы адам – «Адал азамат» бейнесін қалыптастыру қажеттігін баса айтады. Бұл ұғым да Абайдың «Толық адам» тұжырымымен үндес.

Президент Қ.Тоқаевтың сөзімен айтқанда: «Бізге шын мәнінде әділетті, адал, жауапты азаматтар керек. Адал азамат – елдік мүддені бәрінен биік қоятын, парасатты, еңбекқор, өз ұлты мен Отанын сүйетін, жоғары адамгершілік қасиеттерге ие тұлға».

Мемлекет басшысының «Адал азамат» туралы ойлары – ұлттық құндылықтарды бүгінгі заманға сай қайта жандандырудың бағдарламасы іспетті. Бұл концепцияның негізгі тіректері:

Адалдық пен әділдік – жемқорлықтан арылу, таза ниетпен қызмет ету;

Жауапкершілік – қоғам мен мемлекет алдындағы парызды түсіну;

Еңбекқорлық пен талап – өзін-өзі жетілдіру, кәсіптік, рухани даму;

Ұлтқа адал болу – тілін, ділін, мәдениетін сақтау, ұлт болашағына қызмет ету.
Бұл тұжырымның Абай ілімімен үндестігі айқын:

Абайдың «Толық адам»

Талап, еңбек, терең ой
Қанағат, рақым
Ар-ождан, жүрек тәрбиесі
Ақыл, қайрат, жүрек теңдігі

Қ.Тоқаевтың «Адал азамат»

Еңбекқор, парасатты азамат
Ынсапты, әділетті тұлға
Адалдық, жауапкершілік
Ақылға жүгінетін, сарабал азамат

Яғни, бүгінгі Қазақстан қоғамына қажетті жаңа тұлға бейнесі – рухани дәстүр мен заманауи азаматтық сана үндестігінің жемісі.

Бүгінде бұл ілім:

Жастар тәрбиесінде – өнеге мен бағыт;

Білім беру жүйесінде – тұлғалық дамудың моделі;

Қоғамдық санада – моральдық өлшем мен адамгершілік стандарт;

Ұлттық идеологияда – рухани тұтастық пен болашаққа бағдар рөлін атқара алады.

Сондай-ақ, “Толық адам” концепциясын қазіргі заманғы құндылықтармен – әділет, еркіндік, ынтымақ, инклюзия, жаһандық жауапкершілік секілді ұғымдармен ұштастыру – оны заманауи және өміршең студия жолы.

Қорытындылай келе:

- Абайдың «Толық адам» ілімі мен Тоқаевтың «Адал азамат» тұжырымдамасы – бір-бірінің рухани жалғасы;
- Бұл идеялар тұлғаны тәрбиелеудің ұлттық моделі ретінде қарастырылуы қажет;
- Ұлт болмысын сақтау үшін осындай тұлғалар жүйелі түрде қалыптасуы тиіс – білім беру, тәрбие, ақпараттық саясат осы бағытта жұмыс істеуі керек.

Абайдың “Толық адам” ілімі – қазақ халқының рухани өмірінде терең мәнге ие адамтану мектебі. Бұл ілім – ұлттық тәрбиенің мазмұны мен бағытын айқындайтын, ұлттық құндылықтарды жаңғыртып, ел болашағын тәрбиелеуге негіз бола алатын рухани тұғыр.

Ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, Абайдың рухани мұрасын ұрпақ санасына сіңіру – жаңа Қазақстанның тұғырын бекемдеудің, мәдени бірегейлігімізді нығайтудың басты жолдарының бірі. Сондықтан, «Толық адам» концепциясын ұлттық саясаттың, білім мен тәрбие жүйесінің, қоғамдық өмірдің өзегіне айналдыру – келешек ұрпақтың саналы, адамгершілігі жоғары, ұлтжанды тұлға болып қалыптасуына жол ашады. Осыған орай, төмендегідей ұсыныстар береміз:

- Абайдың «Толық адам» ілімін мектептен бастап оқыту – тұлғаны рухани кемелдендірудің негізі;
- мәдени-ағартушылық бағдарламалар арқылы ұлттық тәрбие беруді күшейту – БАҚ, әлеуметтік желі, театр, әдебиет, кино арқылы;
- жастарға бағытталған дәстүрлі құндылықтарды дәріптейтін жобалар – фестиваль, челлендж, подкасттар ұйымдастыру;
- мемлекеттік деңгейде отбасылық институтты қолдау – ұлттық тәрбие ошақтары ретінде;
- тіл мен діл сабақтастығына негізделген рухани білім беру тұжырымдамасы қажет;
- мектеп бағдарламасына Абайдың «Толық адам» ілімін ұлттық тәрбие бағыты ретінде жүйелі енгізу;
- отбасы мен мектептің тәрбиелік байланысын күшейту;
- ұлттық мерекелер мен дәстүрлерді тек салтанатты емес, тәрбиелік құрал ретінде қолдану;
- жастар арасында Абай ілімін насихаттау үшін түрлі заманауи тәсілдерді (аудио-видео, подкаст, комикс, мультфильм) кеңінен қолдану;
- мұғалімдер мен ата-аналарға арналған ұлттық-рухани тәрбие семинарларын ұйымдастыру.

Ұлттық және рухани құндылықтар – ұлттың жүрегі. Ал жүрекке тәрбие керек. Біз рухани құндылықтарға сүйене отырып, ұлттық болмысымызды сақтау арқылы ғана кемел қоғамға қадам басамыз.

Абай айтқан «Толық адам» – ұлттың болашақ бет-бейнесі. Егер біз ұлт ретінде сақталғымыз келсе, онда ұрпағымызды рухани кемелдікке, ұлттық мінезге, адамдық биікке тәрбиелеуіміз қажет. Бұл – Абай аманаты. Бұл – бүгінгі ұрпақтың міндеті.

Ұлы ойшылды танып-түсіну арқылы біз өз болмысымызды танимыз, болашағымызды бағдарлаймыз. Абайды оқу – әр қазақтың өзін-өзі тәрбиелеуімен тең. Абайдың сөзіне құлақ асқан адам түбінде өз жүрегін тазартуға, рухын биіктетуге қадам жасайды. Ұлттық рух пен бірегейлікті сақтап қалуда бізге қажетті қуат көздері – төл мәдениетіміз бен әдебиетімізде, соның ішінде Абай қалдырған рухани мұрада жатыр. **Абай ілімі** – халқымыздың өткенін, бүгінін және ертеңін жалғайтын рухани көпір. Оның толық адам туралы ойлары мен өсиеттері қай заманға да лайық, әрбір жүрекке жақұттай жарқырап нұр болып құйылатын шынайы қазына. Сондықтан ұлттық және рухани құндылықтарды қадірлеу, Абай көрсеткен әділет пен имандылық жолынан айнымау – қазақ болып қалудың, жүректегі адамшылықты сақтаудың ең сенімді жолы.

Белгілі абайтанушы Мекемтас Мырзахметұлының пікірінше: *«Абайдың “толық адам” ілімін бүкіл қазақ пен түркі халқының санасына сіңдіре алсақ, рухани жағынан мүлде жаңа жолға түсеміз. Тазарамыз. Пайданың емес, ардың жолына түсеміз»* деп, қоғамның рухани жаңғыруында бұл ілімнің шешуші рөл атқаратынын атап көрсеткен.

Абай армандаған толық адамға ұмтылу – әрқайсымыздың және тұтас ұлттың кемел болашағына апаратын сара жол. Ендеше, ұлы Абай өсиеттерін темірқазық етіп, рухани құндылықтарды ту етіп ұстасақ, ұлттық рухымыз асқақ, болашағымыз жарқын боларына күмән жоқ.

Пайдаланылған дереккөздер:

1. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. Өлеңдер жинағы. – Алматы: Жазушы, 2004.
2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» – 2017
3. Тоқаев Қ.К. Халыққа жолдаулары мен баяндамалары – 2019–2024
4. Жарықбаев Қ., Қалиев С. «Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы» – Алматы, 1994.
5. Шәкәрім Құдайбердіұлы. «Үш анық» – Алматы: 2001.
6. Пірәлиев С.Ж., Иманбаева С.Т., Төлеубекова Р.К., Шолпанқұлова Г.К., Нурғалиева Д. Ұлттық тәрбие оқу құралы. – Алматы 2014. [280б].
7. Айтқалиева Қ. «Абай ілімі және қазіргі рухани тәрбие» // Педагогика және психология журналы, №3, 2022
8. Джанзакова Ш.И. Болашаққа бағдар: Полимәдениетті қоғамда оқушы жастарды ұлттық тәрбиелеу моделі // Абай Құнанбаевтың 175 жылдығына арналған «Қазіргі жағдайда білім алушы жастарға ұлттық тәрбие берудің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. Абай атындағы ҚазҰПУ.– Алматы, 2020. – Б. [10-12].
9. Джанзакова Ш.И. Рухани жаңғырудың тұғыры – ұлттық тәрбие // «Ұлт құндылығы – ұрпақ өзегі» республикалық ғылыми-технология-лық конференциясының материалдар жинағы. – Талдықорған, 2019. – Б. [65-71].
10. Джанзакова Ш.И. Тұлғаның рухани құндылықтарын қалыптастыруда ұлттық тәрбиенің маңызы // «Ұлттық сананы жаңғырту: зияткер ұрпақты дамытудың ғылыми әдістемелік мәселелері» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Атырау, 2018.
11. Джанзакова Ш.И. Ұлттық тәрбиенің рухани негіздері // «Ұлы даланың ұлттық дәстүрлері» халықаралық форумы аясында «Наурыз адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасы ретінде» халықаралық ғылыми конференциясының материалдар жинағы. – Атырау, 2018. – Б. [64-69].

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІ

Шугаева Гүлшат Қоңыратқызы

Педагогика ғылымдарының кандидаты,

қауымдастырылған профессор

Психология және педагогика кафедрасы,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Ақанқызы Дана

Магистрант, Педагогика және психология 2 курс

Бастауыш сынып мұғалімі

Аңдатпа

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының оқу үдерісінде цифрлық білім беру ресурстарын қолданудың педагогикалық тиімділігі қарастырылады. Автор заманауи білім беру жүйесіндегі цифрлық ресурстардың теориялық негіздерін талдап, олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін айқындайды. Мақалада интерактивті тапсырмалар, мультимедиялық құралдар мен онлайн-платформалардың бастауыш сыныптағы оқу процесінде қолданылу тәжірибесі сипатталып, олардың оқушылардың мотивациясын арттырудағы, оқу үдерісін дараландырудағы, заманауи құзіреттіліктерін дамытудағы рөлі ашылады. Сонымен қатар, мұғалімдердің кәсіби даярлығы, техникалық инфрақұрылым мен оқу материалының сапасы сияқты мәселелер де талқыланып, практикалық ұсыныстар беріледі. Зерттеу бастауыш сыныптағы цифрлық білім беру ресурстарын тиімді пайдалану оқушылардың білім сапасын арттыруға және олардың цифрлық қоғамға бейімделуіне ықпал ететінін көрсетеді.

Негізгі сөздер: цифрлық білім беру ресурстары, бастауыш сынып, инновация, педагогикалық тиімділік, мультимедиа, онлайн-платформа, интеграция, цифрлық сауаттылық

Аннотация

В статье рассматривается педагогическая эффективность использования цифровых образовательных ресурсов в учебном процессе младших школьников. Автор анализирует теоретические основы цифровых ресурсов в современной системе образования, выявляет их преимущества и недостатки. В статье описывается опыт использования интерактивных заданий, мультимедийных средств и онлайн-платформ в учебном процессе в начальных классах, раскрывается их роль в повышении мотивации учащихся, индивидуализации учебного процесса, развитии современных компетенций. Кроме того, будут обсуждены такие вопросы, как профессиональная подготовка учителей, техническая инфраструктура и качество учебного материала, а также даны практические рекомендации. Исследование показывает, что эффективное использование ресурсов цифрового образования в начальной школе способствует повышению качества образования учащихся и их адаптации к цифровому обществу.

Ключевые слова: цифровые образовательные ресурсы, начальная школа, инновации, педагогическая эффективность, мультимедиа, онлайн-платформа, интеграция, цифровая грамотность

Abstract

The article examines the pedagogical effectiveness of using digital educational resources in the educational process of primary school students. The author analyzes the theoretical foundations of digital resources in the modern education system, identifies their advantages and disadvantages. The article describes the experience of using interactive tasks, multimedia tools and online platforms in the educational process in elementary grades, reveals their role in increasing student motivation, individualizing the educational process, and developing modern competencies. In addition, issues such as teacher training, technical infrastructure, and the quality of educational materials will be discussed, as well as practical recommendations. The study shows that the effective use of digital education resources in primary schools contributes to improving the quality of students' education and their adaptation to the digital society.

Keywords: digital educational resources, elementary school, innovation, pedagogical effectiveness, multimedia, online platform, integration, digital literacy

Қазіргі кезеңде білім беру жүйесінде жүріп жатқан жаһандық өзгерістердің басты бағыты – цифрландыру үдерісі. Білім беруді цифрландыру оқыту сапасын арттырудың, оқушының жеке ерекшеліктерін ескерудің, оқу үдерісін жекелендірудің тиімді тетігі ретінде қарастырылады. Әсіресе бастауыш сыныпта білім алушылардың танымдық қызығушылығын дамыту, оқу-танымдық іс-әрекеттерін белсендіру мақсатында цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану педагогикалық тәжірибеде маңызды орынға ие.

Заманауи бастауыш білім беру мазмұны оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға, сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытуға, шығармашылық әлеуетін жетілдіруге бағытталған [1, б. 87]. Осы міндеттерді жүзеге асыруда дәстүрлі оқыту әдістерін инновациялық технологиялармен ұштастырудың маңызы зор. Осы тұрғыда цифрлық білім беру ресурстары оқытудағы интеграциялық үдерістерді жандандырып, жаңа педагогикалық мүмкіндіктерді ашуға ықпал етеді.

Қазақстанда білім беруді цифрландыру – мемлекеттік саясаттың маңызды басымдықтарының бірі. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың 2025 жылғы жолдауында көтерілген жасанды интеллектіні дамыту мәселелері мен «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында мектептерді заманауи цифрлық инфрақұрылыммен қамтамасыз ету, оқыту процесінде цифрлық ресурстарды пайдалану, білім беру контентін жаңғырту негізгі міндеттердің қатарында белгіленген [2, 3]. Аталған бағытта электронды оқулықтар, онлайн платформалар, мультимедиялық ресурстар мен білім беру қосымшалары мұғалімдер тәжірибесіне еніп, бастауыш мектептің оқу-тәрбие процесін жаңа деңгейге көтеруге ықпал етіп келеді.

Дегенмен, бастауыш білім беруде цифрлық ресурстарды қолданудың педагогикалық тиімділігі әрқашан бірдей бола бермейді. Оның нәтижелігі оқу материалының мазмұнына, мұғалімнің әдістемелік даярлығына, оқу процесін ұйымдастыру ерекшелігіне байланысты. Сондықтан бастауыш сыныпта цифрлық білім беру ресурстарын пайдалаудың педагогикалық мүмкіндіктерін талдау, олардың тиімді жақтарын айқындау, оқу-тәрбие үдерісіне енгізудің әдістемелік жолдарын көрсету – бүгінгі таңда өзекті ғылыми-практикалық мәселе.

Зерттеудің мақсаты – бастауыш сынып оқушыларының оқу үдерісінде цифрлық ресурстарды пайдаланудың педагогикалық тиімділігін айқындау, оны тәжірибеде жүзеге асырудың әдістемелік негіздерін көрсету.

Бастауыш білім беру үдерісінде цифрлық ресурстарды пайдалану мәселесі әлемдік педагогикалық ғылымда кеңінен зерттелуде. Халықаралық тәжірибеге сүйенсек, Л. Джонсон, А. Мотукеева еңбектерінде цифрлық білім беру технологияларының оқушылардың когнитивтік дамуына, шығармашылық қабілеттерін арттыруға әсері айқындалған [4, 5]. Ғалымдар оқытуды цифрландыру оқушының оқу мотивациясын арттыруға, жеке білім алу траекториясын қалыптастыруға, ХХІ ғасыр дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретінін атап көрсетеді.

Отандық ғалымдар да бұл мәселені белсенді зерттеуде. Мысалы, Б.Р. Қасқатаева, А.Б. Әубақір, Л.Ш. Сабырханова, Л.К. Жайдақбаева еңбектерінде білім беру процесіне жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізудің әдіснамалық, психологиялық-педагогикалық негіздері қарастырылған [6, 7]. Авторлар цифрлық ресурстарды қолдану арқылы оқыту үдерісін дараландыруға, оқушының шығармашылық белсенділігін арттыруға, білім сапасын көтеруге болатынын айқындайды.

Халықаралық педагогикалық тәжірибеде цифрлық білім беру ресурстарының тиімділігі көбіне интеграциялық тәсілдермен байланыстырылады. Мәселен, STEM-білім беру, геймификация, аралас оқыту (blended learning), қашықтан оқыту форматтарында цифрлық құралдарды кіріктіру оқушылардың білімді терең меңгеруіне ықпал ететіні анықталған. Осы тұрғыдан алғанда, бастауыш мектепте цифрлық ресурстарды тек қосымша құрал ретінде емес, білім мазмұнының ажырамас бөлігі ретінде қарастыру қажеттігі туындайды.

Қазіргі білім беру жүйесінде «цифрлық білім беру ресурстары» (ЦБР) ұғымы кеңінен қолданысқа ие болды. Ғылыми әдебиеттерде аталған ұғым әртүрлі қырынан түсіндіріледі. ЮНЕСКО құжаттарында цифрлық білім беру ресурстары білім алушыларға оқу материалын электрондық форматта жеткізетін, оқу тәрбие процесін ұйымдастыруға мүмкіндік беретін мультимедиялық, интерактивті, ақпараттық технологиялық құралдар жиынтығы ретінде қарастырылады [8].

Қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде ЦБР – оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес әзірленген, оқу материалының мазмұнын түрлі форматта (мәтіндік, графикалық, аудиовизуалдық, анимациялық) ұсынатын электрондық өнімдер деп анықталады

[9, б. 42]. Бұған электронды оқулықтар, онлайн-тесттер, бейнесабақтар, симуляциялар, виртуалды зертханалар, білім беру платформалары, мобильді қосымшалар мен басқа да цифрлық құралдар жатады.

Сонымен, цифрлық білім беру ресурстарын кең мағынада «оқу процесін қолдайтын кез келген электрондық оқыту материалы» деп қарастыруға болады. Ал тар мағынада нақты бір пән бойынша оқушылардың білімін арттыруға бағытталған, педагогикалық талаптарға сай жасалған арнайы электрондық контентті білдіреді.

Педагогикалық ғылымда «тиімділік» ұғымы оқыту процесінің нәтижелілігімен, яғни білім алушының оқу жетістіктеріне, құзіреттіліктерінің қалыптасуына, тұлғалық дамуына ықпалымен тығыз байланысты. Тиімділік оқу мазмұнының, әдіс-тәсілдерінің, құралдарының, оқыту нәтижесінің өзара сәйкестігі арқылы бағаланады.

Цифрлық білім беру ресурстарын қолданудың педагогикалық тиімділігі мынадай көрсеткіштер арқылы анықталады:

- Танымдық тиімділік – оқушының оқу материалын терең әрі түсінікті меңгеруіне ықпалы;
- Мотивациялық тиімділік – оқу процесіне қызығушылықты арттыру, ынтаны күшейту;
- Уақыттық тиімділік – оқу материалына қолжетімділікті жеңілдету, тапсырмаларды орындау жылдамдығын арттыру;
- Дамытушылық тиімділік – оқушының шығармашылық қабілетін, сыни ойлауын, цифрлық сауаттылығын жетілдіру;
- Әлеуметтік тиімділік – оқушылардың топпен жұмыс жасау дағдыларын, қарым-қатынас мәдениетін дамыту [10, б. 131].

Сонымен қатар педагогикалық тиімділік тек оқушы жетістіктерімен ғана өлшенбейді, ол мұғалімнің әдістемелік шеберлігімен, оқыту процесін ұйымдастырудағы икемділігімен де байланысты. Цифрлық ресурстардың мүмкіндіктерін орынды пайдалану мұғалімнің кәсіби құзіреттілігін жаңа деңгейге көтереді.

Жалпы алғанда, педагогикалық ғылымдағы тиімділік мәселесі білім беру мазмұны мен әдістерін жаңғыртуда, сондай-ақ цифрлық білім беру ресурстарын тәжірибеге енгізуде негізгі теориялық-әдіснамалық тірек болып табылады.

Бастауыш сыныпта оқу процесінде цифрлық білім беру ресурстарын қолдану оқытудың сапасын арттыруға, оқушылардың танымдық белсенділігін дамытуға, олардың оқу әрекетіне қызығушылығын арттыруға зор ықпал етеді. Мұндай ресурстардың түрлері алуан түрлі болып келеді және оларды оқу үдерісінде мақсатты әрі жүйелі қолдану педагогикалық тұрғыдан маңызды. Цифрлық ресурстардың жіктелуі 1-кестеде берілген.

Кесте 1. Цифрлық ресурстардың жіктелуі

Ресурс түрі	Мысалдар	Қолданылу мақсаты
Интерактивті тапсырмалар	LearningApps, Kahoot, Quizizz	Білімді бекіту, оқушыларды белсенді қатыстыру
Мультимедиялық құралдар	Бейнесабақтар, анимациялар	Білімді бекіту, оқушыларды белсенді қатыстыру
Онлайн платформалар	Bilimland, Google Classroom	Қашықтан/аралас оқыту, тапсырма беру, бағалау
Виртуалды зертханалар	PhET, Labster	Тәжірибе жасауға мүмкіндік беру
Электронды оқулықтар мен кітаптар	PDF, EPUB форматындағы ресурстар	Оқушылардың өзіндік ізденісін дамыту

Бастауыш сынып сабақтарында кеңінен қолданылатын ресурстардың бірі – интерактивті тапсырмалар. Интерактивті жаттығулар оқушыны оқу процесіне белсенді қатыстыруға, білімін бекітуге, сондай-ақ оны ойын түрінде меңгеруге мүмкіндік береді. Мысалы, LearningApps, Kahoot, Quizizz сияқты платформаларда дайын тапсырмалардан бөлек, мұғалім өзіне қажетті жаттығуларды құрастыра алады. Аталған құралдар оқушылардың шапшаң ойлауын, есте сақтау қабілетін жетілдіріп қана қоймай, олардың пәнге деген ынтасын да арттырады.

Сонымен қатар, мультимедиялық құралдардың да орны ерекше. Электронды оқулықтар, бейнесабақтар, анимациялық материалдар мен дыбыстық ресурстар оқу мазмұнын көрнекі әрі түсінікті етіп ұсынуға мүмкіндік береді. Мәселен, табиғат құбылыстарын, тарихи оқиғаларды немесе ғылыми тәжірибелерді бейнеформатта көрсету бастауыш сынып оқушылары үшін ақпаратты жеңіл қабылдауға, ұзақ есте сақтауға септігін тигізеді. Көрнекіліктің осы түрі әсіресе жас ерекшелігіне сай бейнелік ойлауы басым оқушылар үшін тиімді болып табылады.

Бұдан бөлек, онлайн-платформалар қазіргі бастауыш білім беруде кең қолданысқа ие болып отыр. Қазақстандық тәжірибеде Bilimland, Kundelik.kz, Daryn.online секілді ресурстар оқушыларға түрлі пәндер бойынша бейнематериалдар, интерактивті тапсырмалар мен өзіндік жұмыстар орындау мүмкіндігін береді. Мұндай платформалар арқылы оқушылардың жеке оқу жетістіктерін бақылау, ата-аналарға оқу процесін қадағалауға жағдай жасау жүзеге асырылады. Ал халықаралық деңгейде Google Classroom, Moodle, Zoom сияқты платформалар оқыту процесін ұйымдастыруға, мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланысты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Осылайша, бастауыш сыныпта қолданылатын цифрлық білім беру ресурстарының түрлері – интерактивті тапсырмалар, мультимедиялық құралдар мен онлайн-платформалар – оқу процесін байытып, оның тиімділігін арттыруға бағытталған. Әрбір ресурс түрі оқытудағы өзіндік функцияны атқара отырып, бір-бірін толықтырады, сонымен қатар оқушылардың танымдық қызығушылығын оятуда, олардың білім сапасын арттыруда маңызды рөл атқарады.

Бастауыш сыныпта цифрлық білім беру ресурстарын пайдаланудың ең басты артықшылықтарының бірі – оқытудағы көрнекілікті арттыру. Мультимедиялық материалдардың көмегімен күрделі ұғымдар мен құбылыстарды жеңіл түсіндіруге болады. Мысалы, табиғаттағы маусымдық өзгерістерді бейнеролик арқылы көрсету немесе математикалық амалдарды анимациялық бейнелер арқылы түсіндіру оқушылардың материалды қабылдауын жеңілдетеді. Көрнекілік бастауыш сынып оқушылары үшін аса маңызды, себебі олардың ойлау қабілеті көбіне нақты бейнелер арқылы дамиды.

Екінші артықшылық – оқу процесінің даралануы. Цифрлық ресурстар әр оқушының оқу қарқыны мен қабілетіне сай тапсырмаларды таңдауға мүмкіндік береді. Онлайн-платформаларда оқушылардың жетістіктерін автоматты түрде бағалау жүйесі бар, бұл мұғалімге әр баланың оқу траекториясын бақылап, жеке қолдау көрсетуге жағдай жасайды. Мұндай тәсіл білім алушылардың дербестігін арттырып, оқу әрекетіне жауапкершілікпен қарауға баулиды.

Үшінші артықшылық – оқушылардың мотивациясын арттыру. Интерактивті тапсырмалар, ойын элементтері мен түрлі деңгейдегі жаттығулар баланың пәнге қызығушылығын күшейтіп, белсенді қатысуына ықпал етеді. Цифрлық құралдардың ойынмен ұштасуы оқу процесін қызықты әрі тартымды етеді. Ал бұл бастауыш сынып оқушылары үшін білім алудың маңызды психологиялық факторы болып табылады.

Төртінші артықшылық ретінде уақыт пен кеңістіктегі тәуелсіздікті атауға болады. Онлайн-платформалар арқылы оқушы сабақтан тыс уақытта да білім алуға, тапсырмаларды орындауға мүмкіндік алады. Осы фактор оқушының оқу материалын бірнеше рет қайталап, бекітуіне, өз бетімен ізденуіне жағдай жасайды. Сонымен қатар, цифрлық ресурстарды пайдалану оқушылардың ХХІ ғасыр дағдыларын дамытуға да ықпал етеді. Атап айтқанда, ақпаратты іздеу, талдау, сараптау, топпен жұмыс істеу, сыни ойлау дағдылары қалыптасады. Мұндай дағдылар заманауи білім беру жүйесінің басты мақсаттарының бірі болып табылады.

Жалпы алғанда, бастауыш мектепте цифрлық ресурстарды қолданудың артықшылықтары – оқу процесін көрнекі ету, оқытуды даралау, мотивацияны арттыру, уақыт пен кеңістік шектеуін жеңу мен оқушылардың негізгі құзіреттіліктерін дамыту болып табылады. Бұл артықшылықтар цифрлық ресурстарды заманауи бастауыш білім берудің ажырамас бөлігіне айналдырады. Артықшылықтардан бөлек, цифрлық оқыту құралдарының мұғалім мен оқушылар үшін тиімділігі бар (2-кесте).

Кесте 2. Цифрлық оқыту құралдарының мұғалім мен оқушы үшін тиімділігі

Қатысушы	Тиімділік қырлары

Мұғалім	Уақытты үнемдеу, оқушы үлгерімін қадағалау, оқытуды даралау, интерактивтілік арттыру
Оқушы	Оқуға қызығушылықтың артуы, өз қарқынымен жұмыс істеу, заманауи дағдыларды меңгеру

Цифрлық білім беру ресурстарын бастауыш мектеп тәжірибесіне енгізу тек артықшылықтарымен ғана емес, белгілі бір қиындықтары және шектеулерімен де сипатталады. Бұл мәселелерді ескеру оқу процесін тиімді ұйымдастыру үшін аса маңызды.

Негізінен, техникалық инфрақұрылымға байланысты шектеулерді атауға болады. Қазақстандағы мектептердің барлығы бірдей заманауи компьютерлік техникамен, жоғары жылдамдықты интернетпен, мультимедиялық құралдармен толық қамтылмаған. Әсіресе ауылдық жерлерде интернетке қосылудағы қиындықтар пен техниканың жетіспеушілігі цифрлық ресурстарды жүйелі пайдалануға кедергі келтіреді.

Екінші қиындық – мұғалімдердің кәсіби даярлығы деңгейінің әркелкілігі. Цифрлық құралдарды тиімді пайдалану үшін мұғалімнің ақпараттық-коммуникациялық күзінеттілігі жоғары болуы тиіс. Алайда тәжірибеде мұғалімдердің барлығы бірдей цифрлық платформалармен жұмыс істеу дағдыларын толық меңгермегені байқалады. Бұл оқытудағы инновациялық ресурстарды толық көлемде пайдалануға мүмкіндік бермейді.

Үшінші мәселе – оқушылардың артық экрандық уақытқа тәуелді болуы. Цифрлық ресурстарды шамадан тыс пайдалану балалардың денсаулығына, әсіресе көру қабілетіне, психологиялық тұрақтылығына кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан мұғалім үшін ең басты міндеттердің бірі – цифрлық құралдарды дәстүрлі оқыту әдістерімен ұтымды үйлестіру.

Сонымен қатар, кейбір цифрлық ресурстардың мазмұндық сапасы да күмән тудырады. Барлық электронды материалдар бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігіне, психологиялық даму деңгейіне сәйкес келе бермейді. Бұл жағдайда мұғалім оқыту процесіне енгізілетін әрбір ресурсты іріктеп, педагогикалық тұрғыдан саралап қолдануы қажет.

Жоғарыда айтылған қиындықтарға қарамастан, цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану бастауыш мектепте оқу-тәрбие процесінің тиімділігін арттырудың маңызды құралы болып қала береді. Тек оны қолдану барысында инфрақұрылымдық жағдайды жақсарту, мұғалімдердің кәсіби күзінеттілігін арттыру мен педагогикалық тұрғыдан негізделген әдістемелік ұсыныстарды ескеру қажет.

Заманауи білім берудің басты ерекшеліктерінің бірі – оқу үдерісіне инновациялық технологияларды енгізу мен пәнаралық интеграцияны жүзеге асыру. Бастауыш мектеп деңгейінде цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану осы екі бағытты ұштастыруға мүмкіндік береді. Цифрлық құралдар дәстүрлі оқыту әдістерін толықтырып қана қоймай, пәндер арасындағы байланысты күшейтіп, оқушылардың білімді кешенді меңгеруіне жағдай жасайды.

Инновациялық тұрғыдан алғанда, цифрлық ресурстар оқытудың жаңа форматтарын қалыптастырады. Мысалы, геймификация элементтері, виртуалды зертханалар, қашықтан және аралас оқыту технологиялары бастауыш мектеп оқушылары үшін дәстүрлі сабақтан өзгеше қызығушылық тудырады. Аталған тәсілдер оқушылардың оқу процесіне белсенді араласуына, шығармашылықпен жұмыс істеуіне жол ашады.

Интеграция тұрғысынан қарастырғанда, цифрлық ресурстар әртүрлі пәндер мазмұнын өзара байланыстыруда тиімді құрал бола алады. Мысалы, қазақ тілі сабағында оқушыларға мәтіндік тапсырмалар беріп, нәтижесін интерактивті тақтада көрсету, ал математика сабағында есептерді шешу барысында мультимедиялық анимацияларды пайдалану оқушылардың пәндер арасындағы байланысты аңғаруына ықпал етеді. Осындай тәсіл оқыту процесінің тұтастығын қамтамасыз етіп, білімнің өмірлік қолданылуын айқындайды.

Төмендегі кестеде бастауыш сынып пәндерінде цифрлық ресурстарды интеграциялау мүмкіндіктері көрсетілген.

Кесте 3. Бастауыш сынып пәндерінде цифрлық ресурстарды интеграциялау мүмкіндіктері

Пән	Қолданылатын цифрлық ресурстар	Интеграциялық мүмкіндіктері
Қазақ тілі	Интерактивті тапсырмалар (LearningApps, Quizizz)	Мәтіндік тапсырмаларды ойын элементтерімен толықтыру
Математика	Мультимедиялық анимациялар, бейнесабақтар	Абстрактілі ұғымдарды көрнекі түрде түсіндіру

Дүниетану	Bilimland бейнематериалдарды, виртуалды экскурсиялар	Табиғат, тарих және география ұғымдарын байланыстыру
Көркем еңбек, музыка	Цифрлық сурет салу қосымшалары, аудиофайлдар	Шығармашылық жұмыстарды пәнаралық тұрғыдан дамыту

Кестеде көрсетілгендей, әрбір пәннің мазмұнына сәйкес цифрлық ресурстарды қолдану оқу материалын меңгеруді жеңілдетіп қана қоймай, оқушылардың пәндер арасындағы байланыстарды түсінуіне, білімді кешенді игеруіне мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, бастауыш сыныпта цифрлық білім беру ресурстарын инновация мен интеграция тұрғысынан пайдалану оқыту процесін жаңаша ұйымдастыруға, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, олардың жан-жақты дамуына жағдай жасайды.

Қорытындылай келе, қазіргі заманда білім беру жүйесінің басты бағыты – оқыту үдерісін цифрландыру арқылы сапасын арттыру мен оны халықаралық стандарттарға сәйкестендіру. Бастауыш сынып деңгейінде цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану оқушылардың жас ерекшелігіне сәйкес тиімді әрі қолайлы құрал болып табылады. Зерттеу барысында қарастырылған теориялық тұжырымдар мен тәжірибелік қолдану мысалдары цифрлық ресурстардың оқытудың көрнекілігін арттыруға, оқу үдерісін дараландыруға, оқушылардың мотивациясын күшейтуге, олардың заманауи күзиреттіліктерін дамытуға ықпал ететінін көрсетті.

Сонымен қатар осы бағытта бірқатар шектеулердің де бар екендігі айқындалды. Атап айтқанда, техникалық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, мұғалімдердің цифрлық күзиреттілігінің әркелкілігі мен артық экрандық уақыттың оқушылар денсаулығына әсері – шешімін қажет ететін өзекті мәселелер қатарында. Осыған байланысты, бастауыш сынып тәжірибесінде цифрлық ресурстарды пайдалануды тиімді жүзеге асыру үшін бірнеше міндеттер туындайды: инфрақұрылымдық жағдайды жақсарту, мұғалімдердің кәсіби даярлығын жетілдіру, оқу материалдарын педагогикалық тұрғыдан сараптап енгізу мен дәстүрлі әдістермен үйлесімді пайдалану.

Жалпы алғанда, бастауыш сыныпта цифрлық білім беру ресурстарын қолдану – тек заманауи білім беру үрдісінің талабы ғана емес, сонымен бірге оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, сыни ойлауын, ақпараттық сауаттылығын қалыптастыратын тиімді педагогикалық бағыт болып табылады. Бұл тәжірибе болашақта білім беру жүйесін жаңғыртуға, оқушылардың білім сапасын арттыруға, сондай-ақ олардың цифрлық қоғамға бейімделуіне берік негіз қалайды.

Бастауыш сыныпта цифрлық білім беру ресурстарын тиімді қолдану үшін, ең алдымен, мектептердің техникалық базасын нығайту қажет. Әсіресе ауылдық жерлерде интернет жылдамдығы мен мультимедиялық құралдардың жеткіліктілігі мәселесі шешімін таппайынша, аталған ресурстарды толыққанды пайдалану мүмкін болмайды. Сондықтан мемлекеттік деңгейде мектептердің цифрлық инфрақұрылымын жаңарту, компьютерлік техниканы заманауи талаптарға сай ету мен оқушыларға қолжетімді орта қалыптастыру маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Сонымен қатар, мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыруға ерекше назар аудару қажет. Бастауыш сынып мұғалімдері үшін арнайы курстар, семинарлар мен тәжірибелік тренингтер ұйымдастырылып, олардың ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану дағдылары жүйелі түрде жетілдірілуі тиіс. Бұл тек жаңа бағдарламаларды меңгерумен шектелмей, сонымен қатар педагогикалық мақсатта тиімді қолдану әдістемелерін үйретумен ұштасуы қажет.

Цифрлық ресурстарды оқу-тәрбие үдерісіне енгізгенде, оларды дәстүрлі әдістермен үйлестірудің маңызы зор. Балалардың артық экран алдындағы уақытын шектеу үшін мұғалім әр сабақта балансты сақтауға, яғни цифрлық құралдарды тек оқу мақсатына сәйкес деңгейде пайдалануға көңіл бөлуі тиіс. Бұл оқушылардың денсаулығын қорғауға, психологиялық тұрақтылығын сақтауға, оқу әрекетіне деген қызығушылығын ұзақ мерзімде ұстап тұруға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, цифрлық білім беру ресурстарының мазмұнына педагогикалық сараптама жасау қажет. Әрбір енгізілетін материал бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігіне, қабылдау деңгейіне, оқу бағдарламасының мазмұнына сай болуы тиіс. Осы мақсатта білім беру ұйымдарында әдістемелік бірлестіктер мен сараптамалық топтар жұмыс істеп, мұғалімдерге қолайлы әрі сапалы ресурстарды таңдауға бағыт-бағдар беруі тиімді болады.

Сонында, оқушылардың цифрлық ресурстарды пайдалану арқылы дамытатын дағдыларына ерекше мән берілуі тиіс. Атап айтқанда, ақпаратты іздеу, талдау және қолдану, шығармашылықпен ойлау, топпен жұмыс істеу білу және цифрлық сауаттылық дағдыларын қалыптастыру – болашақта олардың қоғамда табысты болуына негіз қалайды. Сондықтан мұғалімдер оқу тапсырмаларын тек білімді меңгерту құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге оқушының өмірлік құзыреттіліктерін дамытуға бағыттауы тиіс.

Осы ұсыныстарды жүзеге асыру бастауыш мектептегі білім беру сапасын жаңа деңгейге көтеріп, оқушылардың заманауи талаптарға сай жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Васнева О. А., Тращенко Н. Д. Формирование функциональной грамотности в начальной школе //Наука и школа. – 2025. – №. 2. – С. 80-90.
2. Ақорда. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Akorda.kz. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-daurindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrlыk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957>
3. Қазақстан Республикасының Жасанды интеллект және цифрлық даму министрлігі. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. Gov.kz. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/activities/14764?lang=kk&parentId=7>
4. Johnson, L., Adams Becker, S., Cummins, M., Estrada, V., Freeman, A., Ludgate, H. Technology Outlook: Community, Technical, and Junior Colleges 2013-2018. An NMC Horizon Project Sector Analysis //New Media Consortium. – 2013.
5. Motukeeva, A., Azhibaeva, A., Kulbachaev, D., Abdyrakunova, Z., Toloev, M. Formation of creative thinking among students in the digital educational environment //E-Learning and Digital Media. – 2024.
6. Қасқатаева Б. Р., Әубәкір А. Б. Оқытудың ақпараттық технологияларын мектепте пайдаланудың дидактикалық принциптері // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы. – 2020. – С. 53.
7. Сабырханова Л. Ш., Жайдакбаева Л. К. Бастауыш сынып оқушыларының ақпараттық коммуникациялық технологиялар пәнінде есептік ойлауының қазіргі даму деңгейін бағалау // Известия. Серия: Педагогические науки. – 2024. – Т. 75. – №. 4.
8. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. – UNESCO Publishing, 2011. URL: https://books.google.ru/books?id=NCdU2iBzgCQC&hl=ru&source=gb_s_navlinks_s&utm_source=chatgpt.com
9. Шолпанкулова Г. К. Қашықтан оқыту жағдайында студенттердің электронды білім ресурстарын қолдану ерекшеліктері //Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Педагогические науки. – 2021. – Т. 70. – №. 2. – С. 39-45.
10. Vladimirovna L. N., Valentinovna Z. A. Digital learning resources: Enhancing efficiency within blended higher education //Science for Education Today. – 2018. – Т. 8. – №. 6. – С. 121-137.

ОДАРЕННОСТЬ КАК ЦЕЛОСТНОЕ ПРОЯВЛЕНИЕ СПОСОБНОСТЕЙ

Ризуанова Анар Катимуллаевна
ассоциированный профессор, к.п.н.
кафедра психологии и педагогики
НАО «Атырауский университет
им. Х.Досмухамедова»

Аннотация

Исторический экскурс в развитие концепции одаренности: от первых попыток анализа к формированию научных основ.

Ключевые слова: одаренность, способности, исследование, интеллект.

Первые попытки осмысления природы одаренности были предприняты в эпоху Возрождения испанским врачом Хуаном Уарте. Его труды, посвященные индивидуальным различиям и их влиянию на профессиональную ориентацию, заложили фундамент для последующего изучения способностей человека. Уарте выделил три ключевых компонента, определяющих успешность в различных видах деятельности: фантазию (воображение), память и интеллект. Он также провел детальный анализ способностей, необходимых для конкретных профессий, и составил "психологические портреты" представителей различных профессиональных групп, включая врачей, юристов и военных.

Уарте подчеркивал тесную взаимосвязь между талантом и природными задатками, однако акцентировал внимание на важности воспитания и труда для их реализации. Его идеи о необходимости создания государственной системы профессионального отбора предвосхитили развитие психологии труда и профессиональной ориентации.

С развитием психологии и педагогики в XIX веке исследования одаренности получили новый импульс. Одним из основоположников учения о способностях стал английский психолог Фрэнсис Гальтон, который предложил рассматривать индивидуальные различия как основу для изучения психики и поведения человека. В работе "Наследственность таланта: ее законы и происхождение" Гальтон изложил методологическую базу исследования способностей, подчеркнув значимость статистических методов для изучения генетической предрасположенности к одаренности.

Гальтон провел масштабное анкетирование среди крупнейших английских ученых, результаты которого были опубликованы в труде "Английские ученые: их природа и воспитание". На основе этих данных он разработал тесты для измерения интеллекта, основанные на сенсорных реакциях человека. В период с 1884 по 1885 годы Гальтон организовал серию испытаний, в ходе которых тысячи посетителей его лаборатории могли оценить свои физические, физиологические и психические характеристики.

Результаты этих исследований показали, что выдающиеся ученые не обладали какими-либо особыми физическими или психическими характеристиками по сравнению с обычными людьми. Более того, женщины в ряде показателей превосходили мужчин, что противоречило распространенным представлениям о гендерных различиях в способностях. На основании этих данных Гальтон пришел к выводу о необходимости использования статистических методов для измерения психических свойств и сформулировал гипотезу о связи между интенсивностью проявления психического свойства и вероятностью его обнаружения.

Таким образом, Гальтон заложил основы психометрики как научной дисциплины, изучающей количественные методы измерения индивидуальных различий. Его работы стали важным этапом в развитии психологии способностей и внесли значительный вклад в формирование научных основ изучения одаренности.

Исследования Фрэнсиса Гальтона заложили основу для изучения природы одаренности и таланта. Его идеи были продолжены и развиты такими выдающимися учеными, как Эдуард Мейман и Эдуар Клапаред, что позволило сформировать более комплексное представление о феномене одаренности.

Эдуард Мейман, анализируя структуру одаренности, предложил классификацию задатков, которые объединяют как природные, так и приобретенные компоненты. Это позволило ему выделить различные типы одаренности, основанные на интеграции биологических и социальных факторов.

Эдуар Клапаред, в свою очередь, развил концепцию общей одаренности, рассматривая ее в двух аспектах: широком, связанном с общим психическим развитием ребенка, и узком, как способность интеллекта к решению новых задач. Он подчеркивал, что «умственный уровень» определяется не столько знаниями, полученными в процессе обучения, сколько природными предпосылками, что требует пересмотра подходов к диагностике одаренности, акцентируя внимание на развитии ребенка, а не на его академических достижениях.

В конце XIX века Джеймс Селли предпринял попытку выявить закономерности ранних проявлений одаренности, анализируя биографии выдающихся личностей. Его исследования показали, что музыкальные таланты проявляются чаще всего, за ними следуют художественные, литературные, исторические и философские способности, а также таланты в области естествознания. Селли пришел к выводу, что общая одаренность развивается под влиянием факторов среды, что стало важным вкладом в понимание роли социального окружения в формировании интеллектуальных способностей.

Теория «конвергенции двух факторов», предложенная Вильгельмом Штерном, доминировала в психологии долгое время. Штерн утверждал, что психическое развитие является результатом взаимодействия биологического и социального факторов. Одаренность он определял как «общую способность индивида сознательно адаптироваться к новым требованиям и условиям жизни», выделяя спонтанную и реактивную одаренность.

Дети с реактивной одаренностью нуждаются в внешнем стимуле для проявления своих способностей, что часто связано с практической деятельностью. В то же время, дети со спонтанной одаренностью склонны к интеллектуальной и теоретической деятельности. Штерн считал, что спонтанная одаренность является более высокой формой, присущей только человеку на высших стадиях его развития, в то время как реактивная одаренность наблюдается у животных, маленьких детей и представителей примитивных культур.

Кроме того, Штерн различал субъективную и объективную одаренность, в зависимости от характера взаимодействия между субъектом и объектом. Субъективная одаренность связана с индивидуальными особенностями восприятия и интерпретации мира, в то время как объективная одаренность проявляется в способности индивида адаптироваться к внешним условиям и требованиям.

XX век стал периодом интенсивного развития исследований одаренности. Вундт и Спенсер проводили экспериментальные исследования в рамках «ассоциативной психологии», изучая познавательные процессы и разрабатывая методики измерения индивидуальных различий. Американский психолог Джеймс Кеттелл внес значительный вклад в развитие психологического тестирования, введя термин «умственный тест» в 1890 году.

Современные инновационные образовательные учреждения продолжают развивать подходы к социализации одаренных школьников, включая профильные классы, спецкурсы, факультативы и участие в проектах, таких как Малая Академия Наук и программы «Дарын». Эти инициативы направлены на создание условий для раскрытия и развития интеллектуального потенциала детей, что соответствует достижениям предшествующих научных исследований и теорий.

В контексте исследования одаренности в мировой научной практике можно выделить четыре ключевые концепции, каждая из которых вносит свой вклад в понимание данного феномена. Как отмечает А.М. Матюшкин, эти концепции включают следующие аспекты:

1. **Одаренность как высокий уровень когнитивных процессов:** данная концепция акцентирует внимание на сенсорно-перцептивных процессах, внимании, памяти, мышлении и воображении, измеряемых с помощью специализированных тестов. В некоторых случаях к этому перечню добавляются мотивационные и волевые компоненты (Г. Мюнстерберг, Г.И. Россолимо, В. Пиорковский, В. Штерн и др.).
2. **Отождествление одаренности с интеллектом:** этот подход рассматривает одаренность через призму высокого уровня умственных способностей, оцениваемых с помощью тестов интеллекта, таких как шкалы А. Бине, Р. Штерна, Г. Айзенка, Д. Векслера и Дж. Гилфорда.
3. **Дифференциальные различия и способности:** данная концепция, разработанная Б.М. Тепловым, акцентирует внимание на анализе общих и специальных способностей, а также на их влиянии на успешность деятельности. Этот подход был продолжен Н.С. Лейтесом, В.Д. Небылицыным, Э.А. Голубевой и В.А. Крутецким.
4. **Одаренность как творческий потенциал:** в рамках этой концепции одаренность рассматривается через призму высокой исследовательской активности, способности к творческому учению и созданию новых продуктов в науке, искусстве, технике и социальной жизни.

Необходимо подчеркнуть, что теория одаренности в различных исторических периодах и научных традициях неизменно фокусируется на анализе способностей человека. В советский период значительный вклад в разработку данной теории внесли такие выдающиеся ученые, как Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, Б.Т. Ананьев, В.А. Крутецкий, В.Д. Шадриков и Б.М. Теплов.

Б.М. Теплов обосновал, что успешное выполнение сложной деятельности требует не одной, а целого комплекса способностей. Он ввел понятие одаренности как качественного и своеобразного сочетания способностей, обеспечивающего успешность в специфической деятельности. С.Л. Рубинштейн и Б.М. Теплов предприняли попытку классифицировать понятия способности, одаренности и таланта, основываясь на их вкладе в успешность деятельности. Способности они определяли как индивидуально-психологические особенности, формирующиеся на основе задатков и отличающие одного человека от другого. Одаренность, по их мнению, представляет собой уникальное сочетание способностей, способствующее успеху в деятельности особого рода. Талант, в свою очередь, характеризуется более широким спектром способностей и может проявляться в различных сферах деятельности.

В.Д. Шадриков рассматривал одаренность как интегративное проявление способностей в деятельности, представляющее собой совокупность способностей, объединенных в единое целое. Важно отметить, что термин «одаренность» чаще ассоциируется с когнитивными (познавательными) способностями, тогда как термин «талант» охватывает более широкий спектр характеристик развития личности.

В.А. Крутецкий подчеркивал, что при анализе способностей внимание акцентируется на качествах и особенностях человека, выполняющего конкретную деятельность, в то время как при анализе умений и навыков рассматриваются качества и особенности самой деятельности. Таким образом, способности представляют собой индивидуально-психологические особенности, способствующие успешному овладению умениями и навыками в соответствующих видах деятельности.

Практически все исследователи сходятся во мнении, что неравномерность психического развития является ключевой характеристикой одаренности. Одаренность представляет собой интегративное личностное качество, находящееся в постоянном развитии на протяжении всей жизни человека.

Ю.Д. Бабаева, опираясь на идеи Л.С. Выготского, разработала динамическую теорию одаренности, рассматривая ее как развивающееся свойство целостной личности. Она также акцентировала внимание на психологических барьерах, затрудняющих проявление и развитие одаренности, а также на феномене диссинхронии. Это позволяет рассматривать одаренность

не как статичную категорию, а как динамический процесс, эволюционирующий на протяжении жизни человека.

Н.С. Лейтес, изучая умственное развитие одаренных детей, сравнивал его с возрастными особенностями обычных школьников, что легло в основу его подхода к изучению и развитию одаренности.

М.Е. Богоявленская отмечает, что различия в одаренности определяются мерой проявления признаков одаренности и уровнем достижений ребенка. Она подчеркивает, что структура одаренности является системообразующим фактором, определяющим ее уникальность.

На современном этапе развития науки одаренность чаще всего понимается как потенциал к достижениям на высоком уровне по сравнению с возрастной нормой, уровнем обучения и социальным окружением. Одаренные и талантливые дети, по оценке специалистов, демонстрируют выдающиеся способности и нуждаются в специализированных образовательных программах. Их перспективы развития определяются уровнем достижений и потенциалом в таких сферах, как интеллектуальная деятельность, академические успехи, творческое мышление, общение, лидерство, художественная и психомоторная деятельность.

Наличие нескольких классификаций видов одаренности способствует более глубокому пониманию и развитию способностей детей. Систематизация видов одаренности обычно основывается на определенных критериях, таких как качественные и количественные характеристики психических возможностей. Качественная характеристика отражает специфику психических способностей и их проявления в конкретных видах деятельности, тогда как количественный аспект описывает степень выраженности этих способностей.

Список литературы:

1. Гильбух Ю.З. Умственно одаренный ребенок. Психология, диагностика, педагогика. – Киев: НИИ психологии, 2022. - 214 с.
2. Лейтес Н.С. Умственные способности и возраст. – М.: Педагогика, 2020. - 233 с.
3. Юркевич В.С. Одаренный ребенок: иллюзии и реальность. - М.: Педагогика, 2002. - 186 с.
4. Большаков В.Ю. Педагогические основы развития лидерской одаренности у старших школьников: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01. - М., 2002. - 35 с.

МҰҒАЛІМНІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ИНТЕЛЛЕКТІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕГІ РӨЛІ

Алмаз Айжан

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Инновациялық білім беру факультеті,
Психология және педагогика кафедрасы,
«Педагогика және психология» мамандығының
2 курс магистранты

Андатпа

Бұл мақалада мұғалімнің эмоционалдық интеллектісінің педагогикалық үдерістегі рөлі жан-жақты қарастырылады. Эмоционалдық интеллект – адамның өз эмоцияларын және өзге адамдардың эмоцияларын түсіну, тану, басқару қабілеті. Қазіргі қоғамда мұғалімнің кәсіби табыстылығы тек білім мен дағдыға ғана емес, сондай-ақ оның тұлғалық-эмоциялық құзыреттілігіне де тікелей байланысты. Эмоционалдық интеллект педагогикалық қарым-қатынаста ерекше маңызға ие, себебі ол мұғалім мен оқушы арасындағы сенімді диалогты орнатуға, қолайлы психологиялық орта қалыптастыруға ықпал етеді. Мақалада эмоционалдық интеллекттің құрылымдық компоненттері – өзін-өзі тану, өзін-өзі реттеу, мотивация, эмпатия және әлеуметтік дағдылар талданады. Сондай-ақ, мұғалімнің эмоциялық мәдениетін дамыту жолдары, кәсіби күйіп кетудің алдын алу әдістері мен эмоционалдық сауаттылықты арттырудың тиімді тәсілдері сипатталады. Эмоционалдық интеллекті

жоғары педагог оқу-тәрбие процесінде оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың тұлғалық дамуына оң ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мұғалімнің эмоционалдық интеллектісін дамыту – заманауи білім беру жүйесіндегі басты міндеттердің бірі. Бұл бағытта үздіксіз кәсіби өзін-өзі жетілдіру, психологиялық тренингтерге қатысу және эмоционалдық рефлексияны қалыптастыру аса маңызды болып табылады.

Негізгі сөздер: эмоционалдық интеллект, мұғалім тұлғасы, педагогикалық үдеріс, кәсіби шеберлік, эмпатия, өзін-өзі реттеу, эмоциялық мәдениет

Аннотация

В данной статье подробно рассматривается роль эмоционального интеллекта учителя в педагогическом процессе. Эмоциональный интеллект — это способность человека распознавать, понимать и управлять собственными эмоциями, а также эмоциями других людей. В современном обществе профессиональная успешность педагога определяется не только его знаниями и навыками, но и уровнем эмоционально-личностной компетентности. Эмоциональный интеллект играет ключевую роль в педагогическом взаимодействии, так как способствует установлению доверительного диалога между учителем и учеником, созданию благоприятного психологического климата в коллективе. В статье анализируются структурные компоненты эмоционального интеллекта — самопознание, саморегуляция, мотивация, эмпатия и социальные навыки. Особое внимание уделяется путям развития эмоциональной культуры педагога, профилактике профессионального выгорания и формированию эмоциональной грамотности. Учитель с высоким уровнем эмоционального интеллекта способен повышать мотивацию учащихся, эффективно управлять учебным процессом и оказывать позитивное влияние на личностное развитие обучающихся. Таким образом, развитие эмоционального интеллекта педагога является одной из приоритетных задач современного образования, направленной на формирование гармоничной, устойчивой и профессионально зрелой личности учителя.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, личность учителя, педагогический процесс, профессиональное мастерство, эмпатия, саморегуляция, эмоциональная культура

Annotation: This article provides an in-depth analysis of the teacher's emotional intelligence and its role in the pedagogical process. Emotional intelligence is defined as the ability to recognize, understand, and manage one's own emotions as well as the emotions of others. In modern education, a teacher's professional success depends not only on knowledge and skills but also on emotional and personal competence. Emotional intelligence plays a key role in pedagogical interaction, helping to build trust between teacher and student and to create a positive psychological climate in the classroom. The article discusses the structural components of emotional intelligence, such as self-awareness, self-regulation, motivation, empathy, and social skills. Special attention is given to the ways of developing a teacher's emotional culture, preventing professional burnout, and improving emotional literacy. A teacher with a high level of emotional intelligence can increase student motivation, effectively manage the learning process, and positively influence students' personal development. Therefore, developing teachers' emotional intelligence is one of the main priorities of modern education, aimed at forming a harmonious, emotionally stable, and professionally competent personality of the teacher.

Key words: emotional intelligence, teacher's personality, pedagogical process, professional competence, empathy, self-regulation, emotional culture

КІРІСПЕ

Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеті – жан-жақты дамыған, рухани бай, адамгершілігі жоғары, әлеуметтік бейімделген тұлға тәрбиелеу. Бұл міндетті жүзеге асыруда мұғалімнің кәсіби және тұлғалық қасиеттері ерекше рөл атқарады. Соның ішінде соңғы жылдары педагогика мен психология ғылымында ерекше маңызға ие болған ұғым – **эмоционалдық интеллект**.

Эмоционалдық интеллект – адамның өз эмоциясын және басқа адамдардың эмоцияларын түсіне білу, оларды тиімді басқару қабілеті. Бұл қасиет мұғалімнің кәсіби табыстылығын, сыныптағы ахуалды, оқушылармен және әріптестермен қарым-қатынас сапасын айқындайтын негізгі факторлардың бірі болып саналады.

Жаңа заман мұғалімі тек пәндік біліммен ғана емес, сондай-ақ **эмоционалдық мәдениетпен, психологиялық икемділікпен, эмпатиялық қабілетпен** ерекшеленуі тиіс.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

1. Эмоционалдық интеллект ұғымы және оның құрылымы

Эмоционалдық интеллект (ЭИ) терминін ғылыми айналымға алғаш енгізген америкалық психологтар Питер Сэловей мен Джон Майер (1990), кейін оны Дэниел Гоулман кеңінен дамытқан. Гоулманның тұжырымы бойынша эмоционалдық интеллект бес негізгі компоненттен тұрады:

1. **Өзін-өзі тану** – өз сезімін, күшті және әлсіз жақтарын білу.

2. **Өзін-өзі реттеу** – эмоцияны бақылау және оны жағдайға сай басқару.
3. **Мотивация** – ішкі ынта мен мақсатқа жетуге ұмтылыс.
4. **Эмпатия** – өзгенің көңіл-күйін сезіну және түсіну қабілеті.
5. **Әлеуметтік дағдылар** – тиімді қарым-қатынас орнату және серіктестік орнату.

Педагогикалық қызметте осы бес компоненттің барлығы маңызды рөл атқарады, себебі мұғалім – тек білім беруші ғана емес, сонымен бірге тұлғааралық өзара әрекеттесудің үлгісі.

2. Мұғалімнің эмоционалдық интеллектісінің педагогикалық үдерістегі маңызы

Эмоционалдық интеллект мұғалімнің кәсіби қызметінің барлық аспектілеріне әсер етеді. Ең алдымен, ол **психологиялық климаттың қалыптасуына, оқушылардың мотивациясына, оқу процесінің тиімділігіне** ықпал жасайды.

ЭИ деңгейі жоғары мұғалімдер өз сезімдерін бақылап, күйзеліс жағдайларын дұрыс жеңе алады, бұл – кәсіби күйіп кету синдромының алдын алудың тиімді жолы. Сонымен қатар, олар оқушылардың эмоциялық жағдайын оңай түсінеді және оқу процесін соған сай ұйымдастырады.

Мысалы, эмоционалдық интеллекті жоғары педагог:

- Оқушының көңіл-күйін бірден байқайды;
- Қиын жағдайларда сабырлылық танытады;
- Сыныптағы қақтығыстарды бейбіт шешеді;
- Әр баламен жеке тіл табыса алады.

Осындай қасиеттер мұғалімнің беделін арттырып, оқушылардың сенімін нығайтады, нәтижесінде оқу үлгерімі мен қызығушылығы да жоғарылайды.

3. Эмоционалдық интеллектті дамыту жолдары

Эмоционалдық интеллект туа біткен қабілет қана емес, оны жүйелі түрде дамытуға болады. Мұғалім өз эмоцияларын басқару мен басқалардың сезімдерін түсіну қабілетін дамыту үшін келесі тәсілдерді қолдана алады:

1. **Рефлексия жүргізу** – күн сайын өз сезімін талдау, сабақтан кейін не сезінгенін, неге солай болғанын ой елегінен өткізу.
2. **Эмпатиялық тыңдау** – оқушының немесе әріптестің айтқанын белсенді тыңдап, оның сезімін түсінуге тырысу.
3. **Стресті басқару техникасы** – тыныс алу жаттығулары, релаксация, позитивті ойлау.
4. **Коммуникативтік тренингтерге қатысу** – эмоцияны сөзбен дұрыс жеткізу және түсіндіру дағдысын жетілдіру.
5. **Өзін-өзі дамыту** – кітап оқу, психологиялық вебинарларға қатысу, тәжірибе алмасу.

Эмоционалдық интеллектті дамыту педагогтың кәсіби мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналуы қажет. Себебі қазіргі мектеп – тек білім беру орны емес, тұлғаны жан-жақты дамытатын орта.

4. Эмоционалдық интеллект пен педагогикалық этика байланысы

Мұғалімнің эмоцияларын басқару қабілеті оның кәсіби әдебі мен этикалық ұстанымдарымен тығыз байланысты. Этикалық нормаларды сақтау үшін мұғалім өз сезімдерін тежей білуі, оқушыға құрметпен қарауы, әділ шешім қабылдауы тиіс.

Эмоционалдық интеллект – педагогикалық қарым-қатынастағы **адамгершілік мәдениеттің** негізі. Ол мұғалімге тек сабырлы болуға емес, сонымен қатар оқушылардың ішкі әлемін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, мұғалімнің эмоционалдық интеллекті – кәсіби шеберліктің маңызды құрамдас бөлігі. Эмоционалдық интеллект деңгейі жоғары педагог өз жұмысында тиімді, сыныпта қолайлы психологиялық ахуал қалыптастырады, оқушылармен сенімді қарым-қатынас орнатады және өз кәсіби өмірінде табысты бола алады.

Қазіргі білім беру жүйесінде мұғалімнің эмоционалдық мәдениетін дамыту – педагог кадрларды даярлау мен олардың кәсіби біліктілігін арттырудағы басым бағыттардың бірі болуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гоулман Д. *Эмоциональный интеллект*. – Москва: АСТ, 2020.
2. Майер Д., Сэловей П. *Эмоции и интеллект: интеграция аффективных и когнитивных способностей*. – Нью-Йорк, 1997.
3. Абылқасымова А.Е. *Педагогика және психология негіздері*. – Алматы, 2019.
4. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. *Педагогика*. – Алматы, 2018.
5. Халилова С. *Мұғалім тұлғасының кәсіби дамуы*. – Астана, 2022.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ АРҚЫЛЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ДАМУЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Мугауина Гулбарам Олжағалиевна

Философия докторы (PhD), оқытушы-зерттеуші,

Психология және педагогика кафедрасы,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Андатпа

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде жасанды интеллектіні қолдану заманауи педагогикалық үдерістің ажырамас бөлігіне айнауда. Бұл мақалада жасанды интеллектіні білім беру саласында қолданудың тиімділігі мен педагогтардың кәсіби дамуын жетілдірудегі рөлі қарастырылады. Зерттеу барысында жасанды интеллект технологияларының оқыту үдерісін жекелендіру, білім сапасын арттыру, педагогтің өзін-өзі дамытуына жағдай жасау бағытындағы мүмкіндіктері сипатталады. Сонымен қатар, білім беруде кеңінен қолданылып жүрген «Tutor Tree», IBM Watson, Turnitin және Edthena сияқты нейрожелілердің тәжірибелік маңызы талданады. Автор жасанды интеллекттің педагогикалық қызметті оңтайландырудағы, оқыту материалдарын дайындаудағы және оқу үдерісін жетілдірудегі әлеуетін айқындайды. Мақалада жасанды интеллектті тиімді пайдалану педагогтардың кәсіби құзыреттілігін арттырумен қатар, білім беру сапасын жаңа деңгейге көтеретіні көрсетілген.

Негізгі сөздер: жасанды интеллект, педагогикалық үдеріс, кәсіби даму, жекелендірілген оқыту, цифрлық технология, нейрожелі, білім беру сапасы, инновациялық оқыту.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде жасанды интеллектіні қолдану заманауи педагогикалық үдерістің маңызды әрі ажырамас бөлігіне айнауда. Жасанды интеллект педагогтарға өзін-өзі дамыту мен жетілдіруге, өзін-өзі өзектендіруге және білім беру саласында өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Жасанды интеллектіні пайдалануды меңгерген педагогтар кәсіби-педагогикалық қызметін оңтайландыра отырып, өз міндеттерін неғұрлым тиімді орындай алады.

Осыған орай, ел басшысы Қ.К.Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: цифрлық трансформация арқылы өзекті міндеттер және оларды шешу» [1] - деп айтылған болатын. Ел басшысы жасанды интеллект пен цифрландыру саласына баса назар аударып, барлық салада жасанды интеллектіні пайдалану қажет екендігі айтылды.

Олай болса, білім беру саласында да жасанды интеллектіні қолданудың маңыздылығын қарастыру оқытудың сапасы мен тиімділігін арттыру үшін білім беру процесін жеңілдетеді. Соның ішінде, жасанды интеллект арқылы педагогтардың кәсіби дамуын жетілдіруде маңызды рөл атқарады.

Қазіргі таңда оқытуды жекелендіру жүзеге асып келеді. Білім беру ортасына жасанды интеллект технологияларын енгізе отырып, мамандарды даярлау кезінде әр пәнді оқудың жеке жоспарларын құруды жүзеге асыруға, білім алушылардың жұмысына бақылау жасауға болады. Білім беруде жасанды интеллектті қолдану педагогтар мен психологтардың білім алушылардың қабілеттерін, мотивациясын, ерік-жігерін және басқа да көрсеткіштерін анықтау әдістемелерін әзірлеуіне көмекші құрал бола алады.

Оқушыларға арналған білім беру қосымшалары мен арнайы контентті әзірлеу оқу үдерісін жекелендіруге елеулі ықпал етеді. Бұл мүмкіндік көптеген студенттер мен

оқытушылар тарапынан белсенді түрде қолданылып жатыр. Мысалы, шет тілдерін үйренуде түрлі форматтарда бір ғана қосымша арқылы оқыту жүзеге асады. Технология оқушының сөйлеуін тануға, сөйлем құрау дағдыларын, лексикасы мен грамматикалық құрылымдарын талдауға мүмкіндік береді, әрі осы негізде ұқсас мазмұндағы қосымша тапсырмалар ұсыну арқылы материалды қайталап бекітуге жағдай жасайды. Мұндай қосымшалар көпшілікке смартфондар мен басқа да гаджеттер арқылы күнделікті қолданылатын дағдыға айналғандықтан жоғары сұранысқа ие. Шет тілдерін оқытудан бөлек, бұл технология барлық пәндерге бейімделе алады және қазіргі таңда студенттер мен оқытушылар арасында кеңінен танымал бола бастады.

Соңғы цифрлық технологиялардың қарқынды дамуында педагогтер оқу үдерісін жетілдіре отырып, білім алушыларды оқуға ынталандыратын оқыту әдістері басым болды. Дуалды оқытуды енгізу және цифрлық технологияларды белсенді пайдалану білім берудегі қазіргі өзгерістерге, соның ішінде оқыту әдістерін жетілдірудегі цифрлық құралдардың өзектілігін арттыруға ықпал етеді [2-4].

Қазіргі таңда жасанды интеллект білім беру үдерісін жетілдіру мен педагогтың өзін-өзі дамытуының маңызды цифрлық құралына айналып келеді. ЖИ-дың педагогтың кәсіби өзін-өзі дамыту контекстіндегі қолданылуы қызығушылық тудырады, себебі бұл үдерісті әлеуметтік талаптар мен жеке даму бағдарламасына сәйкес педагогикалық қасиеттерді арттыруға және дамытуға бағытталған саналы әрекет ретінде қарастыруға болады. Төменде білім берудегі жасанды интеллект мүмкіндіктері мен білім беру саласында қолданылып жүрген нейрожелілер қарастырылады.

1. Жекелендірілген оқыту.

Жасанды интеллекттің көмегімен әрбір білім алушының жеке қажеттіліктерін қанағаттандыратын оқу бағдарламаларын жасауға болады. Мұндай бағдарламаларға мысал ретінде «Tutor Tree» бағдарламасын келтіруге болады. Ол оқу үдерісіндегі деректерді пайдалана отырып, әрбір оқушының білім деңгейі мен оқу стилін ескере отырып, тапсырмалар мен материалдарды дайындап береді [5].

2. Әрбір білім алушыға жекелендірілген көмек. Бұл жағдайда нейрожелілер мұғалімнің орнына виртуалды кеңістікте әр студентке көмек көрсете алады, сұрақтарға жауап береді. Мысалы, IBM Watson бағдарламасы білім алушылардың түсіну деңгейі мен сұраныстарына қарай өз жауаптарын бейімдеп, жекелендірілген көмек ұсына алады.

3. Білімді бақылауды автоматтандыру. Жасанды интеллект әртүрлі тесттер мен бақылау жұмыстарын тексере алады, тіпті студентті емтиханнан өткізуге қабілетті. Бұл жағдайда мәтіннің бірегейлігін анықтап, плагиат фактілерін таба алатын Turnitin жүйесін ұсынуға болады.

4. Педагогтың өзін-өзі жетілдіруі. Жасанды интеллект педагогтың кәсіби дағдылары мен кәсіби құзыреттілігін дамытуға көмектеседі, олардың жұмысына жедел кері байланыс алуға мүмкіндік береді. Бұл бағытта сабақтардың бейнематериалдарын талдап, оқу үдерісін жетілдіруге ұсыныстар беретін Edthema платформасын атап өтуге болады.

Жасанды интеллекттің ең қарапайым қолдану түрлерінің бірі – педагогтерге оқу материалдарын дайындауда көмек көрсетуі болып табылады. Мысалы, педагог сабаққа дайындалу барысында ЖИ келесідей көмектесе алады:

- Белгілі кезеңдер немесе оқиғалар бойынша сабақ жоспарларын құрастыру;
- Күрделі тақырыптарды әртүрлі дайындық деңгейіндегі оқушыларға арналған түсінікті, қысқаша мазмұндама түрінде ұсыну;
- Үлестірмелі материалдар немесе цифрлық ресурстар ретінде қолдануға болатын кестелер, сөздіктер немесе ақпараттық парақтар дайындау;

ЖИ көмегімен мұғалім сыныптағы түрлі жағдайларға бейімделген материалдарды тез арада реттей алады, уақыт үнемдеп, маңызды мәліметтердің ешқайсысы назардан тыс қалмауына жағдай жасай алады. Сыни ойлауды дамытудағы серіктес ретінде ЖИ педагогтерге келесідей көмек көрсете алады: даулы мәселелер бойынша түрлі көзқарастар мен аргументтер келтіріп, оқушылардың тарихи пікірталастардың барлық қырларын көруіне мүмкіндік беруге,

мұғалімдердің оқушылардың түрлі жауаптарына дайын болуына көмектесетін үлгі жауаптар құрастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ЖИ педагогтерге: міндеттерді саралауға, яғни алдыңғы қатарлы оқушыларға қосымша тапсырмалар, ал көмек қажет ететіндерге жеңілдетілген материалдар ұсынуға, оқушылардың жеке қызығушылығына сай қосымша ресурстар (мақалалар, бейнематериалдар, подкасттар) табуға, түрлі тілдік немесе оқу қажеттіліктері бар оқушылар үшін материалдарды аударуға немесе оқу деңгейіне бейімдеуге мүмкіндік береді. Бұл мұғалімдерге оқыту әдістерін дараландыруға және жұмыс жүктемесін арттырмай тиімді жұмыс істеуге жағдай жасайды.

Алайда, таңғаларлық мүмкіндіктерімен қатар, белгілі бір қиындықтар да бар:

- педагогтер студенттерді жасанды интеллектіні жауапкершілікпен пайдалануға үйретуі тиіс, яғни деректерді тексеру, плагиаттан аулақ болу және ЖИ көмегімен жасалған контентті сыни тұрғыдан бағалауды үйрету қажет.
- ЖИ – бұл құрал, бірақ мінсіз бедел емес. Мұғалім оның нәтижелерін қадағалап, дұрыс бағытта қолдануы керек.
- Білім берудегі адамаралық байланысты сақтау маңызды; технологиялар қарым-қатынас пен адамгершілік қырларын толықтыруы тиіс, бірақ оларды алмастырмауы қажет.

Жасанды интеллект әдістерін қолдану білім беру саласындағы міндеттерді шешудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Солардың ішінде пәндерді оқытуға байланысты педагогикалық үдерісті жетілдіру мәселелерін ерекше атап өтуге болады.

Білім берудегі жасанды интеллектті қолдану мүмкіндіктері бүтінде-ақ таңғаларлық, әрі алдағы уақытта олар одан әрі кеңейе түспек. Қазіргі таңда Ресейде жасанды интеллект элементтері енгізілген ондаған платформа жүзеге асырылып жатыр, олар білім беруді тиімді, қолжетімді және қызықты етуге көмектеседі.

«Жасанды интеллект әдістерін пайдалана отырып оқыту білім алушылардың үлгерім деңгейіндегі айырмашылық мәселесін шешуге, олардың оқу нәтижелерін талдауға және материалды меңгеру деңгейі туралы оқытушыларға қосымша ақпарат беруге мүмкіндік береді» [6].

Жалпы білім беретін оқу орнында жүргізілген сауалнама нәтижелері жасанды интеллект элементтерін пайдалану арқылы пәндерді оқуға деген қызығушылықтың артқанын көрсетті.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrylyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957>
2. Лучшева Л.В. Социальные проблемы использования искусственного интеллекта в высшем образовании: задачи и перспективы / Л.В. Лучшева // Научный Татарстан. — 2020 — № 4 — С. 84–89.
3. Павлюк Е.С. Анализ зарубежного опыта влияния искусственного интеллекта на образовательный процесс в высшем учебном заведении / Е.С. Павлюк // Современное педагогическое образование. — 2020.
4. Паскова А.А. Технологии искусственного интеллекта в персонализации электронного обучения / А.А. Паскова // Вестник Майкопского государственного технологического университета. — 2019 — № 3/42 — С. 117–118.
5. Гусейнова Гызханым Фируз кызы Искусственный интеллект в педагогическом процессе: современный взгляд / Pedagogical Journal. — 2022 — Т. 12 — № 4А
6. Боровская Е.В., Давыдова Н.А. Основы искусственного интеллекта. – М.: Лаборатория знаний, 2020;

СТУДЕНТТЕРДІ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ӘРЕКЕТІНЕ ЫНТАЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Билялова Ж.Т., Баймұқашева Ғ.Қ.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан
zhuparbt@mail.ru gaini.baimukasheva@mail.ru

Аңдатпа

Мақалада жоғары оқу орындарында студенттерді зерттеуге ынталандырудың кейбір негізгі мәселелері және оларды шешудің мүмкін жолдары қарастырылған. Болашақ мұғалімдерді зерттеу әрекетіне ынталандыратын бірқатар оқу-ізденіс жұмыс түрлері баяндалған.

В статье рассматриваются некоторые основные проблемы мотивации студентов к научной деятельности в высших учебных заведениях и возможные пути их решения. Описан ряд видов образовательной и исследовательской деятельности, которые мотивируют будущих учителей к исследовательской деятельности.

The article discusses some of the main problems of motivating students for scientific activities in higher educational institutions and possible ways to solve them. A number of types of educational and research activities are described that motivate future teachers to research activities.

Негізгі сөздер: ғылыми-зерттеу іс-әрекеті, зерттеу қызметіне ынталандыру, оқу-ізденіс әрекеті, зерттеу дағдылары.

Ключевые слова: исследовательская деятельность, мотивация к исследовательской деятельности, учебно-исследовательская деятельность, исследовательские навыки.

Keywords: research activities, motivation for research activities, educational and research activities, research skills.

Бүгінгі білім беруді модернизациялау кезінде білім алушылардың оқу қызметі көбіне зерттеушілік қызметке айналуға. Жоғары оқу орындарындағы оқу үрдісін ғылыми ізденіспен ұштастыру – ХХІ ғасырдың басты талабы. Қазіргі заманғы білім беру жүйесінің басты міндеті – тек білім беру ғана емес, сонымен қатар студенттің шығармашылық әлеуетін ашу, оны ғылыми-зерттеу қызметіне тарту. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында да білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмысына қатысуы олардың кәсіби құзыреттілігін дамытудағы маңызды бағыт ретінде қарастырылады.

Ғылыми-зерттеу жұмысы студенттің сыни ойлауын қалыптастырып қана қоймайды, сонымен қатар оның танымдық белсенділігін арттырады, кәсіби маман ретіндегі бәсекеге қабілеттілігін күшейтеді. Ресейлік ғалымдар (В.А.Сластенин, А.М.Новиков) зерттеушілік әрекетті жоғары білімнің сапасын арттырудың шешуші факторы деп санайды. Халықаралық зерттеушілер (Healey & Jenkins, 2009; Brew, 2013) студенттерді *research-based learning* жүйесіне тарту олардың кәсіби дамуына ғана емес, өмір бойы оқуға дайындығына да ықпал ететінін көрсетеді. Сондықтан білім алушыларды ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне ынталандыру, олардың зерттеушілік әлеуетін ашу білім берудегі негізгі мәселелердің бірі болып табылып, қазіргі таңда оқу үрдісіне студенттердің ғылыми-зерттеушілік және эксперименталды-конструкторлық қызметін ендіру ерекше мәнге ие болып отыр.

Дегенмен, соған қарамастан студенттердің ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне белсенді қатысуына кедергі болатын бірқатар мәселелер жиі кездеседі. Студенттерді зерттеуге ынталандырудың кейбір негізгі мәселелерін және оларды шешудің мүмкін жолдарын қарастырайық.

Көптеген студенттер өздерінің оқуы мен болашақ кәсіби еңбек жолында дамуы үшін зерттеу әрекеттеріне ие болудың, зерттеушілікпен айналысудың артықшылықтарын түсіне білмейді, сондықтан оны нақты мақсат ретінде көрмейді. Бұл мәселені шешуде ең алдымен білім беруде процесінде, зерттеуді қажет ететін тапсырмаларды ұсына отырып, студенттерге зерттеудің құндылығы және олардың ғылыми қоғамдастыққа қалай үлес қоса алатындығы туралы мағлұматтар бере отырып, студентті тақырыпқа қызықтыру, тарту, ішкі уәжін күшейту сияқты жұмыстар жүргізу керек.

Білім алушыларды ғылымға тарту тек ынталандырудан тұрмайды, студенттің ғылыми-зерттеу жұмысын дұрыс жоспарлау, жетекшілік ету, әдістемелік қолдау да маңызды. Тәжірибе

мен тәлімгерліктің болмауы студенттердің мотивациясын айтарлықтай төмендетеді. Оқытушылар құрамы мен ғылыми жетекшілер студенттердің ғылыми-ізденіс әрекеттерін қолдауға және оқытуға, олардың дағдыларын дамытуға және мақсаттар қоюға көмектесуге белсенді қатысуы керек. Көптеген студенттер ғылыми жұмысында сәтсіздікке ұшыраудан қорқады. Студенттерге эксперимент жасай алатындай, қателіктер жіберетіндей және олардан сабақ алатындай жағдай жасау маңызды. Сәтсіздік қорқынышын қателерден сабақ алу мотивациясымен алмастыру керек. Кейбір студенттер зерттеу жұмысын тым қиын деп санайды. Оларды қажетті, зерттеу мәселесіне сәйкес оқу материалдарымен және түсініктемелермен қамтамасыз ету маңызды, бұл оларға зерттеуді кезең-кезеңімен қарапайым тапсырмаларға бөлуге болатынын көруге көмектеседі. Студенттер көбінесе оқу және жұмыс сияқты басқа міндеттемелерге байланысты уақыт тапшылығына тап болады. Сөйтіп, ынталанудың болмауы басты кедергі болуы мүмкін. Бұл жерде оқытушылар тарапынан студенттердің күш-жігері мен жетістіктерін көре білу, мадақтау, қолдау олардың зерттеуге деген қызығушылығын оятуда шешуші рөл атқара алады.

Ғылыми-зерттеу әрекетінің мәні оқу-зерттеу, ғылыми шығармашылық, зерттеушілік мәдениеттен құралады. Ал сыни ойлау, шығармашылық қабілет, ақпараттық сауаттылық, өмір бойы оқуға бейімделу студенттің дамуына ықпал ететіні сөзсіз. Ғылыми-зерттеу әрекеті – жаңа білім алуға, бар білімді тереңдетуге бағытталған шығармашылық танымдық процесс. Студент үшін ол тек пәндік білімді меңгеру құралы ғана емес, сонымен қатар өздігінен ойлау, дәлелдеу, деректерді талдау, жаңа идея ұсыну мүмкіндігі.

Қазақстандық ғалым М.Жадрина студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысын тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін ашудың негізгі құралы деп атайды. Ал С.Қалиев зерттеушілік әрекеттің басты мақсаты – студенттің зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру дейді. Таубаева Ш.Т. пікірінше «Мұғалімнің зерттеу мәдениеті – тұлғаның интегративтік қасиеті, ол тек білімге ие болуға ғана емес, сонымен бірге ғылыми ізденіс әдістерін мен ақпаратты жалпылау тәсілдерін меңгеруге ықпал етеді» [2, 174-бет].

Ғылыми-зерттеу жұмысы студентке келесі дағдыларды береді: ғылыми проблема қою; зерттеу әдістерін меңгеру; деректер жинау және талдау; ғылыми мәтін жазу; ғылыми этика мен академиялық адалдықты сақтау. Ресурстарға қолжетімділікті қамтамасыз ету, ғылыми клубтар мен конференцияларды қолдау, сондай-ақ ғылыми зерттеулерді жүргізуде тәлімгерлік пен жетекшілік ету арқылы студенттерді ғылыми-зерттеу әрекетіне ынталандыру үшін университеттер мен профессорлық-оқытушылар құрамының оларға жағдай жасауы маңызды. Бұл студенттерге кәсіби дайындықтарын тиімдірек жетілдіруге және таңдаған саласында табысты мансапқа дайындалуға мүмкіндік береді. Жоғары оқу орнындағы білім берудің зерттеушілік ұстанымы студенттерді ғылым саласында қолданылатын зерттеудің негізгі әдістерімен таныстыруды, зерттеу әдістемесінің тиімді элементтерін меңгеруді және құбылыстар мен үдерістерді зерттеу арқылы өзбетінше жаңа білімдерді игеруге мүмкіндік береді.

Зерттеушілік ұстанымды қолдану студенттердің танымдық қабілеттерін дамытады, тәсілдерін игеруге қызығушылығын арттыруға септігін тигізеді. Білім алушыларда өз қызметтеріне мақсат қоя білу, жобалау мен жоспарлау, өз әрекеттерін бақылау мен бағалауға, сын тұрғысынан ойлау және өзі қорытынды жасай білу қабілеттері зор мәнге ие бола бастайды. Қазіргі таңда болашақ кәсіби мамандар даярлауда, студенттерді ғылыми-зерттеу қызметінің негіздеріне үйретудің жаңа жүйесін жасау қажеттілігі туындап отыр. Студенттерді осындай қызмет түріне дайындау мемлекеттік білім беру стандарттарында көрініс тапқан және жоғары білімді маман моделінің құрамдас бөлігі болып табылады[1].

Студенттердің ғылыми-зерттеу әрекетінің үдерісі және нәтижелері туралы теориялық білімді жүйелеу және дамыту кезеңі қандай да бір білім саласында зерттеу жүргізу әдіснамасы және әдістемесі мәселелері бойынша білімді қалыптастыруға бағытталады. Қазіргі педагогика теориясында болашақ маманның жалпыпедагогикалық білім жүйесі негізінен әдіснамалық, ғылыми-теориялық және тәжірибелік білімнің өзара байланысымен сипатталады[2].

Бүгінгі таңда еліміздегі жоғары оқу орындарында енгізілген жүйесі – заман талаптарына сәйкес болашақ маман бойында толыққанды білім қалыптастыруға, өздігінен жұмыс істеу және білім алу дағдыларын, ғылыми-зерттеу әрекетін дамытуға жағдай жасайтын жаңа оқыту жүйесі болып табылады. Жаңа оқыту жүйесінде студенттің ғылыми-зерттеу жұмысы мен оның құрамына жаңа сапа беріліп, оның ұйымдастырылуына жаңаша талаптар қойылып отыр. Білім беру бағдарламасына жаңа пәндердің енгізілуі осы талапты орындаудың бір көрсеткіші. Мысалы, «Академиялық жазылым» пәні болашақ мұғалімдерді тікелей ғылыми түсініктердің қалыптасуына, ғылыми стильде жазу сауаттылығына үйретеді, тәрбиелейді. Бұл пәнді оқытудың нәтижесі кейінгі курстарда кәсіби пәндерді оқып-үйренудегі студенттердің зерттеушілік іс-әрекеттерді орындай білу дағдыларынан байқалады.

Студенттердің кәсіби дайындығын арттырудағы зерттеу жұмыстарының негізгі түрлеріне оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу жұмыстары жатады. Студенттердің оқу-зерттеу жұмысы оқу-тәрбие үдерісінің жүйесіне кіреді де, негізінен, семинарлық, практикалық, зертханалық сабақтарда жүзеге асырылады. Студенттердің оқу-зерттеу жұмысының мақсаты – теориялық білімдерді тереңдету және ғылыми мәселелердің шешімдерін іздестіру әдісін игеру. Сондықтан, студенттердің оқу-зерттеу жұмысы проблемалық оқыту әдісімен тығыз байланысты.

Ал, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы студентті ізденуге баулудың неғұрлым жоғары дәрежесімен сипатталады және әдетте, оқу үдерісінің шеңберіне сыймайды. Зерттеу жұмыстары студенттердің ғылыми қоғамдары мен үйірмелерінде және ғылыми зертханаларда жүргізіледі. Ғылыми-зерттеуге қатыса отырып, студент алған білімдерін бекітеді, толықтырады және оны жоғары сатыға көтереді. Олар өзбетімен жұмыс жасаудың әдістерін меңгереді, ғылыми эксперименттің технологиясын игереді, оның қорытындысын түсінікті әдіспен өңдеуді жүргізеді және алынған мәліметтерден қорытынды жасайды.

Ғылыми-зерттеу жұмыстары аясындағы білім, білік, дағды болашақ мамандарды дайындаудың ірге тасы болып табылады және жеке тұлғаның дамуында маңызды орын алады. Сондықтан күнделікті дәріс, семинар, практикалық және зертханалық сабақтарда студенттердің зерттеу жұмысына бағыт-бағдар беріліп отыруы қажет. Ең қызықты, мазмұнды деген дәрістің өзі студенттердің әдебиетті оқуы, қосымша материалдарды қарауы, жаттығуларды, сұрақ, жауап және басқа тапсырмаларды орындауы арқылы бекіп, дағдыға айналғанда ғана жақсы маман даярлауға негіз болады. Сондықтан біз зерттеуімізде студенттерді ғылыми-зерттеу әрекетіне ынталандыруда маңызды болып табылған сабақ түрлерін қарастыруды жөн көрдік.

1) Біз өткізген проблемалық дәріс – оқу материалын мәселелік түрде баяндап, танымдық біліктерін қалыптастыруда, оқу-зерттеу іс-әрекетіндегі ізденушілік мүмкіндіктерін дамытуда маңызды екендігін көрсетті. Ғылыми-зерттеу әрекетін дамыту үшін мәселені қоюмен шектеліп қана қалмай, сонымен бірге оны шешу тәсілдері көрсетіліп отырды. Мұндай дәрістерде студенттердің ғылыми-зерттеу әрекеті үшін төмендегідей әдістер мен тәсілдерді қолданылды:

- ғылыми мәселенің шығу тарихы туралы қызықты материалдарды беру;
- әлі шешілмеген мәселе туралы қарама-қарсы пікірлерді студенттерге айту;
- оқытушының өзі қандай пікірді қолданатынын айтып, оны дәлелдеу, бұл туралы студенттер не ойлайды, олардың таласу негізінде өз пікірлерін білдіруіне мүмкіндік жасау, белгілі әдебиеттерді ұсыну;
- сонымен қатар, студенттерге осы мақсатта ғылыми-зерттеу жүргізуге, бақылау, эксперимент жүргізуге бағыт беру.

2) Нұсқаулық дәрістер студенттерге іс-әрекеттің технологиясын, жұмыстың орындалу тәсілдері мен ерекшеліктерін таныстырады. Бұл дәрістерде:

- тапсырманың орындалу алгоритмі;
- эксперименттердің жүру ережесі;
- түсініктер мен ұғымдарды зерттеу жоспары;
- танымдық әдістерге түсініктеме, жұмысты орындау механизмі қарастырылды.

Мұндай дәріс түрі ғылыми бағыттағы мәселелерді талқылау және оны шешу жағдайында қолайлы екендігін көрсетті.

3) Дәріс-диалог оқытушы мен студенттің тікелей қатысуы арқылы жүзеге асырылды. Дәріс-диалог студентті оқу материалын терең қабылдауға, өз ойын дәлелдей білуге үйретіп, теориялық ой-өрісін кеңейтуге мүмкіндік берді.

4) Ғылыми бағыттағы дәріс белгілі бір ғылыми мәселе (тақырып) төңірегінде, оның құрылымын зерттеуге негізделді. Бұл дәріс оқытушыдан терең білім мен біліктілікті талап етеді және мұнда оқытушының ғана емес, студенттің тыңғылықты дайындығы қажет. Себебі мұндай жұмыстың жоғары деңгейі ғылыми шығармашылықпен айналысуға бағыт береді. Ғылыми бағыттағы дәріс студенттердің ғылыми түсінігін кеңейтуге, ой-өрісін дамытуға, болашақ маманның әлеуметтік-психологиялық сипаты мен жеке қасиеттерінің жетілуіне елеулі әсер етіп отыратындығы айқындалды.

5) Қарама-қайшылықтар дәрісі студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарында белсенділіктің дамуына түрткі болып, өзекті мәселенің пайда болуына мүмкіндік жасайды. Дәріс - студенттің ой-жүйесінде қарама-қайшылық тудырып, пікірталасқа итермелеп, мәселені көре білуге, танымдық міндеттерді шешудің тиімді жолдарын болжауға және оны өз бетімен шешуге деген сенімділігімен сипатталды. Қайшылықтардың бағыттылықпен шешілуі дәріс мақсатының орындалуына әкелді. Қарама-қайшылық педагогикалық үдерістің қозғаушы күші, сондықтан бұл бағытта құрылған дәрістің негізгі ерекшелігі мынада: студенттердің білетіні мен білмейтінінің арасында қайшылықтар мәселелік ситуация туғызуға жағдай жасады. Сондықтан, мұнда студенттің ғылыми-зерттеу әрекетінің қалыптасуына мүмкіндіктер өте жоғары. Мұндай дәрістің кезеңдері төмендегідей:

- қайшылықтарды туғызу және оны ұғындыру;
- қайшылық тудырған мәселелерді талдау, болжамдар жасау;
- өзекті мәселені айқындау және оны шешу жолдарын табу.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, студенттер іс-әрекеттің осындай түріне көп қызығушылық танытады.

6) Интеграциялық дәріс оқытылатын пәндердің мазмұны негізінде ғылым салаларының өзара байланысып, жалпы тұтастық идеясын және оларға тән ортақ заңдылықтарын анықтап, теориялық қорытынды шығаруға үйретті. Сонымен қатар жеке пәндердің ішкі мазмұндық бірлігі және сабақтастығымен бірге, жеке мәселелерді шешуді көздеп отырды.

7) Шолу дәрісі оқылған дәріс курсының мазмұнын қысқаша баяндау емес, білімді анағұрлым жоғары деңгейде жүйелеу. Жүйелі әзірленген материал есте жақсы сақталып және жаңа жағдайлармен сабақтастыруға мүмкіндік жасады.

Ал семинар сабақтары студенттердің шығармашылық дербестігін дамытады, олардың ғылымға және ғылыми зерттеулерге қызығушылығын күшейтеді:

1) Арнайы семинарлар ғылыми-зерттеу негізіндегі студенттердің оқу-зерттеу іс-әрекетінің топтық сипатын көрсетеді, мұнда студенттерді өз бетімен жұмыс істеуге, ғылыми ойлауға, шығармашылыққа бағыттай отырып, ғылыми-зерттеу әрекетін қалыптастыруға мүмкіндік беріледі.

Дәріс тақырыбына байланыссыз зерттеу, негізінде болашақ маманға қажетті, жеке ғылыми-практикалық мәселеге бағытталған, терең білім алу мақсатында ұйымдастырылды және ол студенттердің білімі мен біліктеріне негізделді. Арнайы семинар барысында оқытушы тақырып бойынша жалпы бағыт беріп отырды, ал студенттер ұжымдық түрде жаңа тақырып бойынша ақпараттар жинады және оны тарауларға жіктеді. Семинар барысында студенттер мәселелік сұрақтар тізімін алып, кез-келген ақпарат көзін пайдалана отырып мәселені зерттейді. Сабақтағы зерттеу барысында пайда болған күрделі мәселе студенттерге өзіндік жұмыс ретінде беріліп, танымдық ізденімпаздық деңгейлерін анықтауға мүмкіндік берді.

2) Семинар – рефлексияда өткен сабақтың нәтижелері бойынша талдау жүргізілді және алынған нәтиженің ерекшеліктері мен іс-әрекеттің ұйымдастырылуына баға берді. Студенттер өз пікірлерін ортаға салды. Семинар ұйымдастырушысы жалпыланған және жүйеленген

рефлексия нәтижелерін белгілеп отырды. Сонан соң жеке пікір бойынша пайда болған мәселені ұжымдық талқылауға салды.

3) Практикалық-зертханалық сабақтардың да болашақ маман даярлаудағы рөлі аса зор. Көптеген зерттеулерде дәрістерде берілетін материалдардың, студенттер тарапынан берік білім мен дағды ретінде, сол мезгілде бекітіле қоймайтындығы аталып көрсетілді. Осы жағынан алғанда практикалық сабақтардың мүмкіншілігі жоғары, себебі мұнда студенттердің өз білімдерін қолдана білу шеберлігі қалыптасады. Соның нәтижесінде дәрістерде берілген және студенттердің оқулықтардан алған теориялық материалдары тереңдетіледі және бекиді. Практикалық сабақтарда меңгерілген білімнің бағдарламалық деңгейден жоғары деңгейге – яғни біліктілік пен дағды деңгейіне өтуі жүзеге асады. Мұндағы басты нәрсе алдымен оқытушының басқаруымен жүргізілген студенттің танымдық қызметінің нәтижесі болып табылады, сондықтан студенттің зерттеу бағытындағы жұмыстары белсенді ұйымдастырылуы керек. Сонда ғана студенттердің білім, білік және дағдысы қалыптасып, шығармашылық дербестігі дамиды.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге және өз зерттеулерімізге сүйене отырып, студенттердің ғылыми-зерттеу әрекетін қалыптастырудың мақсаты оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындау негізінде жаңа білім алу, жаңа технологиялар әзірлеу, танымның жаңа әдістерін алуы мен игеруі екендігіне көз жеткіздік.

Ғылыми-зерттеу әрекетін қалыптастырудың міндеттері - зерттеудің негізгі категорияларының мәнін анықтау; мәселенің теориялық негіздерін әзірлеу; үдерісті, жүйені және құбылысты модельдеу; АКТ, сандық технологияларды қолдану, әдістерді өңдеу, зерттеу нәтижелерін талқылау және енгізу арқылы айқындалып отырды. Ғылыми-зерттеу әрекетінің мазмұнына нақтылы ғылыми-зерттеу жұмыстарының мазмұны, яғни білім жүйесі, тұжырымдамасы мен теориясы, жаңа технологиялар, таным тәсілдері, сондай-ақ оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу қызметі тәжірибесінің қалыптасуы жатады. Осындай тәжірибенің жинақталуы болашақ маман ретінде студенттің шығармашылығының және ғылыми-зерттеу әрекетінің қалыптасуына негіз болады [3].

Мұндай зерттеушілікке ынталандыру, баулу ұстанымы студенттерді нақты әдістерге үйретіп қана қоймайды, сонымен қатар оларды оқу процесінде белсенді рөл атқаруға ынталандырады және ғылыми қоғамдастықтың белсенді қатысушысы болуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ғылыми-зерттеу ұстанымы студенттердің шығармашылық қабілетін дамытуға және олардың жаңашыл ойлау қабілетіне ықпал етеді. Ол студенттерді бар білімді түсінуге және қолдануға ғана емес, сонымен қатар оны кеңейтуге және жақсартуға ұмтылуға ынталандырады. Осылайша, жоғары оқу орнындағы ғылыми бағыттылық студенттердің ғылыми-зерттеу дағдыларын дамытып қана қоймайды, сонымен қатар олардың тұлғалық және кәсіби өсуіне ықпал етеді.

Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Тоқаевтың 2025 жылғы қыркүйектегі «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Жолдауында ЖИ-ды ғылым мен білім беру жүйесіне терең енгізу қажеттілігі ерекше аталды. Әсіресе мектептен бастап оқушыларды инновацияға тарту, ЖИ-мен жұмыс істеуді үйрету – болашақ зерттеушілердің аналитикалық ойлауын қалыптастырудың маңызды шарты ретінде қарастырылды. Жоғары оқу орындары деңгейінде бұл идея студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына деген қызығушылығын арттырумен тікелей байланысты.

Студенттерді зерттеуге ынталандыру күрделі және көп қырлы мәселе екенін және оны шешу университеттердің, оқытушылардың және студенттердің өздерінің бірлескен күш-жігерін қажет ететінін есте ұстаған жөн. Дегенмен, бұл мәселені сәтті шешу студенттерге де, жалпы қоғамға да орасан зор пайда әкеліп, ғылым мен техниканың дамуына және білімнің әртүрлі салаларында болашақ көшбасшылардың қалыптасуына ықпал ете алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы жоғары білім беру мемлекеттік стандартының тұжырымдамасы. –Алматы: «Ы.Алтынсарин атындағы білім академиясы», 1998. - 49 б.
2. Таубаева Ш.Т. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования.-Алматы: Алем, 2000. – 381 с.
3. Исаева З.А. Подготовка студентов университета к научно-исследовательской работе по педагогике: методические рекомендации. – Алматы: Изд. КазГУ, 1996. - 25 с.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ МОНИТОРИНГ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ БАСҚАРУ

Жумашева Н.С.

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті мектепке дейінгі және бастауыш білім беру кафедрасының қауымдастырылған профессоры, п.ғ.к.

Бисешова Талапты Құсайызы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті «7М01301-Білім берудегі менеджмент» білім беру бағдарламасының магистранты

Аңдатпа

Мектепті басқаруда мектеп ішілік бақылау арқылы мониторинг жүргізудің түрлері мен ерекшелігі, талаптары, негізгі функционалдық міндеттері, әдістері мен бақылауды ұйымдастырудың қажетті шарттары баяндалады. Мақалада мониторинг - оқушылардың білімін үздіксіз бақылауға және мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін диагностикалауға мүмкіндік беретіндігі жазылған.

Аннотация

В управлении школой излагаются виды и специфика, требования, основные функциональные задачи, методы и необходимые условия организации контроля проведения мониторинга посредством внутришкольного контроля. В статье отмечается, что мониторинг - это возможность непрерывного мониторинга знаний учащихся и диагностики профессиональной компетентности учителей.

Abstract. School management sets out the types and specifics, requirements, main functional tasks, methods and necessary conditions for the organization of monitoring through intra-school monitoring. The article notes that monitoring is an opportunity to continuously monitor students' knowledge and diagnose teachers' professional competence.

Негізгі сөздер: мониторинг, білім беру мониторинг, мұғалім, сынып, оқушы, мектепшілік бақылау, мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігі.

Оқушылардың оқу жетістіктерінің мониторингін әрбір мұғалім жүргізеді және оның нәтижелерін журналдағы ағымдағы және қорытынды белгілер түрінде көрсетеді деп айтуға болады. Әр сабақтың алдында алдыңғы сабақтың нәтижелерін талдау болады. Әрбір бақылау соңғы бақылау талдауынан басталып, алынған нәтижелерді талдаумен аяқталады[1].

Мұғалімнің диагностикалық
құралдары

сауалнамалар

Жеке шығармашылық
жұмыстың өнімдері

тестілер

зачеты

Жүйелі үй
жұмыстары

Мониторинг-бұл оқу үрдісін жүйелі бақылау процесі, оның деректері оқу үрдісіндегі кемшіліктерді түзету үшін қолданылады.

Мониторинг жүргізу үшін білу маңызды:

- Сен нені қадағалайсың.
- Сен қандай нәтижелерге қол жеткізесің?

Бақылау жұмыстары

- Бұл нәтижелерді қалай анықтайсың?

- Оқу үрдісінде алынған нәтижелерді қойылған мақсаттарға сай, түзету жолдары қандай?

Оқу мониторингінің негізі міндеттер жүйесі оқытудың жоспарланған нәтижелерінің деңгейлері болып табылады:

-Минималды деңгей (барлығы шешетін шаблондық тапсырмалар жиынтығы);

-Жалпы деңгей (айқын ассоциативті байланыстары бар жоғары деңгейлі тапсырмалар);

-Жетілдірілген деңгей (айқын және жасырын ассоциативті байланыстармен байланысты минималды және жалпы деңгейдегі ішкі тапсырмалардың тіркесімі болып табылатын тапсырмалар).

Мониторинг жүйесі бірқатар талаптарға жауап береді:

1. Жүйелілік және құрылымдылық (мақсатқа сәйкес).

2. Объективтілік (нақты жағдайдағы нәтижелер көрсетілуі керек).

3. Мұғалімнің қабылдауы, өңдеуі және түсінуі және жұмысты жобалауда пайдалану үшін ақпарат қолжетімді болуы керек.

4. Жарамды (бақыланған параметр туралы нақты пайымдаулар жасауға мүмкіндік беретін зерттелетін құбылыстың негізгі аспектілерін диагностика құралдары қамтуы керек).

5. Ақпараттың жеделдігі мен жеткіліктілігі.

Оқушылардың оқу жетістіктерінің мониторингін ұйымдастыру кезінде:

- пәндік бірлестікте параллель әр оқушы деңгейінде не бақыланатынын талқылау.

- әр мұғалім тексеру (сигнал беру) жұмысын жасау кезінде оның ұзақ деңгейде бақылап отыруын көрсету.

Жұмыс алгоритмі: мұғалім-оқушы-нәтиже-сынып нәтижелері-мұғалімді талдау-жалпы пән бойынша білімді тексерудегі нәтижелер-әртүрлі параметрлер бойынша мұғалімнің жұмысын талдау - мұғалімге әдістемелік көмек көрсету - оқу үрдісін түзету.

Мониторинг деректерін жоспарланған көрсеткіштермен салыстыру бізге басқару шешімдеріміздің қаншалықты дұрыс екенін көруге мүмкіндік береді, бұл әдістерді, іс-әрекеттерді түзетуге, қайта қарауға немесе олардың дұрыстығын анықтауға көмектеседі.

Мектепшілік бақылау-педагогикалық үрдісті талдауға дейінгі маңызды басқару функцияларының бірі. Бақылаудың кез-келген нысанын тексеруді негіздеу, мақсатты тұжырымдау, жоспар-тапсырманы әзірлеу, ақпарат жинау, тексеру нәтижелерін талдау, қорытындыларды талқылау. қатаң дәйектілікпен жүзеге асырылуы керек. Бақылау жиналған ақпарат педагогикалық талдауға негіз болған кезде ғана, ал талдау арқылы түзету мен реттеу тиімді болады. Сондықтан мектепшілік бақылаудың нәтижелері міндетті түрде талданып, фактілерді, қорытындылар мен ұсыныстарды анықтайтын және әр мұғалімге жеткізілетін аналитикалық анықтама түрінде ресімделуі керек.

Мектеп ішілік бақылаудың негізгі функционалдық міндеттері:

- оқу-тәрбиеүрдісінің жай-күйі туралы ақпаратты жинау және өңдеу.

- барлық басқару үрдістерін жүзеге асыру туралы кері байланысты қамтамасыз ету.

Мектеп ішілік бақылаудың негізгі принциптері:

- жоспарлылық.

- негізділік.

- жан-жақтылық.

- теориялық және әдістемелік дайындық.

Мектеп ішілік бақылау нәтижелері оңтайлы басқару шешімдерін қабылдауға негіз болып табылады.

Мектеп ішілік бақылау кезеңдері:

1. Жоспарлау. Мектептің жергілікті актілері негізінде және педагогикалық ұжымның жұмысын талдау нәтижелерін ескере отырып жүзеге асырылады.

2. Ақпарат жинау. Ақпарат көздері: сабақ, оқушылар ұжымы, сынып журналы, оқушы күнделігі, оқушы дәптерлері, мұғалімнің тақырыптық жоспарлауы, оқу бағдарламасы, тест жұмысы, оқушылардың жеке істері.

Бақылау әдістері:

- бақылау, құжаттаманы тексеру, сауалнама (сауалнаманы қоса алғанда, ауызша, жазбаша),

-тестілеу, жедел талдау (жаңа ғана өткізілген сабақты немесе оның ұйымдастырушыларымен немесе қатысушыларымен болған іс-шараны талдау), ретроспективті талдау (өткен жылдардағы түлектердің мектеп қызметін бағалауы, түсу емтихандарын талдау). Ақпаратты жинау әдістері: бақылау парақтарын, әртүрлі кестелерді, бақылау бағдарламалары мен схемаларын, дәптерлер мен келу журналдарын пайдалану.

3. Ақпаратты өңдеу және сараптамалық бағалау. Ақпаратты өңдеу және алынған нәтижелерді сараптамалық бағалау кезінде сапа көрсеткіштерін есептеу формулалары мен бағалау шкалалары қолданылады.

4. Ақпаратты тарату. Мектеп ішілік бақылау туралы ақпараты мұғалімдердің назарына, қажет болған жағдайда – оқушылар мен олардың ата-аналарына меңгеруші жанындағы кеңестерде, өндірістік кеңестерде, педагогикалық кеңестер мен ата-аналар жиналыстарында жеткізіледі.

5. Ақпаратты сақтау.

Бақылау қорытындылары кестелер, графиктер, диаграммалар, аналитикалық ақпарат түрінде ресімделіп, қағаз және электрондық тасығышта сақталады. Мектеп ішілік бақылау түрлері: бақылау бақылау объектілерін қамтып логикалық жиілік және реттілік белгілерімен ерекшеленеді.

Нысандарды бақылау түрлері мен ерекшелігі:

1. Сыныпты жалпы бақылау: кез-келген сынып оқушыларының білім деңгейі мен тәрбиесі, сынып жетекшісінің жұмыс сапасын білу.

2. Жан-жақты бақылау: сыныптардың барлығында немесе бір бөлігінде жеке пәндерді оқыту жағдайы, сыныптардың кейбір параллельдерінде сынып жетекшілерінің жұмыс жағдайын білу.

3. Тақырыптық бақылау: барлық ұжымның қандай да бір проблемамен жұмысын, қандай да бір пәннің бір тақырыбы бойынша оқушылардың білімі мен дағдыларының деңгейін, қандай да бір бағыттағы сынып жетекшілерінің жұмысының жай-күйін білу.

4. Жеке бақылау: мұғалімдік қызмет өнімділігі, жалпы мұғалімнің әдістемелік деңгейі немесе оның педагогикалық жұмысының кез келген жағын білу.

5. Шолу бақылау: мектеп жағдайы мұғалімдердің еңбек тәртібінің жай - күйі, оқу-техникалық жабдықтарының жай-күйі т. б.

Логикалық реттілікпен бақылау түрлерінің ерекшелігі: а) ағымдағы;

б) Алдын ала.

в) Аралық.

г) Қорытынды.

II. Өткізу кезеңі бойынша:

-Эпизодтық (оқу жылының белгілі бір айында, семестрде).

-Мерзімді (жыл сайынғы, апталық және т. б.)

6. Мектеп ішілік бақылау түрлері:

1. Әкімшілік бақылау. Директор немесе директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары жоспарға сәйкес немесе күтілмеген проблемалар туындаған кезде жүзеге асырылады.

2. Мұғалімдерді бақылау. Мұғалім-мұғалім және мұғалім-оқушы жүйесінде жүзеге асырылады.

3. Оқушылардың өзін-өзі бақылауы. Мектептің әдістемелік бірлестігінің жетекшілерін бақылауы, мұғалімдер мен оқушылардың бақылауы өз кезегінде өзін-өзі және өзара бақылау сияқты түрлерін қамтиды.

Бақылау нормативтік-құқықтық және оқу - әдістемелік құжаттама негізінде жүргізіледі. Егер жоспар негізінде бақылау жүйелі түрде жүргізілсе, мектепті басқару тиімді болады[2].

Мектепшілік бақылау жоспары мектеп жұмысының мақсаты мен міндеттерін орындауға, мұғалімдердің педагогикалық құзыреттілігін арттыруға, оқу-тәрбие үрдістерінің сапасына, мектеп оқушылардың жетістігіне бағдарланған құжатқа айналдыру мен диагностикалық және реттеуші-түзету сипатындағы құжат болуы үшін әр бақылаудың бағыты мен мазмұнын, мақсатын, бақылау нысандары мен қолданатын әдістері, бақылауды кім және қашан жүзеге асыратын мен нәтижелерін қай жерде талқыланатынын нақты айқындау қажет. Ол үшін мектептің өткен жылғы жұмысын мұқият талдау, алдағы жылға арналған мақсат пен міндеттерді тұжырымдау, айлар мен апталар бойынша жұмыс циклограммасы құрылады. Бұдан әрі мектепшілік бақылаудың негізгі блоктары, педагогикалық кеңестер отырыстарының тақырыптары, директор мен директордың орынбасары жанындағы кеңестерге арналған мәселелер айқындалады. Мектеп ішкі бақылаудың жоспары мектепте ашық құжат болып табылады, онымен кез-келген мұғалім жұмыс жасай алады, әр айдың басында мұғалімдердің түсінбеушілігін болдырмау мен тексеруге дайын болуға мүмкіндік беретін мұғалімдер мен әдістемелік кабинеттегі арнайы стендке осы жоспардан үзінді ілініп, әр мұғалім бақылау мәселелерімен таныс болуы қажет[3].

Мектепшілік бақылаудың өте ыңғайлы түрі-мұғалімдер мен сынып жетекшілерінің есептерін жинау. Мысалы: пән мұғалімінің есебі әр тоқсан сайын беріледі және пән бойынша бағдарламаның орындалуын, оқу бағдарламасының тәжірибелік бөлігінің орындалуын, осы пән бойынша білім алушылардың үлгерімін бақылауға мүмкіндік береді. Сынып туралы ақпарат алуға мүмкіндік беретін сынып жетекшісінің есебі, тоқсан ішінде келгендер мен кеткендер саны мен сынып үлгерімінің көрсеткіштері, үздік оқитын оқушылар, жақсы оқитын және орташа оқитын оқушылар санын білу үшін әр тоқсан сайын беріледі.

Білім беру мониторингі, оқыту кезеңдері мен құралдар жинағы бойынша жүйелі түрде ұйымдастырылуы тиіс. Оны мектепте ұйымдастыруда қажетті шарттар:

1. Бақылау жүйесінің ағымдағы, тақырыптық, аралық, аралық, қорытынды негізгі түрлерін жүзеге асыру:.

2. Бақылаудың жүйелілігі мен кезеңділігін қамтамасыз ететін бақылау-тексеру бөлімдерін ұйымдастыру.

3. Бақылаудың барлық кезеңдерінің өлшемдер пакетінің болуы.

4. Есептегіштерді сынақтан өткізу және білімдегі анықталған олқылықтарды кейіннен түзету.

Мониторинг оқушылардың білімін үздіксіз бақылауға және мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін диагностикалауға мүмкіндік береді. Мектепшілік бақылау мектеп саясатының түбегейлі өзгерістеріне әсер етеді, өйткені ол педагогикалық нәтижелердің деректерін жинақтауға мүмкіндік береді жоспарланған мақсаттардан ауытқуларды тіркеу, шығармашылықпен жұмыс істейтін мұғалімдерді анықтау педагогикалық үрдісті ұйымдастырудағы жедел көмекті қажет ететін мәселелерді анықтайды.

Бақылаудың тиімділігі уақыттың ұтымды бөлінуіне байланысты, нәтижеге назар аудару, адам факторын ескере отырып әдістерді тандау, үрдіске қатысушылар арасындағы қарым-қатынас, кәсібилікті дамыту тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың нәтижелер сапа мониторингін жүзеге асыруды көрсетеді, әзірленген алгоритм бойынша заманауи мектепте білім беру басқарудың бір бөлігі ретінде мониторингтің тиімділігін едәуір арттырады[4].

Нарық жағдайында басқарудың дәстүрлі компоненттері-жоспарлау, ұйымдастыру, басшылық және бақылау жаңа функционалды құраммен толықтырылады оқушылар мен

мұғалімдердің бірлескен қызметін ұйымдастыру және мектепті дамытудың білім беру мақсатына қол жеткізуге бағытталады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Вальдман, И.А. Подходы к управлению качеством образования на основе использования процедур оценки образовательных достижений учащихся / И.А.Вальдман // Управление образованием: теория и практика. –2013. – № 4. – С. 53– 66.

2 Бухвалов В.А., Плинер Я.Г. Педагогическая экспертиза школы. М.: Центр «Педагогический поиск», 2000.160 с.

3 Бардовский, Г.Л. Управление качеством образовательного процесса / Г.Л. Бардовский, А.А.Нестеров, С.Ю.Тряпицын. – СПб.: Изд-во РГПУ им.А.И.Герцена, 2001. – 359 с.

4 Виноградов Б. А. Инновации в образовании. (Модернизация образования) //Экономика образования, 2005, N 3.

ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА СИНГАПУРЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ

Кумисбаева Аксауле Асылбековна

география пән мұғалімі, жаратылыстану ғылымдарының магистрі

Әл-Фараби атындағы Vinom school мектеп лицейі

Андатпа

Бұл ғылыми жұмыс география сабағында сингапурлық оқыту әдістерін қолдану арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жолдарын қарастырады. ХХІ ғасыр дағдыларын қалыптастыруда білім алушылардың тек теориялық біліммен шектелмей, оны өмірлік жағдаяттарда қолдана білуі маңызды.

Сингапурлық әдістер – ұжымдық жұмыс, сыни ойлау, шығармашылық, логикалық пайымдау мен қарым-қатынас жасау дағдыларын жетілдіруге бағытталған тиімді құрал. Жобада нақты сабақ үлгілері мен тапсырмалар арқылы функционалдық сауаттылыққа қалай қол жеткізуге болатыны көрсетіледі. Әсіресе «Ойлан, жұптас, бөліс», «ДЖИГСО», «Айналмалы бекет» сияқты әдістер оқушы белсенділігін арттырып, білімді өмірмен байланыстыруға ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері бұл тәсілдердің оқушы бойында зерттеушілік, жауапкершілік, талдау және шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға мүмкіндік беретінін дәлелдейді. Жұмыс педагогтерге, әдіскерлерге және жаңартылған білім мазмұны аясында тиімді әдіс-тәсілдер іздеп жүрген ұстаздарға арналған.

Аннотация

Данная работа посвящена изучению возможностей развития функциональной грамотности учащихся посредством внедрения сингапурских методов обучения на уроках географии. В условиях современной образовательной среды важно не только передавать знания, но и формировать у учеников умение применять их на практике, анализировать, рассуждать и принимать решения.

Сингапурские методики, такие как «Думай–Обсуди–Поделись», «Мозаика» (Jigsaw), «Станции» и другие, способствуют формированию навыков сотрудничества, критического мышления, коммуникативных умений и исследовательской активности. В работе представлены конкретные формы заданий и фрагменты уроков, демонстрирующие применение этих методов в практике преподавания географии.

Результаты внедрения показывают рост мотивации обучающихся, активизацию познавательной деятельности и повышение уровня функциональной грамотности. Исследование может быть полезно для учителей, методистов и педагогов, стремящихся к совершенствованию образовательного процесса с учетом требований обновленного содержания образования.

Annotation

This research paper explores the development of students' functional literacy through the implementation of Singaporean teaching methods in geography lessons. In the 21st century, it is crucial for learners not only to acquire theoretical knowledge but also to apply it in real-life situations. Singaporean strategies are an effective tool aimed at enhancing group collaboration, critical thinking, creativity, logical reasoning, and communication skills.

The study presents practical lesson examples and task formats that demonstrate how functional literacy can be achieved. Methods such as "Think-Pair-Share", "Jigsaw", and "Rotating Stations" have been shown to increase student engagement and foster real-world application of knowledge. The findings confirm that these strategies support the development of research skills, responsibility, analysis, and decision-making abilities in students.

This work is intended for teachers, methodologists, and educators seeking effective approaches within the framework of updated educational content.

Негізгі сөздер: литосфера, жер бедері, эндогендік күштер, экзогендік күштер

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі оқушылардың тек теориялық біліммен шектелмей, оны өмірде тиімді пайдалана алуын көздейді. Бұл – функционалдық сауаттылық ұғымының негізі. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту – білім берудің негізгі басымдықтарының бірі. Осы орайда, заманауи педагогикалық технологияларды тиімді қолдану маңызды рөл атқарады. Солардың бірі – сингапурлық оқыту әдістері.

Сингапурлық әдістер – оқушыларды белсенді оқу процесіне тартуға арналған серіктестікке, топтық және жұптық жұмысқа негізделген интерактивті тәсілдер жүйесі. Бұл әдістер оқушылардың жеке қабілетін ашып, сыни ойлау, шығармашылықпен шешім қабылдау, коммуникативтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. География сабағында бұл тәсілдерді қолдану арқылы оқушылар тек ақпаратты меңгеріп қана қоймай, оны талдай алады, салыстырып, қорытынды шығара алады.

Мысалы, «Ойлан – Жұптас – Бөліс», «Серпілген сауал», «Мозаика» сияқты стратегиялар арқылы оқушылар өз ойларын еркін жеткізе алады, түрлі географиялық құбылыстарды түсіндіруде дәлел келтіру дағдылары қалыптасады. Бұл әдістермен жұмыс істеу барысында картамен жұмыс, диаграммалар мен кестелерді оқу, картада бағыттар мен аймақтарды анықтау сияқты практикалық іскерліктер де дамиды.

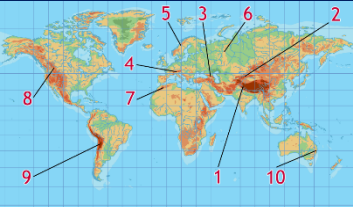
Қорытындылай келе, сингапурлық әдістерді география сабағында жүйелі түрде қолдану – оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, оларды функционалды сауатты, өмірге бейім тұлға ретінде тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Ұсынылып отырған сабақ жоспарым – өз тәжірибемде нәтижелі қолданылып жүрген инновациялық әдіс-тәсілдерімді кеңінен таратуға бағытталған. Жоба заманауи білім беру талаптарына сай оқушылардың функционалдық сауаттылығын, сыни және шығармашылық ойлауын дамытуға ықпал ететін тиімді оқыту тәсілдерін көрсетуге арналған. Сонымен қатар, бұл жұмыс кәсіби тәжірибе алмасуға, әріптестермен әдістемелік байланыс орнатуға және педагогтің үздіксіз кәсіби дамуын қамтамасыз етуге бағытталған.

Бекітемін

Білім беру ұйымының атауы		Әл-Фараби атындағы Vinom school мектеп лицейі		
Пәні:		География		
Бөлім:		3. Физикалық география. 3.1. Литосфера		
Педагогтің тегі, аты, әкесінің аты		Кумисбаева А.А.		
Күні:		23.09.2025		
Сынып: 8		Қатысушылар саны:	Қатыспағандар саны:	
Сабақтың тақырыбы		Жер бедерінің қалыптасу және таралу заңдылықтары		
Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаттары:		8. 3. 1. 1 жер бедерінің қалыптасу және таралу заңдылықтарын зерттейді		
Сабақтың мақсаты		Оқушылар жер бедерінің қалыптасу себептерін түсінеді, таралу заңдылықтарын зерттеп, нақты мысалдар арқылы дәлелдейді.		
Құндылық		Тәуелсіздік және отаншылдық		
Апта дәйексөзі		«Тәуелсіздік-ұлтымыздың мәңгілік ұраны»		
Сабақтың барысы				
Сабақтың кезеңі/ уақыты	Педагогтің әрекеті		Оқушының әрекеті	Бағалау
				Ресурс тар

Сабақтың басы 1 мин	(Ү) Ұйымдастыру кезеңі Оқушылармен амандасып, оқушылардың көңілін сабаққа аудару. Сыныпты түгелдеу, сыныптағы оқушылардың зейінін сабаққа аудару Тренинг «Сандар сыры» жаттығуы» Оқушылар мұғалім көрсетілген суреттен жоқ сандарды анықтайды 	Мұғаліммен амандасып, кезекші оқушы сыныптағы оқушылардың санын баяндайды Оқушылар «Сандар сыры» жаттығуы арқылы суретте жоқ сандарды анықтайды	(ҚБ) мұғалім 1-10 балл аралығында бағалайды	
Сабақтың ортасы 2 мин	«Адал азамат» <i>бағдарламасы аясында жас ұрпақтың бойында ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға бағытталған нақты мысал келтіріледі.</i> Тәуелсіздік және отаншылдық «Тәуелсіздік-ұлтымыздың мәңгілік ұраны» дәйексөзіне мысалдар келтіріде Жаңа сабақ Мағынаны ашу SEE THINK WONDER Оқушылар сабақтың тақырыбын анықтайды	Апта дәйексөзі және құндылыққа байланысты нақты мысалдар келтіреді	«Жарайсың» деген мадақтау сөзімен ынталандыр у.	
1 мин	✓ Бүгін сабағымыздың тақырыбы қандай болмақ? ✓ Сабағымыздың мақсаты қандай болмақ?	Оқушыларға сабақтың тақырыбын табуға мүмкіндік беріледі.		
3 мин	Мағынаны тану «Тыңда және талда» әдісі Бейнеролик: Жер бедерінің түрлері <i>Оқушылар бейнеролик арқылы жер бедерінің түрлерін атайды</i> ✓ Жер бедерінің қандай түрлері бар? ✓ Жер бедерінің айырмашылығы қандай?	Оқушылар «Тыңда және талда» әдісі жер бедерінің түрлерін анықтайды		https://youtu.be/_3cXbX8jEA0?si=3j4yo4ZZreFEm7J3
7 мин	№1.Тапсырма Rally Robin «Картамен жұмыс» <i>Оқушылар таулар мен жазықтарды анықтайды</i>	 Оқушылар таулы және жазықтарды атын анықтайды	Дескриптор Жалпы:3 балл	

9 мин		Тапсырма оқушыларды туған жер табиғатын танып- білуге, оны құрметтеуге және отаншылдық сезімін арттыруға жеткізеді.	1. Картамен жұмыс жасап, таулы аймақтарды дұрыс анықтайды – 1 балл 2. Жазық аймақтарды дұрыс көрсетеді – 1 балл 3. Таулы және жазық аймақтарды салыстырып жазады – 1 балл
9 мин	Тапсырма бойынша: Дағ Оқушылар картамен жұмыс іс отырып, жер бедерінің негізгі пішіндерін ажырату және салыстыру дағдылар қалыптастырады. ҚЫЗЫҚ ЕКЕН <i>Оқушыларға жер бетіндегі ең биік шың мен ең терең жерлерді таныстырады</i> Жер бетінің 71%-ын су алып жатыр, бірақ соның тек 3%-ы ғана тұщы су. ✓ Әлемдегі ең терең жер – Мариан шұңғымасы, оның тереңдігі шамамен 11 км, яғни Эверест шыңынан да биік болар еді! №2. Тапсырма CONTINUOUS ROUND ROBIN Мәтінмен жұмыс Білім: Жер және ғарыштар жүйесі. Мәнімәтін: қоршаған орта; жергілікті. Құзыреттілік: Жаратылыстану-ғылыми сауаттылық құзыреттілігі. Айбек пен Әмір жазғы демалыста Қазақстанның бірнеше аймағына саяхат жасады. Алдымен олар Шығыс Қазақстанға барды. Мұнда биік Алтай таулары созылып жатыр. Жергілікті геолог оларға: «Бұл таулар жер қыртысының қозғалысынан көтеріліп пайда болған, ал әлі де өзгерістерге ұшырап отырады» деп түсіндірді. Содан кейін олар Орталық Қазақстандағы Сарыарқаға келді. Мұнда аласа қыраттар мен жоталар жиі кездеседі. Уақыт өте бұл қыраттардың биік таулардан мүжіліп, аласарып қалғанын балалар байқады. Саяхат соңында олар Сырдария аңғары мен Қызылқұм шөлінде болды. Өзен аңғары бойында жазық жерлер пайда болса, шөлде жел әрекетінен құм төбелер түзілген.	Оқушыларға жер бетіндегі ең терең шұңғыма мен ең биік тауды көрсетеді Оқушылар берілген мәтін арқылы сұрақтарға жауап береді	Дескриптор Жалпы: 4 балл 1. Мәтінде айтылған әр жер бедерінің қалыптасу себебін анықтаңыз - 1 балл 2. Ішкі және сыртқы күштерді ажыратыңыз – 1 балл 3. Қазақстан аумағындағы жер бедерінің таралу заңдылықтарына мысал келтіріңіз – 1 балл

5 мин	• Тапсырма 1А Мәтінде айтылған әр жер бедерінің қалыптасу себебін анықтаңыз 2Б Ішкі және сыртқы күштерді ажыратыңыз 3А Қазақстан аумағындағы жер бедерінің таралу заңдылықтарына мысал келтіріңіз 4Б Жер бедерінің өзгерісіне қорытынды жасаңыз №3.Тапсырма. Өз аймағыңыздағы жер бедерінің қалыптасу мен әсер етуші факторлардың атаңыз <table><tr><th>Жер бедері</th><th>Қалыптасуының себептері</th><th>Әсер етуші күштер</th></tr><tr><td></td><td></td><td></td></tr></table>	Жер бедері	Қалыптасуының себептері	Әсер етуші күштер				Оқушылар өз аймағыңыздағы жер бедерінің қалыптасу мен әсер етуші факторлардың анықтайды	4.Жер бедерінің өзгерісіне қорытынды жасаңыз – 1 балл Дескриптор Жалпы:3 балл Дескриптор: 1.Өз аймағының жер бедерін анықтайды – 1 балл 2.Қалыптасу себептерін сипаттайды – 1 балл 3.Әсер етуші факторларды ажыратады – 1 балл																																													
Жер бедері	Қалыптасуының себептері	Әсер етуші күштер																																																				
Сабақтың соңы 5 мин	Бекіту Оқушылар wordwall бағдарламасы пайдаланып эндогендік және экзогендік күштерді анықтайды Эндогендік фактор <table><tr><td>жел</td><td>өсімдіктер</td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td>күн</td><td>метоморфизм</td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td>еріген қар мұздықтары</td><td>магматизм</td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td>сейсмикалық белсенділік</td><td>су</td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td>антропоген</td><td>жануарлар</td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td>жер сілкінісі</td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr></table> Экзогендік фактор <table><tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr><tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr></table> CONNECT-EXTEND-CHALLENGE Сабақты қорытындылайды <table><tr><th>Осыған дейін білдім</th><th>Бүгін білдім</th><th>Маған үміткерек</th></tr><tr><td></td><td></td><td></td></tr></table> Үйге тапсырма Тақырыпты оқу	жел	өсімдіктер				күн	метоморфизм				еріген қар мұздықтары	магматизм				сейсмикалық белсенділік	су				антропоген	жануарлар				жер сілкінісі																				Осыған дейін білдім	Бүгін білдім	Маған үміткерек				Оқушылар «Жіктеу» әдісі арқылы ішкі және сыртқы күштерді анықтайды; Оқушы жаңа тақырыпты қорытындылап бүгінгі сабаққа кері байланыс орнатады	Мұғалім оқушылардың тапсырмаларды орындауына байланысты 1 – 10 балл аралығында бағалайды https://wordwall.net/resource/69983655
жел	өсімдіктер																																																					
күн	метоморфизм																																																					
еріген қар мұздықтары	магматизм																																																					
сейсмикалық белсенділік	су																																																					
антропоген	жануарлар																																																					
жер сілкінісі																																																						
Осыған дейін білдім	Бүгін білдім	Маған үміткерек																																																				

Әдебиеттер тізімі

1. Нұртазина, А.Ж. «Білім беру процесінде сингапурлық оқыту әдістерін қолдану». — Алматы, 2020.
2. Әбдіқадырова, Ж.М. «Функционалдық сауаттылықты дамыту: теория мен тәжірибе». — Нұр-Сұлтан, 2019.
3. Tan, K.C.D. "Singapore Math: An Effective Teaching Method," Journal of Educational Research, 2018.
4. Ministry of Education Singapore. "Teaching and Learning in Singapore Schools," 2017.
5. Қуанышбаев, Е.Т. «Оқушылардың сыни ойлауын дамыту әдістемесі». — Алматы, 2021.
6. Ермекбаев, Д.С. «Интерактивті әдістер және оларды оқытуда қолдану». — Алматы, 2019.

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ

Даменова Айгүл Касенова

Жаратылыстану ғылымдары факультеті

«Білім берудегі тарих және география» кафедрасы

Қызметі: доцент, Ғылыми дәрежесі: доктор PhD

E-mail: ak.damenova@dulaty.kz

Әділхан Сара Асқарқызы

6B01506-“География мұғалімдерін даярлау”

білім беру бағдарламасының 3 курс студенті

М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті: Dulaty University

Аңдатпа

Қазіргі білім- қоғамның әлеуметтік-мәдени және экономикалық дамуының іргетастарының бірі. Қазіргі уақытта білім беру жүйесі дәстүрлі оқытудан инновациялық технологиялық және цифрлық әдістеріне көшуде. Бұл оқушылардың жеке қабілеттерін, шығармашылық ойлауын, дербестігін дамытуға мүмкіндік береді. Әлемдік білім беру саласына ену үшін құндылықтарға негізделген білім беру сапасын жақсарту және заманауи ресурстарды тиімді пайдалану қажет. Сонымен қатар, қазіргі білім беруде оқушылардың теориялық білім алуы ғана емес, оларды іс жүзінде қолдану және жаңа жағдайларға бейімделу қабілеті де басым рөл атқарады. Мұғалімдер үшін интерактивті оқыту әдістерін, қашықтықтан оқыту платформаларын және жобалық жұмыстарды қолдану маңызды болды. Осылайша, заманауи білім бәсекеге қабілетті тұлғаны, интеллект пен жауапкершілікті қалыптастырудың кілті болып табылады.

Негізгі сөздер: Заманауи білім, инновациялық құралдар, тәжірибе, әдістер, ақпараттық технология, интерактивтілік.

Аннотация

Современное образование-один из краеугольных камней социально-культурного и экономического развития общества. В настоящее время система образования переходит от традиционного обучения к инновационным технологическим и цифровым методам. Это позволяет развивать индивидуальные способности, творческое мышление, самостоятельность учащихся. Чтобы войти в мировую сферу образования, необходимо улучшить качество образования, основанного на ценностях, и эффективно использовать современные ресурсы. Кроме того, в современном образовании доминирующую роль играет не только получение учащимися теоретических знаний, но и умение применять их на практике и адаптироваться к новым условиям. Для учителей было важно использовать интерактивные методы обучения, платформы дистанционного обучения и проектную работу. Таким образом, современное образование является ключом к формированию конкурентоспособной личности, интеллекта и ответственности.

Ключевые слова: Современные знания, инновационные инструменты, опыт, методы, информационные технологии, интерактивность.

Annotation

Modern education is one of the foundations of the socio-cultural and economic development of society. Currently, the education system is moving from traditional teaching to innovative technological and digital methods. This allows students to develop their personal abilities, creative thinking, independence. In order to enter the global educational sphere, it is necessary to improve the quality of value-based education and make the most of modern resources. At the same time, in modern education, a dominant role is played not only by the acquisition of theoretical knowledge by

students, but also by their practical application and the ability to adapt to new conditions. It was important for teachers to use interactive teaching methods, distance learning platforms and project work. Thus, modern education is the key to the formation of a competitive personality, intelligence and responsibility.

Keywords: Modern knowledge, innovative tools, experience, methods, information technology, interactivity.

Кіріспе. Заманауи білім беру: тәжірибе, инновация және интеграция. Қазіргі таңда өзекті, қоғамда көпт талқыланатын тақырыптардың бірі. Жаңа заманда 21 ғасырда – білімнің, ғылымның және технологияның қарқынды дамып жатқан кезеңі, дәуірі. Бұл кезең білім беру жүйесі қоғамның сұранысына сай жаңарып, жаңаша бағыт алуда. Қазіргі таңда білім беру тек ақпарат жеткізу ғана емес, оқушылардың, студенттердің шығармашылық қабілетін ашу, сыни ойлауын дамыту, өмір бойы білім алуға бейімдеу міндетін атқарады. Осы орайда тәжірибе, инновация және интеграция ұғымдары заманауи білім берудің басты тірегіне айналды десекте болады.

Болашақ ұрпақтарға әлемдік ғылым мен прогресс деңгейіне сәйкес білім мен тәрбие беру, оның рухани байлығы мен мәдениеттілігін, ойлай білу мүмкіндігін жетілдіру қоғамның басты міндеттерінің бірі болып табылады.

Сондықтан да, қазіргі мектептің құрылымы мен білім беру мазмұнында болып жатқан өзгерістер оқу - тәрбие үрдісін жетілдіруге жаңа талаптар қояды [1, б. 3].

Білім беру жүйесінің басты міндеттері - ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіпке үйретуге бағытталған біліммен қамтамасыз ету болып табылады. Білім беру, оқыту мен өздігінен іздену негізінде жүзеге асырылады [1, б. 4].

Білім беру мекемесінің әлеуметтік сұранысқа сәйкестігін бағалаудың келесі тұжырымдамалары арқылы, қазіргі педагогикадағы «білім сапасы» түсінігінің мәнін ашуға болады:

- мұғалімдердің, оқушылардың және ата-аналардың пікірлерін салыстырмалы сараптау негізінде, мектеп туралы тұтас көзқарастың қалыптасуын (мысалы, мектептің жалпы жағдайымен және оның даму келешегімен қанағаттанушылықтары);

- оқыту және тәрбиелеу процесін ұйымдастыруға жан-жақты баға беруі;

- мектеп қызметінің негізгі бағыттарының және білім беру сапасының мұғалімдер мен ата-аналардың талабына сәйкес болуы мен қанағаттандыруы;

- мұғалімдердің білім беруіне, оқушыларды білім алуына жасалған қолайлылық шараларының деңгейі (мектеп қабырғасында өтетін уақытта қолайлылық пен жайлылықты сезінулері);

- оқушыларды оқуға, өздігінен білім алуға ынталандыру деңгейі;

- оқушылардың жекелеген пәндерге қызығушылығының болуы және оны жүзеге асыра алу мүмкіндігінің деңгейі;

- мұғалімдер мен оқушылар өздерінің шығармашылық әлеуетін көрсете және жүзеге асыра алу мүмкіндіктерін бағалауы;

- жоғары сынып оқушыларының өмірлік маңызды жоспарларын жүзеге асыруға мектеп, мұғалімдер ұжымы тарапынан көрсетілетін көмек деңгейі;

- оқушылар мен ата-аналарды мұғалімнің тұлғалық және кәсіби сапасына қоятын талаптарының сәйкестік деңгейі; [1, б. 8].

Қазақстанның жалпы білім беретін мектептерінде қолданылатын педагогикалық әдістемелер мен технологияларды талдау кезінде екі жағдайларды басшылыққа ала отырып, біз зерттеу жұмысымызда мынадай құрылымдық компоненттерді ескердік:

- мақсатты компонент (оқыту, тәрбиелеу, оқушылардың дамуы диагностикалық қалыптастырылған мақсаттары);

- концептуалды компонент (осы технологиялардың методологиялық құраушы философиялық

- психологиялық, тұжырымдамасы немесе тұжырымдамалар (концепциялар));

- мағыналы компонент (оқу материалының мағынасы, арнайы оқу немесе

тәрбиелік тапсырмалар);

- процессуалдық компонент (мұғалім және оқушы ұштасқан қызметінің кезеңдері мен сатылары және әрбір кезеңде қолданылатын әдістер, тәсілдер, құралдар және оқыту немесе тәрбиені ұйымдастыру түрлері);

- диагностикалық компонент (оқыту және тәрбиенің алдыға қойған максаттарынна жету дережесін өлшеу үшін диагностикалық әдістемелер жинағы) [2, б. 8].

Шетелдік әдістер, технологиялар

Вальдорфтік білім («штайнерлік» немесе «вальдорфтік-штайнерлік педагогика») - Рудольф Штайнердің – антропософиясының діни – мистикалық ілімі теософиясынан бөліп шығуға негізделген альтернативтік педагогикалық жүйе.

Вальдорфтік білім мектеп жасындағы жаппай тағылымдама идеясын жалпы білім беруді және принципалды жоққа шығару болып табылады Вальдорфтік білім бойынша бағалар жоқ және оқыту көбінесе оқулықтарсыз жүргізіледі.

Алғашқы вальдорфтік мектеп 1919 жылы құрылды. Осы уақытта (қыркүйек, 2013) дүниежүзінде 1025 вальдорфтік мектеп бар, олар 60 мемлекетте, және 2000 аса бала бақшалары, Халықаралық форуммен танылған вальдорф/штайнерлік мектептер (Гаагшенберімен), Педагогикалық секциямен рухани ғылыми Еркін Жоғары Мектебі және вальдорфтік білім Достарымен. «Вальдорфтік мектеп» атауы тіркелген халықаралық сауда маркасы, тәуелсіз вальдорфтік мектеп Одағы - ТВМО (Германия) оның пайдалануға жататын құқықтары болып табылады.

Вальдорфтік әдістеме сол сияқты «вальдорфтік бағдарланған» мектептер де, соның ішінде мемлекетпен қаржыланатын, сондай-ақ үйдегі оқыту ортасында қолданылады. Ол сол сияқты кейбір басқа мемлекеттік және жеке меншік мектептер мұғалімдерімен қабылданды [2, б. 23].

«Ерікті бала үйі» М. Монтессори педагогикалық технологиялары мазмұнының ерекшеліктері.

Осы технологиядағы орталық орын дидактикалық материалға тиесілі, ол жалпы қабылданған ұғымда оқу жабдығы болып табылмайды, өйткені оның басты мақсаты балаларды дағдыларға оқыту және оларға дұрыс қолдану арқылы білім беру емес, ал баланың рухани дамуына көмек көрсету. Монтессори-материалдары белсенді тұлға концепциясына негізделген, олар пайымдайды және тілдеседі, еркін қызмет үрдісінде дамиды. Олар баланың шынайы қажеттіліктерін қанағаттандырады, оның қабілеттілігін ескереді, дамудың қажетті сәтінде қолжетімді болу. Ол материалдарда күрделіліктің әртүрлі деңгейі бар.

Құрылымдаудан басқа (күрделілігі бойынша), Монтессори-материалдары логикалық реттелген және көлденең, қатарлас жаттығуларды қарастырады: [2, б. 26].

Кейс-стади (case-stady) педагогикалық технология ретінде [39-47]

Кейс (ағлш. тілінде – оқиға, жағдай) - ол жағдайды немесе нақты оқиғаны талдау, іскерлік ойын. Ол нақты оқиғаны, «жеке жағдайды» талдау технологиясы болып аталуы мүмкін. Технологияның мені нақты оқиғаны емес жағдайды суреттеу оның негзінде қолданудан туралы (ағылш. «case» - жағдай). Талдау үшін ұсынылған жағдай шынайы өмірлік оқиғаны көрсету тілекке сәйкес болуы керек.

Екіншіден, суреттеуде мәселе немесе тура немесе жанама қиындықтар, қарама қайшылықтар, зерттеуші шешімі үшін жасырын міндеттер қатары болуы керек.

Үшіншіден, шынайы мәселені немесе мәселелер қатарының шешімі олардың тәжірибелік жазықтыққа сынуы үшін теориялық білімнің алдын ала кешенін игеру талап етіледі [2, б. 27].

Цифрлы білім беру процесі цифрлы ортада жүзеге асырылады. Ақпараттық орта цифрлы білім беру ортаның қажеттігімен сипатталады. Цифрлы білім беру ортасы мұғалімдер мен оқушылардың сандық бағдарламаларды және сандық-әдістемелік ресурстарды – спутниктік теледидар, бейнесабақтар, бейнежазбалар, электрондық оқулықтар, пәннің сандық оқу-әдістемелік кешенін тиімді пайдалану кеңістігі болып табылады. Осындай бүгінгі күннің өзекті мәселесін оңтайлы шешу үшін және педагогтердің цифрлы құзыреттіліктерін арттыру

мақсатында педагогикалық білім беру бағдарламасына «Цифрлы білім беру ортасындағы педагогтің қызметі» пәнін ендіру маңызды [3, б. 3].

Бүгін онлайн ресурстарды, кейстерді және квест технологияларын пайдалана отырып, білім беруде геймификация дамып келе жатқан бағыт болып табылатындықтан, бұл кеңістік білім алушылар үшін интерактивті жобаларды жасауға барынша дайын.

Бүгінгі таңда педагогика ғылымында қарқынды өзгеріп отырған экономикалық және әлеуметтік жағдайларда жоғары білікті кадрларды даярлау қажеттілігіне байланысты оқыту әдістемелері мен технологияларын жетілдіруге көп көңіл бөлініп отыр. Жоғары мектепте білім беруді реформалау және жаңғырту, оқытудың ақпараттық- коммуникативтік технологияларын қолданумен тығыз байланысты, ал бұл өз кезегінде оқу процесін ұйымдастыру құралдарын зерттеудің жаңа бағыттарын айқындайды.

Білім берудің цифрлық трансформациясын анықтайтындар:

1) Цифрлы білім беру мен оқытудың жаңа интеграцияланған желілік бағдарламаларының дайындалуы;

2) Білім беру мазмұнының практикаға бағдарлануында талаптардың қойылуы;

3) Білім берудегі маңызды ақпаратқа толықтай қолжетімділіктің қамтамасыз етілуі;

4) ЦБББ-ның (Цифрлы білім беру бағдарламасы) қиғаштау және тік тоғысуы;

5) Үздіксіз білім берудің өзара сабақтастықтығы. [3, б. 9].

Цифрландыру жағдайында оқыту әдістері оқыту құралдарының күрделілігіне сәйкес келуі шарт. Нәтижесінде, білім беру сапасы артып, цифрландыру педагогтің іс-әрекетіне сапалы өзгеріс әкеліп, білім алушыларды шығармашылық іс-әрекетке итермелеп, цифрлық құзыреттілік қабілеттерінің жоғарылауына алып келеді [3, б. 11].

Оқытуда белсенді әдістер қолданылады: білім алушылар өзін-өзі дамытады; өзін-өзі тәрбиелейді; әлеуметтенеді. Нәтижесінде білім алушылар сыни ойлау, шығармашылық іс-әрекет, ынтымақтастық қарым қатынас жасауды үйренеді; цифрлық құзыреттіліктері қалыптасады [3, б. 11].

Білім беруді ақпараттандыру жағдайында цифрлық білім беру ортасын (бұдан әрі – ЦББО) құру қажеттілігі аса өзекті. Қоғамды ақпараттандыру және білім жаңғырту жағдайында, адамзат тіршілігінің барлық салаларындағы қарқынды өзгерістер дәуірінде білім беру жүйесінің жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз ету қабілеті ретінде білім беру мазмұны мен сапасын жаңарту мәселелеріне ерекше назар аудару қажет. Бұл мәселелерді шешу білім беру ортасын модельдеу арқылы мүмкін болады, оның жүйелік компоненті үздіксіз білім берудің түбегейлі жаңа жүйесін қалыптастырады. [3, б. 13].

Білім берудегі жаңа ақпаратты тұтынушыға беру үшін қолданылатын оқыту әдістерінің кешені, олар бізде, білім беру платформалары, аудиториямен интерактивтік өзара байланыс, бейнематериалдар, онлайн курстар.

Заманауи білім беру технологияларының ерекшеліктері

Оқытудың «төңкерілген сынып» моделі – аралас оқытудың ең танымал түрі: сабақта мұғалім жаңа материалды түсіндіреді, практикалық дағдыларды қалыптастырады; жаңа материалды түсіндіру үйде өтеді; практикалық бөлімі сыныпта орындалады [3, б. 66].

«The Hat» бағдарламасы. «The Hat» бағдарламасы қолдануға ыңғайлы бағдарлама. Бұл бағдарламаны білім алушыларды топқа бөлу барысында жиі қолданады. Сабақтың басталуының ең маңызды сәттердің бірі – ұйымдастыру кезеңі. Педагог сабағының мәнді өтуіне сыныпта ынтымақтастық атмосферасын (жағымды ахуал) қалыптастырудың да ықпалы зор. Білім алушыларды сабаққа ынталандыру үшін ұйымдастырушылық сәт (білім алушыларды топқа бөлу) орындалады. Осы мақсатта сабақта балаларды топқа бөлудің түрлі әдіс тәсілдерін қолданып отырған жөн. Кейде уақытты тиімді пайдалану үшін топта бөлу әдісінде АКТ мүмкіндігін пайдаланып «The Hat» бағдарламасы арқылы сыныпты жылдам топтастыруға болады: [3, б. 66].

ZipGrade бағдарламасы.

ZipGrade бағдарламасымен тест жұмысын жылдам тексеру үшін өте ыңғайлы бағдарлама. Көбіне ұстаздардың оқушылар жұмысын қолмен тексеріп көп уақыт жұмсайтынын білеміз [3, б. 67].

Wordwall бағдарламасы.

Wordwall бағдарламасы арқылы түрлі интерактивті тапсырмаларды түрлі шаблондарды қолданып құрастыруға болады. Мұндай тапсырмалар түрлі әдістер негізінде білім алушылардың білімін анықтауға және білім алушылардың сабаққа қызығушылығын арттыруға тиімді. Бағдарламаның түрлі шаблондарын қолдану арқылы білім алушылардың тыңдалым, жазылым, оқылым дағдыларын дамытуды көздейді [3, б. 67].

Бүгінде әрбір педагог оқу-тәрбие процесінде цифрлық технологияларды шебер пайдалана алады. Қолданысқа интерактивті тақта, планшеттер, ноутбуктер, медиақондырғылар, электронды оқулықтар ендіріліп, педагогтің қызметін айтарлықтай өзгертті [3, б. 70].

Педагогтің цифрлы білім беру платформаларын пайдалану әдістемесі

Socrative – білім алушылардың білімін тест арқылы тексеруге арналған онлайн-сервис. Socrative платформасы кез келген тақырыпқа сөзжұмбақ, чайнворд жасауға, болады [3, б. 70].

LearningApps.org – білім алушылардың танымдық қызығушылықтарын арттыру мақсатында ақпаратты бейнелі ұсынылатын арнайы интерактивті мультимедиялық бағдарлама [3, б. 70].

Kahoot – ойын түрінде оқытуға арналған тегін платформа. Тіркелгеннен кейін педагогті оның жеке акаунтына жібереді [3, б. 76].

Kahoot жоғары мүмкіндіктерге ие бағдарламалардың бірі, мобильді құрылғыларда жұмыс жасауға мүмкіндік береді: тестке, викторинаға 30-ға дейін білім алушылар қатыса алады. Веб-сервисті білім алушының білімін тексеруге, бақылауға пайдалануға мүмкіндік береді [3, б. 77].

Quizizz – ойын түрінде оқытуға арналған платформа, тест жасаудың түрлі әдістерін ұсынатын 12 тілде жұмыс жасайтын онлайн көмекші-сервис [3, б. 79].

Zoom. Zoom – бейнеконференциялар (вебинарлар), онлайн іс-шаралар өткізуге арналған платформа-сервис [3, б. 80].

SKYPE. Skype – әлемнің түкпір-түкпірінен бейнебайланыс жасауға арналған бағдарламалық платформа [3, б. 80].

MICROSOFT TEAMS – цифрлы ортадағы желілік кездесулер ұйымдастыруға арналған Microsoft компаниясы әзірлеген корпоративтік платформа [3, б. 80].

GOOGLE MEET – бейнеконференциялар, вебинарлар, виртуалды тренингтер, қашықтан сұхбаттар өткізуге мүмкіндік беретін платформа [3, б. 80].

Google Classroom – онлайнға оқытуға арналған цифрлы платформа [3, б. 82].

WizIQ Virtual Classroom – стартап-жобаларға толық шешімдер жасап ұсынатын бағдарламалық сервис, веб-қосымшалар да пайдалануға мүмкіндік бар: әлемнің кез келген жерінен, кез келген уақытта вебинар, онлайн іс-шараларды ұйымдастырып, басқаруға болады [3, б. 83].

Nearpod – интерактивті элементтерді, цифрлық оқу-әдістемелік кешендерді, мультимедиялық дидактикалық материалдары дайындауымен ерекшеленетін оқыту платформасы [3, б. 83].

Edapp білім беру платформасы – дүниежүзіндегі алпауыт компаниялар қолданатын ақысыз әрі қолжетімді білім беру платформасы: курстарды жобалау бойынша әртүрлі дизайн-макеттер қарастырады; мамандар әзірлеген дайын курстарды ұсынады [3, б. 86].

«Күнделік» платформасы. Күнделік – жалпы орта білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған бірыңғай ортақ кеңістіктегі электрондық білім беру ортасы [3, б. 86].

Google Apps – бұлтты қосымшалар пакетін қолдануға болатын және өзара желілік ынтымақтастықты орнатуға болатын онлайн платформа [3, б. 87].

Wordwall – 18 түрлі шаблонды интерактивті тапсырмалар, жаттығулар жасауға мүмкіндіктер беретін дидактикалық ойындарға бағытталған әдістемелік онлайн платформа [3, б. 89].

Prezi – бұл виртуалды кенепте (на холсте) идеяларды ұсыну үшін презентациялар мен әңгімелеу құралы үшін бұлтты бағдарламалық қамтамасыз ету. Prezi сөзі – "қысқаша мазмұндама" дегенді білдіреді. Glogster – бұл мәтін, бейне – сурет, гиперсілтеме және бейне – суреттері бар интерактивті плакаттарды жасау үшін пайдаланылатын тегін құрал. GLog – графиканы, аудио, бейне және мәтінді бейнелерді бір цифрлық кенепте(холсте) біріктіре отырып, идеяларды оңай жеткізуге мүмкіндік беретін мультимедиялық интерактивті плакат. [4, б. 155].

Қорытынды. Жалпы қорытындылай келсек, заманауи білім беру ол білім берудің жаңа, инновациялық түрі. Оған, электрондық оқу материалдары: 1. Онлайн платформалар, яғни жоғарыда айтқандағы платформалар, Bilim land мысалға айтсақ, оқу бағдарламасына сәйкес интерактивті сабақтар бар. Сонымен қатар, электрондық оқулықтар, виртуалды зертхана, бірегей білім беру видеоресурстары, бастауыш мектеп, ұлт-ға дайындық, халықаралық стандарттарға сай курстар өте көп. 2. Сандық оқулықтар, 3. Виртуалды зертханалар. 4. Қашықтықтан білім беру жүйесі- онлайн курстар, вебинарлар, интернет арқылы бейнеконференциялар, қандай ресурстар арқылы қолданылатынын жоғарыда айтып өткен қосымшалар кіреді. Үйде отырып оқуға мүмкіндік береді. 5. Үлкен деректер және жасанды интеллект оқушылардың үлгерімін талдау, жеке білім беру траекторияларын құру. 6. Stem және Білім беру, робототехника, бағдарламалау, инженерлік жобалар, Заманауи инфрақұрылымы және цифрлық басқару жүйелері бар ақылды мектептер мен цифрлық университеттер.

Заманауи білім беру технологияларының негізгі мақсаттары. Студенттер арасында негізгі білімді оқыту, оларға үнемі жаңа білім алуға, жұмыс істеуге және қайта үйренуге мүмкіндік беру, тұлғаның шығармашылық типін, топтық жұмыс қабілеттілігін және аналитикалық жұмысты, төзімділікті, жобалық ойлауды қалыптастыру.

Цифрлық білім берудегі педагогикалық әрекеттің негізгі мақсаты – әр тұлғаның қабілеттерін анықтауға, дамытуға жағдай жасау, мықты базалық білімге ие және қазіргі өмір жағдайларына бейімделе алатын тұлға қалыптастыру. Цифрлық білім беруді жүзеге асырудың мақсатына сай оқытушы бірқатар кезекті міндеттерді шеше алуы керек: техникалық жабдықтау, дидактикалық құралдарды құру, жаңа ақпараттық оқыту технологияларын дамыту және т.б. Ақпараттық технологиялар мен телекоммуникациялық құралдардың дамуы болашақ маман даярлаудағы білім беру бағдарлама ларын жаңа деңгейде сапалы жүзеге асыруға негіз жасайды. Жоғары жылдамдықты телекоммуникацияны құру және нақты уақыттағы технологияларды жасау ақпараттық ресурстар мен компьютерлік байланыс құралдары дәстүрлі және қашықтықтан оқыту технологияларына негізделген білім беруді цифрлық кеңістікте жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Цифрлық кеңістік оқытушының өзіндік білім алу мүмкіндіктерін кеңейтеді: білім мен дағдыларды жаңартуға, бәсекеге қабілеттілікті күшейтуге, тұлғалық әлеуетті бағалауға, жаңа білім, білік, дағдыларды өз бетінше интернет желісі арқылы игеруге бағытталған цифрлық өнімдерге қол жетімділікті қамтамасыз етеді. Өзін-өзі тәрбиелеудің басталуы мен бағыттары туралы шешім қабылдауды бақылау және қолдау үшін аналитикалық жүйелердің болуы цифрлық экономика трендіне қалып, еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілікті сақтай отырып, жаңаны уақытында игеруге көмектеседі. [4, б. 159].

Білім беруді жоғары технологиялық сфераға айналдыру болашақ мамандардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырумен байланысты мәселелерді дамытуда педагогикалық зерттеулердің өзектілігін арттырады. Ақпараттық құзыретті оқытушыды қалыптастыруда жоғары оқу орнында алған практикалық дағдыларға, білімді жаңа педагогикалық жағдайларда қолдана білуге бағытталған білім маңызды роль атқарады. Бұл тұғырмен қолдану жалпы математика және жаратылыстану ғылымдарын, сонымен қатар педагогикалық университет студенттерінің компьютерлік технологияны игеруге бағытталған жалпы кәсіби пәндерді оқытуда маңызды. Атап айтқанда, университеттегі оқу процесінде компьютерлік технологияны қолдану білім алушылардың кәсіби мүмкіндіктерін арттырады, әсіресе болашақ оқытушының педагогикалық мәдениеті «ақпараттық құзыреттілік» деп аталатын кәсіби білім, білік және тәжірибені қамтуы керек [4, б. 162].

Оқытушының ақпараттық коммуникативтік технологиялар құзыреттілігі – цифрлық білім беру кеңістігіндегі білім, білік және тәжірибенің жиынтығы деп анықтауға болады. Алынған білімді, дағдыларды, сонымен қатар өмірде жұмыс істеу тәсілдерін ақпараттық коммуникативтік технологиялар құралдарын, формалары мен әдістерін қолдана отырып, педагогикалық мәселелерді шешуге пайдалануға дайын болу, атап айтқанда:– ақпараттық-әдістемелік қамтамасыз ету процестерін автоматтан дыру мақсатында ақпараттық ресурстарды жинау, өңдеу, беру, сақтау, ақпарат өндіру бойынша ақпараттық қызметті жүзеге асыру;– білім беру электрондық басылымдардың және Интернетте тара тылатын білім беру ақпараттық ресурстарының мүмкіндіктерін бағалау және іске асыру;– білім беру процесіне қатысушылар мен АКТ құралдары негізінде жұмыс жасайтын интерактивті құрал арасындағы ақпараттық өзара әрекеттесуді ұйымдастыру;– психологиялық-педагогикалық тестілеу, білім алушылардың білім деңгейін, олардың оқу үлгерімін бақылау мен бағалаудың диагностикалық әдістерін құру және қолдану;– белгілі бір академиялық пәннің сипаттамаларын көрсететін аспектілерде ақпараттық коммуникативтік технологиялар құралдарын қолдану арқылы білім беру қызметін жүзеге асыру [4, б. 169].

Содан кейін оқу процесінде инновациялық әдістер мен технологияларды қолдану қажет екендігі белгілі болды. Қазіргі уақытта мұғалімдер арасында жергілікті, аймақтық және республикалық деңгейде білім беруде инновациялық әдістерді енгізуге ынталандыратын көптеген байқаулар өтуде. Байланыс желісінде бірнеше семинарлар өткізіледі. Ғаламдық интернет желісінде сыныпта жаңашылдық жасауға мүмкіндік беретін көптеген ақпарат бар.

Қазір көптеген мұғалімдер күнделікті жұмыс барысында белсенді және интерактивті құралдарды қамтитын инновациялық технологиялар мен оқытудың заманауи әдістерін қолданып отыр.. Иновациялық форма аудиовизуалды қабылдау арқылы алған білімдерін жақсы игеруге мүмкіндік береді. Бұл әдістер студенттерді топ құрамында жұмыс істеуге, Топтық білім алуға, сонымен қатар жеке жауапкершілікті өз мойнына алуға ынталандыратын топтық оқыту формасына қатысты.

Нәтижесінде студенттер жаңа материалды алу және талдау дағдыларын дамытады; олар оқығандарынан қорытынды жасауды, жинақтауды, жүйелеуді, алынған мәліметтерді талқылауды және талқылауды үйренеді. Әрине, оқу процесінде инновациялық әдістерді қолдану қажеттілікке айналды. Әрине біз үйренген дәстүрлі әдістер жақсы, бірақ та оны жаңашаланып, заманға сай технологиялар қоссақ, өсіп келе жатқан ұрпақтарда сауатты, білімді болмақ. Сонымен қатар, қазіргі оқушылардың студенттердің ойлау қабілеті мүлдем басқаша екенін ескергеніміз жөн. Сондықтан заманауи білім беру одан әрі дамуы керек деп санаймын.

Әдебиеттер тізімі

1. Заманауи мектептегі білім сапасын басқару = Управление качеством образования в современной школе [Text], [Text] : әдістемелік құрал / ... – Астана : [б. ж.], 2014. - 82 б. . – Библиогр.: б. 40-41 ; библиогр.: б. 80-81 . – [т. ж.]

<https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=1165295&simple=true>

2. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептерінде қолданылып жүрген заманауи педагогикалық әдістер және технологиялар мониторингі = Мониторинг действующих современных педагогических методик и технологий в общеобразовательных школах Республики Казахстан [Text] : әдістемелік құрал / ; ҚР Білім және Ғылым министрлігі ; Ы. Алтынсарин атын. Ұлттық білім акад.... – Астана : [б. ж.], 2015. - 67 б. - Мәтіні қазақ және орыс тілд. . – Библиогр.: 32-34 б, 65-67 б. . – [т. ж.]

<https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1179108&simple=true>

3. Бузаубакова К.Д., Беделбаева А.Е. Цифрлы білім беру ортасындағы педагогтің қызметі: Оқулық /К.Д.Бузаубакова, А.Е. Беделбаева. – Тараз: «ИП Бейсенбекова А.Ж.», 2023. – 128 б.

<https://edu-collaboration.kz/images/document/digital-bilim-ped.pdf>

4. Сағалиева Ж.К. және т.б. С 13 Білім беру кеңістігіндегі цифрлық педагогика / Цифровая педагогика в образовательном пространстве: Оқу құралы / Авторлық ұжым Ж.К.

Сағалиева (1, 3, 4, 5, 6, 7, 8-бөлімдер), М.Д. Есекешова (2, 6, 9, 10, 11-бөлімдер), Ғ.С. Ғұмаров (1, 2, 3, 12-бөлімдер), А.А. Жүсіпова (10-бөлім), Э.Ш. Кочкорбаева (4, 5, 7, 8, 13-бөлімдер), К.Ж. Нұрмұханова (12, 13-бөлімдер), Ш. Жақанқызы (11-бөлім). – Алматы: «Бастау», 2020. – 388 бет

<https://lib.tau-edu.kz/wp-content/uploads/2023/12/%D0%91%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%BC-%D0%B1%D0%B5%D1%80%D1%83-%D0%BA%D0%B5%D2%A3%D1%96%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%B3%D1%96-%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BB%D1%8B%D2%9B-%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%BA%D0%B0.pdf>

МЕКТЕП ФИЗИКА КУРСЫН ОҚЫТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Орманова Г.К.¹, Рамазанова С.А.² Сапарали Г.С.³

¹п.ғ.к., доцент, Ө.Жәнібеков атындағы
Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан.

²ф.-м.ғ.к., доцент, Ө.Жәнібеков атындағы
Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан.

³магистрант, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік
Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде білімді өз бетімен меңгеріп, оны тиімді қолдана білу қабілеті алдыңғы қатарға шығып отыр. Физика пәнін оқыту барысында дамытылатын маңызды құзыреттіліктердің бірі – зерттеушілік құзыреттілік деп санаймыз. Бұл құзыреттілікті қалыптастыруда ғылыми таным процесінің циклдік құрылымы ерекше мәнге ие. Зерттеушілік құзыреттілікті дамыту және білімді терең игеру үшін оқушылар ғылыми таным цикліне тән негізгі кезеңдерден өтуі тиіс: деректерді таңдап алу, гипотеза құру, оны тәжірибе арқылы тексеру және эксперимент нәтижелерін талдап, қорытынды жасау. Осы үдерісте зерттеу мазмұнындағы физикалық есептерді қолдану айрықша тиімділік береді.

Негізгі сөздер: құзыреттер, физика, зерттеушілік құзыреттілік, таным циклі.

Аннотация

В современной системе образования на первый план выходит способность самостоятельно осваивать знания и эффективно их использовать. Мы считаем, что одной из важных компетенций, развиваемых в процессе обучения физике, является исследовательская компетентность. В формировании этой компетентности особое значение имеет цикличность процесса научного познания. Для развития исследовательской компетентности и глубокого усвоения знаний учащимся необходимо пройти основные этапы, характерные для цикла научного познания: отбор данных, формулирование гипотезы, её экспериментальная проверка, анализ результатов эксперимента и формулирование выводов. Использование физических задач в содержании исследования особенно эффективно в этом процессе.

Ключевые слова: компетенции, физика, исследовательская компетентность, когнитивный цикл.

Abstract

In the modern education system, the ability to independently master knowledge and use it effectively comes to the fore. We believe that one of the important competencies developed in the process of teaching physics is research competence. In the formation of this competence, the cyclical nature of the process of scientific knowledge is of particular importance. To develop research competence and deeply assimilate knowledge, students need to go through the main stages characteristic of the cycle of scientific knowledge: data selection, hypothesis formulation, its experimental verification, analysis of experimental results and formulation of conclusions. The use of physical problems in the content of the study is especially effective in this process.

Keywords: competencies, physics, research competence, cognitive cycle.

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесінің басты бағыты — оқушылардың танымдық дербестігін арттыру, шығармашылық белсенділігін дамыту және нақты өмірлік жағдайларда тиімді шешім қабылдай алу қабілетін қалыптастыру. Қазақстан Республикасының 2020–2025 жылдарға арналған білім беруді дамыту мемлекеттік бағдарламасында оқушылардың функционалдық сауаттылығын жетілдіруге, әсіресе зерттеушілік дағдыларын дамытуға айрықша назар аударылған. Бұл – оқушыға дайын білімді беруден гөрі, оны өздігінен білім іздеуге, ақпаратты талдауға және тәжірибеде қолдануға баулудың маңызын көрсетеді [1].

«Зерттеушілік құзыреттілік» ұғымы қазіргі таңда ТМД елдері ғылымында өзекті тақырыптардың бірі ретінде ерекшеленеді. Ал Батыс елдерінің ғылыми әдебиеттерінде бұл ұғым нақты түрде кездесе бермейді. Мұнда тек жекелей «research» және «competence» ұғымдарына қатысты мәліметтер болғанымен, «research competence» термині сирек қолданылады. Көп жағдайда бұл түсінік ғылыми еңбектерде «зерттеушілік әрекет» (research activity) немесе зерттеушілік дағдылар түрінде сипатталады [2].

Американдық психолог Дэвид Макклеланд құзыреттілікті дәстүрлі түрде білім мен дағды деңгейінде сипаттаудан аулақ болу қажет деп есептейді. Оның орнына, ол құзыреттілікті адамның нақты іс-әрекет барысында байқалатын ерекше жеке әрекеттерімен, құндылықтарымен, қасиеттерімен және мотивациялық ұстанымдарымен байланыстыра отырып қарастыруды ұсынады. Осыған сәйкес, оқушылардың құзыреттілігін дамытуда олардың ішкі құндылықтарына да ерекше назар аудару қажет деп есептейді [3, 6.65].

Ұлыбританиялық ғалымдар Рей Ландауэр мен Томас Браун (Ray Landauer & Thomas Brown) ғылыми пәндер сабағында зерттеушілікке негізделген оқытудың құрылымы мен сатыларын көрсетіп берді [4].

Испания мен Латын Америкасы елдерінің ғалымдары Хорхе Рейес пен оның әріптестері (George Reyes et al.), цифрлық 4.0 технологияларын қолдану арқылы жүзеге асырылатын зерттеушілік оқыту жүйесін сипаттап берді. Олар студенттердің ақпаратты басқару, сыни ойлау және зерттеу дағдыларын дамытуда инновациялық әдістердің маңызын зерттеген [5].

Ал Украина зерттеушілері, атап айтқанда Алла А. Марушкевич пен оның ғылыми тобы, гуманитарлық бағыттағы білім беру бағдарламаларында зерттеушілік құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған әдістемелік негіздер мен олардың нәтижелерін ұсынды. Жүргізілген тәжірибелік зерттеу бұл тәсілдің тиімділігін дәлелдеді [6].

Ресей ғалымы Н.Н. Плотникова зерттеушілік құзыреттілікті ғылыми материалды талдау және бағалауға бағытталған қабілеттер мен зерттеу дағдыларын қамтитын ұғым ретінде сипаттайды. Демек, ғалым құзыреттілік құрылымына «қабілет» пен «дағдыны» кіріктіре отырып қарастырады [7, б. 15].

Ресейлік ғалым Лев Выготскийдің еңбектерінің өзекті идеяларының бірі – «жақын даму аймағы» (Zone of Proximal Development – ZPD) ұғымы болып табылады. Ол зерттеушілік әрекеттің әлеуметтік өзара әрекет негізінде дамитынын атап көрсетті. Сондай-ақ Выготский мұғалімнің бағыт-бағдар беруші рөлі мен оқушылармен бірлесе жүргізілетін зерттеу жұмыстарының маңызын нақты түрде сипаттап жазды [8].

А.В. Хуторской зерттеушілік құзыреттілік ұғымының теориялық негіздерін ашып көрсетеді және оны оқушы мен мұғалімнің білім беру үдерісіндегі басты компоненті ретінде қарастырады. Автордың пікірінше, зерттеушілік құзыреттілік — бұл білім алушының өз бетімен мәселелерді анықтау, сұрақтар қою, гипотезалар ұсыну, зерттеу жүргізу, ақпарат жинау, оны талдау және қорытынды шығара алу қабілеттерінің жиынтығы. Мұндай құзыреттілікті дамыту үшін білім беру үдерісі тұлғаға бағдарланған, зерттеушілік және шығармашылық бағытта құрылуы қажет [9].

Қазақстандық ғалым Г.Т. Алдамбергенованың пікірінше зерттеушілік құзыреттілік дегеніміз - бұл оқушының жаңа білімді өз бетінше меңгере алуы, түрлі білім көздерімен жұмыс істей білуі, мәселені шешу жолдарын ұсынуы, жобаларды шешудің ең ұтымды нұсқаларын іздеу нәтижесінде идеяларды, болжамдарды ұсыну қабілеті мен дайындығының болуы және құндылық бағдарды игеруі. Осылайша, оқушы өз бетінше жаңа білім беру жүйесін игере алады

және құра алады, оқу қызметіндегі зерттеу құзыреттілігінің мәні мен маңызын нақты түсінеді, зерттеу нәтижелеріне қол жеткізе алады [2, б. 186].

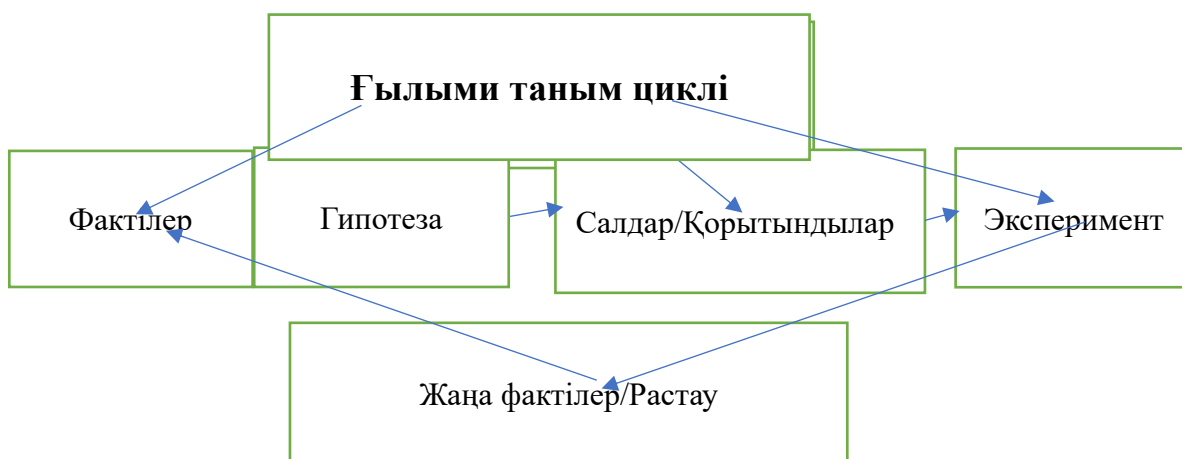
Зерттеушілік құзыреттілік тек когнитивті дағдылармен ғана шектелмейді, оның құрамына мотивациялық, коммуникативтік және рефлексивтік компоненттер де кіреді. Сонымен қатар, мұғалімнің өзі де зерттеуші болуы тиіс, себебі ол оқушыға бағыт-бағдар беріп, зерттеудің әдіснамалық негіздерін меңгертуші рөлін атқарады.

Жоғарыда талданған ғылыми еңбектерге сүйене отырып, біз *зерттеушілік құзыреттілікті* — оқушының немесе студенттің ғылыми-зерттеу жұмысына қатысуы барысында қалыптасатын, ақпарат жинау, оны талдау, тәжірибе жасау және алынған нәтижелерді түсіндіру қабілеттерін қамтитын дағдылар кешені деп қарастырамыз.

Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан білім беру реформаларының негізгі мақсаты — оқушыларды жаңа форматтағы, заманауи талаптарға сай тұлға ретінде қалыптастыру. Бұл үдерісте зерттеушілік дағдыларды жетілдіру мен сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамыту маңызды орын алады. Осы орайда мектептегі физика пәнінің маңызы зор, себебі ол оқушыларға табиғат заңдылықтарын терең түсінуге, ғылыми зерттеу әдістерін меңгеруге және логикалық ойлауын дамытуға мүмкіндік береді.

Физиканы оқыту үдерісінде зерттеушілік құзыреттіліктің барлық деңгейлерін қалыптастыруға толық мүмкіндік бар. Себебі, физика — табиғаттың жалпы заңдылықтарын зерттейтін эксперименттік ғылым ретінде зерттеушілік әрекеттің барлық құрамдас бөліктерін жан-жақты қамти алады. Алайда мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін оқытудың мазмұны мен үдерісі арнайы құрылымдалуы тиіс. Бұл құрылымның негізіне ғылыми таным циклі алынуы қажет [10].

Кесте 1

Ғылыми таным циклі әдістемелік еңбектерде және физика тарихына арналған зерттеулерде келесі ретпен сипатталады: фактілер → гипотеза → салдарлар (қорытындылар) → эксперимент. Бұл ретті біз төмендегі кесте 1 түрінде береміз.

Физика — экспериментке негізделген ғылым, сондықтан оны оқыту барысында оқушыларды зерттеушілік әрекетке тарту — пәнге деген қызығушылықты арттырып, оны мазмұнды әрі тартымды етуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл оқушылардың зерттеушілік дағдыларын дамытуға, сондай-ақ танымдық іс-әрекеттің әртүрлі түрлеріне қатысу арқылы олардың жеке тұлғасын қалыптастырып, дамытуға жағдай жасайды.

Кейбір зерттеуші ғалымдар ғылыми танымның дамуын келесі ретпен сипаттайды: бастапқыда қарама-қайшылық туындайды, ол жеке мәселеге айналып, белгілі бір фактілер тобын анықтауға әкеледі. Бұл кейінірек жалпыланған мәселеге ұласады, оған сәйкес болжамдар жасалады. Бұдан соң бастапқы деректер кеңейтіліп, модель-гипотеза құрылады, содан кейін одан шығатын салдарлар анықталып, тексеріледі және ақырында алынған нәтижелер практикада қолданылады. Алайда біз физика пәнін оқыту процесінде оқушылардың

зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру үшін жоғарыда келтірілген қысқа циклды пайдалану жеткілікті деп ойлаймыз.

Оқыту үдерісінде ғылыми таным циклін қолдану – білім сапасын жақсартудың тиімді тәсілдерінің бірі. Бұл әдіс оқушылардың білімді жай ғана жаттап алуынан емес, оны саналы түрде түсініп, терең меңгеруінен көрінеді. Зерттеу іс-әрекеті кезінде оқушы өзі ашқан білімді жақсы игеріп, оны шынайы ұғынады.

Оқу материалын дайындау барысында таным цикліне сай оңтайлы мазмұнды іріктеу мақсатында мұғалім кейде (цикл фазаларының реттілігіне қарамастан) алдымен гипотезаны тұжырымдап, содан кейін ғана циклдің басқа кезеңдерін қолдана алады. Яғни, мұғалім ең алдымен өзі қойған қарама-қайшылықты шешетін гипотезаны тұжырымдап, содан кейін бастапқы фактілер тобын іріктеуге кіріскені жөн. Бұл маңызды әрі жиі кездесетін үлкен мәселенің алдын алуға көмектеседі – өйткені бастапқыда дұрыс таңдалмаған фактілер тобы кейін оқушылардың өз бетімен гипотеза жасауына мүмкіндік бермей қалуы мүмкін.

– Оқу материалының мазмұны өзара байланысқан және толық болуы қажет – бұл оқушылардың ғылыми таным цикліне сәйкес барлық сатылардан бірізділікпен өтуіне, ал мұғалімнің сол үрдісті сапалы ұйымдастыруына мүмкіндік береді;

– Сабақ барысында ғылыми таным әдістері міндетті түрде қолданылуы керек – бұл оқу үдерісінде ғылымның шынайы табиғатын бейнелеп, оқушылардың ғылыми тұрғыда ойлау дағдыларын дамытуға жәрдемдеседі;

– Циклге енгізілген материалдың мазмұны мен күрделілігі оқушылардың дайындық деңгейіне, білім-білігіне және интеллектуалдық дамуына сай болуы тиіс – бұл олардың зерттеу жұмыстарын дербес орындауын жеңілдетіп, ғылыми білімнің логикасын түсінуге және ойлау машықтарын қалыптастыруға септігін тигізеді;

– Таным циклі кезеңдерінің мазмұны оқушылардың нақты қорытындылар жасауына қолайлы жағдай туғызуы қажет – бұл олардың әрбір кезеңді өз бетінше меңгеруін және ғылыми таным үдерісінде белсенді болуын қамтамасыз етеді.

XXI ғасыр талаптарына сай оқушыларды даярлау – білім беру жүйесінің басым бағыттарының бірі. Бұл міндетті жүзеге асыруда құзыреттілікке негізделген білім беру тұжырымдамасының алатын орны ерекше. Атап айтқанда, ғылыми тұрғыдан сауатты, ізденімпаз және сын тұрғысынан ойлай алатын жеке тұлғаны қалыптастыру үшін зерттеушілік құзыреттілік пен зерттеушілік оқыту әдістерін енгізудің маңызы артып келеді.

Физика пәнінен оқушылардың **зерттеушілік құзыретін қалыптастыру** – қазіргі білім берудің маңызды бағыттарының бірі. Бұл құзырет оқушылардың ғылыми танымға негізделген, мәселені өз бетімен зерттеп, талдап, қорытынды шығара алатын, яғни «зерттеуші» тұлға болып қалыптасуына жағдай жасайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Үкіметі. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. № 988 қаулы, 27 желтоқсан 2019 ж., Adilet.zan.kz, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>.

2. Алдамбергенова Г. Т., Шынтаева Р. Ж. Оқушылардың зерттеушілік құзыреттілігінің даму үдерісі // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. – 2019. – № 4 (80). – Б. 184–188.

3. Raven, J., & Stephenson, J. (Eds.). (2001). Competency in the Learning Society. New York: Peter Lang.

4. Ландауэр Р., Браун Т. Исследовательское обучение на уроках естественных наук. // Journal of Science Education. – 2021. – Т. 45. – № 2. – С. 65–78. – (Inquiry-based learning in science classrooms).

5. George-Reyes G., et al. Research competencies in university students: Intertwining complex thinking and Education 4.0 // Contemporary Educational Technology. – 2023. – Vol. 15, №1.

6. Marushkevych A. A., Zvarych I. M., Romanyshyna O. Y., Malaniuk N. M., Grynevych O. L. Development of students' research competence in the study of the humanities in higher educational institutions // *Journal of Curriculum and Teaching*. – 2022. – Vol. 11, №1.
7. Плотникова Н.И. Общеучебные компетенции в структуре дистанционного курса на английском языке [Текст] / Н.И. Плотникова // Компетенции в образовании: опыт проектирования: сб. науч. тр. / под ред. А.В. Хуторского. – М.: Научно-внедренческое предприятие «ИНЭК», 2007.
8. Выготский Л.С. Мышление и речь. (Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes).– Кембридж: Harvard University Press, 1978. – 159 с.
9. Хуторской, А. В. Исследовательские компетенции ученика и педагога в условиях научной школы человекообразного образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://иоч.рф/journal/2011/EidosVestnik2011-109-Khutorskoy.pdf>. – (дата обращения: 07.08.2025).
10. Абдильдина Л.Б. Физика пәнін оқыту кезінде оқушылардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру ерекшеліктері // *Qazaq Journal of Young Scientist*. – 2023. – Т. 1. – № 1.–Б. 7-11.

CLIL ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ПӘНДЕРІНДЕ ПӘН МЕН ТІЛДІ КІРІКТІРІП ОҚЫТУ

Исмагулова Жанар Сансызбаевна

Магистр, аға оқытушы,

Педагогика және психология БББ,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Аңдатпа

Бұл мақалада пән мен тілді кіріктіріп оқытудың заманауи әдісі ретінде CLIL технологиясының теориялық және тәжірибелік қолданысы қарастырылады. Автор педагогика және психология пәндерін оқытудың ерекшеліктеріне тоқталып, мамандардың құзыреттілігін дамытудағы маңызын негіздейді.

Негізгі сөздер: CLIL, кіріктірілген оқыту, тілдік құзыреттілік, көптілділік.

Аннотация

В данной статье рассматривается теоретическое и практическое применение технологии CLIL как современного метода интегрированного обучения предмету и языку. Автор акцентирует внимание на особенностях преподавания дисциплин педагогики и психологии, обосновывает их значение в развитии компетенций специалистов.

Ключевые слова: CLIL, интегрированное обучение, языковая компетентность, многоязычие.

Annotation

This article examines the theoretical and practical application of CLIL technology as a modern method of integrated subject and language learning. The author focuses on the peculiarities of teaching the disciplines of pedagogy and psychology, substantiates their importance in the development of professional competencies.

Keywords: CLIL, integrated learning, language competence, multilingualism.

Қазіргі білім беру жүйесі жаңартылып, оқытудың заманауи форматтары мен инновациялық әдістері кеңінен енгізілуде. Солардың ішінде CLIL (Content and Language Integrated Learning) әдістемесі – пән мен тілді кіріктіріп оқытудың тиімді жолы ретінде танылып келеді. Бұл тәсіл білім алушылардың тілдік құзыреттілігімен қатар, пәндік білімін де қатар дамытуды көздейді. Әсіресе педагогика және психология пәндерінде болашақ мамандарды даярлауда CLIL әдістемесінің рөлі ерекше.

Оның басты мақсаты – студенттердің пәндік білімін шет тілін меңгеру арқылы дамыту, яғни бір мезгілде пән мазмұнын да, тілді де меңгерту. Бұл әдіс бүгінде әлемдік білім беру кеңістігінде кең таралған, себебі ол білім алушылардың когнитивті және лингвистикалық қабілеттерін қатар дамытады.

Қазақстанда көптілді білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру аясында CLIL әдістемесін енгізу — өзекті мәселе. Бұл әдістің артықшылығы – студенттер шет тілінде ойлауға дағдыланып, жаһандық білім ресурстарымен еркін жұмыс істеуге үйренеді. Сонымен қатар, болашақ мамандардың кәсіби лексикасын дамытуға, академиялық сөйлеу мен жазу машықтарын қалыптастыруға зор мүмкіндік береді. CLIL – бұл пәндік және тілдік мазмұнды бір уақытта меңгеруге бағытталған оқыту технологиясы. 1994 жылы Д. Марш пен Д. Койл бұл әдістемені алғаш енгізіп, оның төрт негізгі компонентін белгіледі:

- Content (Мазмұн): пәндік білім;
- Communication (Қарым-қатынас): тілдік дағдыны дамыту;
- Cognition (Таным): ойлау дағдысын дамыту;
- Culture (Мәдениет): мәдениаралық түсінік пен жаһандық көзқарас қалыптастыру [1].

Бұл модель оқушының тілдік кедергілерді жеңе отырып, пәнді терең түсінуіне ықпал етеді.

CLIL — «пән мен тілді интеграциялап оқыту» кейінгі жылдары көптеген елдерде білім беру жүйесіне енгізілген [2]. Бұл тәсіл оқушыларға тек пәндік біліммен ғана емес, сол пәннің тілінде сөйлеу, түсіндіру қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Яғни тіл — хабарлама құрал ғана емес, оқу құралы. Сонымен бірге, CLIL педагогикалық-психологиялық ерекшеліктерді де талап етеді: оқытушы тіл мен мазмұнды тең қарай білуі тиіс, тапсырмаларды тілдік деңгейге сай бейімдеу керек.

Педагогика – болашақ мұғалімдердің кәсіби бағытын қалыптастыратын негізгі пәндердің бірі. Студенттер оқу үдерісі, білім беру философиясы, оқыту әдістері, тәрбие жұмысы, инклюзия, оқыту технологиялары сияқты негізгі ұғымдарды ағылшын тілінде меңгереді. Әрбір тақырып интерактивті форматта өтеді: топтық жұмыс, рөлдік ойын, дебат, презентация қорғау, постер жасау [3]. Сабақ барысында тілдік және пәндік мақсаттар қатар қойылады. Мысалы, “Describe the principles of inclusive education and explain their importance in teaching practice.”

CLIL әдісі арқылы оқытылған педагогика пәні студенттерге теориялық білімді нақты қолдануға, сонымен қатар кәсіби терминологияны меңгеруге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде оларды халықаралық конференцияларға, шетелдік тәжірибе алмасу бағдарламаларына қатысуға дайындайды.

Бұл пәнді CLIL арқылы оқытуда келесі ұғымдар мен тақырыптар қарастырылады. Teaching methods, Inclusive education, Educational technologies сияқты терминдер ағылшын тілінде түсіндіріліп, талқыланады. Студенттер педагогикалық теорияны түсінумен қатар, оны ағылшын тілінде жеткізуге машықтанады. Мұндай тәсіл пәнді жақсы меңгеруге де, ағылшын тілінде еркін сөйлеуге де мүмкіндік береді.

Психология пәні – адамның психикалық процестері мен мінез-құлқын зерттейтін ғылым. Бұл пәнде CLIL әдістемесін қолдану студенттерге ғылыми тілде ойлауды және психологиялық ұғымдарды шет тілінде игеруді жеңілдетеді.

Қарастырылатын тақырыптар:

- Cognitive development, Motivation, Emotional intelligence, Personality theories, Psychological testing т.б.

Студенттер шет тіліндегі мақалаларды талдап, рефлексия жүргізіп, пікір алмасу арқылы өздерінің кәсіби сөздік қорын кеңейтеді [4].

Психология — адам мінез-құлқы, сана-сезім, ойлау, тәрбие, даму мәселелерін зерттейтін ғылымдық пән. Оны шет тілінде оқыту мүмкіндігі арқылы:

- Студенттер психологиялық терминологияны шет тілінде меңгереді, сөйлеу дағдылары артады.

- Пәндік тілдік материалмен жұмыс арқылы соқпалы білім құрылымы қалыптасады.
- Ғылыми мақалаларды, заманауи зерттеулерді оқу мен талқылау қолжетімді болады.
- Болашақ психологтар тілдік шектеусіз халықаралық әдебиетпен жұмыс істей алады.

Психология пәнінде CLIL-дің бір мысалы — университетте өткізілген тәжірибе: психолог саясаты немесе психикалық аурулар ұғымдары сияқты жалпы тақырыптар ағылшын

тілінде оқытылды. Эксперименттік сабақтарда студенттердің пәндік мазмұнды меңгеруі мен мотивациясы жоғары болғанын байқауға болады. Интеракцияларды көбейту, тілдік дағдыларды әртүрлі жолмен қолдану және оқытушының екінші тіл деңгейіне сай уақытты реттеу — CLIL тәжірибесін жетілдіруге мүмкіндік береді [5].

Психология пәніне CLIL енгізудің төмендегідей модельдері мен тәсілдері бар:

- Толық CLIL (Full CLIL) — барлық сабақтар шет тілінде өтеді, пәндік мазмұн да сол тілде беріледі.

- Жартылай CLIL (Partial CLIL) — шамамен 20-50 % сабақ шет тілінде өтеді; кейбір бөлімдер қазақша немесе орысша беріледі.

- Сабақ ішіндегі CLIL (Lesson-embedded CLIL) — сабақтың белгілі бөлігі (мысалы, терминдер, талқылау, қорытынды) шет тілінде жүргізіледі.

Соған сәйкес төмендегідей тәсілдерді ұсынамыз:

- Терминдік словарь — психологиядағы арнайы терминдер тізімі, олардың аудармасы мен қолданылуы.

- Мәтінді талдау тапсырмалары — психологияға қатысты мақалаларды оқу, негізгі ойларды анықтау, сөздерді аудару.

- Талқылау / дебат — психологиялық тақырыптар бойынша жұптық/топтық сөйлесу ағылшын тілінде.

- Кейс-талдау — нақты психологиялық жағдайларды шет тілінде талдау, шешім шығару.

- Презентациялар — студенттердің өз жұмыстарын ағылшын тілінде қорғауы.

- Жазбаша жұмыстар — эссе, тезис, пікір жазу шет тілінде.

Осы тәсілдерді педагогика мен психология сабақтарына бейімдеп қолдануға болады. CLIL форматы студенттерді психологиялық ақпаратты түсініп қана қоймай, оны шет тілінде жеткізуге, талдауға, өз ойын сенімді түрде айтуға баулиды. Бұл — болашақ психолог үшін өте маңызды машық.

Педагогикалық ЖОО-да жүргізілген тәжірибе барысында CLIL әдісі енгізілген педагогика және психология пәндерінде студенттердің мынадай жетістіктері байқалды:

- Ағылшын тілінде сөйлеу, жазу, тыңдау, оқу дағдылары айтарлықтай жақсарды;

- Пәндік терминологияны меңгеру деңгейі өсті;

- Академиялық дискурсқа еркін ене бастады (презентация, пікірталас, баяндама жасау);

- Ғылыми ақпаратпен жұмыс істеу дағдылары артты;

- Өзіндік зерттеу жасау, сыни ойлау дағдылары қалыптасты;

- Коммуникативтік құзыреттілігі артты, яғни кәсіби қарым-қатынасты екі тілде жүргізуге қабілетті болды.

Мұның барлығы CLIL әдісінің көпқырлы мүмкіндігін дәлелдейді және оның кәсіби құзыретті маман даярлауда тиімді төмендегідей артықшылықтары бар екенін көрсетеді:

1. Екі дағдыны қатар дамыту — пәндік және тілдік құзыреттілік.

2. Мотивация — студенттерге жаңа форма қызықты келеді, тіл үйренгісі келеді.

3. Ғылыми және халықаралық білімге жол — шет тіліндегі әдебиеттерге қолжетімділік.

4. Сыни ойлау мен коммуникацияны дамыту — шет тілінде талқылаулар, аргументациясы бай болады.

CLIL әдісі арқылы оқытуда қиындықтар:

1. Оқытушының тілді білмеуі — егер пәнді оқытушы шет тілінде жеткілікті білмесе, сапасы төмен болуы мүмкін.

2. Студенттердің тілдік деңгейі әртүрлі болуы — тапсырмалар кейбіріне жеңіл, кейбіріне ауыр болуы мүмкін.

3. Уақыт тапшылығы — пәндік мазмұн мен тілге бірдей көңіл бөлуге уақыт жетпей қалуы мүмкін.

4. Материалдарды бейімдеу қажеттілігі — психологияға арнайы оқыту ресурстары шет тілінде жеткілікті болмауы мүмкін.

5. Эмоциялық тосқауылдар — кей студенттер шет тілінде сөйлеуде қорқады, тілдік қателіктерден ұялуды сезеді.

Осы қиындықтарды жеңу үшін қолдау жүйелері, топтық жұмыс, қолдау көрсету әдістерін қолдану маңызды.

Тәжірибелік ұсыныстар ретінде қолданылатын әдіс-тәсілдер:

1. Алдын ала тілдік дайындық — психология тақырыбына қатысты сөздікпен таныстыру, терминдерді түсіндіру.
2. Қолдау корпус — мәтіндер, графикалар, сөздік құралдар (glossary) қосу.
3. Жұптық / топтық жұмыс — тілдік қателіктер аз болған кезде бірге талқылау, түзету.
4. Сақтық кезеңмен енгізу — бірінші курс немесе жеңіл теориялық тақырыптардан бастап, кейін күрделі тақырыптарға көшу.
5. Аралық бағалау — қысқа тесттер, рефлексия, пікір сұрап отыру.
6. Ретроспективті талдау — студенттерге өз тілдік даму мен пәндік меңгеруін бағалатуды ұсыну.
7. Пән оқытушысы мен тіл оқытушысының серіктестігі — екі маман бірге сабақ жобаларын жасау, әдістемелік кеңес беру.
8. Аутентикалық ресурстар қолдану — ағылшын тіліндегі психология мақалалары, видеолар, подкасттардан үзінділер.

CLIL әдістемесі – болашақ педагог және психолог мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың заманауи құралы. Бұл тәсіл студенттердің пәндік біліммен қатар, тілдік және мәдени дағдыларын қатар дамытуға мүмкіндік береді. Көптілді білім беру жүйесінде CLIL технологиясын енгізу — сапалы әрі бәсекеге қабілетті мамандар дайындаудың тиімді жолы.

CLIL – бұл болашақтың әдістемесі. Ол халықаралық академиялық және кәсіби кеңістікте бәсекеге қабілеттілікті арттырады. Тіл мен пәннің өзара кірігуі арқылы ойлау, логика, креативтілік, эмоционалды интеллект, коллаборация сияқты soft skills дамуына ықпал етеді. Студенттерді lifelong learning қағидасы бойынша үнемі білім алуға, өзін-өзі жетілдіруге ынталандырады. Қазақстанда бұл тәсілді кеңінен енгізу – ЖОО-ның халықаралық білім кеңістігіне интеграциялануын жылдамдататын маңызды қадам.

Әдебиеттер тізімі

1. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge University Press. 2010.
2. Жанпейісова М.М. Жоғары білімдегі кіріктірілген оқытудың тиімділігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2021.
3. Қалиолла М.Ж. Көптілділік жағдайындағы педагогикалық білім беру. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2022.
4. Төлеуова Н.А. Жоғары оқу орнында CLIL әдісін қолдану ерекшеліктері. – Алматы: Білім, 2023.
5. Ашимова А.Е. Кіріктірілген оқыту технологиялары. – Шымкент: Орда, 2021.
6. Әбеннова Ж. Көптілді білім берудегі CLIL технологиясының рөлі. – Қарағанды: Болашақ-Baspa, 2023.

БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚИЫНДЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ БЕЙІМДЕЛУ ПРОЦЕСІНДЕ ЖЕҢУ ЖОЛДАРЫ

Исатайқызы Бибінұр
bibiisataeva9@mail.ru

Педагогика және психология 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қ, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к.,

Андатпа

Бұл мақалада бірінші курс студенттерінің психологиялық қиындықтары мен олардың жаңа ортаға бейімделу барысындағы кедергілері қарастырылады. Жоғары оқу орнына түскен жас буын үшін жаңа әлеуметтік орта, оқытудың қарқыны, өзіндік жауапкершілік деңгейінің артуы белгілі бір күйзеліс тудырады. Студенттердің оқу процесіне, топ ішіндегі қарым-қатынасқа, тұрмыстық жағдайға бейімделуі әртүрлі деңгейде өтеді. Мақалада бейімделу теорияларына талдау жасалып, психологиялық қиындықтарды жеңудің тиімді жолдары көрсетіледі. Әлеуметтік қолдау, топтық іс-әрекет, өзін-өзі реттеу дағдылары және психологиялық қызметтердің көмегі студенттердің бейімделуінде маңызды рөл атқарады. Ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып, бұл мақалада бейімделу кезеңіндегі студенттердің психологиялық ерекшеліктері нақты мысалдармен ашылып көрсетілді.

Негізгі сөздер: студент, бейімделу, психологиялық қиындықтар, әлеуметтік орта, тұлға, стресс, университет.

Жоғары оқу орнына алғаш қадам басқан жастар жаңа өмірлік кезеңге аяқ басады. Бұл кезеңде оларды қуанышпен қатар алаңдаушылық сезімі де қамтиды. Өйткені, университеттегі оқу жүйесі, қарым-қатынас, тұрмыс салты мектептегіден түбегейлі өзгеше. Студенттер өзін жаңа ортада сынап, жауапкершілікті бұрынғыдан артық сезінеді. Сондықтан бірінші курс студенттерінің психологиялық бейімделуі ғылыми тұрғыда зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе болып отыр. Зерттеуші М.М. Этезова «бірінші курс студенттерінің оқу процесіндегі негізгі психологиялық кедергілерінің қатарында қобалжу, сенімсіздік және әлеуметтік бейімделудегі қиындықтар бар» деді [1,3]. Бұл пікір олардың жаңа ортаға бейімделу барысында жиі кездесетін кедергілерді көрсетеді. Мақаланың мақсаты – бірінші курс студенттерінің психологиялық қиындықтарын ашып көрсету және бейімделу процесінде оларды жеңу жолдарын айқындау. Міндеті – тақырыпқа қатысты ғылыми еңбектерді талдау, психологиялық қиындықтардың түрлерін анықтау және оларды жеңудің тәжірибелік жолдарын ұсыну.

Бірінші курс студенттері жаңа әлеуметтік ортаға енген кезде өздерін жалғыз сезінуі, мазасыздық, қорқыныш, жаңа адамдармен байланыс орнатуда қиындық көруі мүмкін. Бұл табиғи құбылыс, өйткені әрбір жасөспірім үшін университетке түсу – өмірлік жаңа кезеңнің басталуы. Бұрынғы мектептегі қалыптасқан тәртіп, таныс ұстаздар мен сыныптастардан айырылып, мүлде бейтаныс адамдардың ортасына түсу, жаңа талаптарға бейімделу адамның ішкі әлеміне зор ықпал етеді. Психологтар мұндай құбылысты «бейімделудің бастапқы кезеңі» деп атайды. Бұл кезеңде студенттің эмоционалды тұрақсыздығы, сенімсіздігі және мазасыздығы ерекше байқалады. Ғалым Р.Х. Таов «бейімделу проблемалары студенттің тұлғалық қасиеттерімен, бұрынғы өмір салтымен және жаңа ортаға қойылатын талаптарымен тығыз байланысты» деді [2,972]. Бұл пікірдің мағынасы терең. Өйткені әрбір студент жаңа ортаға бірдей деңгейде бейімделмейді. Кейбіреулері ашық мінезді, қарым-қатынасқа бейім болғандықтан, достар тауып, оқытушылармен тез тіл табысады. Ал енді біреулері тұйық, ұялшақ немесе сенімсіз болса, алғашқы айларда жалғыздық пен қорқыныш сезімін қатты бастан кешіреді. Мысалы, мектепте ата-анасының қамқорлығына үйренген жасөспірім университетке түскен соң күнделікті тұрмыстық мәселелерді өзі шешуі керек болады. Бұл – танертең дер кезінде ояну, сабаққа уақытылы бару, қажетті әдебиеттерді өздігінен табу, қаржысын тиімді пайдалану, тіпті тамақ әзірлеу сияқты қарапайым істерден басталады. Егер студент мұндай дербестікке дайын болмаса, бейімделу процесі қиындайды. Бұл жағдайда ол күйзеліске түсіп, мазасыздықты жиі сезінеді. Сонымен қатар, университеттегі оқу жүйесінің күрделілігі де бейімделуге ықпал етеді. Мектептегі дайын конспектілер мен мұғалімнің күнделікті бақылауына үйренген бала университетте өзіндік ізденіс пен дербес еңбекті талап ететін жаңа үлгіге тап болады. Бұл өзгеріс студенттің оқу мотивациясына әсер етеді. Бірі қиындықты жеңіп, өзін дамытуға ұмтылса, екіншісі қиындықты сылтау етіп, оқуға қызығушылығын жоғалтады. Әлеуметтік бейімделудің тағы бір қыры – жаңа адамдармен қарым-қатынас орнату. Әр топта әртүрлі мінез, әртүрлі ортадан келген студенттер жиналады. Жаңа ортаға енген студент үшін өз орнын табу, достар табу, топтағы беделін қалыптастыру

маңызды. Егер ол мұны орындай алмаса, жалғыздық пен оқшаулану сезімі күшейеді. Бұл сезім оның психологиялық тепе-теңдігіне, тіпті оқу үлгеріміне де кері ықпал етеді. Көп жағдайда ата-анасының қолдауынан алыстаған студент үшін бейімделу – үлкен сынақ. Ауылдан қалаға келген жастарға тұрмыстық жағдайға үйрену, жатақханадағы ортаға бейімделу, қала тіршілігіне сіңісу қосымша қиындық тудырады. Бұл олардың эмоционалды тұрақтылығына әсер етіп, өзіндік сенімін әлсіретуі мүмкін. Мұндай жағдайда студентке психологиялық қолдау, достық қарым-қатынас, өзін-өзі реттеу дағдылары қажет. Дегенмен, бейімделудің бастапқы кезеңіндегі қиындықтар уақытша. Әдетте алғашқы бір-екі ай ішінде студент жаңа жағдайға үйренеді. Ол жаңа достар табады, оқу жүйесін меңгереді, тұрмыстық мәселелерді шешуге дағдыланады. Уақыт өте келе мазасыздық азайып, жаңа ортаға деген сенім қалыптасады. Сондықтан мұндай кезеңді әрбір студент үшін жеке тәжірибе ретінде қарастырған дұрыс.

Студенттердің басым бөлігі үшін алғашқы курстағы негізгі қиындықтар – оқу бағдарламасының күрделілігі, уақытты дұрыс ұйымдастыра алмау, жатақхана жағдайына үйрену, сонымен қатар топпен қарым-қатынас орнатудағы тосқауылдар болып табылады. Университетке түскен жасөспірім мектептегі үйреншікті ортадан мүлде өзгеше жаңа жүйеге тап болады. Мұнда оқыту тәсілдері өзгеше: дәрістер көп, өзіндік жұмыс көлемі артады, ал мұғалімнің бақылауы әлдеқайда азаяды. Бұл студенттен жоғары жауапкершілікті талап етеді. Егер ол уақытын тиімді ұйымдастыра алмаса, тапсырмаларды орындауда артта қалып, үлгеріміне кері әсерін тигізеді. Жатақхана жағдайына бейімделу де оңай емес. Бұрын жеке бөлмеде немесе ата-анасының қамқорлығында болған студент көп адаммен бірге тұрып, тұрмыстық қиындықтарға тап болады. Кейде шуыл, жеке кеңістіктің аздығы, тұрмыстық ережелердің әртүрлілігі студенттің психологиялық жай-күйіне әсер етеді. Мұндай жағдайда студенттің төзімділігі, шыдамдылығы, өзгелермен тіл табыса білу қабілеті ерекше сыналады. Е.С. Егiazарян «бейімделу процесінің нәтижелі болуы студенттің әлеуметтік ортасына белсенді қосылуына байланысты» деді [3,225]. Бұл пікірдің мәні зор. Шынында да, студент жаңа ортаға сіңісіп, өзін жайлы сезіну үшін ең алдымен әлеуметтік байланыстар орнатуы қажет. Достар табу, курстастармен жақсы қарым-қатынас құру, оқытушылармен сенімді байланыс орнату – бейімделу процесін жеңілдететін басты факторлар. Мысалы, университет өміріне белсене араласқан студент жаңа достар тауып қана қоймай, өзін тұлға ретінде дамытуға да мүмкіндік алады. Ол түрлі клубтарға, үйірмелерге, қоғамдық жұмыстарға қатысып, өзін жаңа қырынан ашады. Ал әлеуметтік белсенділігі төмен студент өзін жалғыз сезініп, бейімделу процесін қиындатады. Мұндай жағдай оның үлгеріміне, эмоционалды тұрақтылығына әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, оқытушылармен дұрыс байланыс орнатудың маңызы ерекше. Университетте мұғалім мен студент арасындағы қарым-қатынас мектептегідей емес. Мұнда оқытушы бағыт береді, бірақ барлық жұмысты студенттің өзі атқаруы тиіс. Сондықтан студент ұстазына сауал қойып, кеңес сұрап, ғылыми еңбектерге қызығушылық танытуы қажет. Егер мұндай байланыс орнаса, студент өзіне сенімді болып, оқу қиындықтарын жеңілдетеді. Уақытты дұрыс ұйымдастыра алмау да бірінші курс студенттерінің басты мәселесі. Олардың көпшілігі бос уақытын дұрыс жоспарламай, әлеуметтік желілерге, ойын-сауыққа көп көңіл бөледі. Бұл әдет сабаққа дайындықты кешеуілдетіп, стресс деңгейін арттырады. Ал уақытты тиімді пайдаланған студент оқу мен демалысты ұштастырып, өзін теңгерімді ұстай алады. Топпен қарым-қатынас орнату бейімделудің негізгі бөлігі болып саналады. Әр студент жаңа ұжымға келгенде өзінің орнын табуға тырысады. Бұл процесс кейде жанжал, түсінбеушілік арқылы да өтеді. Дегенмен ортақ іс-шаралар, топтық тапсырмалар студенттерді жақындастырады. Мұндай ортаға белсенді араласқан студент бейімделуді жеңіл өткереді, ал оқшау қалғандар үшін бұл ұзақ әрі ауыр кезеңге айналуы мүмкін.

Медициналық жоғары оқу орындарын зерттеген Д.М. Смолина «бірінші курс студенттері жоғары жауапкершілікті талап ететін мамандыққа түскендіктен, олардың психологиялық бейімделуі күрделі өтеді» деді [4,32]. Бұл пікір кездейсоқ емес, себебі медицина мамандығы кез келген студенттен төзімділікті, еңбекқорлықты, уақытты тиімді ұйымдастыруды және үздіксіз ізденісті талап етеді. Университетке жаңа келген жасөспірімдер

дәрігер болу үшін тек теориялық білім алып қана қоймай, практикалық сабақтарға қатысу, нақты науқастармен жұмыс істеу, түрлі зертханалық жұмыстарды орындау қажеттілігін бірден сезінеді. Мұндай жауапкершілік деңгейі олардың психологиялық бейімделуін күрделендіреді. Мысалы, дәрігер мамандығына оқып жатқан студенттер алғашқы айларда-ақ емтихан мен сынақтардың көптігінен, сабақ кестесінің тығыздығынан және тәжірибелік сабақтардың ауыртпалығынан ерекше күйзеліске түседі. Теориялық білімді жаттап қана қоймай, оны тәжірибеде қолдана білу – студентке үлкен қысым жасайды. Жаңа ортаға бейімделіп үлгермей жатып, алғашқы тәжірибелік сабақта науқастармен тікелей байланысу кейбір студенттер үшін стресс көзіне айналады. Олар өзіне сенімсіздік танытып, қателік жасаймын ба деген қорқынышқа жиі тап болады. Бұған қоса, медицина факультетінде оқу уақытының ұзақтығы мен күрделілігі де студенттің бейімделуін қиындатады. Басқа мамандықтарда 4 жылдық білім жеткілікті болса, медицинада оқу 6 жылдан асады, сонымен қатар интернатура, резидентура кезеңдері бар. Мұндай перспектива студентке бірден үлкен жауапкершілік жүктейді. Сондықтан ол өзін «алдағы жылдары ұзақ әрі қиын жол күтіп тұр» деп қабылдайды. Бұл психологиялық тұрғыдан ауыр сезіледі. Сонымен қатар, медицина саласында студентке үнемі адам өміріне қатысты шешім қабылдау қажеттілігі ескертіледі. Бұл – бейімделу процесінде ерекше стресс туғызатын фактор. Алғашқы курстарда студент анатомия, физиология сияқты күрделі пәндерді оқиды, оларды меңгеру үшін күні-түні дайындалуға тура келеді. Ал тәжірибелік сабақтарда студент мәйітпен жұмыс істеуі, түрлі медициналық құрал-жабдықтарды игеруі тиіс. Мұндай тәжірибелерді алғаш бастан кешкен студенттің психологиялық күйі әрдайым тұрақты бола бермейді. Д.М. Смолина атап өткендей, медициналық студенттердің бейімделуіндегі тағы бір ерекшелік – жоғары деңгейдегі бәсекелестік [4,32]. Әр студент үздік болуға, емтихандарды жоғары бағаға тапсыруға, болашақта жақсы дәрігер атануға ұмтылады. Бірақ бұл жарыс кейде студенттер арасында қызғаныш, мазасыздық, тіпті өзіне сенімсіздік туғызады. Егер студент өзін қатарынан төмен сезінсе, ол эмоционалды күйзеліске түсіп, оқуға деген ынтасы азаюы мүмкін. Сонымен қатар, дәрігер мамандығын таңдаған студенттердің жауапкершілігі тек өзіне емес, қоғамға да байланысты. Өйткені болашақта олардың кәсіби әрекеті адамдардың денсаулығы мен өміріне әсер етеді. Бұл ойдың өзі студентті үнемі қысымда ұстайды. Ал алғашқы курстарда бұл сезім әлі де күшейе түседі.

Университеттен алыс, басқа қалаға барған студенттер үшін бейімделу екі есе күрделі өтеді. Себебі, олар жаңа оқу жүйесіне ғана емес, сонымен қатар жаңа қалаға, бейтаныс ортаға, мүлде өзгеше тұрмыс салтына да үйренуі тиіс. Бұл жағдайдың салдарынан олар екі түрлі бейімделу кезеңін қатар бастан кешеді: біріншісі – академиялық ортаға бейімделу, екіншісі – әлеуметтік-тұрмыстық жағдайға бейімделу. Екеуі де студенттің психологиялық күйіне қатты әсер етеді. Бұл туралы И.Р. Муртазина: «жат қалада оқитын студенттер үйреншікті әлеуметтік қолдаудан айырылып, өмір сүру жағдайын қайта құруға мәжбүр болады» деді [5,68]. Шынында да, ата-анасының, жақын достарының жанында болған студент кенеттен жалғыз қалады. Оның әдеттегі тіршілігі өзгереді: тамақтану, киім-кешек, қаржы жұмсау, күнделікті тұрмыстық мәселелерді шешу сынды қарапайым әрекеттерді өзі атқаруы керек. Бұл – жасөспірім үшін үлкен сынақ. Мысалы, ауылдан қалаға келген студент жатақханада тұруға мәжбүр болады. Жатақхана – студенттік өмірдің алғашқы мектебі іспетті. Мұнда әртүрлі аймақтан келген жастар жиналып, бір бөлмеде бірге тұрады. Олардың әрқайсысының әдет-ғұрпы, тәртібі, күнделікті дағдылары әртүрлі болғандықтан, ортақ тіл табысу оңай емес. Кейде тұрмыстық жанжалдар орын алып, студенттің психологиялық жай-күйін күрделендіреді. Мұндайда шыдамдылық пен келісімге келу қабілеті қажет. Бұдан бөлек, студенттің өз-өзін қамтамасыз етуі маңызды мәселе болып табылады. Ауылда немесе отбасында ата-анасы барлық жағдайын жасап берсе, қалада ол өзін-өзі қамтамасыз етуге үйренуі тиіс. Қаржысын тиімді пайдалану, тамақ әзірлеу, қоғамдық көлікпен қатынау сияқты тұрмыстық дағдыларды меңгермесе, студент қосымша күйзеліске түседі. Бұл мәселе әсіресе бірінші курста қатты сезіледі. Жаңа қалаға бейімделудің тағы бір қиын тұсы – жалғыздық сезімі. Бұрын таныс достарымен бірге жүрген студент жаңа ортада өзін шеттетілгендей сезінеді. Егер жаңа достар таба алмаса, жалғыздық

пен мазасыздық күшейеді. Бұл оқу мотивациясына да әсер етеді. Осыған байланысты студенттің әлеуметтік белсенділігі мен қарым-қатынасқа бейімділігі аса маңызды рөл атқарады. Университет өміріне, түрлі клубтарға, мәдени іс-шараларға белсенді қатысқан студент жаңа ортаға тез үйренеді. Сонымен қатар, жат қалаға барған студенттің психологиялық бейімделуін қолдау үшін отбасы мен университеттің көмегі қажет. Қазіргі таңда көптеген жоғары оқу орындарында психологиялық кеңес беру орталықтары жұмыс істейді. Бұл орталықтар студенттің эмоционалды жағдайын тұрақтандыруға, стрессті басқаруға көмектеседі. Ал ата-ананың қолдауы, үнемі хабарласып, жағдайын сұрауы студенттің жалғыздық сезімін азайтады. Осы кезеңде студенттің өзін-өзі басқаруы өте маңызды. Егер ол уақытын дұрыс жоспарлап, күн тәртібін құрып, қаржысын үнемдей білсе, бейімделу процесі жеңілдейді. Ал өзін-өзі басқару қабілеті төмен болса, қиындықтар көбейіп, күйзеліс ұлғаяды. Сондықтан студенттерге арнайы тренингтер, уақытты басқару дағдылары, өзін-өзі реттеу әдістері пайдалы.

Бірінші курстағы тағы бір маңызды мәселе – әлеуметтік бейімделу. Бұл құбылыс студенттің жаңа ортада өзін қалай ұстайтынын, топ ішінде қандай рөл атқаратынын және жаңа достар таба білу қабілетін анықтайды. Университетке келген әрбір жасөспірім үшін әлеуметтік орта үлкен маңызға ие, өйткені ол өзінің кім екенін, қандай орынды иелене алатынын дәл осы ортада сезінеді. Әлеуметтік бейімделу студенттің психологиялық тұрақтылығына, оқу үлгеріміне және жалпы өмір сапасына тікелей ықпал етеді. Студенттер топ ішінде өз орнын табуға, жаңа достар табуға тырысады. Бұл табиғи қажеттілік, себебі адам – әлеуметтік жаратылыс. Әлеуметтік ортадан тыс қалған тұлға өзін жалғыз сезінеді, бұл оның мотивациясына, өзін-өзі бағалауына кері әсер етеді. Ал достары бар, ұжыммен араласатын студент жаңа ортаға тез сіңісіп, өз мүмкіндіктерін толық ашады. Университет қабырғасында алғашқы күннен бастап белсенділік танытып, топтық жұмыстарға, мәдени іс-шараларға қатысқан студент өзін сенімді сезінеді. Егер студент жаңа ортаға бейімделе алмаса, тұлғада жалғыздық сезімі күшейіп, оқу мотивациясына кері әсер етеді. Мысалы, кейбір тұйық мінезді студенттер алғашқы айларда көпшілікпен араласуға қиналып, өз ойларын ашық жеткізе алмайды. Мұндай жағдайда олар өздерін шеттетілгендей сезінеді. Бұл күй олардың сабаққа қатысу белсенділігін азайтып, үлгерімінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан әлеуметтік бейімделудің жетіспеушілігі оқу процесінде нақты қиындықтар туғызады. З.А. Толканюк бұл мәселені жан-жақты зерттеп, «әлеуметтік бейімделуі төмен студенттерде өзін-өзі бағалау да төмен болады, ал топқа белсенді араласқан студенттер жаңа ортаға тез үйренеді» деді [6,80]. Бұл пікір әлеуметтік бейімделудің студент тұлғасының қалыптасуындағы рөлін айқын көрсетеді. Яғни, ұжымға қосылған, достар тапқан студент өзін сенімді ұстайды, жаңа ортаға оңай бейімделеді. Ал керісінше, әлеуметтік белсенділігі төмен студент өзін бағалаудан қалады, бұл оның психологиялық күйіне кері ықпал етеді. Мысал ретінде, университетке жаңа түскен студентті алайық. Ол топтағы іс-шараларға, пікірталастарға, спорттық немесе мәдени клубтарға қатысса, жаңа достар табуы жеңілдейді. Достық қарым-қатынас студенттің жалғыздық сезімін азайтып қана қоймайды, сонымен қатар оқу процесін қызықты етеді. Ал оқшауланған студент өз мәселелерімен жалғыз қалады, бұл оның эмоционалды жағдайын әлсіретеді. Әлеуметтік бейімделудің тағы бір маңызды тұсы – топ ішінде тұлғааралық қарым-қатынастардың сипаты. Кейбір студенттер көшбасшылық қасиет көрсетіп, өзгелерге үлгі бола алады. Ал кейбіреулері орындаушы рөлін қабылдап, өздерін басқалардың соңынан ереді деп есептейді. Мұндай рөлдер дұрыс қалыптасса, ұжымдағы қарым-қатынас үйлесімді дамиды, ал егер қайшылықтар туындаса, жанжал мен түсінбеушілік пайда болуы мүмкін. Сондықтан топ жетекшісі мен оқытушылардың рөлі зор, олар студенттердің бір-бірімен ашық әрі сыйластық қарым-қатынаста болуына жағдай жасауы тиіс.

Қорыта айтқанда, бірінші курс студенттері жаңа ортаға бейімделуде түрлі психологиялық қиындықтарға тап болады. Олардың ішінде мазасыздық, жалғыздық, жаңа оқу формасына бейімделе алмау, әлеуметтік қатынастағы кедергілер ерекше байқалады. Мұндай қиындықтарды жеңудің жолдары – студенттерге әлеуметтік қолдау көрсету, университеттік психологиялық қызметтің жұмысын күшейту, топтық іс-әрекеттерді дамыту және

студенттердің өзін-өзі реттеу дағдыларын қалыптастыру. Ғалымдардың пікірлері көрсеткендей, бейімделу процесі тек жеке тұлғаның емес, бүкіл университеттік орта мен қоғамның бірлескен қолдауына тәуелді. Демек, студенттердің бейімделуі – олардың болашақ маман болып қалыптасуының алғышарты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Этезова, М. М., Нагов, Б. Б. Психологическая адаптация первокурсников к условиям вузовского обучения // Мир науки. – 2016. – Т. 4, № 6. – С. 1–7. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskaya-adaptatsiya-pervokursnikov-k-usloviyam-vuzovskogo-obucheniya>
2. Таов, Р. Х., Кумахова, Л. Б. Психология личности первокурсника: проблемы адаптации в университете // Экономика и социум. – 2019. – № 12(67). – С. 971–976. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologiya-lichnosti-pervokursnika-problemy-adaptatsii-v-universitete>
3. Егизарян, Л. С. Психологическая адаптация первокурсников в студенческой среде в аспекте личностного становления в вузовском образовательном пространстве // Гуманитарные исследования. – 2016. – Т. 2, № 4. – С. 222–234. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskaya-adaptatsiya-pervokursnikov-v-studencheskoy-srede-v-aspekte-lichnostnogo-stanovleniya>
4. Смолина, Д. М., Зорина, И. Г. Социально-психологические особенности первокурсников медицинских вузов // Южно-Уральский государственный медицинский университет. – Челябинск, 2022. – 6 с. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskie-osobennosti-pervokursnikov>
5. Муртазина, И. Р. Психологические особенности студентов-первокурсников, выбравших обучение в другом городе // Вестник СПбГУ. Серия 12. – 2014. – Вып. 2. – С. 67–75. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-osobennosti-studentov-pervokursnikov-vybravshih-obuchenie-v-drugom-gorode>
6. Толканюк, З. А. Социально-психологическая адаптация студентов-первокурсников в колледже // Гуманитарные Балканские исследования. – 2019. – Т. 3, № 2(4). – С. 79–84. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-psihologicheskaya-adaptatsiya-studentov-pervokursnikov-v-kolledzhe>

ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГТЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ: ТӘЖІРИБЕ, ИННОВАЦИЯ ЖӘНЕ ИНТЕГРАЦИЯ ҮНДЕСТІГІ

Мерген Жадыра Сатпекқызы

«Облыстық көп салалы дарынды балаларға
арналған лицей-интернатының»
физика пәні мұғалімі

Андатпа

Бұл мақалада педагог құзыреттілігінің заманауи білім беру жүйесіндегі рөлі қарастырылады. Педагог тәжірибесі, инновациялық әдістер және халықаралық тәжірибелерді интеграциялау арқылы білім беру сапасын арттыру мәселелері сипатталған. Цифрландырудың жаңа әдістемелердің және үздіксіз кәсіби дамудың маңызы айқындалады.

Аннотация

В данной статье рассматривается роль педагогической компетентности в условиях современной системы образования. Освещаются вопросы повышения качества обучения через опыт, инновации и интеграцию международного опыта. Особое внимание уделено цифровизации, новым методикам и непрерывному профессиональному развитию педагогов в образовательной среде.

Abstract

This article examines the role of teacher competence in the modern education system. It discusses the enhancement of education quality through experience, innovation, and integration of international practices. Special emphasis is placed

on digitalization, innovative teaching methods, and the importance of continuous professional development in today's educational environment.

Негізгі сөздер: педагог құзыреттілігі, тәжірибе, инновация, интеграция, цифрландыру, кәсіби даму.

Бүгінгі таңда білім беру жүйесі жаһандық өзгерістер мен жаңа талаптарға сәйкес үздіксіз дамуда. Оқыту процесіне цифрлық технологиялардың енуі, жаңа педагогикалық әдістердің қалыптасуы, халықаралық тәжірибелердің интеграциялануы – мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін жетілдіруді талап етеді. Заманауи мұғалім талабы қазіргі таңда өте жүйелі қарқындауда. Оның дәлелі оқушылардың сабақты қызығып оқулары. Яғни әр оқытушының өзіндік құзыреттілігі бар. Ал құзыреттілік – педагогтың теориялық білімін тәжірибеде тиімді қолдана білу қабілеті. Оқытушының негізгі компоненттері: әдістемелік, ақпараттық, коммуникативтік, зерттеушілік, инновациялық құзыреттіліктер.

Қазіргі білім беру жүйесі адамзат өркениетінің дамуымен бірге үздіксіз жаңарып, түрленіп келеді. Уақыт талабына сай өзгерістер педагогика ғылымына да, оқыту тәжірибесіне де жаңа серпін беруде. Яғни білімді, тәжірибелі ұстаздардың сауаттылықтары белсенді көрсетілуде. Қазіргі таңда білім беру жүйесінде көптеген жаңа өзгерістер енгізілуде. Соның ішінде ең өзекті бағыттар – цифрландыру, инновациялық әдістерді қолдану және интеграция. Бұл үш бағыт заманауи педагогикалық тәжірибенің басты тірегіне айналып отыр. Цифрландыру – бүгінгі күннің талабы. Онлайн-платформалардың арқасында оқушыларға қашықтан білім алу мүмкіндігі туды. Бұл тәсіл әсіресе пандемия кезінде өзінің тиімділігін көрсетті. Ең бастысы – оқушы кез келген жерде, кез келген уақытта қажетті ақпаратқа қол жеткізе алады. Сонымен қатар, жасанды интеллект құралдарының пайда болуы білімді жекелендіріп, әр оқушының қабілетіне қарай оқуына мүмкіндік беріп отыр. Инновациялық әдістер – білім сапасын жаңа деңгейге көтеретін негізгі құрал. Жобалық оқыту балалардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастырады, ал STEM және STEAM бағыттары ғылым мен өнерді ұштастыра отырып, оқушыны шығармашылыққа баулиды. Бұған қоса, критериалды бағалау жүйесі енгізіліп, оқушы еңбегін әділ әрі ашық бағалауға жағдай жасалуда. Интеграция – ұлттық білім беру жүйесін әлемдік стандарттармен ұштастырудың жолы. Озық халықаралық тәжірибелерді қолдану арқылы біз білім сапасын арттыра аламыз. Бұл үрдіс оқушылардың жаһандық ортада бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасуына жағдай жасайды. Осы үш бағыттың алынуы кездейсоқ емес. Цифрландыру – заманауи қоғамдағы технологиялық дамуға сай білім беруді қамтамасыз етеді. Инновациялық әдістер – оқушылардың шығармашылық, сыни ойлау және зерттеушілік қабілеттерін дамытады. Ал интеграция – ұлттық білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеруге мүмкіндік береді. Демек, бұл бағыттар қазіргі білім берудің дамуына, педагог құзыреттілігінің артуына және болашақ ұрпақтың сапалы білім алуына ықпал ететін маңызды басымдықтар болып табылады.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін үздіксіз жетілдіру. Себебі қоғам күн сайын жаңарып, білім мазмұны да өзгеріп отырады. Сол себепті әрбір педагог тек қана өз пәнін жақсы білуімен шектелмей, жаңа технологияларды меңгеріп, оқушылардың жеке қабілеттерін дамытуға бағытталған әдістерді қолдануы қажет.

Үздіксіз кәсіби даму – мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін арттырудың негізгі жолы. Бұл бағыт бірнеше аспектілерді қамтиды: Арнайы ұйымдастырылған курстар мұғалімдерге білім беру мазмұнындағы өзгерістермен танысып, заманауи әдістемелерді үйренуге мүмкіндік береді. Жаңа бағалау жүйесін, критериалды бағалауды немесе жаңартылған оқу бағдарламасын меңгеру үшін курстардың рөлі зор.

Қысқа мерзімді тренингтер педагогтың практикалық дағдыларын жетілдіруге бағытталады. Топтық жұмыс, жобалық әдістер, оқушыларды ынталандыру тәсілдері сияқты нақты дағдыларды дамытуға көмектеседі. Семинарлар арқылы мұғалімдер өз тәжірибелерімен бөлісіп, әріптестерінен жаңа идеялар алады.

Қазіргі заманда онлайн-платформалар мұғалімдер үшін үлкен мүмкіндік болып отыр. Олар Coursera, Udemu, Khan Academy, «Өрлеу» БАҰО» сияқты отандық және шетелдік

платформалардан сабақ алып, кәсіби біліктілігін кез келген уақытта арттыра алады. Бұл тәсіл әсіресе ауылдық жердегі педагогтар үшін қолжетімді әрі ыңғайлы.

Педагогтың құзыреттілігін арттырудың тағы бір тиімді жолы – әріптестермен бірлесіп жұмыс жасау. Мұғалімдер кәсіби қоғамдастықтарда пікір алмасып, тәжірибелерін ортаға салады. Бұл өзара қолдау мен кәсіби өсуге ықпал етеді. Әріптестік тәжірибе және кәсіби қоғамдастықтарға жатқызуға болады.

Әрбір педагог кәсіби дамуды тек сыртқы ортадан ғана күтпей, өзі де белсенді ізденуі тиіс. Арнайы әдебиеттерді оқу, ғылыми мақалаларды зерттеу, педагогикалық эксперимент жүргізу – ұстаздың кәсіби деңгейін арттырудың маңызды қадамдары.

XXI ғасырдағы ғылым мен білім саласы адамзат өркениетінің дамуын айқындайтын негізгі факторлардың біріне айналды. Қоғамдық сұраныс пен жаһандық өзгерістерге сай білім беру жүйесі үздіксіз жаңарып, ғылыми зерттеулердің мазмұны кеңейіп келеді. Бұл үдерісте университеттердің орны ерекше: олар тек білім ордасы ғана емес, ғылыми ізденістер мен мәдени құндылықтарды ұштастыратын іргелі орталық болып табылады. Академиялық қауымдастықтағы кәсіби байланыстардың нығаюы тек жекелеген зерттеушілердің ғылыми жетістіктерін арттыруға ғана емес, бүкіл білім беру жүйесінің дамуына ықпал етеді. Әріптестер арасындағы ынтымақтастық ғылыми пікір алмасуды жандандырып, жаңа әдіснамалық бағыттарды қалыптастырады. Сонымен қатар, кәсіби серіктестік жас ғалымдар үшін тәлімгерлік мектеп рөлін атқарып, олардың кәсіби бейімделуіне, ғылыми ортаға жылдам сіңісуіне жағдай жасайды.

Халықаралық деңгейдегі кәсіби байланыстар университеттердің әлемдік рейтингтегі орнына оң әсер етіп, білім беру сапасының артуына ықпал етеді. Бұған қоса, мұндай серіктестік ғылыми мақалалардың сапасын арттыруға, бірлескен конференциялар мен симпозиумдар ұйымдастыруға жол ашады. Демек, академиялық қауымдастықтағы кәсіби байланыстар – заманауи ғылымның ашықтығы мен интеграциясының басты көрсеткіші. Заманауи ғылымның қарқынды дамуы зерттеушілер арасында кәсіби байланыстарды нығайтуды талап етеді. Академиялық қауымдастықтағы серіктестік:

- тәжірибе алмасуға,
- бірлескен жобалар жүргізуге,
- халықаралық гранттар мен зерттеу бағдарламаларына қатысуға мүмкіндік береді.

Бұл үдеріс тек ғылыми нәтижелерге ғана емес, педагогикалық тәжірибенің сапасына да оң әсер етеді.

Сонымен қазіргі таңда жас мамандар яғни жұмыс тәжірибесін жаңадан бастаған педагогтерге көмек – тек әдістемелік бағытта ғана емес, кәсіби, ғылыми, психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан кешенді түрде көрсетілуі тиіс. Солардың ішінде олар өз пәнінің үздігі немесе тәжірибелі ұстаз болу үшін біріншіден тәжірибелі ұстаздар жас мамандарға бағыт-бағдар беріп, сабақ жоспарлау, оқыту әдістемесі, сыныппен жұмыс жүргізу жолдарын үйретеді. Бұл жас мұғалімнің кәсіби бейімделуін жеңілдеткізіп көмегін береді. Екіншіден жас педагогтер үшін арнайы бейімделген курстар ұйымдастыру – олардың кәсіби дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі. Мысалы: заманауи технологияларды қолдану, критериялды бағалау, цифрлық білім беру платформаларымен жұмыс істей алуы керек. Үшіншіден, жас мамандар әріптестерімен пікір алмасып, әдістемелік тәжірибесін байыту үшін педагогикалық қауымдастықтарға қатысуы қажет. Мұндай ортада олар қолдау табады әрі жаңа идеялармен танысады. Төртіншіден, университет пен мектеп арасындағы байланыс жас мұғалімдерге ғылыми жобаларға қатысуға, өз тәжірибесін талдап, зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл олардың кәсіби құзыреттілігін нығайтады. Бесіншіден жаңа жұмысқа кіріскен мұғалімдер жиі эмоционалдық күйзеліске ұшырайды. Оларға мотивация, уақытты басқару, оқушылармен дұрыс қарым-қатынас орнату бойынша психологиялық көмек қажет. Алтыншыдан, Жас мамандар жаңа технологияларға бейім болғандықтан, оларға заманауи құралдарды тәжірибеде қолдануға мүмкіндік беру маңызды. Бұл олардың шығармашылық әлеуетін ашады. Яғни заманауи педагогтың құзыреттілігі тәжірибе арқасында және ізденіс арқылы әлеуеті артады.

(Кесте 1)

Жобалар тізімдері	Мазмұны
Жаңашылдықтың әсері	Білім беру жүйесіндегі жаңашылдықтар мұғалімнің кәсіби өсуіне, ал университеттің рухани-мәдени миссиясы қоғам дамуына ықпал етеді.
Ұстаздың рөлі	Әр мамандықтың үздігі болады, бірақ әр мамандық иесінің алғашқы іргетасын қалаушы – ұстаз. Педагог – барлық мамандықтың бастау бұлағы.
Құзыреттілік мәні	Заманауи педагогтың құзыреттілігі тек теориялық біліммен емес, тәжірибемен ұштасқанда ғана шынайы нәтижесін береді.
Заман талабы	Ұстаз жаңа білім мен инновацияны меңгеріп, оны сабақта тиімді қолдануы қажет.
Ой-өріс деңгейі	Мұғалімнің ой-өрісі оқушыдан үш есе терең болуы тиіс, сонда ғана ол шәкіртін жетелеп, өмірлік білім мен құндылықтарға бағыттай алады.

Физикада инновацияны тәжірибеде қолданудың нақты мысалдарын көрсетейін. Бұл жерде инновациялық әдістерді тікелей пәнге бейімделген: Жобалық және зерттеу жұмыстары. Яғни оқушыларға қарапайым тәжірибелер негізінде шағын ғылыми жоба жасатып сол бойынша проектті қорғай алады. Мысалы математикалық және серіппелі маятниктарды ажыратып, сол тақырып бойынша жобалық жұмыс жасайды. Физика мен инженерияны байланыстырып: шағын жел турбинасы, күн батареясының үлгісі, су көтеретін насос жасау. STEAM бағыты бойынша өнер элементтерін қосып, мысалы оптика заңдарына сүйеніп 3D сурет салу немесе дыбыс толқынын өнермен ұштастыруға болады.

Заманауи педагог болғандықтан әртүрлі симуляторлар қолданып, оқушы назарын бұруға болады. Цифрлық платформалар. PhET, Algodoo сияқты виртуалды зертханалар арқылы тәжірибелерді қауіпсіз орындау. Онлайн симуляторлармен қозғалыс заңдарын, электр құбылыстарын, жылу процестерін көрнекі көрсету. Жасанды интеллект құралдары. ChatGPT немесе басқа ЖИ негізіндегі платформалардан «физикалық заңды өмірден мысалмен түсіндіріп бер» деген тапсырмалар орындату. ЖИ-ды есеп шығаруда тексеру құралы ретінде пайдалану, бірақ дайын жауаптан гөрі шешім жолдарын салыстыруға үйрету. Инновацияны физикада қолдану – оны тек теория емес, тәжірибе, жоба, өмірлік жағдаймен байланыстыра отырып түсіндіру. Физикада инновацияны тәжірибеде қолдану үшін оның орындалуы реттілігін кесте түрінде жазуға болады:

Инновациялық әдіс	Физикадағы қолдану мысалы	Нәтижесі
Жобалық және зерттеу жұмыстары	Қарапайым тәжірибелер негізінде шағын ғылыми жоба жасау. Мысалы: математикалық және серіппелі маятниктерді салыстыру, өлшеу жүргізу және қорытынды қорғау.	Оқушының зерттеушілік қабілеті дамиды, ғылыми жобаны қорғау дағдысы қалыптасады.

Физика + Инженерия	Шағын жел турбины, күн батареясының үлгісі, су көтеретін насос жасау.	Теориялық білімді практикамен ұштастырып, техникалық шығармашылықты дамытады.
STEAM әдісі (ғылым + өнер)	Оптика заңдарына сүйеніп 3D сурет салу, дыбыс толқынын өнермен байланыстыру.	Шығармашылық қабілет артады, ғылым мен өнердің байланысын түсінеді.
Цифрлық технологиялар	Симуляторлар мен виртуалды зертханаларды (PhET, Arduino, VR) пайдалану.	Қауіпсіз ортада тәжірибе жасауға мүмкіндік туады, оқушының цифрлық сауаттылығы дамиды.

Білім беру жүйесіндегі жаңашылдықтар мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін арттыруда шешуші рөл атқарады. Заманауи педагог тек білім беруші ғана емес, жаңа идеялар мен инновацияларды тәжірибеге енгізуші тұлға ретінде көрінеді. Физика сабағында инновацияларды қолдану – оқушыларды зерттеушілікке, шығармашылыққа және инженерлік ойлауға жетелейтін тиімді құрал. Жобалық және зерттеу жұмыстары арқылы оқушылар ғылыми ойлау дағдыларын дамытса, инженерлік жобалар мен STEAM әдістері олардың теорияны практикамен ұштастыруына мүмкіндік береді. Цифрлық технологиялар мен виртуалды зертханалар қауіпсіз әрі қолжетімді ортада тәжірибе жасауға жол ашады. Демек, инновациялық әдістерді пәнге кіріктіру – оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың болашақтағы кәсіби және өмірлік дағдыларының қалыптасуына ықпал етеді.

Қорыта айтқанда, педагог құзыреттілігін дамыту – үздіксіз жүретін үдеріс. Мұғалім өз пәнін терең меңгерумен қатар, заманауи технологияларды игеріп, оқыту әдістерін жаңартып отырғанда ғана сапалы білім береді. Курстар мен тренингтер, онлайн-оқыту, кәсіби қоғамдастықтағы тәжірибе алмасу және өзін-өзі жетілдіру – педагогтің кәсіби шеберлігін арттыратын негізгі тетіктер. Демек, үздіксіз кәсіби даму – қазіргі білім беру жүйесінің басты талабы әрі болашақ ұрпақтың табысты болашағына бастайтын жол. Бұл мақалада заманауи ғылым мен білім берудің даму бағыттары қарастырылды. Академиялық қауымдастықтағы кәсіби байланыстардың маңызы, халықаралық ғылыми ынтымақтастықты кеңейту жолдары және университеттің тарихи-мәдени рөлі талданды. Сонымен қатар, педагогтердің құзыреттілігін дамытудағы үздіксіз кәсіби даму, инновацияны тәжірибеде қолдану, онлайн-оқыту және әріптестік тәжірибенің рөлі атап өтілді. Зерттеу нәтижесінде білім беру жүйесіндегі жаңашылдықтар мұғалімнің кәсіби өсуіне, ал университеттің рухани-мәдени миссиясы қоғам дамуына ықпал ететіні айқындалды. Әр мамандықтың үздігі болады. Ал әрбір мамандық иесі ұстаз яғни педагогтан білім алады. Заманауи педагогтың құзыреттілігі тәжірибемен келеді, яғни заман талабына сай педагог жаңа нәрселермен сабақты байланыстырып оқушыдан 3 есе ақылды болу керек. Педагог – барлық мамандықтың бастау бұлағы. Заманауи педагогтың құзыреттілігі тек теориялық біліммен ғана шектелмейді, ол тәжірибемен ұштасқанда ғана шынайы нәтижесін береді. Заман талабына сай ұстаз үнемі жаңа білім мен инновацияны меңгеріп, оны өз сабағында орынды қолдануы тиіс. Оқушыны қызықтыра отырып білім берудің басты шарты – мұғалімнің ой-өрісі оқушыдан үш есе терең әрі ауқымды болуы. Сонда ғана педагог шәкіртін жетелеп, оны өмірлік білім мен құндылықтарға бағыттай алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007.

2. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Егемен Қазақстан, 2017.
3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – Москва: Народное образование, 2010.
4. Pedagogical Innovations in Education: International Experience. – Journal of Education and Practice, Vol.12, No.3, 2021.
5. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. – New York: Teachers College Press, 2016.
6. «Өрлеу» БАҰО» АҚ. Біліктілікті арттыру курстарының оқу-әдістемелік материалдары. – Алматы, 2022.
7. Anderson, T., & Dron, J. Three generations of distance education pedagogy. – International Review of Research in Open and Distance Learning, 2001.

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В КАРАКАЛПАКСКИХ ГРУППАХ АКАДЕМИЧЕСКИХ ЛИЦЕЕВ

Темирханова Зумрад Шухратовна
Докторант в Каракалпакской
государственной университете
имени Бердаха

Аннотация

Проблема обучения говорению на уроках английского языка становится важным компонентом для каракалпакской аудитории. Исследование, проведенное с использованием описательного и сравнительного анализа, привело к выводу, что данные элементы обладают большим преимуществом и могут быть полезны для обучения английскому языку.

Abstract

The problem of teaching speaking in English lessons becomes an important component for the Karakalpak audience. The study, conducted using descriptive and comparative analysis, concluded that these elements have great advantage and can be useful for teaching English.

Rezyume. Ingliz tili darslarida notiqlikni o'rgatish muammosi qoraqalpoq auditoriyasi uchun muhim tarkibiy qismga aylanib bormoqda. Tasviriy va qiyosiy tahlil yordamida o'lib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, bu elementlar katta afzalliklarga ega va ingliz tilini o'rgatish uchun foydali bo'lishi mumkin.

Ключевые слова. Обучение, каракалпакская аудитория, исследование, элементы, анализы, подходы, студенты, особенности.

Key words: Education, Karakalpak audience, research, elements, analyses, approaches, students, features.

Kalit so'zlar. Ta'lim, Qaraqalpaq auditoriyasi, izlanishlar, elementlar, tahlillar, yondashuvlar, o'quvchilar, xususiyatlar.

Введение

В эпоху глобализации и информационных технологий английский язык стал универсальным средством общения мировой цивилизации. Изучение иностранных языков в Республике Узбекистан повышено до уровня государственной политики. По инициативе Президента нашей страны совершенствуется методика преподавания английского языка в общеобразовательных школах, академических лицеях и колледжах.

Вместе с тем, в академических лицеях Республики Каракалпакстан вопрос обучения студентов на английском языке приобретает особое значение, поскольку здесь существует многоязычная среда (каракалпакская, узбекская, русская и английская).

В каракалпакских группах родным языком студентов является каракалпакский язык, который используется вместе с узбекским и русским языками. Это приводит к появлению феномена код-свичинга в процессе изучения английского языка. Поэтому преподаватель должен адаптироваться к многоязычной среде не только с точки зрения методики. Коммуникативный подход ориентирование студентов на практические встречи

CLIL (Content and Language Integrated Learning) обучение на основе интеграции науки и языка

Интерактивные методы: ролевые игры, дебаты, групповая работа

Методика проекта: студенты проводят независимые исследования, развивают знания иностранного языка

Возможности информационных технологий: Онлайн-ресурсы (Duolingo, BBC Learning English, Quizlet), мультимедийные инструменты и мобильные приложения являются наиболее эффективными при изучении английского языка.

Такие платформы, как Moodle и Google Classroom, позволяют студентам самостоятельно обучаться.

Мотивация и пути достижения мотивации: Возможности обучения и работы с знанием иностранного языка. Подготовка к международным сертификатным экзаменам IELTS, CEFR

Обучение студентов английскому языку в каракалпакских группах академических лицеев составляет главную задачу, учитывая особенности языкового и культурного контекста. Существует несколько аспектов этого вопроса, включая методические подходы, особенности восприятия студентов английского языка, а также влияние родного языка (каракалпакского) на развитие иностранного языка. Рассмотрим элементы основных этой темы. [7:43]

Речевая компетентность — это не только умение говорить, но и умение понимать речь и использовать грамматику и лексику для произнесения высказываний в различных коммуникативных устройствах. Основные задачи включают в себя:

- Развитие речи и аудитирования.
- Улучшение навыков английского языка как на письменном, так и на устной речи.
- Практика содействия развитию коммуникативных навыков у учащихся.

Культурные и языковые особенности: поскольку каракалпакский — основной язык, важно учитывать влияние родного языка на восприятие английского языка. Например, грамматическая структура и лексика каракалпакского и английского языков значительно различаются, что может привести к ошибкам при построении предложений. [2:71].

Метаподходы:

Для улучшения речевых навыков учащихся можно использовать различные методы.

- Метод, ориентированный на общение: Основное внимание уделяется тому, как общение в реальной жизни. Это может быть ситуация языкового использования или ролевых игр.
- Активные подходы: Работа в группах и парах помогает обучающимся совершенствовать навыки общения, а также учиться слушать и понимать чужую речь.
- Метод проектов: Учащиеся могут работать над проектами на английском языке, что помогает им улучшить свои навыки письменной и разговорной речи.

Использование технологий: технологии могут повысить интерес учащихся к английскому языку. Чтобы улучшить свои навыки языкового изучения, вы можете использовать такие приложения, как Duolingo, Pi, Glingish, Ginger, Semantris и Memrise, а также онлайн-курсы. [3:92]

Примерные задания для учащихся.

Для того, чтобы помочь обучающимся совершенствовать свои речевые навыки, можно использовать различные виды заданий:

- Разговоры и ролевые игры: совершенствование коммуникативных навыков посредством использования диалогов, которые создают реальную жизненную ситуацию.
- Слушайте и обсуждайте: Использование аутентичных материалов (видео, аудио) на английском языке для развития навыков аудита и ведения дискуссий на языке.
- Задания творческого характера: Ученики совершенствуют критическое мышление и речевые навыки, пишут эссе, презентации или видеоролики на английском языке.

Психолінгвістическі аспект і моцівацыя: вельмі важна ведаць, якія псіхалагічныя асаблівасці ў вучащихся, а таксама як мавіраваць іх да вучэння англійскага мовы. Вучащиеся, якія лічаць, што вучэнне мовы важна, часта праявляюць інтарэс да прадмету.

Цэлю вучэння іностранным мовам з'яўляецца развіццё камунікатывных навыкаў. Многочисленные ісследовання атчественных вученых, в том лісле Н.І. Алмазова, І.Л. Бім, М.Н. Вячутнев, Н.І. Гез, Н.Д. Гальскова, І.А. Зімяня, Г.А. Кітайгородская, Е.І. Пасов, В.В. Сафонова, Е.Н. Соловова, А.Н. Шамоў і др., посвященные зместу іноязычного аравання і методам вучэння іностранным мовам с іспользаваіем разлічных аспектов. [1:3].

В рэальном аавстве неавходімо многа слухаць, паэтому важна таано і полно воспрінімаць речь сабеседніка. Это неавходімо для даальнейшага аавнення. Тааым аавразам, спосабасть вучащихся понімаць звуковую речь з'яўляецца адной із асновных цаель ізучення іностранным мовы. Но аавіраванне, таа жа каа і любай від речевой даяельнасці на уроке іностранным мовы, прадстааляе сабой не таолька цаель, но і сраство вучэння, таа каа во врэмя занята неавзமாома фарміраваць лішь адін речевой ілі языковой навык. Рабааа с аавіотекстама, вучащиеся адноврэмяна атрабааываюа фонетіческіе, лексіческіе і граамааіческіе навыкаа. К тому жа аавіоматеріалаа всеада сааержаа інфармааіау, абсудженне кааорой прадпаалааа даальнейшае развіццё навыкаў гаворення і пісьаа.

СПІСОК ІСПОЛЬЗОВАНОЙ ЛІТЕРАТУРЫ

1. Бім І.Л. Коапетентностный подааво да аавразаваніу і аавученіу іностранным мовам / І.Л. Бім // Коапетенціа в аавразаваніу: ааыаа проеаіаіраванія : саб. наущ. тр. / под ред. А.В. Хуторского. — Москва, 2007.
2. Гальскова Н.Д. Теорія аавученія іностранным мовам: лінгводидааіаа і методааа / Н.Д. Гальскова, Н.І. Гез. — Москва : Ааадеаія, 2013.
3. Зімяня І.А. Ключевые коапетентности каа резульаатывно-цаелевая аосава коапетентностного подааво да аавразаваніу / І.А. Зімяня. — Москва : Ісслед. аентр проблем каааества подаот. спсааіаістов, 2004.
4. Попова Т.П. Фарміраванне іноязычной коаунікааывной коапетенціа у студентоа заочного ааделенія языкового вуза / Т.П. Попова. — Ніжній Новгорос : Ніжегорос. аос. ун-т ім. Н.І. Лобачевского, 2013.
5. Сафонова В.В. Ізученне языкоа меаунароаного аавнення в конаексте діалога культаур і аівілізааій / В.В. Сафонова. — Воронеж : Істоааа.
6. Сафонова В.В. Соаіокультурный подааво да аавученіу іностранным мовам каа спсааіальности : аавореф. діс. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 / В.В. Сафонова. — Москва.
7. Соловова Е.Н. Методаа аавученія іностранным мовам: базовый курс лекцій / Е.Н. Соловова. — 3-е ізд. — Москва : Просвещенне, 2005.

ТАРБИЕЛЕНУШІЛЕРДІҢ ЕРІК СФЕРАСЫН ДАМЫТУДАҒЫ ПЕДАГОГІКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР

Үмбетова Айгерім

7M01101 Педааогіаа және псіхолоаія
білім баадарламасының 2 курс мааістранты
Ғылыми жетекшісі - **PhD Г.О.Мугауіна**

Андаапа

Бұл мақалада оқушылардың ерік сферасын дааыту мәселесі псіхолоаіялық-педааогікалық тұрғыдан қарастырылған. Ерік жеке тұлғаның саналы іс-әрекетін реттеуші, мінез-құлқын басқарушы маңызды псіхолоаіялық феномен ретінде сипатталады. Зерттеу барысында еріктің құрылымы, қызметі, жас ерекшелігіне байланысты даауы және негізгі еріктік сапалар талданады. Автор ерік сферасын қалыптастырудың

педагогикалық шарттары мен әдістерін айқындап, оқыту мен тәрбиелеу процесіндегі маңызын ашып көрсетеді. Сонымен қатар инклюзивті білім беру жағдайында оқушылардың ерік-жігерін дамытуда жеке тұлғалық тәсіл мен психологиялық қолдаудың рөлі айқындалады. Мақалада руханилықтың тұлғаның ерікті әрекетіне ықпалы ерекше атап өтіледі.

Негізгі сөздер: ерік, ерік сферасы, еріктік сапалар, мотивация, руханилық, тұлғаның дамуы, педагогикалық әдістер, оқыту процесі, тәрбие, инклюзивті білім беру.

Жеке тұлғаны жан-жақты қалыптастыру – қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсатының бірі. Осы үдерістің маңызды қырының бірі – оқушылардың ерік сферасын дамыту. Ерік адамның мінез-құлқын басқаруға, шешім қабылдауға және сыртқы да, ішкі де қиындықтарға қарамастан бастаған ісін аяқтауға мүмкіндік береді.

Психологияда ерік саналы реттеу мен кедергілерді жеңумен байланысты әрекеттің жоғары деңгейі ретінде қарастырылады (Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев). Педагогикада ерікті дамыту оқушыларда табандылық, тәртіптілік, жауапкершілік және өз әрекетін басқара білу қабілеттерін қалыптастыруға бағытталған мақсатты үдеріс ретінде түсіндіріледі.

Қазіргі зерттеулер көрсеткендей, оқушыларда ерік сферасының әлсіз дамуы оқу мотивациясының төмендеуінен, зейінін шоғырландырудағы қиындықтардан, істі соңына дейін жеткізе алмаудан байқалады. Сондықтан білім беру жүйесінде ерікті дамыту ерекше өзектілікке ие болып отыр.

Ежелгі гректерден бастап бүгінгі күнге дейін ерік психологиялық феномен ретінде көп қырлы зерттеулерге арқау болып келеді. Психология ғылымында ерік әдетте іс-әрекет ортасында қарастырылып, адамның саналы іс-әрекетінің негізгі реттеушісі ретінде айқындалады. Соңғы зерттеулерде (Н. А. Коваль [1], И. В. Михалец [2]) ерік үдерістерінің жүзеге асуы іс-әрекет арқылы іске асатыны дәлелденген. Бұл ретте олардың бастау көзі тұлғаның рухани-адамгершілік саласына барып тіреледі.

Руханилық – адамның жоғары мақсатқа ұмтылуына, өзін толықтай жүзеге асыруына мүмкіндік беретін күш. Ол адамның іс-әрекетін ерікті түрде басқаруда маңызды рөл атқарады (Н. А. Коваль [1], С. Б. Крымский, В. И. Слободчиков [3], К. Ясперс және т.б.). Руханилықтың ықпалы әсіресе адам қиындыққа тап болғанда байқалады. Яғни, егер адамның әрекетке деген ынтасы әлсіресе, мән-мағынасы түсініксіз болса немесе эмоциялық күш-қуаты жетіспесе, руханилық оны алға жетелейтін тірекке айналады. Бұл көбіне кедергілердің тым күрделі, қорқынышты немесе түсініксіз болуымен байланысты.

Зерттеу болжамы бойынша, оқушылардың мақсат қоя білуінде кейде жеткілікті себептер (мотивтер) болмайды, немесе олар қарама-қайшы келуі мүмкін. Осындай жағдайда жасөспірімнің таңдауына рухани-адамгершілік құндылықтар ықпал етеді. Сондықтан өзін-өзі тануға деген қажеттілік, жоғары идеалдарға ұмтылу, өзін-өзі тәрбиелеу, өмірде маңызды құндылықтарға сүйену – жасөспірімнің ерік-жігерін дамытуға негіз болатын басты шарттарды қарастырады.

Психологиялық-педагогикалық тұрғыдан алғанда, ерік сферасын дамытудың мәні – оқушыны мақсат қоя білуге, қиындықты еңсеруге, іс-әрекетті саналы реттеуге және рухани құндылықтарға сүйене отырып, шешім қабылдауға баулу табылады. Бұл ерік сапаларын қалыптастыру арқылы тұлғаның толыққанды дамуына жағдай жасалады деп білеміз.

Олай болса, тұлғаның ерік сапаларының қалыптасуына төмендегідей факторларды көрсетеміз:

- **еріктің құрылымы** – мақсат қою, шешім қабылдау, оны орындау және кедергілерді жеңу. Бұл кезеңдерде адамның мотивациясы, өзін-өзі бақылауы мен өзін-өзі реттеу қабілеті ерекше рөл атқарады.

- **еріктің қызметі** – танымдық және эмоциялық процестерді реттеу, мінез-құлықты бағыттау, іс-әрекетті ұйымдастыру.

- **жас ерекшелік ерекшеліктері** – ерік процестері жасөспірім шақта қарқынды дамиды. Бұл кезеңде тұлғаның өзіндік сана-сезімі күшейіп, дербестікке ұмтылысы артады.

- **еріктік сапалар** – табандылық, шыдамдылық, батылдық, дербестік, өзін-өзі ұстай білу. Олар өмірлік тәжірибе мен тәрбиенің ықпалымен қалыптасады.

Ал тәрбиеленушілердің ерік сапаларын тәрбиелеуде мынадай педагогикалық процестің маңызды бағыттарының жіктейміз:

1. Тәрбие процесіндегі рөлі – тәрбиеленушілердің ерік сапаларын қалыптастыру мақсатқа бағытталған тәрбиелік жұмыстың нәтижесінде жүзеге асады.

2. Оқытудағы маңызы – оқушы ерік күшін жұмсамайынша, білім алу процесінде табысқа жетпейді. Мұғалімнің міндеті – оқушыны дербес жұмысқа, өзіндік бақылауға, қиындықты жеңе білуге үйрету.

3. Педагогикалық әдістер – талап қою, мадақтау, жағдай туғызу, ойын және шығармашылық тапсырмалар, өзін-өзі бағалауға бағыттау.

4. Инклюзивті білім берудегі ерекшелігі – ерекше білім беруді қажет ететін балалардың ерік сферасын дамытуда жеке тұлғалық тәсіл, психологиялық қолдау, арнайы әдіс-тәсілдер қолдану қажет.

Сондай-ақ, ерік іс-әрекет барысында қалыптасатындықтан, педагогикалық тәжірибе оқушыдан ерік-жігерді талап ететін жағдайларды жасауы қажет және оқушылардың ерік сферасын дамытудағы педагогикалық әдістерге тоқталуды жөн көрдік:

1. Мақсат қою мен мотивация әдістері

Ерікті дамытудың негізгі шарты – оқушының мақсат қоя білуі және оның маңыздылығын түсінуі. Мұғалімдер қолдана алады:

- проблемалық жағдайлар мен оқу міндеттерін қою;
- жобалық және зерттеу жұмыстары арқылы оқушыны өз мақсатын айқындауға жетелеу;
- білімнің өмірмен байланысын көрсету арқылы ішкі мотивацияны қалыптастыру.

2. Іс-әрекетті ұйымдастыру әдістері

Оқушының еркін дамыту үшін оны жүйелі түрде жауапкершілік пен күш-жігерді талап ететін әрекеттерге қатыстыру маңызды. Тиімді тәсілдер:

- оқу тапсырмаларын біртіндеп күрделендіру;
- топтық және жеке жұмыс түрлерін қолдану;
- еңбек, шығармашылық және спорттық іс-әрекеттерді ұйымдастыру;
- мектеп ережелері мен нормаларын орындауға дағдыландыру.

3. Ерік жаттығулары мен машықтандыру әдістері

Ерік әрекеттерін жаттықтыру оқушыдан зейін, табандылық пен өзіндік әрекетті талап ететін қайталанатын тапсырмалар арқылы іске асады. Мысалы:

- үй тапсырмасын белгілі бір уақытта орындау;
- олимпиадаларға, байқауларға, спорттық жарыстарға қатысу;
- зейінді, есте сақтауды, өзін-өзі бақылауды дамытуға арналған жаттығулар.

4. Мінез-құлықты ынталандыру және түзету әдістері

Ерік дамуына ұстаз бен ұжым тарапынан қолдау қажет. Ол үшін:

- табандылық пен бастамашылдықты мадақтау;
- педагогикалық талаптарды қою (нақты, негізделген, мейірімді формада);
- оқушының сенімін нығайтатын «сәттілік жағдайларын» ұйымдастыру;
- қателік кезінде сын мен көмекті үйлестіріп қолдану.

5. Өзін-өзі реттеу мен өзін-өзі дамыту әдістері

Оқушыларды өзін-өзі бақылау тәсілдеріне үйрету де маңызды. Педагогикалық практикада:

- мақсаттар мен нәтижелерді жазып отыратын «өзін-өзі бақылау күнделіктерін» жүргізу;
- өз әрекеттерін талдауға бағытталған рефлексивті әңгімелер;
- уақытты жоспарлау, өзін-өзі бағалау машықтарын дамыту;
- өзін-өзі жинақтауға арналған психологиялық жаттығуларды қолдану.

Сонымен қатар, оқушылардың ерік сферасын табысты дамыту үшін мынадай шарттар қажет:

- тәрбиелік орта құру, онда әрекет талаптармен де, қолдаумен де қатар жүреді.

- жеке тұлғаға бағытталған тәсіл, жас ерекшеліктерін, мотивация деңгейін және темпераментті ескеру.

- дәйектілік пен жүйелілік, өйткені ерік ұзақ мерзімді жұмыс арқылы қалыптасады.
- мектеп пен отбасының бірлестігі, тәртіп пен жауапкершілікті бірлесіп тәрбиелеу.
- педагогтың жеке үлгісі, мұғалімнің өзі де ерік-жігерін іс-әрекетте көрсетуі.

Оқушылардың ерік сферасын дамыту – білім беру жүйесіндегі ең күрделі әрі маңызды бағыттардың бірі. Ерік – тұлғаның ішкі күшін, мінез-құлқын саналы түрде реттеп, әрекетті мақсатқа сай ұйымдастыра білу қабілетін айқындайды. Ол адамның оқу-танымдық іс-әрекетінде де, әлеуметтік өмірінде де табысқа жетуінің негізгі факторы болып табылады.

Ғалымдар атап өткендей (Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Л.И. Божович), ерік сапалары жас кезден бастап тәрбиеленіп, жаттығулар мен тәжірибе арқылы нығаяды. Демек, мектеп қабырғасындағы педагогикалық ықпал оқушылардың ерікті әрекеттерге бейімделуінде шешуші рөл атқарады. Әсіресе, оқу тапсырмаларын орындау барысында табандылық таныту, мақсат қою және оған жету, өзін-өзі бақылау, сәтсіздіктерге төтеп беру – еріктің ең негізгі көрсеткіштері.

Педагогикалық әдістерді жүйелі қолдану ерік сферасының жан-жақты дамуына ықпал етеді. Мақсат қою мен мотивация әдістері оқушыны өз ісіне саналы қарауға үйретсе, іс-әрекетті ұйымдастыру әдістері жауапкершілік пен тәртіпті қалыптастырады. Жаттығулар мен машықтандыру әдістері ерікті әрекеттерді тұрақты әдетке айналдыруға жағдай жасайды. Ал ынталандыру мен мінез-құлықты түзету әдістері оқушылардың сенімін нығайтып, шыдамдылыққа тәрбиелейді. Өзін-өзі реттеу әдістері арқылы оқушы өз әрекетін басқаруды, жоспарлауды және бағалауды үйренеді.

Осы әдістердің бірлікте қолданылуы нәтижесінде оқушыларда:

- мақсатқа ұмтылушылық, табандылық, шыдамдылық, жауапкершілік секілді қасиеттер орнығады;
- оқу үдерісіндегі қиындықтарға төтеп беру қабілеті артады;
- өзін-өзі реттеу мен өзіндік бақылау дағдылары дамиды;
- тұлғалық дербестік пен өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі кеңейеді.

Сонымен бірге, ерік сапаларын дамытуда тек мектептің ғана емес, отбасының да ықпалы зор. Егер мектеп пен ата-ана талаптарының үйлесімі қамтамасыз етілсе, оқушылардың ерік-жігері тұрақты түрде қалыптасып, нығая түседі. Мұғалімнің жеке үлгісі, оның кәсіби және моральдық беделі де бала үшін ерекше маңызға ие.

Қорытындылай келе, оқушылардың ерік сферасын дамыту – тек оқу міндеттерін орындаудың шарты ғана емес, сонымен бірге олардың өмірлік табыстарының, кәсіби жетістіктерінің және азаматтық белсенділігінің кепілі. ХХІ ғасыр жағдайында қоғамға тек білімді ғана емес, сонымен бірге табанды, мақсаткер, қиындықтарға төтеп бере алатын, өзін-өзі дамытып, реттей білетін тұлғалар қажет. Сондықтан педагогикалық үдерісте ерікті дамыту әдістерін жүйелі және кешенді қолдану – заманауи білім берудің басты талаптарының бірі.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1. Коваль, Н.А. Духовность в системе профессионального становления специалиста [Текст]: Дис... канд.психол.наук: 19.00.13/ Коваль Нина Александровна.-М., 1997.-169 с.
2. Михалец, И.В. Психолого-педагогические условия развития духовно-нравственных отношений будущих учителей [Тест].-М, 1959.-345 с.
3. Слободчиков, В.И., Исаев, Е.И. Психология развития человека [Текст]. -М.: Школьная пресса, 2000. -417 с.

ДАРЫНДЫ ОҚУШЫЛАРМЕН САРАЛАП ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ – ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚАБІЛЕТТІ АРТТЫРУ ҚҰРАЛЫ

**Оразкүл Инабат Сағатқызы,
Бекенова Назым Аманкуловна**
Жаратылыстану және география факультеті
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Аңдатпа

Мақалада дарынды оқушылармен саралап оқытуды ұйымдастырудың теориялық және практикалық аспектілері жан-жақты қарастырылады. Эксперименттік зерттеулер мен ғылыми тұжырымдар негізінде зерттеушілік қабілеттерді дамытудың әдіс-тәсілдері, саралап оқытудың тиімді формалары мен инновациялық технологиялары талқыланады. Педагогикалық эксперимент нәтижелеріне сүйене отырып, дарынды оқушылармен жұмыс істеу барысында зерттеушілік әрекетті ұйымдастырудың педагогикалық шарттары айқындалған. Автор әлемдік және отандық тәжірибені талдай отырып, дарынды балалардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға бағытталған ғылыми негізделген практикалық ұсыныстар береді және олардың тиімділігіне дәлелдемелер келтіреді.

Негізгі сөздер: Дарынды оқушылар, саралап оқыту, зерттеушілік қабілет, зерттеушілік әрекет, білім беру технологиялары.

Аннотация

В статье всесторонне рассматриваются теоретические и практические аспекты организации дифференцированного обучения с одарёнными учащимися. На основе экспериментальных исследований и научных положений анализируются методы развития исследовательских способностей, эффективные формы дифференцированного обучения и инновационные образовательные технологии. Опираясь на результаты педагогического эксперимента, определены педагогические условия организации исследовательской деятельности в работе с одарёнными детьми. Автор, проанализировав отечественный и зарубежный опыт, предлагает научно обоснованные практические рекомендации по развитию исследовательского потенциала одарённых учащихся и приводит доказательства их эффективности.

Ключевые слова: одарённые учащиеся, дифференцированное обучение, исследовательские способности, исследовательская деятельность, образовательные технологии.

Abstract

This article comprehensively examines the theoretical and practical aspects of organizing differentiated instruction for gifted students. Based on experimental research and scientific findings, the study explores methods for developing research abilities, effective forms of differentiated learning, and innovative educational technologies. Drawing on the results of a pedagogical experiment, the author identifies the pedagogical conditions necessary for organizing research activities when working with gifted learners. Through the analysis of national and international experience, the author provides scientifically grounded practical recommendations for fostering students' research potential and supports their effectiveness with evidence.

Keywords: gifted students, differentiated instruction, research ability, research activity, educational technologies.

Қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызды міндеттердің бірі – дарынды оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамыту. Бұл міндеттің маңыздылығы қоғамның жаһандану және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) қарқынды дамуы жағдайында одан сайын арта түсуде. Білім беру жүйесінің алдында жаңа талаптар қойылуда: енді тек ақпаратты беру емес, оқушыларды ақпаратты сыни тұрғыдан талдауға, синтездеуге және оны тиімді қолдануға үйрету қажет.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, елдің бәсекеге қабілеттілігі оның интеллектуалдық ресурстарына, білім беру сапасына тікелей байланысты. Дарынды оқушылар – кез келген мемлекеттің болашақ инновациялық әлеуетінің негізі. Сондықтан, оларды анықтау және олардың әлеуетін дамыту – заманауи білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Егер дарынды балалар өз қабілеттерін толық іске асырмаса, қоғам құнды зияткерлік капиталдан айырылады.

Дарынды балалардың тұлғалық дамуындағы өзекті мәселелердің бірі – зерттеушілік қабілеттерді қалыптастыру. Шынында да, бұл қабілеттер тек академиялық жетістіктердің ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның қалыптасуының да негізі.

Зерттеушілік қабілет – бұл оқушының тек "не?" деген сұраққа емес, "неліктен?" және "қалай?" деген сұрақтарға жауап іздеуге деген ішкі мотивациясы. Ол оқушылардың:

- Өзіндік білім алу дағдыларын дамытуға (өздігінен оқуға және үйренуге);
- Шығармашылық ойлауды қалыптастыруға (стандартты емес шешімдерді табуға);

- Болашақ кәсіби қызметінде табысты болуға мүмкіндік береді.

Өйткені, қазіргі динамикалық әлемде мамандыққа қарамастан, кез келген адамнан мәселені тауып, оны талдап, тиімді шешу жолдарын іздеу талап етіледі. Зерттеушілік қабілеті дамыған тұлға – бұл белсенді, жауапты және өзгерістерге бейім тұлға.

Осы тұрғыдан алғанда, дарынды оқушылармен саралап оқытуды ұйымдастыру – зерттеушілік қабілеттерді дамытудың тиімді құралы болып табылады [1, б. 186]. Саралап оқыту арқылы мұғалім әр оқушының жеке қарқынына, қызығушылығына және қабілет деңгейіне сәйкес келетін тапсырмалар мен әдістерді ұсына алады. Бұл әдіс дарынды оқушылардың зерігуінің алдын алып, олардың әлеуетін барынша ашуға мүмкіндік береді.

Дарындылық мәселесін зерттеген ғалымдардың еңбектерін талдау барысында оның әртүрлі анықтамалары мен тұжырымдамалары бар екені анықталды. Бұл әртүрлілік дарындылықтың күрделі және көпқырлы құбылыс екенін көрсетеді.

Д. Рензуллидің үш шеңбер моделі бойынша, дарындылық орташадан жоғары қабілеттер, тапсырмаға берілу және шығармашылық ойлаудың жоғары деңгейі арқылы анықталады [2, б. 246]. Бұл модель дарындылықты тек туа біткен қабілеттер жиынтығы ретінде емес, сонымен қатар мотивация мен ішкі ынтаның маңызды рөлін көрсететін динамикалық процесс ретінде қарастырады.

Ал Г. Гарднердің көптік интеллект теориясы бойынша, дарындылық лингвистикалық, логикалық-математикалық, кеңістіктік, музыкалық, кинестетикалық, тұлғааралық, тұлғаішілік және натуралистік интеллектілердің бірінде немесе бірнешеуінде көрінуі мүмкін [3]. Бұл тұжырымдама дәстүрлі IQ-тесттермен өлшенетін аспектілерден тыс, әрбір баланың жеке дарындылығын тануға және дамытуға бағытталу қажеттігін айқындайды.

Қазақстандық ғалым Ү.Б. Жексенбаева 2015-2018 жылдары жүргізген эксперименттік-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде дарындылықты "тұлғаның табиғи қабілеттерінің жоғары деңгейде дамуы, ерекше жетістіктерге жетуге мүмкіндік беретін интеллектуалдық және шығармашылық әлеует" деп анықтады. Оның зерттеулері дарынды балалардың анықтау мен дамыту бойынша нақты әдістемелік аппаратты қалыптастыруға мүмкіндік берді [4, б.142]. Бұл ұлттық контексттегі зерттеулердің құндылығын арттырады. Дарындылықты анықтаудың ғылыми негізделген әдістемесінің болуы, дарынды балаларға арналған білім беру бағдарламаларының сапасын арттыруға тікелей ықпал етеді.

Дарынды оқушылармен саралап оқытуды ұйымдастыру белгілі бір педагогикалық шарттарды қамтиды. Олар оқу процесінің тиімділігін қамтамасыз ететін негізгі факторлар болып табылады.

К. Томлинсонның 2015-2017 жылдары 128 дарынды оқушының қатысуымен жүргізген зерттеуі саралап оқытудың төрт негізгі компонентін анықтауға мүмкіндік берді: мазмұн, процесс, өнім және оқу ортасы [5, б.179].

- Мазмұнды саралау – оқушының білім деңгейіне сай, тереңдетілген және күрделі материалдар ұсыну.

- Процесті саралау – оқушыларға зерттеу, талдау, проблеманы шешу сияқты әртүрлі әдістерді қолдануға мүмкіндік беру.

- Өнімді саралау – оқушыларға өз білімдерін әртүрлі формада (жоба, презентация, зерттеу есебі) көрсетуге еркіндік беру.

- Оқу ортасын саралау – ынтымақтастыққа, тәуекелге баруға және өзіндік ізденіске ынталандыратын жағдай жасау.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, осы компоненттердің тиімді үйлесімі дарынды оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін 37%-ға арттыруға мүмкіндік береді. Бұл саралап оқытудың дарындылықты дамытудағы практикалық тиімділігінің айқын дәлелі.

Зерттеушілік қабілеттерді тиімді дамыту үшін оның негізгі құрылымын түсіну маңызды. А.И. Савенковтың 2016-2019 жылдары жүргізген эксперименттік зерттеулері зерттеушілік қабілеттің күрделі құрылымын анықтады. Оның пікірінше, зерттеушілік қабілет өз құрамына:

- Мотивациялық (ізденіске деген құштарлық, танымдық қызығушылық);

- Когнитивтік (мәселені көре білу, гипотеза құру, талдау);
- Операциялық (зерттеу әдістерін меңгеру, эксперимент жүргізу);
- Рефлексивтік (өз жұмысын бағалау, қорытынды шығару) компоненттерді қамтиды [6, б. 440].

Бұл төрт компоненттің өзара тығыз байланысы зерттеушілік әрекеттің нәтижелі болуын қамтамасыз етеді. Педагогтар бұл компоненттердің әрқайсысын жеке дамытуға баса назар аударуы қажет. Мысалы, мотивациялық компонентті күшейту үшін оқушыларға олардың қызығушылығына сай тақырыптарды таңдауға мүмкіндік беру, ал рефлексивтік компонентті дамыту үшін өз жұмыстарын сыни тұрғыдан бағалауға үйрету маңызды.

Дарынды оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға бағытталған саралап оқытудың негізгі формалары мен әдістерінің ішінде зерттеушілік оқыту, жобалау және проблемалық оқыту технологиялары ерекше орын алады. Бұл әдістер оқушылардың пассивті білім алушыдан белсенді ізденушіге айналуына мүмкіндік береді.

1. Зерттеушілік Оқыту Технологиясы. Зерттеушілік оқыту технологиясы – бұл дарынды оқушыларды ғылыми зерттеу процесінің барлық кезеңдеріне қатыстыруға бағытталған кешенді әдіс. Ол оқушыға мәселені анықтаудан бастап, гипотеза құру, деректерді жинау және талдау, қорытынды жасау және нәтижелерді ұсынуға дейінгі толық циклді бастан өткеруге мүмкіндік береді.

2018-2020 жылдары алты жалпы білім беретін мектепте жүргізілген эксперимент барысында зерттеушілік оқыту технологиясының тиімділігі дәлелденді [7, б. 215]. Эксперимент нәтижелері көрсеткендей, бұл технологияны жүйелі қолдану дарынды оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін 42%-ға арттырады. Бұл айтарлықтай өсім технологияның тек білімді игеруге ғана емес, сонымен бірге гносеологиялық (танымдық) құзыреттілікті қалыптастыруға да күшті әсер ететінін көрсетеді. Мұғалімнің рөлі бұл жерде – білім беруші емес, бағыттаушы (фасилитатор) және кеңесші.

2. Жобалау Технологиясы. Жобалау технологиясы да дарынды оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Жоба жұмысы барысында оқушылар өздерінің қызығушылықтары мен бейімділіктеріне сәйкес зерттеу тақырыбын таңдап, жеке немесе топтық зерттеу жүргізеді. Жобалар пәнаралық сипатта болуы мүмкін, бұл дарынды оқушыларға әртүрлі ғылым салалары арасындағы байланыстарды көруге және кешенді ойлауды дамытуға мүмкіндік береді.

2019 жылы жүргізілген салыстырмалы зерттеу нәтижелері жобалау технологиясын қолданатын дарынды оқушылардың зерттеу нәтижелерін ұсыну қабілеті дәстүрлі оқыту әдістерімен оқитын оқушылардың көрсеткіштерінен 27%-ға жоғары екенін көрсетті [8, б. 175]. Бұл айырмашылық жобалау әдісінің коммуникативтік және презентациялық дағдыларды – яғни, ғылыми зерттеудің соңғы, бірақ аса маңызды кезеңін дамытудағы артықшылығын айқындайды.

3. Проблемалық Оқыту Технологиясы. Проблемалық оқыту технологиясы да дарынды оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуда тиімді болып табылады. Бұл технология оқушылардың алдына проблемалық жағдайлар қойып, оларды шешу жолдарын іздестіруге бағыттайды. Бұл әдістің негізгі ерекшелігі – оқушының жаңа білімді дайын күйінде алмай, оны өзінің танымдық әрекеті арқылы ашуы.

Проблемалық оқыту барысында оқушылар сын тұрғысынан ойлау, талдау, синтез, бағалау сияқты жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын дамытады. Проблемалық жағдайды шешу барысында оқушылар өз бетінше гипотеза (болжам) жасауға, оны тексеруге және дәлелдеуге үйренеді. Мысалы, табиғи құбылыстардың себеп-салдарын анықтау, тарихи оқиғаларға баға беру немесе күрделі математикалық есептердің оптималды шешімін табу – осының бәрі дарынды оқушылардың интеллектуалдық әлеуетін толық іске асыруға мүмкіндік береді.

Бұл үш негізгі технологиядан басқа, саралап оқытудың тиімділігін арттыратын қосымша формалары да бар:

- Акселерация (Жеделдету): Дарынды оқушыларға оқу бағдарламасын жедел меңгеруге немесе жоғары сыныптардың пәндерін оқуға мүмкіндік беру. Бұл олардың зерттеуге деген құштарлығын ерте оятуға көмектеседі.

- Энричмент (Байыту): Оқу материалын тереңдету арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру. Бұл форма арқылы әртүрлі ғылыми клубтар, олимпиадаға дайындық топтары және арнайы зерттеу семинарлары ұйымдастырылады.

- Тьюторлық (Жеке Бағыттау): Әр дарынды оқушыға оның таңдаған зерттеу тақырыбы бойынша жеке ғылыми жетекші бекіту. Тьюторлық қолдау оқушыға зерттеу әдістемесін терең меңгеруге және жоғары ғылыми нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Бұл әдістер мен формалардың кешенді қолданылуы дарынды оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін жан-жақты дамытуға және олардың болашақ ғылыми немесе кәсіби жолына берік негіз қалыптастыруға кепілдік береді.

Дарынды оқушылармен саралап оқытуды ұйымдастыру барысында келесі ғылыми негізделген педагогикалық шарттарды ескеру қажет:

1. Дарынды оқушыларды анықтау және диагностикалау. Дарынды оқушыларды анықтау үшін кешенді диагностика жүргізілуі керек. Бұл үшін психологиялық тестілеу, бақылау, портфолио әдісі, сұхбат, пән олимпиадалары мен конкурстар қолданылады.

2. Білім беру мазмұнын саралау. Дарынды оқушылар үшін оқу материалы күрделірек және тереңірек болуы керек. Оқу бағдарламасын қарқындату (акселерация) және кеңейту (байыту) арқылы дарынды оқушылардың қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне сәйкестендіруге болады.

3. Оқыту әдіс-тәсілдерін әртараптандыру. Дарынды оқушылармен жұмыс істеу барысында белсенді және интерактивті әдістер қолданылуы керек. Бұл әдістер оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға, шығармашылық және зерттеушілік қабілеттерін дамытуға бағытталған. Кейс-стади, пікірталас, рөлдік ойындар, модельдеу сияқты әдістер тиімді болып табылады.

4. Қолайлы психологиялық-педагогикалық орта құру. Дарынды оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамыту үшін қолайлы психологиялық-педагогикалық орта маңызды рөл атқарады. Мұндай орта оқушылардың шығармашылық пен зерттеушілік әрекетке деген құштарлығын арттырады, олардың өзіндік пікірін еркін білдіруіне мүмкіндік береді.

5. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі. Дарынды оқушылармен жұмыс істейтін мұғалім жоғары кәсіби біліктілікке ие болуы керек. Мұғалім пән бойынша терең білімге, дарынды балалардың психологиялық ерекшеліктерін түсінуге, зерттеу әдістемесін меңгеруге, инновациялық педагогикалық технологияларды қолдана білуге тиіс.

6. Ата-аналармен ынтымақтастық. Дарынды оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамыту процесінде ата-аналармен тығыз байланыс орнату маңызды. Лонгитюдті зерттеу нәтижелері ата-аналардың белсенді қатысуы дарынды оқушылардың зерттеушілік мотивациясын 28%-ға арттыратынын көрсетті [9, б. 125].

Саралап оқытуды ұйымдастыру барысында дарынды оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға арналған практикалық тапсырмалар ұсынылуы керек. Мұндай тапсырмаларға мыналар жатады:

- Ғылыми-зерттеу жобаларын әзірлеу және қорғау;
- Эксперименттер жүргізу және нәтижелерін талдау;
- Ғылыми конференцияларға қатысу және баяндама жасау;
- Кейс-стади әдісі арқылы проблемалық жағдайларды шешу;
- Пікірталастар мен дебаттарға қатысу;
- Далалық зерттеулер және экспедициялар ұйымдастыру.

Дарынды оқушылармен саралап оқытуды ұйымдастырудың тиімділігін бағалау үшін нақты критерийлер қолданылуы керек. Мұндай критерийлерге мыналар жатады: оқу-танымдық мотивация деңгейі, зерттеу дағдыларының даму деңгейі, шығармашылық жетістіктер, пән олимпиадаларындағы, конкурстардағы жетістіктер, оқушылардың өзін-өзі бағалауы.

Саралап оқыту жүйесін тиімді жүзеге асыру үшін заманауи ресурстар мен технологияларды қолдану маңызды. Олар дарынды оқушыларға жеке қарқынмен, тереңдетіп оқуға және инновациялық зерттеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

1. Онлайн Платформалар: Жекелендірілген оқыту құралы.

Онлайн платформалар (мысалы: Khan Academy, Coursera, EdX) дарынды оқушылар үшін таптырмайтын ресурс болып табылады. Қосымша материалдарды ұсынуға және өз бетімен оқуға мүмкіндік береді. Дарынды оқушылар мектеп бағдарламасын тез меңгергеннен кейін, бұл платформалар арқылы жоғары оқу орындары деңгейіндегі курстарды оқи алады. Тереңдету: Мысалы, биология пәні бойынша генетика немесе биохимия сияқты күрделі тақырыптарды әлемнің жетекші университеттерінің профессорларынан үйренуге болады. Бұл олардың зерттеу тақырыбын таңдаудағы білімін кеңейтеді. Икемділік: Оқушылар өздеріне ыңғайлы уақытта және қарқынмен оқи алады, бұл олардың басқа да шығармашылық немесе ғылыми жобалармен айналысуына қосымша уақыт береді.

2. Виртуалды Зертханалар мен Симуляциялар.

Виртуалды зертханалар мен симуляциялар дарынды оқушылардың тәжірибелік зерттеушілік қабілеттерін дамытудағы қауіпсіз және тиімді құрал. Визуалды көрсету: Мысалы, биологиядағы күрделі процестерді (ДНҚ репликациясы, фотосинтез) немесе физикадағы қауіпті эксперименттерді (ядролық реакциялар) визуалды түрде көрсетуге көмектеседі. Қателікке жол беру мүмкіндігі: Нақты зертханадан айырмашылығы, виртуалды ортада оқушылар қымбат немесе қауіпті материалдарды бүлдіруден қорықпай, сансыз рет тәжірибе жасай алады. Бұл оларды "сынақ және қателік" (trial and error) әдісі арқылы зерттеуге ынталандырады.

3. Қосымша Академиялық Материалдар.

Қосымша материалдар (ғылыми мақалалар, деректі фильмдер, танымдық әдебиеттер) дарынды оқушылардың сыни ойлауы мен ақпараттық сауаттылығын арттырады. Ізденіске ынталандыру: Оқушылардың қызығушылығын арттырып, оларды өз бетімен ізденуге ынталандырады. Ғылыми мақалаларды оқу оларды ақпараттың сенімділігін бағалауға, деректерді талдауға және ғылыми тілді меңгеруге үйретеді. Пәнаралық байланыс: Деректі фильмдер мен танымдық әдебиеттер пәнаралық байланыстарды көруге және зерттеу тақырыбын кеңірек контексте қарастыруға мүмкіндік береді.

4. Ғылыми Орталықтарға Экскурсиялар (Практикалық Интеграция).

Ғылыми орталықтарға экскурсиялар (мұражайлар, зертханалар және ғылыми орталықтарға бару) теориялық білімді тәжірибелік тұрғыдан бекітудің ең тиімді жолы. Тәжірибелік меңгеру: Оқушылар биологиялық құбылыстарды немесе физикалық заңдылықтарды тек оқулықтан емес, нақты зертханалық жағдайда көреді. Кәсіби бағдар: Жетекші ғалымдармен, инженерлермен және мамандармен тікелей сөйлесу мүмкіндігі болашақ кәсіби қызметіне деген мотивациясын арттырады және зерттеушілік жолындағы нақты қадамдарды айқындауға көмектеседі.

Бұл ресурстарды саралап оқыту шеңберінде қолдану арқылы мұғалімдер дарынды оқушыларға білімді "меңгеруші" емес, жаңа білімді "өндіруші" ретінде қалыптасуына толыққанды жағдай жасайды.

Саралап оқыту идеясы теория жүзінде кеңінен таралғанымен, іс жүзінде Қазақстан мектептерінде бұл әдіс жеткілікті деңгейде қолданылмайды, әсіресе жаратылыстану пәндерін, соның ішінде биологияны оқытуда. Дәстүрлі оқыту әдістері оқушылардың дайындық деңгейіндегі айырмашылықтарды ескеруге әрдайым мүмкіндік бермейді, бұл олардың пәнге деген қызығушылығы мен оқу мотивациясының төмендеуіне әкеледі. Білім мазмұнын жаңарту жағдайында дарынды оқушылардың әлеуетін ашуға ықпал ететін тиімді әдістер мен құралдарды іздеу ерекше маңызға ие.

Қорытындылай келе, дарынды оқушылармен саралап оқытуды ұйымдастыру – олардың зерттеушілік қабілеттерін дамытудың тиімді құралы екенін атап өткен жөн. Саралап оқыту дарынды оқушылардың жеке қабілеттері мен қызығушылықтарын ескере отырып, білім беру процесінің сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Эксперименттік зерттеулер дәлелдегендей,

дарынды оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамыту үшін арнайы педагогикалық жағдайлар жасалуы керек, оқыту мазмұны мен әдіс-тәсілдері әртараптандырылуы қажет. Дарынды балалармен жұмыс істеу – бұл тек мектептің емес, бүкіл қоғамның міндеті. Дарынды балалар – еліміздің зияткерлік әлеуеті, оның болашағы мен дамуының кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіғапбарова Ұ.М. Дарынды балаларды оқыту мен тәрбиелеудің педагогикалық негіздері. – Алматы, 2018. – 186 б.
2. Renzulli, J.S. The Three-Ring Conception of Giftedness: A Developmental Model for Promoting Creative Productivity. – In R.J. Sternberg & J.E. Davidson (Eds.), *Conceptions of Giftedness*, 2019. – pp. 246-279.
3. Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books.
4. Жексенбаева Ұ.Б. Балалардың дарындылығын диагностикалау. – Алматы, 2018. – 142 б.
5. Tomlinson, C.A. *The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners*. – ASCD, 2017. – 198 p.
6. Савенков А.И. Психология детской одаренности. – М.: Генезис, 2019. – 440 с.
7. Жексенбаева Ұ.Б. Дарынды балаларға білім беру жүйесінің дамуы. – Астана, 2019. – 215 б.
8. Мұқанова С. Дарынды балаларды оқыту технологиялары. – Астана, 2020. – 175 б.
9. Тұрғынбаева Б.А. Дарындылық – тұлға дамуының шарты. – Алматы, 2019. – 125 б.

ИНТЕГРАЦИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ И АКАДЕМИЧЕСКАЯ МОБИЛЬНОСТЬ: СПОСОБ РАЗВИТИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Мехтиханлы Севиндж

доктор филологических наук, завкафедрой русского языка
Гилянский университет (University of Guilan), г. Решт, Иран

Аннотация

В статье рассматривается тема интеграции в сфере современного образования и тема академической мобильности, являющейся важным звеном интеграции в образовании, что, в свою очередь, способствует межкультурной коммуникации. Проводится краткий обзор научно-исследовательской и образовательной деятельности Гилянского университета в сфере международного научного сотрудничества. Также указывается на основные направления и формы научного взаимодействия с зарубежными университетами.

Ключевые слова: интеграция, образование, сотрудничество, академическая мобильность, межкультурная коммуникация.

Annotation

The article examines the topic of integration in the field of modern education and the topic of academic mobility, which is an important link in integration in education, which in turn promotes intercultural communication. A brief overview of the research and educational activities of the University of Guilan in the field of international scientific cooperation is given. The main directions and forms of scientific interaction with foreign universities are also indicated.

Key words: integration, education, cooperation, academic mobility, intercultural communication.

Сегодня интеграция становится ведущим направлением в развитии такой науки, как педагогика. Данный процесс, т.е. процесс интеграции в науке относят к новой научной парадигме. Ученые отмечают, что «многомерный мир не может быть освоен людьми с монологическим типом мышления, необходимо сформировать многомерную личность с полифоническим мышлением» [1, с. 74]. В современных исследованиях интеграция рассматривается как методологическая категория и ее цель – образование таких связей, которые обеспечивают целостность образовательного процесса, образовательных систем. Интеграция одновременно служит способом познания и изменения данного процесса.

Интеграция - это не сумма соединенных частей, а органическое их взаимодействие, дающее новое целостное или системное образование.

Понятие интеграция в «Логическом словаре-справочнике» Н.И.Кондакова определяется как «объединенное в целое, единство каких-либо элементов, восстановление какого-либо единства» [2, с. 203]. Данное определение означает, что интеграция имеет возможность возобновить и воссоединить отдельные части в общую целостность.

С.М. Арефьева понимает под интеграцией «средство теоретического синтеза для получения нового познавательного результата, превосходящего по своей эстетической значимости познавательную ценность всех интегрируемых компонентов, предполагает только те процессы, которые протекают между составными частями в виде взаимодействия» [3, с.15].

Исследуя проблему интеграции гуманитарной и профессиональной подготовки специалистов, Л.В. Волович считает, что, «включаясь в педагогический тезаурус по проблеме взаимосвязи явлений и процессов, интеграция по-новому позволяет осмыслить и саму проблему, и все ходы ее разрешения в реальной, потенциальной и прогностической педагогической практике» [4, с.6].

Интеграция в сфере образования обусловлена рядом причин, являющимися общими для мировой системы образования. Основными причинами интеграции являются предоставление возможностей для самореализации как личностной, так и профессиональной, повышения мобильности специалистов, их конкурентоспособности.

Интеграция является предметом исследования многих фундаментальных наук, как: социология, философия, психология и др. «Интеграция- сторона процесса развития, связанная с объединением в целое ранее разнородных частей и элементов. Процессы интеграции могут иметь место как в рамках уже сложившихся систем, так и в возникающих новых системах из ранее несвязанных элементов» [5].

В словаре «Научно-технический прогресс», по мнению автора интеграция способствует установлению взаимосвязи и единства между новыми теориями, разделами и отдельными научными дисциплинами, изучающими специфические закономерности отдельных классов и явлений, начиная от установления отдельных законов и заканчивая обобщением междисциплинарных методов, теорий, направлений исследования» [6, С. 82-83].

В социологическом словаре понятие интеграция представлено как результат процесса объединения, т.е. «состояние гармоничной уравновешенности, упорядоченного функционирования частей целого» [7, с. 210].

Психологический словарь описывает данное понятие как внутригрупповой процесс, т.е. «создание внутреннего единства, сплоченности, что выражается в идентификации коллективной сплоченности группы, как ее ценностно-ориентационном единстве, объективности, в возложении и принятии ответственности за успехи и неудачи в совместной деятельности» [8, с. 210].

А в Словаре иностранных слов дано следующее понятие: «интеграция- процесс взаимного приспособления и объединения национальных хозяйств двух или более государств, с однотипным общественным строем» [9, с. 201].

Проанализировав вышеприведенные определения, можно сделать вывод, что понятие интеграция в сфере гуманитарных наук рассматривается как процесс, как система идей, как объединение и связанность отдельных частей в единое целое.

На сегодняшний день, в современном мире наблюдается развитие академической мобильности между вузами разных стран, способствующая интеграции в системе образования. Одним из ключевых звеньев интеграции высшего образования является академическая мобильность студентов и преподавателей. Под академической мобильностью понимается работа преподавателей в зарубежных высших учебных заведениях или научно-исследовательских центрах, также обучение студентов, магистрантов и аспирантов в образовательных и научных учреждениях в течение ограниченного периода.

Академическая мобильность между вузами способствует формированию уважения и понимания культуры другой страны, развитию языков, расширяет и углубляет сотрудничество между высшими учебными заведениями.

Программа академической мобильности проводится также и в Гилянском университете. Расширение мобильности студентов и преподавателей является одним из ведущих аспектов международного сотрудничества Гилянского университета. В университете реализуются двусторонние договоры о научно-образовательном сотрудничестве, в рамках которых по линии Министерства образования и науки Ирана ежегодно на обучение и кратковременные стажировки направляются студенты, аспиранты, преподаватели в высшие учебные заведения зарубежных стран, как Россия, Беларусь, Казахстан, Венгрия и др. Следует отметить, что пребывание и обучение полностью или частично финансируется принимающей стороной. Расширение и углубление мобильности студентов и преподавателей, способствующий и социо-культурному международному обмену, является важным показателем образовательной, научно-исследовательской и культурно-просветительской деятельности данного вуза. Учитывая то, что академическая мобильность в вузе является одним из важнейших механизмов получения дополнительных знаний, расширения профессионального кругозора и установления контактов, представляющих взаимный интерес вузов, с зарубежными университетами и научно-исследовательскими центрами и их коллективами, данному направлению в Гилянском университете уделяется повышенное внимание.

К основной деятельности преподавателей по программе академической мобильности относятся:

- Чтение лекций, проведение практических занятий;
- Участие в научной работе с зарубежными коллегами по совместным темам;
- Участие в программах повышения квалификации;
- Участие в конференциях и семинарах;
- Прохождение стажировок.

К основным формам академической мобильности студентов можно отнести:

- Языковые школы;
- Летние школы;
- Краткосрочное прохождение обучения в течение одного семестра в рамках межвузовского сотрудничества;
- Включенное обучение в рамках межвузовского сотрудничества;
- Совместные программы двойного диплома;
- Научно-техническая выставочная деятельность;
- Международные конкурсы студенческих работ, олимпиады, фестивали.

Из вышеизложенного следует, что интеграция и академическая мобильность предполагают педагогическую и студенческую коммуникацию, сотрудничество, сотворчество, что ведет также и к развитию межкультурной коммуникации. В зарубежных вузах студенты на занятиях могут читать, слушать тексты на русском или английском языках (в зависимости от страны) и сравнивать со своим родным языком. Писать сочинения, короткие эссе, создавать тексты на культурные темы, проводить сравнительную работу в сфере культуры речи, фразеологии, паремиологии, обмениваться информацией с другими студентами в группе и таким образом становятся участниками межкультурной коммуникации. Преподаватели вместе со студентами на занятиях так же участвуют в межкультурной коммуникации, а также, обмениваясь своими идеями и опытом с преподавателями зарубежных университетов, вносят огромный вклад в развитие современного образования. Каждый год в Гилянский университет приезжают студенты из зарубежных университетов и, наоборот, студенты Гилянского университета участвуют в программе академической мобильности зарубежных университетов. Они не только успешно учатся, но и вместе с другими студентами принимают активное участие во всех социальных акциях, культурных мероприятиях, которые проводятся в университете и городе. Тем самым, можно смело говорить о влиянии академической

мобильности на формирование и развитие межкультурной коммуникации. Надо отметить, что для успешного прохождения академической мобильности студентам необходимо вступать в культурный диалог с носителями языка и культуры той страны, в которой они находятся, с целью позитивного отношения, доверия, умения понимать и взаимодействовать с представителями различных культур, тем самым усиливая и формируя свои коммуникативные навыки.

В последние годы значительно увеличились и исследования в области понятия межкультурная коммуникация. Большинство людей в своем восприятии мира придерживаются наивного реализма. Людям кажется, что их стиль и образ жизни является возможным и правильным, их ценности понятны и доступны всем людям. Но после того, как сталкиваются с представителями других культур, обнаруживают, что привычные им способы поведения и общения недостаточны и задумываются над этим. Межкультурная коммуникация имеет место именно в таких ситуациях, с которой могут столкнуться все, кто проходит академическую мобильность в зарубежных вузах. Как мы знаем, межкультурная коммуникация – это взаимодействие носителей разных культур. Это обмен информацией, осуществляемый носителями разных культур. То, что коммуниканты являются носителями разных культур, значительно влияет на их коммуникацию и на ее ход. Межкультурная коммуникация, как дисциплина, изучает такое взаимодействие. Как самостоятельная научная дисциплина межкультурная коммуникация возникла совсем недавно, в середине XX в. А под воздействием глобализации возник интерес к изучению процессов межкультурной коммуникации, к их теоретическому осмыслению [10, С. 6-9].

В.П. Фурманова, рассматривая межкультурную коммуникацию в широком смысле, понимает ее как «взаимодействие существующих в определенном пространстве и времени культур, в котором феномен культуры рассматривается как родовое понятие, а культурные контакты приобретают различные формы, находящие свое выражение в соприкосновении, взаимовлиянии, синтезе, дополнительности и диалоге. Это взаимодействие культур, раскрывающий тип личности, несущий конкретное историческое содержание той или иной эпохи и позволяющий осмыслить взаимные ценности, самосознание и глубокую человеческую сущность» [11, с. 34].

Немецкий ученый Г. Малецке дает следующее определение: «Мы говорим о межкультурной коммуникации, когда партнеры по коммуникации являются представителями различных культур и осознают это, т.е. когда присутствует взаимное ощущение «чужеродности» партнера. Под межкультурными отношениями подразумеваются все отношения, участники которых используют не только собственную систему кодировки, нормы, установки и формы поведения, принятые в родной культуре, но и сталкиваются с иными кодировками, нормами, установками и поведением» [12, с. 37].

Анализ данных определений межкультурной коммуникации показывает, что существуют по крайней мере два подхода к определению сущности межкультурной коммуникации:

- Лингвистический, относящий процессы межкультурной коммуникации к речевой деятельности;
- Культурно-антропологический, или культурологический, опирающийся на достижение многих наук.

Лингвистический подход к определению основ межкультурной коммуникации оперирует дефинициями, в которых подчеркивается первостепенное значение языка в процессах межкультурного общения.

Культурно-антропологический (культурологический) подход на первый план выдвигает ценностно-культурную составляющую, которая определяет характер и сущность речевой коммуникации, социальных связей и отношений [13, с. 7].

В процессе межкультурной коммуникации под воздействием культуры страны, где находится человек и коммуникантов, невольно меняется и коммуникативное поведение человека. Происходит стремление уменьшить культурные различия между собой и собеседником, хочется быть «своим». Данный фактор очень сильно влияет на эффективность обучения в ситуациях реального межкультурного взаимодействия, при прохождении академической мобильности. В ходе такого взаимодействия складывается и характер отношений в широком диапазоне от официально делового до дружеского. Эти отношения существенно влияют на достижение определенных результатов между коммуникантами.

Следовательно, в современном мире, учитывая глобализацию, интеграцию, академическую мобильность, когда смешение народов, языков и культур достигло широкого развития и актуальной является проблема воспитания терпимости к чужим культурам, пробуждение интереса и уважения к ним, преодоления непохожести культур, всеобщее внимание уделяется вопросам межкультурной, международной коммуникации.

Таким образом, проведенный краткий обзор показывает, что в процессе межкультурной коммуникации взаимодействие представителей различных лингвокультурных сообществ приводит к порождению новых личностных смыслов и установлению контактов, что очень важно при академической мобильности, которая является важным звеном интеграции в сфере образования. Академическая мобильность важна как для личного развития- приобретение опыта обучения (работы) в других академических и социальных условиях, так и для обновления образовательного процесса в вузе. Это способствует повышению конкурентоспособности не только высшего образовательного учреждения, но и будущих специалистов. Несмотря на имеющиеся сегодня проблемы (например: экономический кризис), необходимо и далее развивать процесс академической мобильности, которая, без всякого сомнения можно сказать, является причиной модернизации и повышения качества образовательных программ и технологий обучения. Также сегодня важной задачей, которую предстоит решить, является дальнейшее повышение академической мобильности студентов и преподавателей Гилянского университета, их участие в образовательных и научно-исследовательских процессах за рубежом.

Список литературы

1. Нагель, О. И. К вопросу об интеграции в образовании / О. И. Нагель // Отечественная и зарубежная педагогика. - 2015. № 3. - С. 74-82.
2. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. - М.: Наука, 1975. - 595 с.
3. Арефьева С.М. Интеграция обще-образовательной и допрофессиональной художественной подготовки учащихся учебного копмлекса (на примере предметов исторического цикла): дис. канд. Пед. Наук/ С.М. Арефьева. - 2002. -186 с.
4. Волович Л.А. Интеграция гуманитарной и профессиональной подготовки в средней профессиональной школе: теоретико-методические подходы/ Л.А. Волович, Г.В. Музаметзянова, Л.П. Тихонова. - Казань: ИССО РАО, 1997. - 104 с.
5. Данилюк А.Я. Теоретико-методологические основы проектирования интегральных гуманитарных образовательных пространств: Дис. док.пед. наук/А.Я. Данилюк.-Ростов н/Д, 2001.-347 с.
6. Научно-технический прогресс: словарь/ Сост. В.Г. Горохова и др.- М.: Политиздат, 1987.- 366 с.
7. Социологический словарь/Сост.: А.Н. Елсуков, К.В. Шульга.- 2-е изд., перераб. и доп.- Минск: Университетское, 1991.- 528 с.
8. Современный психологический словарь/ Сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко, - СПб.: Прайм - Еврознак, 2017. - 634 с.
9. Словарь иностранных слов. - 14-е изд., испр. - М.: «Русский язык», 1989. - 624с.

10. Гузикова, М. О. Основы теории межкультурной коммуникации: [учеб. пособие] / М. О. Гузикова, П.Ю. Фофанова; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т.-Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015.- 124 с.
11. Фурманова В. П. Межкультурная коммуникация и культурно-языковая прагматика в теории и практике преподавания иностранных языков (языковой вуз) : дис. док. пед. наук/ В.П. Фурманова.- М., 1994.-164 с.
12. Малецке Г. Межкультурная коммуникация. О взаимодействии людей разных культур. Opladen Verlag, 1996.
13. Усовская Э.А. Межкультурная коммуникация: учеб.-метод.комплекс / Э. А. Усовская.-Минск: БГУ, 2017.- 126 с.

СОВРЕМЕННЫЕ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В МЕДИЦИНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Ботатаева Улжан Акылтаевна
лектор, Кафедра языковых дисциплин
Казахский национальный медицинский
университет им. С.Д.Асфендиярова

Аннотация

В статье анализируются современные модели обучения русскому языку как иностранному (РКИ) в медицинских вузах. Основное внимание уделено инновационным подходам, таким как использование технологий, коммуникативные практики и профессионально-ориентированные курсы. Рассмотрены примеры успешной реализации этих методов в медицинских вузах Казахстана. Выводы статьи ориентированы на совершенствование образовательного процесса для иностранных студентов в русскоязычной медицинской среде.

Ключевые слова: модель, интеграция, коммуникативная практика, профессиональный курс, оценка.

Андатпа

Мақалада медицина университеттерінде орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың заманауи үлгілері талданады. Технологияларды, коммуникациялық тәжірибелерді және кәсіби бағдарланған курстарды пайдалану сияқты инновациялық тәсілдерге басты назар аударылды. Бұл әдістерді Қазақстанның медициналық университеттерінде сәтті енгізу мысалдары қарастырылған. Мақаланың қорытындылары орыстілді медициналық ортада шетелдік студенттердің оқу процесін жақсартуға бағытталған.

Негізгі сөздер: үлгі, интеграция, коммуникативті тәжірибе, кәсіби курс, бағалау.

Abstract

The article analyzes modern models of teaching Russian as a foreign language (RFL) in medical universities. The main attention is paid to innovative approaches, such as the use of technologies, communication practices and professionally oriented courses. Examples of successful implementation of these methods in medical universities of Kazakhstan are considered. The conclusions of the article are aimed at improving the educational process for foreign students in the Russian-speaking medical environment.

Keywords: model, integration, communication practice, professional course, assessment.

Введение. С ростом числа иностранных студентов, стремящихся получить высшее медицинское образование в казахстанских вузах, вопрос эффективного обучения русскому языку как иностранному (РКИ) в медицинских контекстах становится более критическим. Эта необходимость не только обеспечивает лучшее взаимопонимание в учебной среде, но также готовит будущих медицинских специалистов к успешной практике в русскоязычных медицинских сообществах. Преподавание русского языка как иностранного сформировалось как самостоятельная дисциплина, обладающая богатым научным опытом в области методики, практики и теории. В настоящее время одним из перспективных направлений современной науки является разработка функционально-коммуникативной лингводидактической модели, которая служит основой для создания практических курсов русского языка как иностранного [1].

Казахстан, как страна, привлекающая международных студентов, особенно в области медицины, сталкивается с вызовом интеграции разнообразных культур и языков в образовательной среде. Эффективные методы обучения РКИ становятся ключевым элементом, обеспечивая успешное взаимодействие студентов с медицинским содержанием и коллективами на русском языке.

В данном контексте обучение РКИ не просто является инструментом коммуникации, но и важным компонентом профессиональной подготовки будущих врачей, медсестер и других медицинских специалистов. Обеспечивая студентам навыки владения языком в медицинских терминах, а также специфические культурные знания, учебные программы в медицинских вузах Казахстана способствуют формированию глобальных и компетентных профессионалов в сфере здравоохранения.

Цель исследования: рассмотреть современные методы и подходы к обучению РКИ в медицинских вузах Казахстана, выявить их эффективность и потенциал для подготовки студентов к успешной интеграции в русскоязычные медицинские сообщества. Анализ этих

методов позволит определить наилучшие практики и рекомендации для дальнейшего улучшения процесса обучения РКИ в медицинских контекстах Казахстана.

Метод исследования. Для достижения поставленных целей исследования был использован информационно-аналитический метод. В рамках данного метода проведен анализ научной литературы, учебных пособий, образовательных программ и ресурсов, используемых в обучении русскому языку как иностранному в медицинских вузах. Были изучены современные практики и подходы, включая интеграцию языкового обучения с медицинскими дисциплинами, использование технологий виртуального обучения и реализацию коммуникативных практик в клинической среде.

Обсуждение: *Интеграция языкового обучения с медицинскими науками.* В свете глобальной миграции студентов в медицинские вузы Казахстана, обеспечение эффективных методов обучения русскому языку как иностранному становится неотъемлемой частью подготовки будущих медицинских специалистов с применением интеграции языкового обучения с медицинскими науками. Эффективность обучения русскому языку в системе профессиональной подготовки студентов зависит от соблюдения ключевых методических принципов, лежащих в основе профессиональной коммуникации [2, с. 1189]. Интегрированный подход предполагает сочетание осознанных и интуитивных компонентов в процессе обучения, что способствует параллельному усвоению знаний, а также развитию речевых навыков, умений и для этого разработаны специализированные учебные материалы, которые сочетают в себе языковые аспекты и медицинские науки. Это включает создание учебников, учебных пособий и мультимедийных ресурсов, направленных на изучение медицинской терминологии, особенностей профессионального общения и специфики медицинской практики.

Студенты изучают не только общую лексику русского языка, но и специфическую медицинскую терминологию. Это важно для их полноценного участия в учебных и профессиональных дискуссиях, понимания медицинских текстов и эффективного общения в клинической среде.

Интегрированный курс также уделяет внимание развитию коммуникационных навыков в медицинском контексте. Врач за свою карьеру проводит в среднем около 200 000 консультаций, что делает особое внимание к обучению будущих медицинских специалистов навыкам профессионального общения с пациентами обоснованной и необходимой частью медицинского образования на всех уровнях. Навыки коммуникации с пациентом рассматриваются как ключевые практические умения врача, способствующие достижению клинически значимых результатов, повышению удовлетворенности работой, а также профилактике эмоционального выгорания и профессионального самосохранения. Кроме того, эффективное взаимодействие с пациентами способствует их удовлетворенности медицинской помощью и снижает количество конфликтных ситуаций [3]. Студенты практикуют особенности общения с пациентами, коллегами и другими участниками здравоохранения на русском языке. Это включает в себя сценарии реальных медицинских ситуаций, ролевые игры и обучение этическим аспектам профессионального общения.

Кафедра русского языка, выполняя функцию связующего звена между клиническими кафедрами и местами практической подготовки студентов (больницами, поликлиниками, госпиталями), сталкивается с важными учебно-методическими задачами, решение которых требует междисциплинарной интеграции.

Одним из наиболее сложных диагностических методов для студентов является диалог-расспрос. Особое внимание должно быть уделено обучению навыкам опроса пациента и сбору анамнеза. После завершения обследования студентам необходимо уметь корректно оформлять его результаты, следуя установленной структуре написания истории болезни. Эффективный и качественный образовательный процесс может быть реализован только в условиях междисциплинарного взаимодействия. Для достижения этих целей требуется разработка и внедрение конкретных учебных материалов, обеспечивающих формирование профессиональных коммуникативных навыков у будущих врачей.

Модель включает практический опыт студентов в реальных клинических сценариях. Они учатся применять свои языковые навыки в контексте медицинской практики, взаимодействуя с пациентами и участвуя в клинических обсуждениях и конференциях.

Система оценки интегрированного курса РКИ в медицинском вузе включает в себя оценку языковых навыков, понимания медицинских тем и успешности в коммуникации в медицинской среде. Оценочные методы могут быть адаптированы в зависимости от уровня подготовки и потребностей конкретных студентов.

Интеграция языкового обучения с медицинскими науками в медицинских вузах предоставляет студентам комплексный и контекстно ориентированный опыт, который не только развивает их языковые навыки, но и готовит к успешной медицинской практике в русскоязычной среде. Эта модель эффективно сочетает академическое и профессиональное обучение, обеспечивая студентам всестороннюю подготовку.

Интерактивное обучение РКИ в медицинском вузе с использованием современных технологий. Интерактивное обучение – это обучение через опыт, т.е. освоение обучающимися опыта, основанного на взаимодействии с предметной областью, с педагогом и с другими участниками [4]. В обучении РКИ в профессиональных целях необходимо соответствовать современным вызовам, социальному запросу и ожиданиям общества. В связи с этим коммуникативная подготовка студентов должна основываться на использовании широкого спектра образовательных инструментов, инновационных форм и технологий обучения. Такой подход обеспечит будущему специалисту успешную адаптацию к реальным условиям профессионального общения, особенно в диалогическом формате, на русском языке. Виртуальные классы, онлайн-ресурсы и образовательные платформы значительно расширяют доступность обучения и предоставляют студентам уникальные возможности взаимодействия с языковыми задачами в реальных медицинских сценариях.

Использование виртуальных классов и онлайн-курсов позволяет студентам из разных уголков мира получать доступ к образованию без физического присутствия в аудитории. Это особенно важно для иностранных студентов в медицинских вузах, которые могут изучать РКИ, применяя полученные знания в реальных медицинских сценариях.

Существует ряд интерактивных образовательных платформ, специализированных на обучении медицинскому РКИ. Эти платформы предоставляют студентам доступ к урокам, где они могут взаимодействовать с медицинской терминологией, применять языковые навыки в виртуальных клинических сценариях и получать обратную связь.

С использованием технологий виртуальной реальности студенты могут участвовать в симуляциях медицинских сценариев, где они применяют свои языковые навыки к конкретным медицинским задачам. Это позволяет студентам непосредственно применять изученный материал в практических ситуациях.

Образовательные платформы также могут предоставлять интерактивные медицинские кейсы, где студенты анализируют информацию, общаются на русском языке и принимают решения, сопоставимые с реальными клиническими ситуациями.

Современные технологии обеспечивают возможность проведения онлайн-совместных проектов и форумов, где студенты обмениваются опытом, обсуждают медицинские темы и взаимодействуют на русском языке, что способствует развитию коммуникативных навыков.

Оценка успехов студентов и обратная связь могут осуществляться через онлайн-платформы. Это позволяет более эффективно отслеживать прогресс студентов, предоставлять индивидуальные рекомендации и адаптировать образовательный процесс под их потребности.

Коммуникативные практики в клинической среде при обучении РКИ в медицинском вузе. Эффективная коммуникация в медицинской среде является неотъемлемой частью профессиональной подготовки будущих медицинских специалистов, особенно для иностранных студентов, изучающих русский язык как иностранцы. Включение коммуникативных практик в клинической среде в модели обучения в медицинских вузах играет ключевую роль в развитии языковых навыков студентов. Клиническая практика представляет собой важный этап обучения, в ходе которого студент, работая в составе команды

и имея непосредственный контакт с пациентами или сообществом, осваивает организацию, выполнение и оценку необходимых медицинских манипуляций. Опираясь на полученные знания, навыки и компетенции, будущий специалист учится не только эффективно взаимодействовать в команде, но и развивает лидерские качества, осваивая навыки управления коллективом и организации медицинской помощи [5].

Студенты участвуют в реальных медицинских сценариях, предоставляя им возможность применять языковые навыки в реальных клинических ситуациях. Это может включать в себя участие в медицинских консультациях, общение с пациентами, анамнез, объяснение диагнозов и разъяснение планов лечения на русском языке. Просвиркина И. И. и Фролова А. М. предлагают применение технологию студенческого мобильного видео в обучении профессиональному коммуникативному общению студентов, в частности, ведению профессионального диалога в процессе клинической практики, разработанной с опорой на компетентностный, коммуникативный, сценарно-стратегический, личностный, этнометодический и системный подходы [6, с. 4672].

Студенты имеют возможность развивать свои коммуникативные навыки, взаимодействуя с русскоязычными пациентами. Это включает в себя эмпатичное общение, слушание и понимание потребностей пациента, а также умение четко и ясно передавать информацию.

Студенты, участвующие в коммуникативных практиках в клинической среде, также имеют возможность взаимодействовать с медицинским персоналом на русском языке. Это включает в себя участие в консилиумах, обмен информацией с медсестрами, лаборантами и другими членами медицинской команды.

Система обратной связи и рефлексии после коммуникативных практик в клинической среде играет важную роль. Студенты получают обратную связь от медицинских преподавателей и коллег, что помогает им осознавать свои сильные стороны и области, требующие дополнительного развития.

Внедрение коммуникативных практик в клинической среде при обучении РКИ в медицинском вузе не только улучшает языковые навыки студентов, но и развивает их профессиональные компетенции в области общения, что существенно важно для успешной медицинской практики. Это включает в себя умение эффективно передавать информацию, задавать вопросы, решать конфликты и устанавливать доверительные отношения в профессиональной обстановке.

Профессиональные курсы по языку и культуре в медицинских вузах: углубленное изучение для будущих медицинских специалистов. В современном мире медицинская практика все более международна, и для студентов, изучающих русский язык как иностранный в медицинских вузах, важно освоить не только языковые аспекты, но и культурные особенности медицинского общества. Включение в учебные планы профессиональных курсов по языку и культуре предоставляет студентам возможность глубже погрузиться в медицинскую область русскоязычного сообщества.

Следует отметить, что взаимодействие культур играет важную роль в развитии человеческой цивилизации. Именно благодаря такому взаимодействию народы способны гармонично сосуществовать в условиях современного поликультурного мира.

Изучение культур стран родного и иностранного языков может рассматриваться как образование в контексте диалога культур, если в процессе сопоставления обучающиеся приобретают следующие навыки:

- находить не только различия, но и общие черты в изучаемых культурах;
- воспринимать культурные различия как естественную норму сосуществования в поликультурном обществе;
- формировать активную гражданскую позицию, направленную на противодействие культурному неравенству, дискриминации и вандализму, которые могут проявляться в современном мире [7].

Профессиональные курсы по языку включают в себя углубленное изучение медицинской терминологии на русском языке. Студенты получают навыки использования специфических терминов, что существенно для успешного взаимодействия в медицинской среде.

Курсы по культуре предоставляют студентам знания о культурных особенностях русскоязычного медицинского общества. Это может включать в себя особенности врачебного этикета, взаимоотношений с пациентами разных культурных фонов, и понимание традиций в медицинской сфере. Курсы также могут подчеркнуть роль медицинской культуры в формировании профессиональной этики, что важно для формирования ответственного и этичного подхода к медицинской практике. Это включает в себя аспекты взаимодействия с коллегами, пациентами, а также понимание и уважение медицинских традиций.

Профессиональные курсы могут предоставлять студентам практические сценарии и ролевые игры, симулирующие реальные ситуации в медицинской среде. Это помогает студентам применять свои знания на практике и развивать навыки эффективного общения.

Применение современных образовательных технологий, таких как виртуальные классы и онлайн-ресурсы, обогащает обучающий опыт, позволяя студентам изучать материал в удобном формате и взаимодействовать с культурными аспектами через виртуальные средства. В современную эпоху информационных технологий применение инновационных методов обучения, таких как мультимедиа, становится необходимостью. Мультимедийные продукты объединяют графическую, аудиальную и визуальную информацию, позволяя эффективно работать с различными видами данных, включая звук, гипертекст, фото- и видеоизображения. Это значительно расширяет возможности преподавателя, делая образовательный процесс более наглядным, интерактивным и эффективным. На сегодняшний день представлено некоторое количество мультимедийных интерактивных обучающих программ по русскому языку как иностранному, размещённых на CD или в сети Интернет [8,9].

Оценка и обратная связь в моделях обучения РКИ в медицинских вузах: поддержка глубокого усвоения языковых навыков. Эффективная система оценки и обратной связи является неотъемлемой частью моделей обучения русскому языку в медицинских вузах. Контекстно-специфичные оценочные методы, адаптированные к медицинской области, играют важную роль в стимулировании глубокого и устойчивого усвоения языковых навыков студентами. Совершенствование системы оценки уровня сформированности компетенций студентов медицинского вуза может быть достигнуто путем интеграции в рейтинговую систему результатов анализа портфолио, а также оценки выполнения дополнительных компетентностно-ориентированных заданий по различным дисциплинам. Такой подход позволит объективно оценивать профессиональные навыки и достижения студентов [10].

Одним из эффективных методов оценки в контексте медицинского обучения являются медицинские дискуссии. Студенты могут участвовать в групповых обсуждениях, где оценивается их способность выражать свои мысли и идеи на русском языке, а также их понимание медицинских тем.

Система оценки также включает в себя написание письменных отчетов. Студентам могут предоставляться задания на написание отчетов, включающих анализ медицинских случаев, исследование литературы на русском языке, или подготовку структурированных текстов в медицинской области.

Студенты могут оцениваться по профессиональным презентациям на русском языке. Это может включать в себя разработку и представление медицинских тем перед группой, что требует не только языковых навыков, но и умения эффективно коммуницировать в профессиональном контексте. Практика применения проектных работ в обучении русскому языку как иностранному показывает, что они способны значительно повысить мотивацию студентов не только к изучению русского языка, но и других дисциплин. Это обусловлено междисциплинарным характером многих проектов, что способствует расширению интересов студентов и активизации их исследовательской деятельности. Кроме того, проектная работа создает благоприятную образовательную среду, в которой развиваются логическое мышление

и креативность, а также снижается уровень тревожности, возникающей при необходимости выступления с устными докладами [11].

Устные экзамены, основанные на медицинских сценариях, предоставляют возможность оценить уровень устного владения языком в клинической среде. Студенты могут быть попрошены рассказать о клинических случаях, ответить на вопросы и продемонстрировать свои навыки общения.

Создание портфолио медицинских проектов также является эффективным методом оценки. Студенты могут вести портфолио, включающее в себя различные языковые работы, рефлексии о медицинских практиках и другие творческие задания.

Важной частью системы оценки являются индивидуальные задания и обратная связь. Преподаватели могут предоставлять студентам персонализированные задания и конструктивную обратную связь, что способствует их дальнейшему развитию.

Система оценки должна учитывать как языковые, так и профессиональные компетенции студентов. Это включает в себя не только грамматические и лексические аспекты, но и умение эффективно общаться в медицинском контексте.

Эффективная система оценки и обратной связи в моделях обучения РКИ в медицинских вузах поддерживает глубокое и устойчивое усвоение языковых навыков, обеспечивает студентам возможность развиваться профессионально и успешно интегрироваться в медицинскую среду на русском языке.

Заключение:

Современные модели обучения русскому языку как иностранному в медицинских вузах стремятся не только к развитию языковой компетентности, но и к полноценной интеграции студентов в медицинское сообщество. Внедрение технологий, коммуникативных практик в клинической среде и специализированных профессиональных курсов создает эффективное образовательное окружение, способствуя не только освоению русского языка, но и готовности студентов к успешной практике в русскоязычных медицинских областях.

Использование современных технологий, таких как виртуальные классы, онлайн-ресурсы и образовательные платформы, делает обучение более доступным и интерактивным. Это позволяет студентам не только учиться на теоретическом уровне, но и применять полученные знания в практических сценариях, в том числе с использованием виртуальной реальности для симуляции медицинских сценариев.

Коммуникативные практики в клинической среде играют ключевую роль в формировании навыков общения студентов на русском языке в реальных медицинских сценариях. Взаимодействие с пациентами, участие в медицинских дискуссиях и работа в медицинских коллективах способствуют развитию не только лингвистических, но и профессиональных навыков.

Специализированные профессиональные курсы, ориентированные на медицинскую терминологию и культурные аспекты медицинского общества, обеспечивают студентам глубокое понимание специфики и требований русскоязычной медицинской практики.

Система оценки, включающая контекстно-специфичные методы, позволяет не только измерить уровень владения языком, но и оценить готовность студентов к успешной медицинской деятельности. Индивидуальные задания, практические сценарии и обратная связь играют важную роль в процессе обучения, направляя студентов на путь постоянного совершенствования.

Таким образом, современные модели обучения РКИ в медицинских вузах создают обширные возможности для студентов, обеспечивая им не только языковую компетентность, но и необходимые навыки для успешной профессиональной практики в русскоязычной медицинской среде.

Список литературы:

1. Ибрагимова Л.Г. Светлова Р.М. Преподавание РКИ в медицинском вузе (опыт обучения студентов-иностранцев на II курсе). Современные наукоемкие технологии //– 2016. – № 12 (часть 3) – С. 594. <https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=36533> (дата обращения: 07.09.2025).
2. Дмитриева Д.Д. Моделирование процесса обучения русскому языку как иностранному в системе профессиональной подготовки студентов медицинских вузов. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований// –2016. – №11. – С. 1189. <https://s.applied-research.ru/pdf/2016/11-6/10752.pdf> (дата обращения: 07.09.2025).
3. Навыки общения с пациентами симуляционное обучение и оценка коммуникативных навыков в медицинском вузе. Методическое руководство под научной редакцией Н.С. Давыдовой, Е.В. Дьяченко. Екатеринбург. ООО «АТГрупп». – 2019. – С.4. <https://www.volgmed.ru/uploads/files/2020-3/127809> (дата обращения: 07.09.2025).
4. Г.М. Чумбалова. Опыт использования интерактивных методов на занятиях русского языка (поиск соответствий, кластер, инсерп). Вестник КазНМУ. – 2014. – №1. – С.386. <https://cyberleninka.ru/article/n/opyt-ispolzovaniya-interaktivnyh-metodov> (дата обращения: 08.09.2025).
5. Совершенствование клинической подготовки обучающихся, в том числе на основе внедрения наставничества в клинических базах организаций медицинского образования (Методические рекомендации). – Астана. – 2016. – С.7. <https://nrchd.kz/docs/nauka/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%> (дата обращения: 08.09.2025).
6. Просвиркина И. И., Фролова А. М. Модель обучения профессиональному диалогу иностранных студентов медицинских вузов на базе технологии студенческого мобильного видео. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. том 17 – 12 – 2024. – С. 4672. <https://doi.org/10.30853/phil20240661> (дата обращения: 12.09.2025).
7. Явриян Л.А. Диалог культур на занятиях РКИ (на основе опыта обучения студентов из Китая). /Перспективы развития науки в области педагогики и психологии/Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. – Челябинск. –2018. <https://izron.ru/articles/perspektivy-razvitiya-nauki-v-oblasti-pedagogiki-i-psikhologii-sbornik> (дата обращения: 11.09.2025).
8. Красина И.Б., Данович Л.М., Даценко Е.П., Петель Н.И. Использование современных технологий обучения при подготовке специалистов в высшей школе. // Фундаментальные исследования. – 2 (часть 16) – 2015. – С. 3598. <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=37828>
9. Г.С. Аркабаева., З.К.Кокенова., Т.К.Бердалиева. Интенсивная и интерактивная методики обучения РКИ. // Вестник КазНМУ. –4 – 2014. – С.320. (дата обращения: 11.09.2025).
10. Калишев М.Г., Коваленко Л.М., Мацук Е.В., Чурекова В.И., Рогова С.И. Проблемы оценки эффективности обучения студентов медицинского вуза. // SCIENCES OF EUROPE. PEDAGOGICAL SCIENCES – 4 (4) – 2016. <https://cyberleninka.ru/article/n/problems-otsenki-effektivnosti-obucheniya-studentov> (дата обращения: 12.09.2025).
11. Чиркова В.М. Возможности мультимедийной презентации для осуществления проектной деятельности иностранных студентов, изучающих русский язык. Azimuth of Scientific Research: Pedagogy and Psychology. 2020. Т. 9. № 2(31). С.290. DOI: 10.26140/anip-2020-0902-0068 <https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnosti-multimediynoy-prezentatsii-dlya-osuschestvleniya-proektnoy-deyatelnosti-inostrannyh-studentov-izuchayuschih-russkiy> (дата обращения: 11.09.2025).

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКОВОЙ И КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ШКОЛЬНИКОВ СРЕДСТВАМИ СОВРЕМЕННОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Жумадил Альбина Ерланкызы

магистрант специальности

«7М01702 – русский язык и литература».

Кафедра русского языка и литературы

Казахский национальный педагогический университет им. Абая

Кажигалиева Гульмира Абзалхановна,

профессор, доктор педагогических наук.

Кафедра русского языка и литературы

Казахский национальный педагогический университет им. Абая

Аннотация

Авторами статьи рассматривается потенциал современной детской литературы как ресурса развития языковой и коммуникативной компетенции школьников. Подчеркивается значимость интеграции текстоцентрического и междисциплинарного подходов, анализируются произведения А. Гиваргизова и М. Москвиной как тексты детской литературы и работа с ними на уроках русского языка в 5-6 классах общеобразовательной школы.

Аңдатпа

Мақала авторлары қазіргі балалар әдебиетінің әлеуетін мектеп оқушыларының лингвистикалық және коммуникативтік құзыреттілігін дамытудың ресурсы ретінде қарастырады. Мәтінге бағытталған және пәнаралық тәсілдер интеграциясының маңыздылығы атап өтіліп, А.Гиваргизов пен М.Москвинаның шығармалары балалар әдебиеті мәтіндері ретінде және олармен жалпы білім беретін мектептің 5-6-сыныптарындағы орыс тілі сабақтарында жүргізілетін жұмыстар талданады.

Abstract

The authors of the article consider the potential of modern children's literature as a resource for developing the linguistic and communicative competence of schoolchildren. The importance of integrating text-centric and interdisciplinary approaches is emphasized, the works of A. Givargizov and M. Moskvina as children's literature texts and work with them in Russian language lessons in grades 5-6 of a comprehensive school are analyzed.

Ключевые слова: урок русского языка, учащиеся среднего звена, современная детская литература, текстоцентрический подход, междисциплинарность, коммуникативная компетенция, функциональная грамотность.

Негізгі сөздер: заманауи балалар әдебиеті, мәтінге негізделген тәсіл, пәнаралық, коммуникативтік құзыреттілік, функционалдық сауаттылық.

Keywords: contemporary children's literature, text-centered approach, interdisciplinarity, communication competence, functional literacy.

Современная школа существует в пространстве стремительных перемен: цифровизация, глобализация, медиатизация общества и взрывной рост информации влияют не только на образ жизни ребёнка, но и на способы восприятия и обработки знаний. Подросток XXI века ежедневно сталкивается с большим потоком информации, в разных ее представлениях в виде текстов, изображений, видео, шуточных мемов, коротких сообщений, голосовых заметок. Каждое из этих коммуникационных событий требует от него способности анализировать, оценивать, реагировать, а порой и создавать собственный ответ. В таких условиях обучение русскому языку и литературе уже не может сводиться к механическому заучиванию правил и норм. Оно должно научить ребенка выстраивать собственную позицию, формулировать мысли, общаться, находить и отстаивать свою точку зрения, подбирая различные аргументы. Именно поэтому, мы считаем, что развитие языковой и коммуникативной компетенции становится центральной задачей современного образовательного процесса.

Вопрос о развитии языковой и коммуникативной компетенции школьников в последние десятилетия занимает особое место в педагогической и психологической науке. Он находится на стыке дидактики, психолингвистики, социолингвистики и методики преподавания (русского) языка. Концепция ключевых компетенций, разработанная И. А.

Зимней, вывела в центр внимания именно коммуникативную компетенцию как одну из основополагающих для современного человека. По мысли исследовательницы, речь идет о «способности личности эффективно действовать в разнообразных социальных и культурных контекстах», объединяющей знания, ценности, опыт и умения в единую систему [1, с. 37]. Зимняя показывает, что язык в школе должен выступать не только как учебный предмет, но и как универсальное средство мышления и общения, формирующее личность школьника.

Этот подход имеет практическое продолжение в работах Т. А. Ладыженской, которая утверждает, что именно текст — ключевая единица обучения языку. Она предлагает строить уроки так, чтобы ученик не просто усваивал правила и делал упражнения, а «входил» в текст: наблюдал его структуру, анализировал композицию, выделял смысловые блоки, обсуждал авторскую позицию, а затем воссоздавал или трансформировал прочитанное [2, с. 45–50]. Ладыженская подчеркивает важность активной речевой деятельности, где школьник не пассивный потребитель образцов, а соавтор. Например, пересказ может быть творческим, с изменением точки зрения, жанра или стиля. Подтверждая данную мысль, мы можем говорить, что такая методика формирует системное представление о языке, развивает логическое и образное мышление, учит строить аргументацию.

Л. П. Федоренко делает акцент на том, что в условиях школы обучение русскому языку должно моделировать реальные речевые ситуации. Она показывает, что традиционный формат, где ученик лишь отвечает на вопросы учителя, не обеспечивает развития полноценной коммуникативной компетенции. Исследовательница систематизирует методы, ориентированные на активное речевое взаимодействие: ролевые игры, ведение дневников, переписывание текста от лица другого героя, инсценировку диалогов [3, с. 70–75]. Эти методы предполагают, что школьник учится подбирать языковые средства в зависимости от ситуации, учитывать адресата и контекст, что особенно важно в эпоху социальных сетей и цифровых коммуникаций.

Такое понимание обучения русскому языку перекликается с текстоцентрическим подходом, когда ребёнок осваивает не только набор норм, но и способы действия с языком. Так, система Ладыженской задаёт технологию перехода от анализа к собственному творчеству, формируя речевые и когнитивные навыки, также придаёт процессу жизненность, помещая ребёнка в смоделированные, но максимально приближенные к реальности речевые ситуации.

В нашем понимании, текстоцентрический подход позволяет объединить грамматику, лексику, синтаксис и стилистику в одном учебном процессе, создавая условия для формирования метапредметных навыков. По сути, речь идёт о том, чтобы использовать текст как естественную среду, в которой ученик одновременно осваивает язык, коммуникацию и критическое мышление. Такой подход делает урок русского языка лабораторией реальной жизни, где можно анализировать поступки, чувства, мотивы героев, переносить эти знания на себя и своё окружение. И вполне можно согласиться с исследователем Л. М. Митрохиной, подчеркивающей, что «текстоцентрический подход обеспечивает такую организацию процесса обучения, при котором разнообразный текстовый учебный материал становится предметом активных умственных и практических действий, формируя основы творческой личности, непрерывного формирования и развития ... творческого мышления и развития ... речи у обучающихся» [4, с. 238].

Современные детские тексты, такие как повесть Марины Москвиной «Моя собака любит джаз» [5] и сборник рассказов А. Гиваргизова «Записки выдающегося двоечника» [6], идеально вписываются в эту методическую триаду. Их язык насыщен живыми диалогами, внутренними монологами, иронией, психологическими деталями. Герои этих произведений переживают ситуации, близкие школьникам, поэтому обсуждение текста становится неформальным и значимым. Ребёнок, анализируя поступки персонажей или стилистические

особенности, фактически учится анализировать собственный опыт и выражать собственную позицию.

Современная детская литература оказывается здесь незаменимой. Её герои близки подросткам по возрасту, проблемам и языковому стилю, а значит, обеспечивают эмоциональную вовлечённость. Эти тексты не боятся поднимать важные для детей темы — поиск себя, отношения с родителями, дружба, травля, право на ошибку, переживание стресса, экология, цифровой мир. Они пишутся живым языком, насыщены диалогами, внутренними монологами, дневниковыми записями, что делает их естественным материалом для развития речевых навыков. Учитель может вместе с детьми обсуждать героев, мотивы их поведения, анализировать языковые особенности текста, инсценировать эпизоды, придумывать альтернативные концовки.

Повесть Москвиной «Моя собака любит джаз» построена как автобиографический дневник школьницы. Здесь нет навязанных моральных уроков, зато есть яркая детализация, ирония, внутренний монолог, смещение точек зрения.

Свои уроки русского языка, построенные на междисциплинарном текстоцентрическом подходе к текстам (законченным отрывкам из указанной повести М. Москвиной), мы стремились строить на заданиях на выявление мотивов взросления, свободы, поиска опоры, а также упражнять учеников в пересказе, анализе авторской речи, создании альтернативных финалов. Так, на одном из уроков этого цикла было дано задание описать от лица другого персонажа один из современных школьных дней, а на другом уроке - придумать, как бы сама главная героиня описала один из современных школьных дней — такие задания развивают креативность и умение адаптировать стиль.

Как известно, текстоцентрический подход предполагает использование комплекса дотекстовых, притекстовых и послетекстовых заданий, что, как показывает практика, позволяет последовательно готовить школьников к работе с текстом, к его восприятию, к успешному пониманию его содержания и смыслов, заложенных в него, а также развивать в учащихся умение эффективно использовать информацию, полученную из рассмотренного текста в своей последующей учебной деятельности.

Так, на уроках русского языка в 6 классе, проведенных нами на материале текстов (законченных отрывков) из повести М. Москвиной «Моя собака любит джаз», в качестве дотекстовых заданий нами использовался такой прием из арсенала технологии развития критического мышления (ТРКМ), как «*Дерево предсказаний*». Практика его использования именно в начале урока показала свою эффективность, поскольку данный прием активизирует, стимулирует учащихся, у них появляется такой неподдельный интерес к дальнейшей работе, им хочется узнать, насколько они были точны в своих прогнозах. Вначале ребята по заголовку текста (законченного отрывка) определяют его тему, а затем, отталкиваясь от сформулированной темы (ствол дерева), прогнозируют развитие событий (ветви дерева) и, конечно, подбирают аргументы (обоснование) к своим предположениям (листья дерева). Анализ использования данного приема позволяет нас прийти к выводу о том, что эффективность применения «Дерева предсказаний» обусловлена наличием личностного фактора, личностной заинтересованности в том, насколько точен я был в своих предположениях; ситуация, рождаемая условиями данного приема, «провоцирует» учащихся на коммуникацию, на изложение своей точки зрения по рассматриваемым вопросам, на спонтанное общение-импровизацию.

В притекстовых заданиях нами использовалось следующее, в нем нами преследовалась задача развития умений и навыков работы с текстом, востребованных не только на уроках русского языка, то есть умений и навыков общеучебного характера: Работа в группах. *Определите тему текста, его функционально-смысловой тип, стиль, а также ключевые слова. Заполните данную таблицу. Устно обоснуйте свой выбор.* Заданию можно придать и соревновательный характер (между группами).

	Тема	Ключевые слова	Функционально-смысловой тип текста		Стиль речи
Текст №1					
Текст №2					

Также успешным притекстовым заданием себя зарекомендовала стратегия «Чтение с остановками». Как известно, суть данной стратегии составляют вопросы, задаваемые по ходу чтения учителем или учащимися, на которые предлагается ответить ученикам. Вопросы могут быть разные, представляющие весь спектр вопросов из «Ромашки Блума»: и простые, и уточняющие, и объясняющие, и творческие, и практические вопросы. Ребята активно задавали вопросы и отвечали на них.

На стадии использования притекстовых заданий нами успешно применялась также стратегия «Инсерт», когда нужно маркировать текст значками по мере его чтения. *По ходу чтения делайте в тексте пометки карандашом: 1) «√» - я это знал/а; 2) «+» - новое для меня; 3) «-» - я думал/а иначе; 4) «?» - непонятно. Нужно разобраться; 5) «!» - это интересно.*

«√» - я это знал/а	«+» - новое для меня	«-» - я думал/а иначе	«?» - непонятно. Нужно разобраться.	«!» - это интересно.

После заполнения таблицы в группах учащиеся обсуждали ее содержание (одна таблица на группу).

Данная стратегия развивает навыки внимательного, вдумчивого чтения, умение анализировать текст, его содержание и смыслы.

В качестве послетекстовых заданий в этом цикле уроков русского языка, построенных на материале текстов из повести М. Москвиной «Моя собака любит джаз», нами успешно использовались следующие стратегии:

1) *Инсценировки и ролевые игры.*

Проигрывание диалогов из текстов, добавление собственных реплик: происходит тренировка устной речи и умения импровизировать.

2) *Комплексные задания «от текста к проекту».*

Создание инфографики, подкастов, учебных комиксов по мотивам рассмотренных текстов: действие междисциплинарного принципа, в данных заданиях интегрируются русский язык, литература и медиа.

3) *Метод «горячего стула» (импровизированное интервью).*

Один ученик играет героя (Андрюха Антонов), остальные задают вопросы: развиваются навыки устной импровизации.

4) *Обсуждение ценностей и проблем.*

Мини-дебаты на основе тем, поднятых в рассмотренных текстах: формируется умение строить аргументированное высказывание, уважение к чужому мнению.

Аналогично, «Записки выдающегося двоечника» Гиваргизова представляют собой иронический дневник школьника, насыщенный каламбурами и языковой игрой. Работа с таким текстом позволяет обсуждать темы самооценки, школьных правил, свободы и ответственности, а также анализировать речевые стратегии героя.

Поэтому здесь учитель может использовать приёмы инсценировки, дебатов, создания собственных мини-дневников, что развивает не только коммуникативные навыки, но и критическое мышление. На одном из своих уроков русского языка, построенных на материале текстов из произведения А. Гиваргизова «Записки выдающегося двоечника», нами была проведена дискуссия, учащиеся 5 класса попытались в формате дискуссии найти ответы на

следующие вопросы: почему герой считает себя «выдающимся двоечником»? Как это влияет на его самооценку и стиль речи? Как меняется язык, когда он шутит или спорит?

Таким образом, использование современных детских текстов способствует расширению словарного запаса, освоению разнообразных синтаксических конструкций, развитию стилистической чувствительности. Подростки учатся строить высказывания, адаптировать речь к разным ситуациям, аргументировать свою позицию. Это напрямую соотносится с идеями компетентностного подхода, изложенными И. А. Зимней [1, с. 36]: формируется не просто знание норм, а способность действовать, выражать и отстаивать своё мнение в реальных речевых ситуациях. Более того, совместное обсуждение проблем героев современных книг формирует эмпатию, умение вести диалог, уважать чужое мнение — важные элементы коммуникативной компетенции.

Важно подчеркнуть и междисциплинарный потенциал текстоцентрического подхода. В процессе работы с произведениями Москвиной и Гиваргизова учитель может интегрировать знания из литературы, русского языка, обществознания, психологии. Например, обсуждая героиню «Моей собаки любит джаз», можно говорить о самоидентичности, ценностях, эмоциональных состояниях. Анализируя «Записки выдающегося двоечника», можно рассуждать о социальной роли ученика, о школьных нормах и ожиданиях. Такая интеграция развивает метапредметные навыки — критическое мышление, анализ информации, умение вести дискуссию, планировать собственное высказывание.

Реальные учебные практики показывают, что включение современной детской литературы в уроки русского языка помогает преодолеть отчуждение подростков от учебного материала. Школьники видят, что тексты, которые они читают на уроках, написаны о них самих, их проблемах и языке. Это повышает мотивацию, стимулирует читательскую активность, способствует формированию устойчивого интереса к культуре речи. В то же время, анализ таких произведений требует от ученика усилий — выделить структуру, понять подтекст, найти авторскую позицию, что укрепляет навыки смыслового чтения и аналитического мышления [3, с. 50].

Таким образом, современная детская литература становится не только зеркалом времени, но и активным инструментом педагогики. Она помогает школе говорить с подростком на одном языке, делает уроки русского языка лично значимыми и мотивирующими. Сочетание текстоцентрического подхода с актуальными произведениями М. Москвиной и А. Гиваргизова демонстрирует эффективность такого пути: формируется функциональная грамотность, развиваются критическое и креативное мышление, а главное — выстраивается мост между культурой подростка и учебным процессом. Это подтверждает тезис И. А. Зимней о том, что ключевая компетенция — это способность человека успешно действовать в новых, нестандартных ситуациях [1, с. 37].

В перспективе такой подход может стать основой обновлённых образовательных стандартов. Уже сегодня понятие функциональной грамотности входит в международные исследования PISA и PIRLS. Работа с современными детскими текстами позволяет формировать у подростков читательскую грамотность, умение работать с информацией, использовать язык для решения практических задач. Кроме того, такие тексты развивают эмоциональный интеллект, толерантность, умение вести диалог и принимать иную точку зрения, что в XXI веке не менее важно, чем грамотность в узком смысле слова.

Таким образом, обращение к современной детской литературе в рамках междисциплинарного текстоцентрического подхода — это не просто модная тенденция, а реальный инструмент формирования языковой и коммуникативной компетенции школьников. Она позволяет соединить традиции методики, сформировавшиеся в середине 20-го века (Ладыженская, Золотова) с современными вызовами образования, опираясь на компетентностный подход (Зимняя), и делает урок русского языка пространством диалога, творчества и сотрудничества. В конечном счёте, именно это обеспечивает подготовку ученика XXI века — самостоятельного, мыслящего, способного к диалогу, к созданию собственных смыслов и уважению к другим людям.

Список литературы:

1. Зимняя И. А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании // Педагогика. — 2004. — № 3. — С. 34–42.
2. Ладыженская Т. А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся. — М.: Педагогика, 1975. — 255 с.
3. Федоренко Л. П. Принципы и методы обучения русскому языку. — М.: Просвещение, 1973. — 160 с.
4. Митрохина Л. М. Текстоцентрический подход к развитию профессиональной речи: образовательный аспект // Проблемы современного педагогического образования. — 2023. - № 80/2. — С. 236-239.
5. Москвина М. Л. Моя собака любит джаз. — М.: Росмэн, 2020. — 160 с.
6. Гиваргизов А. А. Записки выдающегося двоечника: сб. рассказов / ил. Е. Блиновой. — М.: Эгмонт Россия Лтд., 2005. — 144 с.

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Сырлыбаева Азиза Ерлановна

7М01703-Шет тілдері және мәдениетаралық
байланыс ББ 1курс магистранты
Ғылыми жетекшісі п.ғ.к., қауымд.профессор

Абдол Элеонора Досжанқызы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Көптілді білім беру факультеті

Аңдатпа

Мақалада шет тілін оқытуда оқу мотивациясын қалыптастырудың теориялық негіздері қарастырылады. Танымдық қызығушылық пен мотивацияның өзара байланысы талданып, әлемдік және отандық ғалымдардың көзқарастары жүйеленеді. Зерттеу нәтижелері педагогикалық тәжірибеге ықпал етуімен ерекшеленеді.

Негізгі сөздер: мотивация, танымдық қызығушылық, шет тілі, педагогикалық негіздер, оқыту.

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические основы формирования учебной мотивации при обучении иностранному языку. Анализируется взаимосвязь познавательного интереса и мотивации, систематизируются взгляды отечественных и зарубежных ученых. Результаты исследования имеют значимость для педагогической практики.

Ключевые слова: мотивация, познавательный интерес, иностранный язык, педагогические основы, обучение.

Abstract

The article explores the theoretical foundations of developing learning motivation in foreign language teaching. It examines the interrelation between cognitive interest and motivation, systematizes the views of international and domestic scholars, and emphasizes their implications for pedagogical practice.

Keywords: motivation, cognitive interest, foreign language, pedagogical foundations, learning.

Кіріспе Қазіргі қоғамда шет тілін меңгерудің маңызы ерекше. Жаһандану жағдайында ағылшын тілін білу білім алушыларға халықаралық коммуникацияға қатысуға, кәсіби бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді. Соңғы зерттеулер көрсеткендей, ағылшын тілін меңгеруге деген оқушылардың мотивациясы төмендеу тенденциясын көрсетеді. Бұл мәселені шешудің негізгі жолы — оқу мотивациясын қалыптастырудың педагогикалық және психологиялық негіздерін айқындау [1,2].

Мотивацияны ғылыми тұрғыда зерделеу, оның мазмұнын ашу және шет тілін оқытуда қолдану әдістерін айқындау қазіргі педагогикалық зерттеулердің өзекті бағыттарының бірі ретінде қарастырылады.

Мотивация мәселесі психология мен педагогика ғылымында кеңінен зерттелген ұғымдардың бірі болып табылады. Ол адамның іс-әрекетін ұйымдастырудың, мақсатқа жету жолындағы белсенділігін реттеудің ішкі қозғаушы күші ретінде қарастырылады.

Ғылыми әдебиеттерде «мотивация» термині әртүрлі тұрғыда түсіндіріледі. Мәселен, А.Н. Леонтьев мотивацияны іс-әрекеттің бағыттылығын қамтамасыз ететін ішкі себептер жүйесі деп анықтаса, И.А. Зимняя мотивацияны «әртүрлі түрткілердің жиынтығы, яғни адамның осы мотивация айқындайтын іс-әрекетке кіретін белгілі бір әрекетті жетілдіруге итермелейтін, ынталандыратын және қозғаушы күш болып табылатын құбылыс» деп қарастырады» [3,4].

А.П. Сманцер атап өткендей, білім алушыға қызықсыз білімді күштеп меңгертудің ешбір пайдасы жоқ, себебі шынайы оқытудың негізгі шарты – мотивацияны қамтамасыз ету. Дәл осы мотивация адамның әрі қарай да білім алуға деген ұмтылысының кепілі болып табылады [5].

Мотивация құндылық ретінде қазақстандық ғалым-зерттеушілердің (Н.Б. Жиенбаева, А.Д. Танатова, А.А. Газалиев және т.б.) еңбектерінде қарастырылған. Ғалымдардың пікірінше, мотивация адамның оқу мен кәсіби іс-әрекетке оң көзқарасынан, тұрақты қызығушылығынан және орындалған жұмыстан қанағаттану сезімінен байқалады [6,7,8].

Оқу мотивациясы – бұл білім алушының оқу іс-әрекетіне деген ынтасы мен талпынысын білдіретін ерекше түрдегі мотивация. Оның мазмұны білім алушының жаңа білім алуға деген қажеттілігімен, танымдық қызығушылығымен және оқу нәтижесіне жетуге ұмтылысымен айқындалады. Ішкі оқу мотивациясы оқушының өздігінен ізденуін, білімді өмірлік құндылық ретінде қабылдауын қамтыса, сыртқы мотивация баға, марапат немесе әлеуметтік жағдайға байланысты туындайды.

Мотивацияның түрлерін ғалымдар әртүрлі жіктейді, алайда педагогика мен психологияда кең таралған төмендегідей жіктеу бар:

✓ **Ішкі мотивация** – білім алушының оқу іс-әрекетіне деген қызығушылығы, жаңа білім алуға деген құлшынысы, өзін-өзі дамытуға ұмтылысы.

✓ **Сыртқы мотивация** – баға алу, ата-ананың мақтауын есту, сыныптағы беделін арттыру немесе белгілі бір талапты орындауға мәжбүр болу сияқты сыртқы факторлардан туындайды.

✓ **Танымдық мотивация** – білім алушының жаңа ақпаратты білуге, ақыл-ойын жетілдіруге, зерттеуге деген құштарлығымен байланысты.

✓ **Әлеуметтік мотивация** – құрдастарымен қарым-қатынас жасауға, қоғамда өз орнын табуға, тіл үйрену арқылы мәдениаралық байланыс орнатуға деген қажеттілікпен сипатталады.

✓ **Кәсіби мотивация** – шет тілін болашақ мамандығына, кәсіби қызметіне қажет деп танудан туындайды.

Зерттеушілердің пікірінше (Е.И.Пилюгина, О.В.Бережнова), оқу үдерісінің нәтижелілігі ең алдымен мотивацияның деңгейіне тәуелді. Сондықтан мотивацияны ғылыми тұрғыда түсіну – шет тілін оқыту әдістемесінің басты теориялық негіздерінің бірі болып саналады[9].

Шет тілін оқытуда мотивацияның рөлі ерекше. Себебі бұл пәннің мазмұны тек жаңа білімді меңгерумен ғана шектелмей, сонымен қатар өзге мәдениетті танып-білуге, қарым-қатынас жасауға және тұлғаның коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға бағытталады. Осы тұрғыдан алғанда, шет тілін үйренудегі мотивация басқа пәндерге қарағанда кең ауқымды әрі көпқырлы сипатқа ие.

Біріншіден, **шет тілін үйрену ұзақ мерзімді және жүйелі еңбекті талап етеді**, сондықтан білім алушылардың тұрақты ішкі ынтасын қалыптастыру аса маңызды. Егер мотивация жеткіліксіз болса, оқушының тілдік дағдылары толыққанды дамымайды және ол оқудағы қиындықтарға тез берілгіш болады.

Екіншіден, **шет тілі пәнінің коммуникативтік сипаты** оқушылардың белсенді қатысуын талап етеді. Бұл жерде мотивация оқушыны сөйлеуге, пікір алмасуға, өз ойын жеткізуге жетелейтін басты факторға айналады.

Үшіншіден, **шет тілін үйрену әлеуметтік-мәдени аспектілермен байланысты**. Білім алушылар тек тілдік материалды ғана емес, сонымен қатар өзге халықтың дәстүрін, мәдениетін, құндылықтарын таниды. Бұл танымдық қызығушылық оқу мотивациясының өсуіне ықпал етеді. Төртіншіден, қазіргі заманда шет тілін меңгеру кәсіби және тұлғалық дамудың маңызды шарты болып отыр. Сондықтан **кәсіби бағытталған мотивация** да ерекше мәнге ие. Білім алушылар шет тілін болашақ мамандығында қажет болатын құрал ретінде қабылдаса, олардың үйренуге деген ынтасы арта түседі.

Осылайша, шет тілін оқытудағы мотивацияның ерекшелігі – оның тек пәндік білімге ғана емес, сонымен қатар тұлғаның коммуникативтік, әлеуметтік, мәдени және кәсіби дамуына ықпал етуінде. Бұл ерекшелік педагогикалық тұрғыдан оқу мотивациясын қалыптастырудың кешенді тәсілдерін қолдануды қажет етеді.

Шет тілін оқытудағы оқу мотивациясының деңгейі көптеген ішкі және сыртқы факторлардың ықпалымен айқындалады. Ғалымдардың пікірінше (А.Н. Леонтьев, Л.С. Выготский), мотивацияның қалыптасуына әсер ететін жағдайларды педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік тұрғыдан қарастыру қажет.

1 кесте - Мотивацияның қалыптасуына әсер ететін факторлар

Педагогикалық факторлар	Психологиялық факторлар	Әлеуметтік факторлар
Оқыту мазмұнының қызықтылығы мен өзектілігі; Оқыту әдістері мен технологияларының тиімділігі (коммуникативтік әдіс, жобалық жұмыс, ойын технологиялары, АКТ құралдары); Мұғалімнің кәсіби шеберлігі, тұлғалық қасиеттері және оқушыға деген қарым-қатынасы; Сабақтағы жағымды эмоционалдық ахуалдың қалыптасуы.	Оқушының ішкі қажеттіліктері мен қызығушылықтарының болуы; Өз бетінше ізденуге, өзін-өзі дамытуға деген құлшынысы; Сенім, ерік-жігер және табандылық деңгейі; Жетістікке жету мотивациясы мен өзіндік бағалау ерекшелігі	Құрдастар ортасының ықпалы, топтық жұмыс барысындағы ынталандыру; Отбасының қолдауы және ата-ананың тіл үйренуге деген көзқарасы; Әлеуметтік ортадағы шет тілінің практикалық қажеттілігі (ақпарат алу, мәдениетпен танысу, кәсіби мансап).

Н.Д. Гальскованың пікірінше, оқушылардың шет тілін меңгеруге деген мотивациясы оқу іс-әрекетінің нәтижелілігіне тікелей әсер етеді, сондықтан мұғалімнің міндеті — оқушылардың оқу-танымдық қызығушылығын тұрақтандыратын педагогикалық жағдай жасау[10].

Сонымен, оқу мотивациясын қалыптастыру күрделі әрі көпқырлы үдеріс болып табылады. Ол тек білім алушының ішкі ынтасымен ғана емес, сонымен қатар мұғалімнің кәсіби әрекеті мен әлеуметтік жағдайлар кешенінің үйлесімді ықпалына тәуелді.

Танымдық қызығушылық пен оқу мотивациясы өзара тығыз байланыста қарастырылады. Психологиялық тұрғыдан алғанда, танымдық қызығушылық – білім алушының жаңа білім алуға деген ішкі ұмтылысы, ал мотивация – осы ұмтылысты жүзеге асыратын қозғаушы күш.

Яғни, қызығушылық мотивацияның мазмұнын айқындаса, мотивация оқушыны нақты әрекетке жетелейді.

Әлемдік ғалымдардың көзқарастары.

Дж. Брунер танымдық қызығушылықты оқытудың табиғи қозғаушы күші деп санап, оны дамытатын оқу жағдайларын жасаудың маңызын атап көрсеткен[11].

А. Маслоу қажеттіліктер иерархиясы теориясында білім алуға деген қажеттілік адам дамуының жоғарғы деңгейлеріне тән құндылық екенін дәлелдеп, оқу мотивациясының негізінде танымдық қызығушылық жататынын көрсеткен[12].

Э. Деси мен Р. Райанның өзін-өзі анықтау теориясы ішкі мотивацияның басты шарттарының бірі – қызығушылық екенін дәлелдейді. Олардың пікірінше, оқушының еркіндігі мен шығармашылық ізденісін қолдау арқылы танымдық қызығушылықты арттыруға болады[2, 566.].

Д. Кратвиль Блум таксономиясының жаңартылған нұсқасы, мұнда мотивация мен ойлау деңгейлерінің өзара байланысы қарастырылған[13].

Отандық және ресейлік ғалымдардың көзқарастары.

Л.С. Выготскийдің «жақын арадағы даму аймағы» теориясы бойынша оқушының танымдық белсенділігін дамыту үшін қызығушылығына сәйкес тапсырмалар беру маңызды. Мұндай тапсырмалар оқушыда жаңа білімді игеруге деген ішкі мотивацияны оятады[14].

С.Л. Рубинштейн мотивация мен қызығушылықты тұлғаның дамуындағы өзара байланысты факторлар деп есептеп, олардың оқу іс-әрекетінің нәтижелілігін арттырудағы маңызын дәлелдеген[15].

Қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде де оқытудағы танымдық қызығушылықтың тұлғаның дамуына ықпалы кеңінен қарастырылған. Мәселен, Ж. Аймауытов білімнің өмірлік мәнін айқындаса, Қ. Жарықбаев танымдық процестерді дамытуда ынталандырудың рөлін атап көрсетеді. Ал Қ. Адилжан және бірқатар авторлар зерттеу қызметіне түрткі болатын танымдық қызығушылықтың маңызын ерекше көрсетеді [16,17,18].

Жалпы алғанда, әлемдік және отандық ғалымдардың еңбектерін талдау оқу мотивациясының негізінде танымдық қызығушылықтың жатқанын айқын көрсетеді. Егер оқушының қызығушылығы оянса, ол оқу материалын белсенді меңгеріп, өз бетімен ізденуге ұмтылады. Бұл өз кезегінде шет тілін үйренудегі табыстылықтың басты кепілі болып табылады.

Шет тілін оқытуда мотивацияны арттыру – білім беру процесінің басты міндеттерінің бірі. Ол тек білім алушылардың танымдық қызығушылығын сақтап қана қоймай, олардың коммуникативтік құзыреттілігін, шығармашылық белсенділігін дамытуға мүмкіндік береді.

Зерттеушілер Н.Д. Гальскова мен Е.И. Пассовтың еңбектерінде мотивацияны арттырудың тиімді тәсілдері ретінде бірқатар әдістер атап өтіледі[19,20]:

1. Коммуникативтік әдіс. Бұл әдістің негізінде оқушыға тілді жаттап қана қоймай, оны қарым-қатынас құралы ретінде қолдануға жағдай жасау жатыр. Әңгімелесу, пікірталас, рөлдік ойындар арқылы оқушы өзін шынайы тілдік ортада сезінеді, бұл ішкі мотивацияны күшейтеді.

2. Жобалық жұмыс. Жоба әдісі оқушыға өз қызығушылығына сәйкес тақырып таңдап, зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді. Мұндай жұмыс танымдық қызығушылықты арттырып қана қоймай, дербестік пен жауапкершілікті де дамытады.

3. Ойын технологиялары. Тіл үйрену процесінде ойын элементтерін қолдану (тілдік викториналар, сөздік ойындар, квесттер) оқушылардың белсенділігін арттырады. Ойын барысында бәсекелестік пен ынтымақтастық қатар жүреді, бұл мотивацияны күшейтеді.

4. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ). Интерактивті тақта, мультимедиялық материалдар, онлайн-платформалар мен мобильді қосымшаларды қолдану шет тілін оқыту процесін қызықты әрі қолжетімді етеді. Сандық ресурстар оқушыларға өзіндік жұмыс жасауға да мүмкіндік береді.

5. Жеке тұлғаға бағытталған тәсіл. Әр оқушының қабілеті мен қызығушылығын ескере отырып, сараланған тапсырмалар ұсыну мотивацияны жоғарылатады. Бұл тәсіл оқушының өзіндік жетістігін сезінуге жағдай жасайды.

6. Мәдениетаралық қатынас әдісі. Шет тілін үйренуді сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетімен, дәстүрімен, әдебиетімен байланыстыру білім алушылардың қызығушылығын арттырады және шынайы өмірлік мән береді.

Сонымен, мотивацияны арттыруға арналған әдістер кешенді түрде қолданылған жағдайда ғана жоғары нәтиже береді. Мұғалім оқушылардың жас ерекшеліктерін, қызығушылықтарын, қажеттіліктерін ескере отырып, оқу процесін ұйымдастырғаны тиімді.

Қорытынды келе, шет тілін оқытуда оқу мотивациясын қалыптастыру – білім беру процесінің табыстылығын қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі. Мотивацияның ғылыми негіздерін талдау нәтижесінде оның оқушының танымдық белсенділігін арттыратын ішкі қозғаушы күш екені анықталды. Әлемдік және отандық ғалымдардың еңбектері оқу мотивациясының танымдық қызығушылықпен тығыз байланыста болатынын дәлелдейді.

Шет тілін үйренудің ерекшелігі – оның коммуникативтік, әлеуметтік және мәдени сипатында. Сондықтан бұл пәнде мотивацияны қалыптастыруға ықпал ететін факторлар кешенді түрде қарастырылуы тиіс. Педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, мотивацияны арттырудың тиімді жолдары ретінде коммуникативтік әдісті, жобалық жұмыстарды, ойын технологияларын, ақпараттық-коммуникациялық құралдарды, жеке тұлғаға бағытталған тәсілді және мәдениетаралық қатынасқа негізделген әдістерді қолдану оң нәтиже береді.

Осылайша, шет тілін оқытуда оқу мотивациясын қалыптастырудың теориялық негіздерін айқындау – оқыту сапасын арттырудың, оқушылардың танымдық қызығушылығын дамыту мен тұлғалық әлеуетін жүзеге асырудың маңызды шарты болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Акижанова М.М. Оқу мотивтерінің психологиялық негізі. Вестник КАСУ No1, – 2005. –126 б. [Электронный ресурс]: URL: <https://www.vestnik-kafu.info/journal/1/26/> (өтінім берілген күні: 25.09.2025).
2. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development and wellness. — New York: Guilford Press, 2017. — 756 p.
3. Леонтьев Д.А. А.Н. Леонтьевтегі мотивация ұғымы және мотивация сапасы мәселесі // Мәскеу университетінің хабаршысы. 14-бөлім. Психология. – 2016. – №2. – Б. 3–18.
4. Зимняя И.А. Элементарный курс педагогической психологии: учебное пособие. - М.: Центр повышения качества подготовки специалистов, 1992. – 111 с.
5. Сманцер А.П. Теория и практика реализации преемственности в обучении школьников и студентов. - Минск: БГУ, 2011. - 190 с.
6. Жиенбаева Н.Б. Қазіргі білім беру құрылымындағы оқушылардың мотивациясы мен қарым-қатынасын дамытудың психологиялық зерттеуі. – Алматы, 2014. – 242 б.
7. Танатова А.Д. Оқушылардың дарындылығын дамыту шарты ретінде табысты оқуға мотивацияны қалыптастыру: Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат: 13.00.01. – Алматы, 2009. – 24 б.
8. Газалиев А.А. Оқуға мотивацияның теориялық негіздері: институционалдық көзқарас: Экономика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат: 08.00.01. – Қарағанды, 2009. – 28 б.
9. Пилюгина Е.И., Бережнова О.В. Социально-психологические особенности профессиональной мотивации студентов//Современная психология: материалы Междунар. заоч. науч. конф. (г. Пермь, июнь 2012 г.) / под общ. ред. Г.Д. Ахметовой. -Пермь : Меркурий, 2012.
10. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя. – М.: Академия, 2003. – 192 с.
11. Bruner, J. S. (1996). *The Culture of Education*. — Cambridge, MA: Harvard University Press.

12. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 2018. – 352 с.
13. Krathwohl, D. R. (2002). A Revision of Bloom's Taxonomy: An Overview. // *Theory into Practice*, 41(4), 212–218.
14. Выготский Л.С. Баланың тұлғалық дамуы мен дүниетанымы // *Тұлға психологиясы*. 2-т. Хрестоматия / құраст. Д.Я. Райгородский. – Самара: Бахрах-М, 2006. – 544 б.
15. Рубинштейн С.Л. Жалпы психологияның негіздері. – Санкт-Петербург: Питер, 1999. – No 5. С. 107—109 б.
16. Аймауытов Ж. Психология и выбор профессии. – М.: Изд. Народов СССР, 1926. – 80 с
17. Жарықбаев Қ.Б. Психология. – Алматы, 1993. – 205 б.
18. Адилжан Қ., Ташкеева Г.Қ., Жолдыбай Ж.М., Сейдраманова С.И. Зерттеу қызметіне түрткі болатын танымдық қызығушылық // *Торайғыров университетінің Хабаршысы. Педагогикалық сериясы*. — 2022. — № 1. — DOI: 10.48081/FUQO8510
19. Гальскова, Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика [Текст]: учеб. пособие / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез. – М.: Академия, 2004. – 336 с.
20. Пассов, Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам [Текст]: пособие / Е.И. Пассов. – М.: Русский язык, 1997. – 216 с.

ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ РӨЛІ

А.М. Құспанова

Педагогика және психология
мамандығының 2к2ж магистрант

Ғылыми жетекші: пс.ғ.к. қауымдастырлған профессор:
Сабинова Жанылсын Нурмухановна

Аңдатпа

Бұл мақалада эмоционалды интеллект (ЭИ) ұғымының мәні мен мазмұны, оның басқару жүйесіндегі маңызы қарастырылады. ЭИ ұғымының халықаралық тәжірибеде және Қазақстандағы басқару үрдістерінде қалай қолданылып жатқандығы зерттеледі. Басқару тиімділігін арттырудағы ЭИ-дің рөлі, басшылар мен қызметкерлер арасындағы қарым-қатынасты оңтайландырудағы маңыздылығы нақты мысалдар мен зерттеулер негізінде сипатталады. Сонымен қатар, Қазақстандағы мемлекеттік және корпоративтік секторларда ЭИ деңгейінің басқару сапасына әсері талданады.

Негізгі сөздер: Эмоционалды интеллект, басқару жүйесі, көшбасшылық, корпоративтік мәдениет, ұйымшiлiк қарым-қатынас, Қазақстан, HR менеджмент

Қазақстан қоғамы әлеуметтік-экономикалық дамудың жаңа кезеңіне қадам басып отыр. Елдегі ұйымдар мен мемлекеттік мекемелердің тиімділігі тек қана материалдық және қаржылық ресурстарға емес, сонымен қатар адами капитал сапасына байланысты. Басқару жүйесінде эмоцияларды дұрыс тану және оларды басқару қабілеті қазіргі заманда бәсекеге қабілеттіліктің негізгі факторына айналууда. Осы тұрғыда эмоционалды интеллект ұғымы Қазақстандағы басқару жүйесінің дамуында ерекше орын алады. Эмоционалды интеллект ұғымы. Эмоционалды интеллект (ЭИ) – адамның өз сезімдерін түсінуі, бақылауы және басқа адамдардың эмоциясын дұрыс қабылдай алуы. П. Саловей мен Дж. Майердің тұжырымдамасына сәйкес, ЭИ-дің негізгі құрамдас бөліктері:

1. Өзін-өзі тану;
2. Өзін-өзі реттеу;
3. Мотивация;
4. Эмпатия;
5. Әлеуметтік дағдылар.

Қазақстандық қоғамда бұл қасиеттер көшбасшылық пен басқару мәдениетінің сапасын арттыруда аса маңызды. Қазақстандағы басқару жүйесінде ЭИ рөлі. Мемлекеттік басқару

саласында. Қоғаммен тиімді диалог орнату, азаматтардың пікірін ескеру және реформаларды түсіндіру кезінде мемлекеттік қызметшілердің эмоционалды интеллекті жоғары болуы қажет. Мысалы, "Ашық үкімет" қағидатын жүзеге асыруда халықпен тиімді қарым-қатынас басты рөл атқарады. Бизнес секторында. Қазақстандағы ұлттық және халықаралық компаниялар (мысалы, "ҚазМұнайГаз", "Kaspi.kz") басқарушылардың командамен дұрыс қарым-қатынас жасауын талап етеді. ЭИ жоғары басшыларда қызметкерлердің қанағаттану деңгейі, ұжымдағы ынтымақтастық пен сенім артады. Білім беру жүйесінде. Басқарушылар мен ұстаздардың эмоционалды интеллектісі оқушылардың психологиялық жайлылығын қамтамасыз етеді, білім сапасына оң ықпал етеді. Ұлттық мәдени ерекшелік. Қазақ қоғамында үлкенді сыйлау, қарым-қатынастағы сыпайылық пен әдептілік басым. Бұл дәстүрлер эмоционалды интеллекттің ұлттық ерекшеліктермен үйлесімін көрсетеді. Қазақстан бойынша зерттеулерден мысалдар. Қазақ ұлттық университетінде жүргізілген зерттеулерде ЭИ жоғары студенттердің көшбасшылық қабілеті орта есеппен 25%-ға жоғары екендігі анықталған. Қазақстандағы компанияларда жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша, басшылардың ЭИ деңгейі мен қызметкерлердің жұмысқа қанағаттануы арасында тікелей байланыс байқалған.

1. Эмоционалды интеллект түсінігі

Эмоционалды интеллект (ЭИ) терминін алғаш рет 1990 жылдары Питер Сэловей мен Джон Майер ұсынған. Кейінірек Даниэл Гоулман бұл ұғымды кеңінен таратты. Оның айтуынша, эмоционалды интеллект келесі негізгі қабілеттерден тұрады:

- Өз эмоцияларын тану және түсіну;
- Басқа адамдардың эмоцияларын түсіну;
- Эмоцияларды басқару және реттеу;
- Эмпатия көрсету;
- Әлеуметтік дағдылар мен коммуникация.

ЭИ жоғары деңгейдегі тұлғалар жұмыс орнында сенімділік пен ашықтық орната алады, жанжалдарды азайтып, командалық жұмысқа оң әсер етеді.

2. Басқару жүйесінде эмоционалды интеллектінің маңызы.

Басқару жүйесінде ЭИ-дің негізгі рөлі — адамдармен тиімді қарым-қатынас орнату, эмоциялық жағдайларды дұрыс талдау, жанжалдарды шешу және мотивацияны қамтамасыз ету.

Қазақстанда бұл аспектілер көбінесе ескерілмей келеді, әсіресе мемлекеттік секторда басқару әлі де директивалық стильге сүйеніп келеді. Алайда жеке компанияларда, әсіресе халықаралық ұйымдарда, ЭИ көрсеткіштері жоғары қызметкерлер басшылыққа жиі тағайындалады.

Эмоционалды интеллект төмен басқарушылар жиі келесі мәселелерге ұшырайды:

- Қызметкерлердің мотивациясының төмендігі;
- Коммуникацияның әлсіздігі;
- Конфликтілердің жиі болуы;
- Команданың ыдырауы.

Ал ЭИ деңгейі жоғары басшылар төмендегідей нәтижелерге жетеді:

- Жоғары командалық рух;
- Эмпатия мен сенімге негізделген қарым-қатынас;
- Персоналды тиімді басқару;
- Стресс деңгейінің төмендеуі.

3. Қазақстандағы жағдай мен зерттеулер

Қазақстанда эмоционалды интеллект туралы ғылыми зерттеулер соңғы онжылдықта ғана белсенді дами бастады. Кейбір ЖОО-лар мен HR саласындағы мамандар бұл ұғымды оқыту бағдарламаларына енгізіп жатыр. Бірақ басқару тәжірибесінде ЭИ әлі де жеткілікті деңгейде ескерілмейді. Мысалы, «**Эмоционалды интеллект және көшбасшылық**» атты зерттеуде (Ахметова Л.М., 2020) 100-ден аса басшы мен HR маман арасында сауалнама жүргізілген.

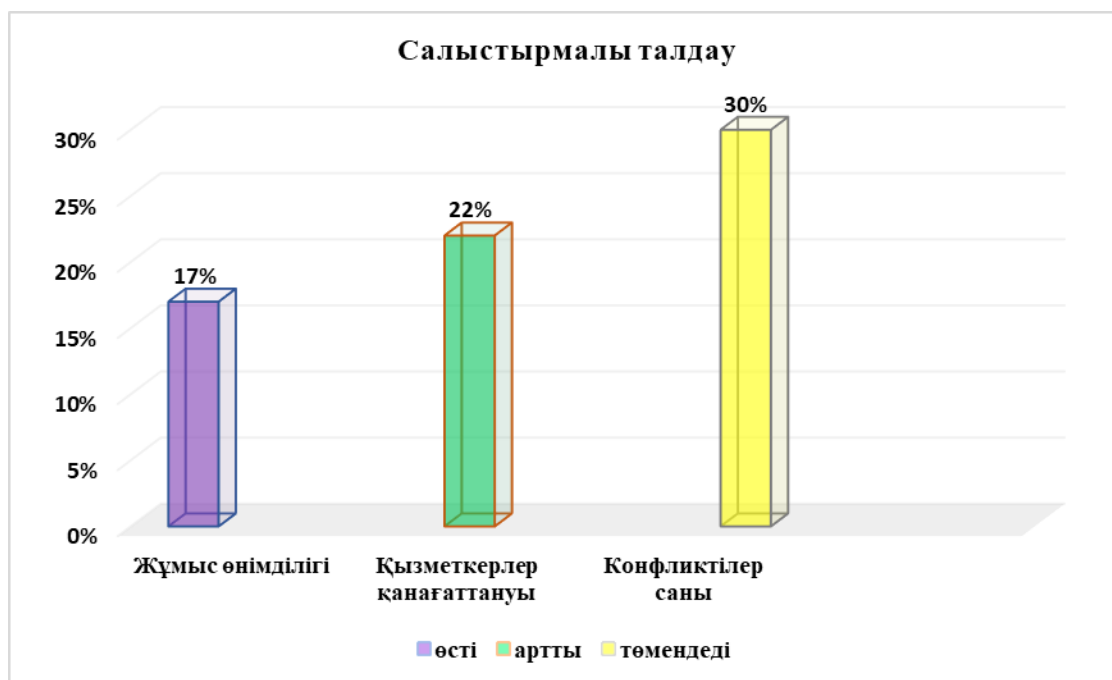
Нәтижесінде 62%-ы ЭИ туралы естіген, бірақ тек 28%-ы нақты тәжірибеде қолданатынын мойындаған. Бұл — ЭИ туралы теориялық білімнің бар екенін, бірақ практикада қолданудың әлсіздігін көрсетеді.

4. ЭИ-ді дамыту жолдары: ЭИ дамуы адамның жеке қабілеттеріне байланысты, бірақ арнайы тренингтер мен коучинг арқылы да оны жетілдіруге болады. Қазақстанда бұл бағытта төмендегі қадамдар ұсынылады:

- Басшыларға арналған эмоционалды интеллект тренингтері;
- HR жүйесіне ЭИ өлшемдерін енгізу;
- Персоналды бағалауда эмоциялық құзыреттерді ескеру;
- Мектеп пен ЖОО бағдарламаларына ЭИ дағдыларын енгізу.

Эксперимент нәтижесі кестесі (мониторинг көрсеткіштері) кесте 1.

Салыстырмалы талдау кесте 2.

Салыстырмалы түрде қарастырғанда, эмоционалды интеллектті дамыту бойынша арнайы тренингтен өткен басшылар келесі артықшылықтарға ие болды:

Бұл нәтижелер эмоционалды интеллекттің басқару жүйесінде қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. ЭИ деңгейі жоғары басшылар ұйым ішінде сенімді, тұрақты, мотивацияланған орта қалыптастыра алады.

Қорытынды:

Эмоционалды интеллект қазіргі заманғы басқару жүйесінің ажырамас элементіне айналууда. Қазақстандағы басқару тәжірибесінде бұл ұғым енді ғана ене бастағанымен, болашақта оның рөлі арта түсетіні сөзсіз.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, эмоционалды интеллект басқару жүйесінде маңызды факторлардың бірі болып табылады. Қазақстанда ЭИ-дің маңыздылығы артып келе жатқанымен, оны жүйелі түрде басқару үрдісіне енгізу толық жүзеге асырылмаған.

Басқарушы кадрлардың эмоционалды құзыреттілігін арттыру арқылы ұйым ішіндегі коммуникацияны, мотивацияны және жалпы жұмыс тиімділігін жоғарылатуға болады.

Болашақта ЭИ-ді басқару стратегияларына интеграциялау — отандық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың бір жолы ретінде қарастырылуы қажет. ЭИ-ді дамыту басшылардың тиімділігін арттырып, ұйым ішіндегі қарым-қатынасты жақсартады және жалпы жұмыс өнімділігін көтереді. Сондықтан басқару жүйесінде эмоционалды интеллектіні жүйелі түрде енгізу стратегиялық маңызы бар бағыт болып табылады.

Ұсыныстар

1. Қазақстандағы мемлекеттік қызметкерлер мен менеджерлерге арналған ЭИ дамыту тренингтерін енгізу.
2. Университеттерде болашақ мамандардың эмоционалды интеллектін қалыптастыруға бағытталған пәндер қосу.
3. Ұйымдық даму стратегияларында адами ресурстарды басқаруда ЭИ бағалау жүйесін қолдану.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Goleman, D. Emotional Intelligence. New York: Bantam Books, 1995.
2. Salovey, P., Mayer, J. D. Emotional Intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 1990.
3. Қазақбаева А. Менеджмент психологиясы. – Алматы, 2018.
4. Сатыбалдиева Г. Қазіргі басқару жүйесіндегі көшбасшылық пен эмоция. – Астана, 2021
5. ҚР Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының зерттеулері (2022)
6. Mayer, J.D., Salovey, P., & Caruso, D.R. (2004). Emotional Intelligence: Theory, Findings, and Implications. *Psychological Inquiry*, 15(3), 197–215.
7. Ахметова, Л.М. (2020). Эмоционалды интеллект және оның басқарудағы рөлі. *Қазіргі ғылым мен білім*, №4, 112–118.
8. Назарбаева, Д. (2018). Ұйымдағы эмоционалды интеллект деңгейін бағалау әдістері. *HR Management Kazakhstan*, №2, 45–49.
9. Қайырбеков, А.Ж. (2021). Қазақстандағы мемлекеттік қызмет жүйесіндегі эмоционалды интеллектінің орны. *Басқару және қоғам*, №1, 23–30.
10. Сапарбекова, А. (2023). Эмоционалды интеллект – заманауи басшының басты құралы. *Қазақ университеті журналы*, №3, 59–65.

A CORPUS-BASED ANALYSIS OF THE VERB PUT IN ACADEMIC AND SPOKEN ENGLISH

Konul Isgandarova Yashar qizi

Associate Professor, PhD (Pedagogy), Faculty of Philology,
Department of Foreign Language, Sumgait State University

Abstract

This study investigates the usage of the verb **put** in two distinct registers, academic and spoken English, through a corpus-based approach. Findings reveal that **put** appears far more frequently in spoken English, where it functions mainly in physical and concrete expressions. In contrast, its presence in academic English is limited to metaphorical and fixed expressions, such as *put forward a theory* and *put into practice*. The analysis highlights how a high-frequency verb like **put** behaves differently across registers, offering insights into vocabulary teaching and the importance of register awareness in EFL contexts. The study emphasizes the pedagogical value of corpus-informed instruction, particularly for helping learners understand contextual usage and appropriate collocations.

Аннотация

В данном исследовании анализируется употребление глагола *put* в двух различных регистрах академическом и разговорном английском — с использованием корпусного подхода. Результаты показывают, что *put* встречается значительно чаще в разговорной речи, где его основная функция — обозначать физические и конкретные действия. В академическом английском его использование ограничено метафорическими и устойчивыми выражениями, такими как *put forward a theory* («выдвинуть теорию») и *put into practice* («воплотить в практику»). Проведённый анализ демонстрирует, как глагол высокой частотности *put* ведёт себя по-разному в разных регистрах, что имеет значение для преподавания лексики и осознания регистров в контексте изучения английского как иностранного. Исследование подчёркивает педагогическую ценность корпусно-информированной методики, особенно для того, чтобы помочь учащимся понять использование в контексте и соответствующие устойчивые словосочетания.

Андатпа

Бұл зерттеу корпуслық тәсіл арқылы *put* етістігінің академиялық және ауызша (сөйлесу) ағылшын тілінде қолданылуын талдайды. Нәтижелер көрсеткендей, *put* сөзі сөйлес тілінде әлдеқайда жиі кездеседі және негізінен физикалық, нақты әрекеттерді білдіреді. Академиялық ағылшын тілінде оның қолданылуы метафоралық және тұрақты тіркестермен шектеледі, мысалы, *put forward a theory* («теорияны ұсыну») және *put into practice* («нақты іске асыру»). Қарастырылған талдау көрсеткендей, осы жиі қолданылатын етістік түрлі регистрлерде әр түрлі қызмет атқарады, бұл EFL (English as a Foreign Language) контекстіндегі оқушыларға лексиканы үйрету және регистр туралы түсінікті арттыру үшін маңызды. Сонымен қатар, зерттеу корпусқа негізделген оқытудың педагогикалық құндылығын атап көрсетеді — ол оқушыларға контекстке сай қолдануды және тиісті тіркестерді түсінуге көмектеседі.

Key words: corpus linguistics, spoken English, academic English, register variation, collocation

Ключевые слова: корпусная лингвистика, разговорный английский, академический английский, вариативность регистра, коллокация

Негізгі сөздер: корпус лингвистикасы, ауызша ағылшын тілі, академиялық ағылшын тілі, регистрдің вариациясы, коллокация

In recent years, corpus linguistics has emerged as a powerful method for analysing language in real-world contexts. By examining authentic language data, researchers can uncover patterns of usage that are often overlooked in traditional grammar-based instruction. One area of particular interest is the analysis of high-frequency verbs and their behaviour across different registers, such as academic and spoken English. Understanding how such verbs function in context is essential for language learners and educators alike. The use of corpora in linguistic research has gained increasing attention over the past decades. Scholars such as Sinclair (1991), [4., p.109] Biber et al. (1999), [1., p.66] and Nation (2001) [3., p.18] have demonstrated that corpus-based studies can provide accurate and detailed descriptions of language use. One of the key contributions of corpus linguistics is its ability to present authentic patterns of lexical behaviour, especially regarding frequency and collocation.

In recent decades, there has been a marked surge of interest in scholarly and learner-oriented discourse. This expanding field has witnessed both rapid growth and methodological diversification. **Corpus Linguistics** has become particularly influential because it enables researchers to analyse vast

quantities of genuine linguistic data. When integrated with **Discourse Analysis**, this approach is being applied to a wider array of specific contexts and communicative settings, allowing for richer, more detailed insights into language use. Especially in second-language education, where English is frequently the medium for delivering language teaching curricula, the significance of this research has grown in response to industry demands of the 21st century. Today's English teachers are expected not only to have robust strong English communication capabilities but also technical expertise. Being able to communicate confidently in English is therefore a fundamental professional skill for those whom English is a target language.

Research into both first and second language acquisition has demonstrated that phraseology—multi-word expressions or chunks—is highly prevalent across spoken and written modalities. According to Granger and Meunier, integrating such multi-unit constructions significantly benefits learners in multiple domains: listening and reading comprehension, as well as the accuracy and fluency of their written and spoken output. [5., p.247]

Large compilations of human-authored texts—known as corpora—allow us to move away from relying on subjective judgments about what is correct in language or knowledge. Even if a phrase is illogical or breaks conventional grammar rules, if it's present in the corpus, it cannot be immediately dismissed.

Language use varies significantly across different registers, with certain lexical items appearing more frequently or differently depending on context. In English, verbs such as *put*, although often considered basic and frequent, display rich and diverse behaviours across spoken and academic registers. Corpus linguistics offers valuable tools for analysing language use in real-life communication. Through the analysis of naturally occurring texts, it becomes possible to uncover frequency patterns, collocational behaviours, and syntactic features of specific lexical items. This study employs a corpus-based methodology to examine how the verb *put* is used in academic and spoken English. By comparing frequency, common collocations, and structural usage, the study aims to highlight the role of register in shaping language choices.

According to Nation (2001), frequency is a crucial factor in vocabulary acquisition. Learners are more likely to retain and use words that appear often in natural language. However, frequency alone does not fully capture how words are used. As Sinclair (1991) argued, many words have typical collocational patterns—certain words tend to co-occur regularly and form what he calls “the idiom principle.” These collocational tendencies are especially important for high-frequency verbs like *put*, which often appear in fixed or semi-fixed expressions (*put an end to*, *put pressure on*). [3., p.258]

The verb “*put*” is a commonly used lexical item in English, especially in informal conversation. While it is widely used across various contexts, its usage patterns—such as frequency, collocational behaviour, and syntactic structures may vary significantly between spoken and academic English. This variation has pedagogical implications, particularly in vocabulary instruction and materials development for English as a Foreign Language learners. As English language learners are often exposed to both formal and informal language settings, understanding the usage of high-frequency verbs like *put* in these contexts is essential for developing lexical competence. Biber D. also emphasized the importance of register variation. Their work in multidimensional analysis shows that academic and spoken registers differ not only in vocabulary but also in structure and function. In spoken English, verbs like *put* are used for direct, concrete actions, while in academic texts they tend to appear in more abstract or formulaic expressions. Previous studies have analysed high-frequency verbs (e.g., *get*, *make*, *take*), but relatively little research has focused specifically on *put* across registers, leaving a gap that this study aims to fill. [1., p.102]

In addition to grammatical roles, *put* has notable discourse functions, especially in spoken English as given in the examples: **framing- let me put it this way, evaluation- put simply, the results were inconclusive, interactional softening- I wouldn't put it that strongly, but I agree.** These uses make *put* an important tool for pragmatic and interpersonal meaning.

This study explored the frequency and usage patterns of the verb *put* in academic and spoken English through corpus-based analysis. The study adopts a quantitative, corpus-based approach. The analysis was conducted using the Corpus of Contemporary American English(COCA), which

provides a balanced selection of over one billion words across multiple registers, including spoken and academic texts. The corpus analysis revealed notable differences in the frequency and usage of the verb *put* in academic and spoken English. The frequency data was retrieved from COCA is summarized below:

Register	Raw Frequency	Per million words
Spoken	10,205	120.3
Academic	1,134	12.1

As seen in the table, *put* is used approximately ten times more frequently in spoken English than in academic English. This supports the general observation that *put* is more typical of informal and conversational contexts. It ranks in the top 100 verbs used in spoken corpora. In the spoken subcorpus of COCA, *put* appears over 180 times per million words.

Although both American and British English use slangs featuring the verb **put**, they show noticeable differences in how often and in what forms they appear. American English tends to coin and propagate new “put” expressions more rapidly and broadly than British English, so some slangs with “put” are more commonly heard in the U.S. Moreover, certain slangs share the same basic idea but display slight wording differences between the two dialects, even when the meaning is essentially identical. Although both American and British English feature slangs with the verb “**put**,” the two varieties often differ in how frequently they use them and occasionally in their phrasing. [6.]

For example:

American English	British English	Meaning
Put in your two cents	Put in your tuppence (or two pence) worth	to offer one’s opinion
Put your foot in your mouth	Put your shoulder to the wheel	tactless saying/effort
Put something on ice	Put the cart before the horse	to postpone/wrong order
Put all your eggs in one basket	Put your back into it	to risk/effort

Put often functions as a light or delexical verb, where the meaning depends on the complement:

Literal	She put the keys on the table
Idiomatic	He put his foot in it
Abstract	They put forward a theory

The most frequent collocations of *put* differ significantly between the two register:

In spoken English:	In academic English
Put it on Put them together Put my shoes Put it back Put your hands Put aside Put up with	Put forward a theory Put into practice Put pressure on Put in place Put emphasis on Put it differently

These results indicate that in academic English, *put* is typically used in more metaphorical and abstract expressions, whereas in spoken English, it is mostly used in physical or concrete actions. Concordance analysis shows that in spoken English, *put* is frequently followed by a direct object and prepositional phrase (e.g., *put it on the table*). In academic English, *put* often appears in passive constructions (e.g., *was put into operation*) or in fixed phrases (e.g., *put forward*). In the academic

subcorpus, the frequency of *put* is significantly lower around 30-40 times per million words. This is because academic writing favours more precise verbs (e.g., establish, present, implement). However, *put* still appears in conventional collocations, particularly in passive constructions.

British English and American English both use the verb **put** frequently, but the idiomatic expressions and collocations involving *put* can differ in meaning. For example, **put the kettle on (make tea, boil water)**, **put paid to (destroy plans, hopes)**, **put someone on the spot (put someone in a difficult position)**, **put your feet up (relax after work)**, **put yourself together (regain control emotionally)** and many other phrases are used more frequently in British English and may sound less familiar or natural to American speakers. While, the idioms like **put the pedal to the metal (go faster)**, **put in your two cents (offer your opinion)**, **put your money where your mouth is (back up your words with action)**, **put on a show (behave in insincere way)**, **put someone away (send someone to jail)** are more natural in American speech, especially informal or spoken register.

Despite the fact that corpus linguistics has advanced in countries such as the United States, the United Kingdom, Canada, and other English-speaking states, very little work has been done in this field in other countries, for example, in Azerbaijan. Compared to English, interest in this area has only emerged in recent years. One of the steps taken toward creating the lexicography sub-corpus of the National Corpus of the Azerbaijani Language can be considered the project titled **Development of the Azerbaijani language's lexicon, public monitoring of adherence to language norms, and creation of an integrated electronic system and dictionary for preparing a language corpus."** Under the leadership of Professor Mesud Mahmudov, Ph.D. in Philology and Senior Researcher at the Institute of Linguistics named after Nasimi of the Azerbaijan National Academy of Sciences, this project was submitted to the main grant competition of the Science Development Fund under the President of the Republic of Azerbaijan in 2015. Within that framework, it became the winner of the scientific research program. Based on this project, an electronic corpus of Azerbaijani language dictionaries was created. In the electronic lexicon database of Azerbaijani linguistics, the word **put**—meaning “yerləşdirmək”—is given in only 26 senses. However, compared to the same word in English, it is shown in far fewer meanings. [8]

This research is particularly relevant to English language teaching, where vocabulary instruction often lacks attention to register variation. By identifying how “*put*” functions differently across registers, this study offers pedagogical insights for vocabulary selection, materials development, and learner awareness. Its idiomatic richness and semantic flexibility allow it to function across a range of registers, from casual speech to formal academic discourse. The contrast between spoken and academic usage reveals how *put* adapts to context being dynamic and informal in conversation. And structured and abstract in academic prose. Corpus analysis highlights how frequency and formality interact to shape verb usage in real life communication.

The results underline the importance of register awareness in both language analysis and language teaching. For English language learners, understanding how high-frequency verbs like *put* can enhance not only lexical competence but also pragmatic and stylistic appropriateness.

From a pedagogical perspective, corpus-informed vocabulary instruction should include attention to collocations, syntactic structures, and register-specific usage patterns. Further studies may investigate how learners at different proficiency levels use verbs like *put*, and how such awareness impacts their academic writing and speaking performance.

Reference:

1. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E. (1999). **Longman grammar of spoken and written English** (pp. 66–70, 102–105). London: Longman.
2. McCarthy, M., & O'Dell, F. (2005). **English collocations in use: Intermediate** (pp. 20–25). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Nation, I. S. P. (2001). **Learning vocabulary in another language** (pp. 18–22, 258–263). Cambridge: Cambridge University Press.
4. Sinclair, J. (1991). **Corpus, concordance, collocation** (pp. 109–115, 170–173). Oxford: Oxford University Press.

5. Granger, S., & Meunier, F. (2008). Phraseology in language learning and teaching: Where from here? In S. Granger & F. Meunier (Eds.), *Phraseology in foreign language learning and teaching* (pp. 247–252).

6. <https://www.ef.com/wwen/english-resources/english-idioms/>

7. https://www.journals.vu.lt/respectus-philologicus/article/view/31888?utm_source=chatgpt.com

8. https://az.wikipedia.org/wiki/Korpus_dil%C3%A7iliyi

КИБЕРБУЛЛИНГТІҢ ЖАСӨСПІРІМ ПСИХОЛОГИЯСЫНА ӘСЕРІ ЖӘНЕ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН ҚОЛДАУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Жайкина Нургул Орынбасаровна

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
педагогика және психология магистрі

Цифрлық дәуірде балалар мен жасөспірімдердің өмірі интернетпен тығыз байланысты. Қазіргі таңда жасөспірімдердің белсенділік танытып отырған әлеуметтік желілер, мессенджерлер және онлайн-ойындар олардың қарым-қатынасының негізгі бөлігіне айналды. Әр жаңалықтың 2 жағы бар болғандай интернеттің мүмкіндіктерімен қатар жаңа қауіп – кибербуллинг (интернеттегі қудалау, қорлау, мазақ ету) мәселесі де артып отыр. Кибербуллингтің қандай ерекшелігі бар? Ол тәулік бойы жалғасып, баланың жеке кеңістігіне енеді және психологиялық тұрғыдан ұзақ уақыттық зиян келтіруі мүмкін. Осыған байланысты мектеп оқушыларына кибербуллингтің психологиялық әсерін зерттеу және оған қарсы қолдау көрсету әдістерін айқындау – білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі.

Кибербуллинг – ақпараттық технология арқылы (смс-хабарлама, әлеуметтік желі, анонимді чат, фото немесе видео жариялау) адамды әдейі қорлау, мазақ ету немесе психологиялық қысым көрсету әрекеті.

Оның ерекшеліктері:

- жасырын (анонимді) түрде жүзеге асуы мүмкін;
- аудиториясы кең (бір постты мыңдаған адам көреді);
- қудалау үздіксіз әрі қашықтан жүреді;
- психологиялық соққысының күші дәстүрлі буллингтен артық болуы ықтимал.

Кибербуллингке ұшыраған оқушыларда жиі байқалатын психологиялық салдарлар:

- Эмоционалдық: қорқыныш, күйзеліс, үрей, ұяңдық;
- Тұлғалық: өзін-өзі төмен бағалау, жалғыздық сезімі, сенімсіздік;
- Әлеуметтік: достарымен қарым-қатынастың үзілуі, оқшаулану;
- Академиялық: оқу үлгерімінің төмендеуі, сабақтан қашу;
- Физиологиялық: ұйқының бұзылуы, тәбеттің жоғалуы, психосоматикалық аурулар. Кей жағдайда кибербуллингтің салдары депрессияға, суицидтік ойларға дейін апаруы мүмкін. Мектеп психологтары, мұғалімдер және ата-аналар кибербуллингтің алдын алу мен зардаптарын азайтуда келесі әдістерді қолдана алады:

Жеке қолдау әдістері:

- баламен сенімді қарым-қатынас орнату, әңгімелесу;
- өзін-өзі бағалау мен сенімділікті дамыту жаттығулары;
- эмоционалдық разряд беру әдістері (арт-терапия, релаксация);
- когнитивті-бихевиоралды тәсілдер (теріс ойды оң ойға ауыстыру).

Топтық қолдау әдістері:

- тренингтер мен рөлдік ойындар арқылы буллингке қарсы әрекет ету дағдыларын дамыту;
- сыныпта «қолдау тобы» немесе «сенім бұрышы» ұйымдастыру;
- тимбилдинг және ынтымақтастықты арттыратын жаттығулар.

Ата-аналармен жұмыс:

- интернет қауіпсіздігі бойынша семинарлар;
- балаға бақылау емес, қолдау көрсету тәсілдерін үйрету;
- отбасында ашық коммуникацияны дамыту.

Мектеп деңгейіндегі қолдау:

- «киберқауіпсіздік ережелерін» енгізу;
- сенім телефондары мен анонимді көмек көрсету желісін құру;
- буллингке «нөлдік төзімділік» саясатын бекіту.

Кибербуллингтің алдын алу психологиялық қолдаумен қатар профилактикалық жұмыстарды қамтуы тиіс:

- цифрлық сауаттылықты арттыру;
- киберэтиканы үйрету;
- оқушылардың медиа мәдениетін қалыптастыру;
- интернеттегі қауіпсіздік бойынша сабақтар өткізу.

Кибербуллинг – оқушылардың психологиялық саулығына елеулі қауіп төндіретін құбылыс. Ол эмоционалдық тұрақсыздыққа, тұлғалық дағдарысқа және әлеуметтік бейімделудің бұзылуына әкелуі мүмкін. Сондықтан мектеп психологтары, педагогтар және ата-аналар бірігіп, оқушыларға қолдау көрсетудің тиімді әдістерін қолдануы қажет. Алдын алу жұмыстары мен психологиялық қолдау жүйелі жүргізілген жағдайда ғана кибербуллингтің теріс салдарын азайтуға мүмкіндік туады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Patchin J.W., Hinduja S. Bullying Beyond the Schoolyard: Preventing and Responding to Cyberbullying. Corwin Press, 2018.
2. Smith P.K., Steffgen G. Cyberbullying Through the New Media: Findings from an International Network. Psychology Press, 2013.
3. Жарықбаев Қ. Психология. – Алматы: Білім, 2018.
4. Қалиев С., Мектеп оқушыларының психологиялық қауіпсіздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2021.
5. Olweus D. Bullying at School: What We Know and What We Can Do. Blackwell Publishing, 1993.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Кушергалиева Айбарша Нурсайновна

преподаватель русского языка и литературы,
педагог-исследователь,

Атырауский гуманитарный колледж имени К. Дутбаевой
г.Атырау, Казахстан

Джумагалиева Узим Зинешовна

Магистр педагогических наук, сеньор-лектор

Кафедра русской филологии,
Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г.Атырау, Казахстан

Андатпа

Мақалада инклюзивті білім берудің жеке тұлғаны қалыптастырудың және әділ қоғам құрудың маңызды факторы ретіндегі маңызы қарастырылады. Автор инклюзия балалардың өзіне деген сенімділігін, коммуникативті және когнитивті дағдыларын, төзімділігін, эмоционалды тұрақтылығын және сыни ойлауын дамытуға ықпал ететінін атап көрсетеді. Тәрбиешілердің, ата-аналардың және қоғамның қолайлы білім беру ортасын құрудағы рөлі атап өтіледі. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін де, оқу процесінің барлық қатысушылары

үшін де инклюзивті тәсілдің тиімділігін дәлелдейтін зерттеулер мен тәжірибелердің мысалдары келтірілген. Инклюзивті білім беру тек педагогикалық әдістеме ғана емес, сонымен бірге адамгершілікке, ашық және ынтымақты қоғамға қадам болып табылады деген қорытынды жасалады.

Негізгі сөздер: Қолдау, эмоционалды тұрақтылық, тең мүмкіндіктер, толеранттылық, әлеуметтік әділеттілік, жеке көзқарас, креативтілік, тұлғаны дамыту, өзін-өзі бағалау.

Аннотация

В статье рассматривается значение инклюзивного образования как важного фактора формирования личности и построения справедливого общества. Автор подчеркивает, что инклюзия способствует развитию у детей уверенности в себе, коммуникативных и когнитивных навыков, толерантности, эмоциональной устойчивости и критического мышления. Отмечается роль педагогов, родителей и общества в создании благоприятной образовательной среды. Приводятся примеры исследований и практик, доказывающих эффективность инклюзивного подхода как для детей с особыми образовательными потребностями, так и для всех участников учебного процесса. Делается вывод о том, что инклюзивное образование — это не только педагогическая методика, но и шаг к более гуманному, открытому и солидарному обществу.

Ключевые слова: Поддержка, эмоциональная устойчивость, равные возможности, толерантность, социальная справедливость, индивидуальный подход, креативность, развитие личности, самооценка.

Abstract

The article examines the importance of inclusive education as an essential factor in shaping individuals and building a just society. The author emphasizes that inclusion promotes self-confidence, communication, cognitive skills, tolerance, emotional resilience, and critical thinking in children. The role of educators, parents, and society in creating a supportive educational environment is highlighted. Examples of research and practice are provided to demonstrate the effectiveness of an inclusive approach for both children with special educational needs and all participants in the educational process. It is concluded that inclusive education is not only a pedagogical method, but also a step towards a more humane, open, and solidarity-based society.

Key words: Support, emotional stability, equal opportunities, tolerance, social justice, individual approach, creativity, personal development, self-esteem

Современный мир стремится к созданию равных возможностей для всех, независимо от их индивидуальных особенностей. Инклюзивное образование стало важным шагом на пути к такому обществу, так как оно позволяет каждому ребенку учиться в комфортных условиях, независимо от его физических, психических или социальных особенностей. Именно создание таких условий является основной целью инклюзивного образования. В этом контексте важнейшую роль играют психолого-педагогические аспекты, влияющие на развитие личности учащихся.

Мы глубоко убеждены, что инклюзивное образование не только способствует социальной справедливости, но и играет ключевую роль в формировании полноценной личности. Ведь личностное развитие – это не просто набор знаний, а формирование характера, уверенности в себе, способности к коммуникации и адаптации в обществе. Так мы приучаем детей с особыми образовательными потребностями чувствовать себя уверенно в обычных образовательных учреждениях совместно с детьми без ограничений здоровья. Это способствует социальной интеграции, формированию толерантности и уважения к различиям.

В данной статье хотим подробно рассмотреть основные аспекты развития личности в условиях инклюзивного образования и показать, почему эта система важна не только для детей с особыми образовательными потребностями, но и для всего общества в целом.

1. Социальная адаптация и коммуникативные навыки

Одним из важнейших аспектов развития личности является способность к социальной адаптации. Человек живет в обществе, и умение взаимодействовать с окружающими во многом определяет его успех. Инклюзивная среда создаёт условия, при которых дети с разными особенностями учатся взаимодействовать друг с другом, развивают коммуникативные навыки и способность к эмпатии.

В таких классах формируется атмосфера сотрудничества. Дети с особенностями развития чувствуют поддержку со стороны сверстников, а другие ученики учатся быть более терпимыми и внимательными. Это способствует не только развитию личных качеств, но и созданию дружеских связей.

Пример: исследования показали, что дети, обучающиеся в инклюзивных классах, демонстрируют более высокий уровень социальной адаптации и меньше склонны к дискриминации по отношению к людям с ограниченными возможностями.

2. Развитие уверенности в себе и самооценки

Каждый ребенок нуждается в признании, поддержке и ощущении собственной значимости. В инклюзивной среде формируется уважительное отношение к каждому ученику, что помогает детям развивать здоровую самооценку. Позитивная самооценка способствует развитию уверенности в себе, снижает тревожность и способствует более активному включению в учебный процесс.

Если ребенок с особенностями ощущает, что его принимают, что он не является изгоем, он становится более уверенным в себе. Это особенно важно, так как заниженная самооценка часто становится причиной пассивности, тревожности и даже депрессивных состояний.

В инклюзивном образовании используются индивидуальные подходы, позволяющие детям достигать успехов в обучении на своём уровне. Это укрепляет их веру в себя и свои возможности.

Пример: дети, обучавшиеся в инклюзивных классах, чаще проявляют инициативу и активность во взрослой жизни, так как привыкли к поддержке и пониманию со стороны окружающих.

3. Когнитивное и академическое развитие

Многие считают, что инклюзивное образование мешает обычным детям развиваться, но это заблуждение. Напротив, в таких условиях все ученики учатся более эффективно, поскольку учителя применяют индивидуальные методы обучения, учитывающие потребности каждого ребенка.

Адаптивные образовательные программы, использование современных технологий, применение различных методик – всё это делает процесс обучения более продуктивным. Важно понимать, что когнитивное развитие – это не просто запоминание информации, а способность анализировать, решать задачи, критически мыслить.

Исследования показывают, что дети, обучающиеся в инклюзивной среде, демонстрируют более высокий уровень когнитивных способностей, так как сталкиваются с разными точками зрения и учатся мыслить шире.

4. Воспитание толерантности и эмпатии

Взаимодействие особенных детей с ровесниками без ограничений здоровья помогает формировать навыки общения, сотрудничества, толерантности и эмпатии. Психолого-педагогическая поддержка направлена на развитие этих навыков у всех учащихся одинаково. Когда дети с раннего возраста учатся взаимодействовать с людьми, отличающимися от них, они становятся более терпимыми и понимающими.

Толерантность – это не просто способность принимать другого человека, а умение видеть его сильные стороны, уважать его мнение и чувства. В инклюзивной среде дети учатся помогать друг другу, проявлять заботу и поддержку.

Пример: в странах, где инклюзивное образование активно внедряется, наблюдается снижение уровня агрессии среди подростков, так как они с детства привыкают к многообразию людей и воспринимают различия как норму.

5. Подготовка к взрослой жизни и карьере

Образование – это не только учебники и оценки, но и подготовка к будущей жизни. В инклюзивной среде дети приобретают важные навыки, которые пригодятся им в дальнейшем:

- Умение работать в коллективе
- Гибкость мышления
- Приспособляемость к разным условиям
- Навыки разрешения конфликтов

В современном мире ценятся не только профессиональные знания, но и так называемые «soft skills» – коммуникативные навыки, способность к сотрудничеству, эмпатия. Всё это развивается в инклюзивной среде.

Пример: многие успешные компании сегодня отдают предпочтение кандидатам, которые обладают высоким уровнем социальной адаптивности и умеют работать в команде.

6. Роль педагогов и общества в развитии личности в инклюзивной среде

Для успешного развития личности в инклюзивной среде важна работа педагогов. Педагог в условиях инклюзии выполняет не только функцию преподавателя, но и координатора образовательного процесса, учитывающего разнообразие учеников. Учитель должен не только передавать знания, но и создавать поддерживающую атмосферу, где каждый ученик чувствует себя комфортно.

Важным является совместная работа педагога с психологом, который проводит диагностику, консультирует и оказывает поддержку как детям, так и учителя. Психолог помогает выявлять индивидуальные особенности развития, корректировать поведение и эмоциональное состояние, создавать благоприятную атмосферу в классе.

Кроме того, важную роль играет общество. Родители, учителя, администрация учебных заведений и государственные структуры должны работать совместно, чтобы создать условия, в которых инклюзивное образование будет эффективным.

Пример: в странах Скандинавии активно развиваются программы поддержки инклюзивного образования, что положительно влияет на уровень социализации детей с особыми потребностями.

7. Психологическое благополучие и эмоциональная устойчивость

Для многих детей инклюзивная среда может стать источником стрессовых ситуаций. Развитие личности невозможно без формирования эмоциональной устойчивости и психологического благополучия. В условиях инклюзивного образования дети учатся справляться со стрессами, преодолевать трудности и формировать позитивное отношение к жизни.

Когда ребенок чувствует, что его принимают и поддерживают, он становится более эмоционально устойчивым. Он учится выражать свои эмоции конструктивно, понимать чувства других людей и формировать здоровые межличностные отношения.

Кроме того, в инклюзивных школах часто работают психологи и специалисты по коррекционной педагогике, которые помогают детям развивать эмоциональный интеллект и справляться с возможными трудностями.

Пример: исследования показывают, что дети, обучающиеся в инклюзивной среде, реже сталкиваются с проблемами тревожности и социальной изоляции, так как с детства привыкают к открытой и поддерживающей среде.

8. Развитие критического мышления и креативности

Инклюзивное образование не только способствует академическому развитию, но и стимулирует развитие критического мышления и творческих способностей. Когда в одном классе учатся дети с разными взглядами, опытом и способностями, они обмениваются идеями, находят нестандартные решения и учатся видеть мир с разных точек зрения.

Современные методы инклюзивного обучения предполагают использование разнообразных форматов занятий: групповые проекты, ролевые игры, дискуссии, творческие задания. Всё это развивает у детей способность анализировать информацию, находить нестандартные решения и адаптироваться к разным ситуациям.

Пример: в странах, где инклюзивное образование активно поддерживается, отмечается более высокий уровень творческой активности среди выпускников, так как они привыкли к многообразию мнений и нестандартному подходу к решению задач.

9. Влияние инклюзивного образования на общество

Инклюзивное образование играет важную роль не только в развитии личности конкретного ребенка, но и в формировании толерантного и гуманного общества. Когда люди с детства привыкают к тому, что все разные и у каждого есть свои сильные стороны, они вырастают более открытыми и доброжелательными.

В странах, где инклюзивное образование активно внедряется, снижается уровень социальной изоляции людей с инвалидностью, уменьшается дискриминация и улучшается общий уровень общественного взаимодействия.

Кроме того, инклюзивное образование формирует у молодого поколения понимание того, что каждый человек ценен независимо от его физических или ментальных особенностей. Это способствует развитию социальной ответственности и взаимопомощи.

Пример: многие волонтерские и благотворительные организации формируются выпускниками инклюзивных школ, так как они с детства привыкают к культуре поддержки и помощи нуждающимся.

Развитие личности – это многогранный процесс, в котором важную роль играет образовательная среда. Инклюзивное образование не только обеспечивает академические знания, но и помогает детям развивать уверенность в себе, коммуникативные навыки, толерантность, эмоциональную устойчивость и креативное мышление.

Инклюзивное образование сталкивается с такими трудностями как: нехватка ресурсов и методических материалов, недостаток квалификационных кадров, непринятие и сопротивление некоторых участников образовательного процесса и другие. Но несмотря на это, мы убеждены, что инклюзивное образование – это не просто методика, а важный шаг к созданию более справедливого и гуманного общества. Оно помогает каждому ребенку раскрыть свой потенциал, вне зависимости от индивидуальных особенностей, и учит нас всех быть более добрыми, понимающими и открытыми к окружающему миру.

Важно понимать, что успех инклюзивного образования зависит не только от школы, но и от общества в целом. Родители, учителя, государственные структуры и даже сами ученики должны работать вместе, создавая атмосферу уважения и поддержки. Необходимо системное повышение квалификации педагогов, развитие специализированных программ поддержки и широкое информирование общества о преимуществах и целях инклюзивного обучения. Только так можно достичь гармоничного развития каждого ребенка и общества в целом.

Инклюзивное образование также открывает новые возможности для всего образовательного процесса. Оно способствует внедрению инновационных методов обучения, более индивидуальному подходу и развитию системы поддержки учащихся. Это не только улучшает качество образования, но и делает его более гибким, адаптивным и эффективным.

Эта система представляет собой сложную, но перспективную модель, направленную на всестороннее развитие личности каждого ребенка. Надеемся, что в будущем инклюзивное образование станет повсеместной нормой, а не исключением. Психолого-педагогические аспекты играют ключевую роль в обеспечении успешной социализации, формировании позитивной самооценки и развитии коммуникативных навыков. Каждому ребенку, независимо от его возможностей, должно быть предоставлено право на качественное обучение, дружеское окружение и перспективы для развития. Только при условии комплексного подхода и сотрудничества всех участников образовательного процесса возможно создать по-настоящему инклюзивную и поддерживающую среду, в которой каждый ребенок будет чувствовать себя нужным и способным к развитию. И только тогда мы сможем создать мир, в котором ценится каждая личность, где главными принципами являются уважение, равенство и взаимопонимание.

Список литературы:

1. Выготский Л. С. Психология развития ребенка. — М.: Эксмо, 2004.
2. Занков Л. В. Обучение и развитие. — М.: Педагогика, 1975.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Смысл, 2005.
4. Ахметова, Д. З. Инклюзивное образование как педагогическая инновация /под научной редакцией Д. З. Ахметовой. Ка-занский инновационный университет (ИЭУП). – Казань: Изд-во «Познание» Казанского инновационного университета, 2021. – 220 с.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2012.
6. Смирнова Е. О. Социальная психология детства. — М.: Педагогика, 2005.

7. Флоренская Т. А. Инклюзивное образование: теория и практика. — М.: ВЛАДОС, 2017.
8. Астафьева О. Н. Развитие инклюзивного образования в России: проблемы и перспективы // Вестник образования. — 2019. — №4. — С. 22-30.
9. Федорова Н. В. Психологические аспекты инклюзивного образования. — СПб.: Речь, 2018.
10. Педагогическая поддержка ребенка в образовании: учебное пособие для студ. высш. уч. завед. / под ред. Сластенина В. А., Колесниковой И.А. —М.: Издательский центр «Академия», 2006. —240 с. ISBN 5-7695-2169-4

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Нурмукашева Салима Каиржановна

п.ғ.к., профессор

Мусина Гүлмира Мерлатовна

аға оқытушы, магистр

Психология және педагогика кафедрасы
Х.Досмұхамедов атындағы университеті.

Аңдатпа

Мақалада психологиялық пәндерді оқытуда қазақтың бір туар ақыны Шәкәрім Құдайбердіұлының психологиялық көзқарастарын пайдалану арқылы, болашақ психолог және педагог-психолог мамандардың ұлттық психологиялық біліктіліктерін көтеру және студенттердің рухани танымдық құндылықтарын қалыптастыруда Шәкәрім өлеңдерінің психологиялық мәні көрсетілді.

Негізгі сөздер: ақыл, ұждан, тану, сезім, ар, намыс, ынсап, әділет, сабыр, ебін тап, өзімшіл болма, көпті ардақта, сусыны бол, арынды сатпа.

Аннотация

В данной статье рассматриваются психологические взгляды стихов великого казахского поэта и мыслителя Шакарима Кудайбердиева в преподавании психологических дисциплин, а также значение и влияние их в формировании духовно-нравственных и познавательных ценностей у студентов как будущих специалистов-психологов и педагогов-психологов.

Ключевые слова: ум, совесть, признание, чувства, честь, справедливость, терпение, благородный, совестливый, добродетель.

Annotation

The article showed the psychological meaning of Shakarim's poems in teaching psychological disciplines through the use of the psychological views of one of the Kazakh poets Shakarim Kudaiberdiuly, improving the National psychological qualifications of future psychologists and pedagogical psychologists and the formation of spiritual and cognitive values of students.

Keywords: mind, conscience, recognition, feelings, conscience, honor, compassion, justice, patience, don't be selfish, honor many, drink, sell your conscience.

Қазақстандық жоғары оқу орындары «Психология», «Педагогика және Психология» мамандықтарын даярлауға ерекше көңіл бөлуде. Бұл мамандықтар өмірді, қоғамды жаулап алып, танымал болуы әлеуметтік-қоғамдық жағдайларға, күнделікті тіршілікте жеке тұлғаның, ұжымның, отбасының психологиялық проблемаларының басым болуынан десек қателеспейміз. Психолог мамандар бүгінде қоғамдық өмірдің барлық саласында: білім беру, денсаулық салаларында: емханадарда, ауруханаларда, сауықтыру ұйымдарында, психиатриялық диспансерлерде, ішкі істер департаменттерінде, қауіпсіздік комитетінде, әскери бөлімшелерде, төтенше жағдайлар мен түзету мекемелерінде қызмет етуде.

Ал, педагог-психологтар барлық білім беру салаларына қажет мамандық. Кейбір отбасылары жеке психолог, педагог-психолог мамандарға әліде зәру. Өкінішке орай кәсіби психологиялық білімі болмасада әртүрлі психологияның салаларына не проблемасына байланысты курстан өткен психологтар саны көбеюде. Әрине олардың жұмысының

қаншалықты тиімді екеніне көз жеткізу қиын, ол арнайы бақылауды, зерттеуді қажет етеді деп санаймыз.

Батыс өңірінде іргелі жоғары оқу орындарының бірі Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетті сонау 90 жылдардың ортасында «Психология», «Педагогика және психология» мамандықтарын ашып, күні бүгінге дейін бұл мамандықтарды даярлауда. Аталмыш мамандықтардың алғашқы түлектері университеттен 1995 жылы бітірді.

Кәсіби психолог мамандарды даярлауда әрине теориялық-методологиялық негізде қарастырылған ғылыми еңбектерді оның ішінде Қазақстандық авторлардың еңбектері, олардың концепциялары қарастырылады. Дегенмен, психологияға оның салаларына қатысты ақын ойшылдардың психологиялық негізін көп жағдайда жалпылай айтып кетеміз. Тариха зер салсақ психология мәселелерін қозған қазақ ойшылдары жетерлік. Қазақтың рухани мәдениеті мен менталитетінде өшпеш із қалдырған алып тұлғаның бірі –Шәкәрім Құдайбердіұлы.

Психология ғылымында өзіндік қол таңбасы бар п.ғ.д., псих.ғ.д., профессор **Құбығұл Бозайұлы Жарықбаев** ағамыздың бір мақсаты Шәкәрім Құдайбердіұлының психологиялық көзқарастарын зерттеу болатын. Шәкәрім бабамыздың педагогикалық көзқарастары зерттелгенмен оның психологиялық көзқарастары күні бүгінге дейін зерттеуді қажет етеді.

Қазақтың бір туар перзентті Шәкірім Құдайбердіұлының психологиялық көзқарасын психологиялық пәндер арқылы студенттерге жеткізіп меңгерту, таныту және оның рухани құндылықтары арқылы жастарды кәсіби маман тұлға ретінде қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық мәні жоғары.

Психологияға байланысты бұрын шығып пайдаланған типтік бағдарламаларда жалпы Қазақстанда психологияның дамуы туралы айтылған, бірақ біз қарастырып отырған Шәкәрімнің есіміде оның психологиялық көзқарастары сөз болмады. Осы мәселені шешуде біз ақынның психологиялық көзқарастарының бар екенін көрсету мақсатында біршама ізденіп оның өлеңдері, шығармалары психологиялық тұрғыда зерделенді.

Қазіргі бакалавриат психологтар білім бағдарламасына байланысты ғылыми психологияның түрлі салаларынан теориялық-практикалық білім алуда. Университет ұжымының Білім бағдарламалары студенттердің кәсіби мамандығына деген қажеттіліктерін, қызығушылықтарын қанағаттандыруға бағытталған. Атырау университетінің психология мамандығының студенттеріне Қазақстандық ғалымдардың еңбектерімен қатар рухани құндылығы мол, психологиялық өзіндік көзқарастары бар ойшылдармен қатар, алып тұлға Шәкәрім Құдайбердіұлының психология мәселесіне байланысты көзқарастарын сабақ тақырыптарына сай пайдалану психология және педагогика кафедрасының профессор-оқытушыларының тәжірибелеріне енді.

Шәкәрім бабамыздың психологияға байланысты арнап жазған еңбектері болмасада танымал тұлғаның өлеңдері, оның шығармалары тұнып тұрған психология деп айтуға толық негіз бар. «Психология», мамандықтары 2-курстан бастап «Тұлға психологиясы», «Қазіргі заманғы психология және этнопсихология», ал «Психология-педагогика» мамандығы «Педагогикалық психология» пәндерін оқиды. Мәселен, аталмыш пәндердің қай тақырыбын айтсақта Шәкәрімнің «Насихат», «Талап пен ақыл» және т.б. өлеңдерін пайдаланып, студенттерге тұлға психологиясын және рухани құндылықтарды қалыптастыруда ең басты қажетті сапалардың бірі ар-ұждан, адалдық, шындық, жақсылық, мейрімділік, әділдік екенін баса атап көрсетіп, осы сапалардың мамандар үшін қаншалықты маңызы бар екені жан жақты талданады.

Педагогикалық психология пәнінің бір бағытты Оқыту психологиясы атты тақырыпты талдаған кезде ақынның білімге деген қызығушылығы мен құштарлығының қаншалықты екінін жастарға жан-жақты түсіндіріледі. Сондай-ақ мамандарды оқытуда кредиттік технологияның басты ерекшелігі студенттердің өз бетімен ізденуі болса, бұл бағытта Шәкәрім Құдайбердіұлы нақты идеал, нақты мысал бала алады. Өйткені, ақын арнайы оқу орындарында оқымасада, өзбетімен ізденіп білім алуды мақсат тұтады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының бойында қалыптасқан тұлғаға тән сапаның бірі білімге деген қызығушылығы мен құштарлығы. Шәкәрімнің оқуға, өнерге сын көзбен қарағанына

ерекше мән беріп, ақынның «шын ғылым, нағыз ғалым болады, соны тап та, содан айрылма, ал дүниені бұзатын жалған ғалымнан, залым оқымыстыдан аулақ бол» деп айтқан кеңесін студенттер санасына құйып, оларды сабақ барысында пікірлесуге ой тастаймыз.

Сонымен, Шәкәрім болашақ жастарды жақсылыққа, әділеттілікке үндейді, білім-ғылым арқылы адамдардың сана-сезіміне, наным-іс әрекетіне әсер етеді.

«Тойымсыз нәсіп» деген өлеңі бойынша тұлға бойындағы жағымсыз қасиеттердің бірі қулық, өтірік, көз бояушылық, алаяқтық деп көрсетіп, бұл жағымсыз қасиеттердің тұлғаны жалпы адамдарды неге әкеліп соқтыратынын ақынның өлеңі арқылы дәлелдейміз.

Алаяқ, сұмдарға ерсең, болмас жолың,

Қазағым-ау, қаңғырып қайнар сорың,

Өнер-ғылым үйренсең еңбек етіп,

Мазақ болмай елдікке жетер қолың, - деп тұжырымдайды. Бұл өлеңнің психологиялық мәні сонда біз студенттерді жағымсыз қасиеттерден сақтандырамыз.

Білім беру бағдарламасы бойынша психология мамандығы «Әлеуметтік психология», «Басқару психологиясы» бойынша дәріс алады. Осыған байланысты ақынның елдің шаруашылық-әлеуметтік жұмыстарына ерте араласуы, бұл Шәкәрімнің ел адамдарымен араласуы яғни психологиялық тілмен айтсақ адамдармен ресми және бейресми қарым-қатынасқа түсуін нақты мысал ретінде келтіріп, Шәкәрім бойында тұлғаға тән елдің шаруашылық-әлеуметтік жұмыстарын ұйымдастырып, басқара білу қабілетінің болуының өзі жоғарыда атап кеткен психология ғылымының екі саласын қамтиды.

«Психология» мамандықтарына «Еңбек психологиясы» пәннің оқытқанда еңбек ету үшін қазіргі жастардың бойына Шәкәрім айтқан адалдық, борыш, серт ұғымдардың мәнін психологиялық тұрғыда талдап, оны ақынның «Жолама қулар маңайға» атты өлеңі арқылы дәлелдейміз.

Адамдық борыш ар үшін,

Барша адазат қамы үшін

Серт бергем еңбек етем деп,

Алдағы атар таң үшін, – деп өмірдің бүкіл мәні еңбек психологиясында екенін түсіндіреміз.

Шәкәрім бабамыздың «еңбекке шыда», «ебін тап», «өзімшіл болма», «көпті ардақта», «сусыны бол», «арыңды сатпа» тағы басқа бұйрық райында айтылған уағыз, насихат ақыл кеңес сөздерінің астарын оның психологиялық мәнін студенттердің басты қағидасы, принципі деп ұсынамыз.

Жалпы психологияның қай тақырыбы болмасын біз Шәкәрім еңбектерінен бастаймыз. «Үш анық» атты еңбегінде ынсап, әділет, мейірім үшеуі қосылып, ұждан, ар, ақыл сөздері жиі кездеседі. Ақыл білім осындай ар жақтарлық Айласыз, өтіріксіз жан сақтарлық Үзіп – жұлып ұятсыз атанбай – ақ, Ақылмен жол табалық ел бастарлық, немесе ...Ғылымсыз болса ақыл тұл ...Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр. ...Дұрыс деме құр сөйлеп Ақылға санат, сабыр қыл, десе ар туралы Ақ жолдан айнымас Ар сақта, оны біл, немесе Арың сатпа, терінді сат, адалды ізде Ғибадат пен адалдық ар үшін жи, – деп адамды нұрландыратын ақылы, не нәрсені де ақылға жеңдірсең адаспассың, бірақ ғылымсыз ақыл кем десе, ар-ұжданның ақ жолдан айнытпас серігің болатынына сенім білдіреді. «Ақылды болсаң арыңды сақта, ар-ұят керек әр уақытта» деп ар- ожданды қастерлейді. Олай болса қазіргі студент жастардың психологиясын және олардың тұлғалық сапаларын, рухани құндылықтарын қалыптастыруда Шәкәрім айтқан ар-ожданнан бастау керек.

Шәкәрім еңбектеріндегі психологиялық көзқарастарды тек психологиялық пәндерді оқытуда пайдаланып қана қоймай, жалпы барлық мамандықтардың студенттеріне Шәкәрімнің психологиялық көзқарастарын насихаттау және оның ұлттық психологиямызға қосып отырған үлесін таныстыру бағытында: дөңгелек үстел басында кездесу, ғылыми семинарлар, конференциялар т.б. жұмыстарды жүргізу тәжірибеге енді. «Тұлға психологиясына» байланысты психология мамандығының студенттері «Шәкәрімді студенттер кім деп

таниды»-деген тақырыпта зерттеу жұмыстарын жүргізді. Психологиялық зерттеу әдістерінен: сұхпаттасу, сауалнама, табиғи эксперимент әдістері пайдаланылды.

Зерттеу базасына Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Инновациялық білім беру, Экономика және құқық, Гуманитарлық ғылымдар және өнер факультеттерінің студенттері алынды.

Зерттеуге: 2-курс түрлі мамандықтарының студенттері қатысты.

Зерттеу әдістері: Сұхпаттасу, сауалнама.

Жалпы университет бойынша 198 студент қамтылды. (1-кестені қараңыз)

1-Кесте.

Зерттеуге қатысқан факультеттер мен мамандық байланысты студенттер

Факультет	Мамандық	Қатысқан студенттер саны
Инновациялық білім беру факультеті	Бастауыш білім беру мамандығы бойынша	23
	Логопедия	20
	Дене шынықтыру	25
	ПиП	6
	Психология	38
Экономика және құқық факультеті	Менеджмент	8
	Қаржы және аналитика	22
	Құқық	28
Гуманитарлық ғылымдар және өнер факультеті	Бейнелеу өнері мен көркем еңбек	10
	Тарих пәні мұғалімі	18
Барлығы:		198

2-Кесте .

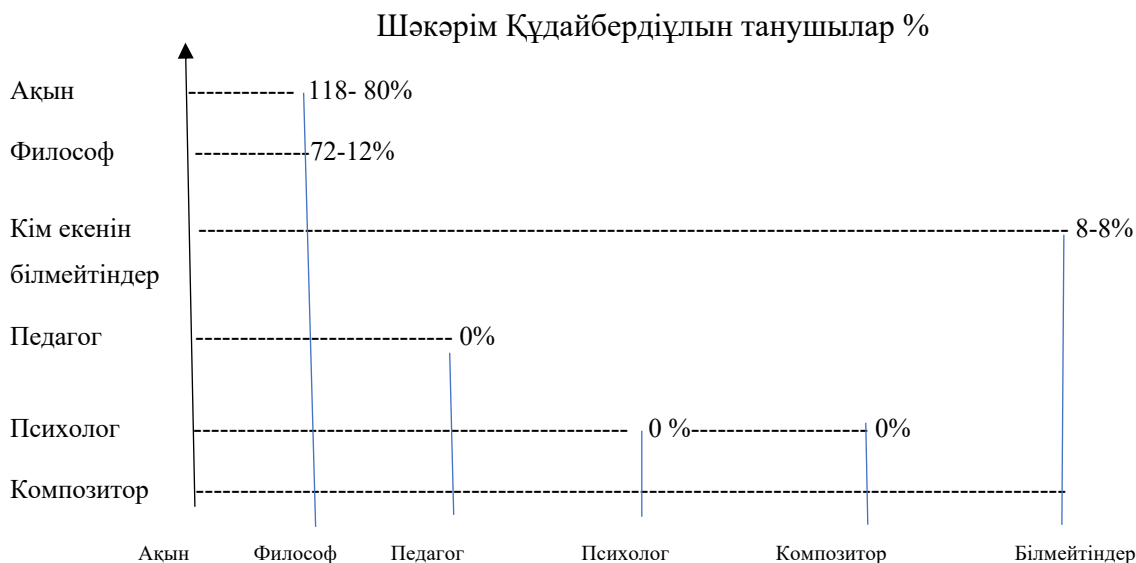
Шәкәрімді студент жастар кім деп таниды? көрсеткіші сан жағынан

Сауал	Жауаптар								
Сіз Шәкәрім Құдайберді ұлын кім деп танысыз ?	Акын 118	Композитор -	Философ 72	Педагог -	Психолог -	Білмей мін 8	Білем	Ия -	Жоқ -

Шәкәрімнің шығармаларын, өлең жырларын білесіз бе, оқыдыңыз ба ?						125	73		
Шәкәрімді психолог деп санайсыз ба?									198
Сіз болашақта өз өміріңізге, тұлға болып қалыптасуыңа Шәкәрімнің психологиялық ой пікірлерін пайдаланар ма едіңіз?								120	78
Шәкәрім туралы университет бойынша қандай	Тұлға тану зертханасы Дөңгелек үстелдер Семинар, конференциялар Психологиялық жарыс ойындары								

шаралар жүргізгенін қалар едіңіз?	

3- Кесте

Зерттеу материалдарын негізге ала отырып түйгеніміз зерттеуге қатысқан 198 студенттеріміздің басым көпшілігі яғни

118 студент Шәкәрім Құдайбердіұлы ақын ретінде танитындықтары қуантарлық жағдай;

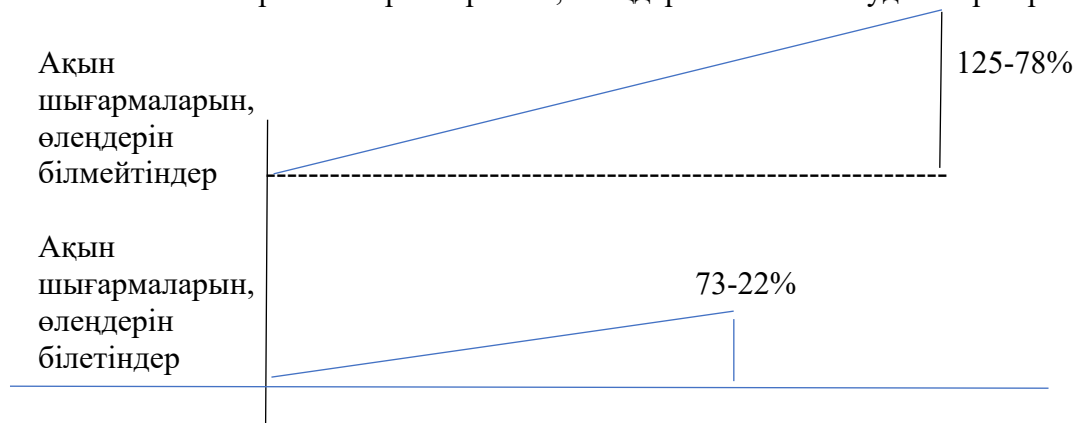
72 студент философ деп таныса,

8 студентіміз Шәкәрімнің кім екенін білмейтін болып шықты.

Бұл зерттеу материалдары көрсеткеніндей жас ұрпақа ұлы бабамызды педагог-психолог екенін жеткізіп, жастардың рухани танымдық дүниесін дамыту міндетті тұр.

4-Кесте

Шәкәрім шығармаларымен, өлеңдерімен таныс студенттер көрсеткіші %

Студент жастарымыз ақын еңбектерін білмегендіктен әрі оны оқып таныспағандықтан зерттеуге қатысқан барлық 198 студенттер Шәкәрімнің психологиялық көзқарастарын білмейтін болды.

Шәкәрім психологиясына қызығушылық танытама деген мақсата біз сауалнамадан кейін дөңгелек үстел ұйымдастырып зерттеуге қатысқан студенттердің ашық ой пікірлерін білдік. Кездесуде студенттер тарапынан **Шәкәрімді білуге қызығушылықтарын төмендегі сауалдардан байқадық:**

Шәкәрім психологияның қандай салаларын сөз еткен?

Ақынның психологияға қатысты еңбектері бар ма ?

Шәкәрім экономика, заң, педагогика саласына қатысты қандай тың көзқарастары болған ?

Шәкәрімнің мамандықа байланысты ойлары болған ба ?

Психология мамандығының студенттеріне Шәкәрім психологиясы қажет пе, ол не береді ? т.б. сауалдар қойылды.

Берілген сауалдарды зерделесек, қуанарлық жағдай жүргізілген зерттеу жұмысымыздың нәтижесі студент жастардың Шәкәрім психологиясын білуге деген қызығушылықтарының бар екеніндігіне куә болдық.

Демек, Шәкәрім психологиясын зерттеу өзекті мәселелердің бірі.

Қорыта келе, айтарымыз жалпы студенттерді кәсіби тұлға ретінде қалыптастыруда Шәкәрімнің психологиялық көзқарастарын, рухани дүние танымдық мол мұрасын студенттерге психологиялық пәндер арқылы және түрлі педагогикалық-психологиялық шаралар арқылы жеткізсек, жастардың психологиялық білімін, рухани дүние танымдық құндылықтар қалыптастырып, жастарды жаңа ұлттық негізде ойлау жүйесіне дағдыландырамыз.

Сонымен, Шәкәрімнің психологиялық рухани мұрасын психологияны оқытуда және кәсіби білікті мамандар даярлауда пайдаланудың маңызы зор. Өйткені Шәкәрім психологияның біршама салаларына байланысты психологиялық мәселелер көтерген. Зерттеу жұмысымыздың негізгі мәселелерінің бірі психология пәннің оқыту болса, ЖОО-да болашақ педагог-психолог, психолог және мұғалім мамандықтарына оқылатын «Қазіргі заманға психология және этнопсихология», «Жалпы психология», «Педагогикалық психология», «Тұлға психологиясы» т.б. пәндер арқылы болашақ мамандарды ұлттық психологиялық құндылықтарды білуге, жеке тұлға болып қалыптасуына тікелей ықпал етеміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Есім Ғ. Даналыққа құштарлық. – Новосибирск: «Талер Пресс», 2005. – 500 б.
2. Есім Ғ. Данышпан Шәкәрім. – Алматы: Атамұра, 2008. – 336 б.
3. Мұхамедханұлы Қ.Ш. Шаһкәрім // Көп томдық шығармалар жинағы. 3-том. Алматы:Алаш, 2005.-б.267-316.
4. Мұхамедханұлы Қ.Ш. Шаһкәрім // Шәкәрімтану мәселері. Сериялық ғылыми жинақ.1-том.-Семей-Новосибрск: «Талер-Пресс», 2006.-б.48-100
5. Сәрсенбайқызы Ғ.Бар ғылымның түп атасы- Шәкәрім // Дидар.- 2008.- 16 қыркүйек
6. Сейсенұлы Д. Шәкәрім. Ғұмырнамалық баян.-Астана: Фолиант, 2007.-264 б.
7. Шәкәрімтану мәселері: Сериялық ғылыми жинақ.1-т-Алматы:Раритет, 2007.-448 б.
8. Шәкәрімтану мәселері: Сериялық ғылыми жинақ.2-т. -Алматы:Раритет, 2007.-376 б.
9. Шәкәрімтану мәселері: Сериялық ғылыми жинақ.3-т.- Алматы: Раритет, 2007.-376 б.
10. Шәкәрімтану мәселері: Сериялық ғылыми жинақ 4- т.- Алматы:Раритет, 2007.-376 б.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Берденова Акнұр
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау
университеті 2 курс магистранты

Аңдатпа

Бұл мақалада оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың психологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Шығармашылық тұлғаны қалыптастыруда мотивация, қиял, ойлау, ерік-жігер, эмоционалдық тұрақтылық сынды психологиялық факторлардың маңызы айқындалады. Сонымен қатар, мектептегі білім беру процесінде шығармашылық қабілетті дамыту жолдары мен педагог-психологтардың рөлі сипатталады.

Негізгі сөздер: шығармашылық қабілет, оқушылар, психологиялық ерекшелік, шығармашылық ойлау, қиял, мотивация, жеке тұлға, білім беру.

Қазіргі заман – үздіксіз жаңару мен шығармашылық ізденістер заманы. Жаһандану жағдайында білім беру жүйесі оқушылардың тек академиялық білімін ғана емес, сонымен қатар шығармашылық қабілеттерін дамытуды басты міндеттердің бірі ретінде қарастырады. Себебі шығармашылық – тұлғаның еркін ойлауының, дербес шешім қабылдай алу дағдысының, өмірлік мәселелерді тың тәсілдермен шеше білуінің негізі.

Психология ғылымы шығармашылық қабілеттердің жас ерекшеліктерге байланысты қалыптасып, даму динамикасын зерттеуде маңызды рөл атқарады. Әсіресе мектеп жасындағы оқушылардың танымдық процестері, қиялы, елестетуі мен логикалық ойлауы шығармашылық дамудың негізгі алғышарттары болып табылады. Сондықтан оқушының шығармашылық әлеуетін дер кезінде анықтап, оны дамытудың тиімді психологиялық әдістерін қолдану – қазіргі білім берудің басты бағыттарының бірі.

Сонымен қатар, Қазақстанда білім берудің жаңартылған мазмұны мен құндылыққа негізделген тәсілдер оқушының тұлғалық дамуына, оның ішінде шығармашылық қабілеттерін ашуға үлкен мүмкіндік беріп отыр. Осы орайда шығармашылық қабілетті дамытудың психологиялық тетіктерін, жас ерекшеліктерін ескере отырып ұйымдастыру – педагогтар мен психологтардың алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі.

Осыған байланысты, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың психологиялық ерекшеліктерін зерттеу бүгінгі күнгі білім беру саласындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Баланың шығармашылық мүмкіндіктері ерте жастан байқалып, дұрыс бағыт берілген жағдайда жоғары деңгейде дамуы мүмкін. Шығармашылық — адамзат өркениетінің дамуының қозғаушы күші. Адам баласының қоршаған ортаны танып-білуі, оны өзгертуі, жаңа идеялар мен тың шешімдер табуы шығармашылық қабілетке тікелей байланысты.

Психология ғылымында шығармашылық — бұл жаңа, тың идеялар мен өнімдер жасаумен байланысты тұлғаның танымдық және эмоционалды-еріктік әрекетінің бір түрі. Ж. Пиаже, Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн сынды ғалымдар шығармашылықтың дамуын баланың когнитивті, әлеуметтік және эмоционалдық дамуымен тығыз байланысты деп есептеген. Л.С. Выготскийдің айтуынша, шығармашылық – бұл адамның қиялы мен елестету қабілетінің белсенді жұмысы. Дж.П. Гилфорд Америкалық психолог, шығармашылықты зерттеудің негізін қалаушылардың бірі. "Шығармашылық — бұл дивергентті ойлаудың көрінісі. Яғни, адам бір мәселеге бірнеше түрлі шешім таба алса, ол шығармашылық қабілетке ие деген сөз." Гилфорд шығармашылықты — икемділік, түпнұсқалық, ойлаудың ағымдылығы және қайта құрастыру сияқты ойлау процестерімен байланыстырды. Э. Торренс Шығармашылықты бағалау тесттерінің авторы. "Шығармашылық — бұл мәселені сезіну, болжам жасау, тексеру және нәтиже шығару қабілеті." Торренс шығармашылықты дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау, еркіндік беру маңызды екенін баса айтқан. Михай Чиксентмихайи "Flow" теориясының авторы. "Шығармашылық — бұл жеке адамның өз қабілетін толығымен қолдана отырып, жаңа әрі әлеуметтік мәні бар өнім жасау қабілеті." Ол шығармашылықты "толық бойымен ену" (flow state) арқылы сипаттап, адамның өзін жоғалтып, толығымен идеяға беріліп кетуін шығармашылықтың биік сәті деп қарастырды. Ховард Гарднер Көптілді интеллект теориясының авторы. "Әр балада шығармашылық бар. Ең бастысы — оны тану мен дамыту үшін білім беру жүйесі өзгеруі керек." Гарднер шығармашылықты тек көркем өнермен емес, логика, кеңістіктік, музыкалық, тұлғааралық т.б. салалармен байланыстырған

Сонымен қатар шығармашылық туралы отандық ғалымдардың көзқарастары: Т. Тәжібаев Қазақ психологиясының негізін салушылардың бірі. "Шығармашылық — бұл тұлғаның рухани белсенділігінің көрсеткіші. Баланың шығармашылық қабілеті — оның дүниетанымының кеңдігі мен тереңдігінің белгісі." Қ. Жарықбаев психология ғылымдарының докторы. "Шығармашылық — адамның табиғи қабілетіне негізделген, бірақ ол арнайы бағытталған білім мен тәжірибе арқылы дамиды." Ол шығармашылықты тәрбиелеу мен дамытудың ұлттық ерекшеліктеріне де баса мән берген. Ә. Темірбекова "Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту — бұл олардың тұлғалық әлеуетін ашу мен өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасау." Автор шығармашылықты педагогикалық-психологиялық тұрғыда кешенді түрде қарастыруды ұсынған. К. Құдайбергенова педагогика ғылымдарының докторы, шығармашылық мәселелерімен айналысқан. "Шығармашылық — бұл тұлғаның өзін-өзі дамытуының, ізденісінің, болмысына тән даралығын танытуының нәтижесі." Оның еңбектерінде оқушылардың шығармашылығын дамыту жолдары мен шарттары көрсетілген.

Шығармашылық әрекет барысында бала өз тәжірибесіне сүйеніп, оны жаңа мазмұнда қайта құра алады. Бұл үдерісте қиял, зейін, есте сақтау, логикалық ойлау және елестету қабілеті маңызды рөл атқарады.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттері төмендегі негізгі психологиялық факторлар арқылы дамиды:

- Қиял — жаңа бейнелер мен идеяларды елестетуге мүмкіндік береді;
- Мотивация — шығармашылыққа итермелейтін ішкі қызығушылық пен ұмтылыс;
- Эмоционалды тұрақтылық — ішкі сенімділік пен батылдық шығармашылықта маңызды;
- Ойлау дербестігі — стандартты емес шешімдер табуға көмектеседі;
- Ерік пен табандылық — шығармашылық жолындағы кедергілерден өтуге мүмкіндік береді.

Мектепте оқушының шығармашылығын дамыту үшін төмендегі психологиялық жағдайларды ескеру қажет:

- Қолайлы эмоционалды орта құру. Баланың өз ойын ашық айтуына, қателесуге қорықпауына жағдай жасалуы керек;
- Жетістікке жету мотивациясын қалыптастыру. Мұғалімдер оқушының шағын жетістіктерін бағалап, оны ынталандырып отыруы қажет;
- Жеке ерекшеліктерін ескеру. Әр баланың шығармашылық қабілеті әртүрлі, сондықтан оларға жеке тәсіл қажет;
- Топтық жұмыс пен жобалық әдістерді қолдану. Бұл тәсілдер оқушының ынтымақтастығын арттырып, шығармашылықты дамытады;
- Психологиялық қолдау. Педагог-психологтар баланың ішкі сенімін нығайтуға көмектесіп, шығармашылық белсенділікке бағыттауы тиіс.

Шығармашылық қабілеттерді дамытуда мұғалім мен мектеп психологының бірлескен жұмысы аса маңызды. Олар бірге:

- психологиялық диагностика жүргізіп, шығармашылық қабілет деңгейін анықтайды;
- оқушының қызығушылығына сай жеке дамыту бағдарламаларын жасайды;
- эмоционалды қиындықтар мен ішкі кедергілерді жою бағытында жұмыс істейді;
- ата-анамен байланыс орнатып, үй жағдайында баланы қолдаудың жолдарын ұсынады.

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту — маңызды әрі өзекті мәселе. Шығармашылық — әр баланың бойында табиғи түрде болатын, алайда дұрыс ұйымдастырылған білім беру мен психологиялық қолдауды қажет ететін күрделі қабілет. Психологиялық тұрғыдан алғанда, шығармашылық қабілеттің дамуы баланың жас ерекшелігіне, мотивациялық деңгейіне, эмоционалдық тұрақтылығына, ойлау икемділігі мен қиял күшіне тікелей байланысты.

Оқушылардың шығармашылық әлеуетін ашу үшін оларды еркін ойлауға, өз пікірін білдіруге, эксперимент жасауға ынталандыратын қолайлы орта қалыптастыру қажет. Мұғалім мен ата-ананың қолдауы, дамытушы тапсырмалар, оқыту әдістерінің әртүрлілігі, сондай-ақ жеке тұлғаға бағытталған тәсіл шығармашылық қабілеттердің дамуына негіз болады.

Сонымен, шығармашылықты дамыту – оқушының тұлғалық дамуын, өзіндік пікір қалыптастыруын, өмірлік белсенді ұстанымын жетілдіретін басты тетік. Сондықтан бұл бағытта жүйелі жұмыс жүргізу – болашақ ұрпақтың білімді, жаңашыл, креативті болып қалыптасуының кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. — М., 1991.
2. Абдуалиева, Ш.Е. Жасөспірімдердің шығармашылық қабілеттерін дамыту психологиясы. Алматы: Білім баспасы- 2015
3. Жарықбаев Қ. Жалпы психология. — Алматы: Қазақ университеті, 2004.
4. Құдайбергенова К. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту жолдары. — Алматы, 2012.

КИБЕРБУЛЛИНГ - ТҰЛҒАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

Бирмаганбетова Айгерим Саматқызы

7М01101-Педагогика және психология
білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Аңдатпа

Бұл мақалада кибербуллингтің жасөспірімдердің психологиялық денсаулығына тигізетін ықпалы қарастырылады. Зерттеу барысында әлеуметтік желілер мен интернет кеңістігінде таралатын агрессия түрлерінің жасөспірімдердің эмоционалдық жағдайына, өзін-өзі бағалауына және тұлғалық дамуына әсері талданды. Кибербуллингтің психологиялық салдарларын - үрей, депрессия, жалғыздық сезімі және әлеуметтік оқшаулану сияқты факторлармен байланыстырады. Сонымен қатар, мақалада ата-аналар мен педагогтардың профилактикалық рөлін күшейту, психологиялық көмек көрсету жолдары және буллингтің алдын алу шаралары ұсынылады. Зерттеу нәтижелері жасөспірімдердің интернет мәдениетін қалыптастыру мен олардың психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өзектілігін айқындайды.

Негізгі сөздер: кибербуллинг, жасөспірім, психологиялық денсаулық, интернет кеңістігі, алдын алу, психологиялық көмек.

Қазіргі таңда интернет пен әлеуметтік желілердің қарқынды дамуы жасөспірімдердің өмірінде ерекше орын алады. Ақпараттық кеңістіктің артықшылықтарымен қатар, психологиялық қауіптері де арта түсті. Солардың бірі – кибербуллинг.

Кибербуллинг – бұл интернет, әлеуметтік желі, мессенджерлер арқылы біреуді қорлау, қорқыту, мазақ ету, беделін түсіру немесе психологиялық қысым көрсету. Бұл құбылыс жасөспірімдердің эмоционалды жағдайына, өзін-өзі бағалауына және тұлғалық дамуына елеулі түрде әсер етеді.

Олай болса, мақаланың мақсаты – кибербуллингтің жасөспірімнің психологиялық денсаулығына әсерін теориялық және практикалық тұрғыдан зерттеу, сондай-ақ профилактикалық шараларды ұсыну.

Кибербуллинг мәселесінің теориялық негіздері. Кибербуллинг ұғымы алғаш рет ХХІ ғасырдың басында енгізілді. Орта және жоғары сынып оқушылары арасында кең таралған бұл құбылыс дәстүрлі буллингтен айырмашылығы – интернет арқылы жасалатынында.

Психологиялық әсері:

1. өзін-өзі бағалау төмендейді;
2. үрей, қорқыныш, ұялшақтық артады;
3. жалғыздық сезімі және қоғамнан оқшаулану байқалады;

- кейде депрессиялық немесе агрессивті мінез-құлық дамиды.

Кибербуллинг құрбандарына тән белгілер:

- әлеуметтік белсенділіктің төмендеуі;
- сабаққа қызығушылықтың азаюы;
- ұйқы бұзылысы, эмоционалды тұрақсыздық.

Теориялық негіз: З. Фрейдтің тұлға құрылымы теориясы, Э. Эриксонның психоәлеуметтік даму кезеңдері, А. Бандураның әлеуметтік үйрену теориясы жасөспірімдердің мінез-құлқына әлеуметтік ортаның, соның ішінде интернеттегі өзара әрекеттің әсерін түсіндіреді.

Эксперименттік зерттеу жұмысының мазмұны.

Зерттеу мақсаты: Кибербуллингтің жасөспірімдердің психологиялық денсаулығына әсерін эксперименттік жолмен анықтау.

Зерттеу базасы: Атырау қаласындағы №16 мектептің 8-сыныбы. Барлығы – 20 оқушы.

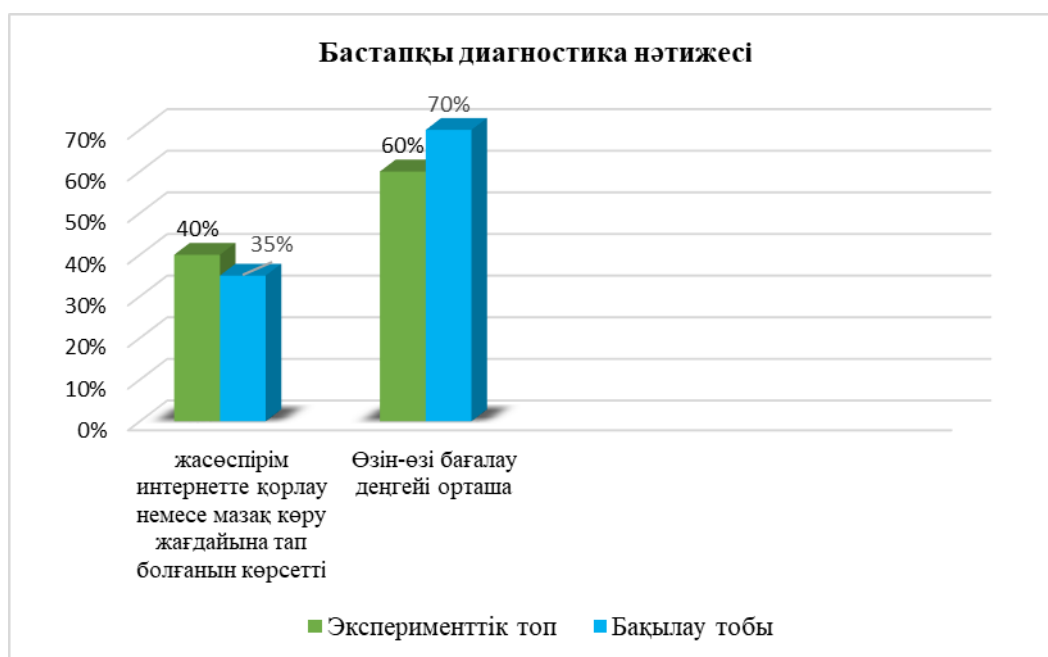
Эксперименттік топ (10 оқушы): Кибербуллингке қарсы психологиялық тренингтер мен ақпараттық сабақтар өткізілді;

Бақылау тобы (10 оқушы): Әдеттегі оқу процесінде болды, арнайы тренингтер жүргізілмеді.

Диагностика әдістері: Зерттеуде жасөспірімдердің психологиялық жағдайын, өзін-өзі бағалауын және қарым-қатынас стилін анықтау үшін келесі әдістер қолданылды:

- Р. Кеттелдің 16 тұлғалық факторлы сауалнамасы – эмоционалды тұрақтылық, ұялшақтық және әлеуметтік батылдық деңгейін бағалау;
- Розенбергтің өзін-өзі бағалау шкаласы – өз-өзіне сенімділік пен өзін қабылдау дәрежесін анықтау;
- Анонимді сауалнама “Кибербуллинг тәжірибесі” – интернеттегі агрессияға ұшырау жиілігін, әсерін және реакция түрін анықтау;
- Эмоциялық күй тесті (Люшер түстік тесті) – эмоционалды жағдайды және күйзеліс деңгейін диагностикалау.

Бастапқы диагностика. Мақсаты – жасөспірімдердің бастапқы психологиялық жағдайын және кибербуллинг тәжірибесін анықтау.

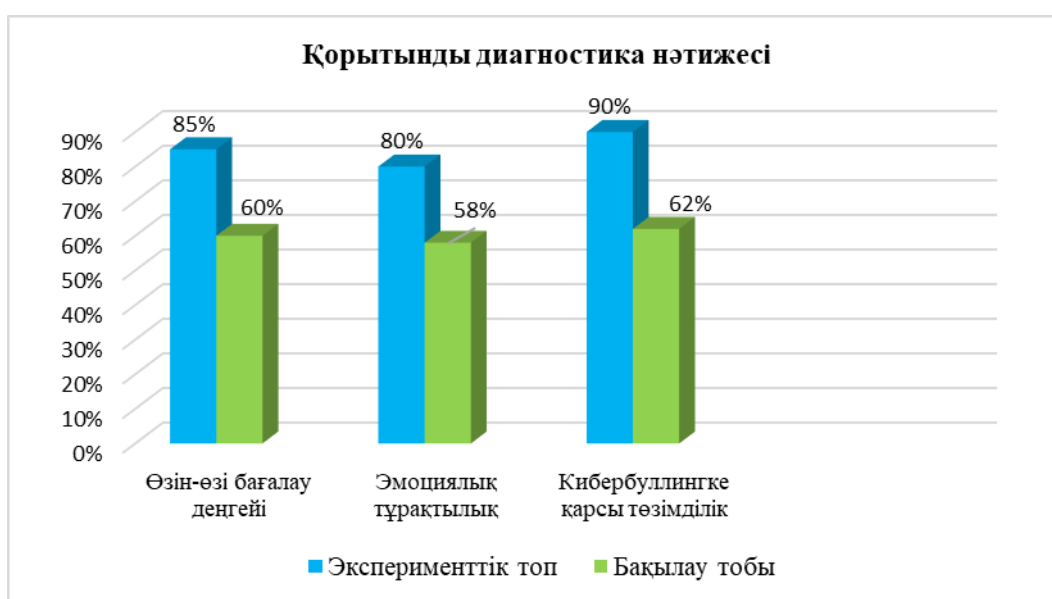
1 кесте. Бастапқы диагностика нәтижесі.

40%,35%, жасөспірім интернетте қорлау немесе мазақ көру жағдайына тап болғанын көрсетті. Өзін-өзі бағалау деңгейі орташа (60%,70%) деңгейде болды.

Аралық мониторинг (екі айдан кейін). Эксперименттік топпен “Қарым-қатынас мәдениеті”, “Интернеттегі қауіпсіз мінез-құлық” атты тренингтер, рөлдік ойындар мен пікірталастар өткізілді.

Нәтижесінде: Кибербуллингке байланысты қорқыныш пен мазасыздық деңгейі төмендеді, сенімділік артты.

Қорытынды диагностика. Мақсаты – психологиялық тренингтердің тиімділігін анықтау.

2 кесте. Қорытынды диагностика нәтижесі.

Эксперимент барысында келесі әдістемелік тәсілдер қолданылды:

1. “Қауіпсіз интернет” атты ақпараттық стенд және буклеттер тарату;
2. “Сенім шеңбері” тренингі – өзара сыйластық пен қолдауды дамыту;
3. “Менің онлайн мінез-құлқым” топтық талдау сабағы;
4. “Эмоция күнделігі” әдісі – балалар күн сайын өз көңіл-күйін белгілеп отырды;
5. “Қарсыласыз қарым-қатынас” бейнероликтерді талдау.

Қорытынды: Жүргізілген теориялық және практикалық зерттеу нәтижелері кибербуллингтің жасөспірімдердің психологиялық саулығына теріс әсер ететінін Эксперименттік топта психологиялық тұрақтылық пен өзін-өзі бағалау деңгейі айтарлықтай артты. Бұл кибербуллингке қарсы психологиялық профилактика жұмысының тиімділігін дәлелдейді.

Интернеттегі агрессия:

1. Өзін-өзі бағалауды төмендетеді;
2. Үрей мен күйзеліс туғызады;
3. Әлеуметтік оқшаулануға әкеледі.

Алайда жүйелі психологиялық қолдау мен ақпараттық-ағартушылық жұмыстар кибербуллингтің алдын алуда маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР “Білім туралы” Заңы. – 2019.
2. Bandura, A. *Social Learning Theory*. – Prentice Hall, 1977.
3. Кеттелл Р. *Тұлғаның құрылымдық теориясы*. – М., 1984.
4. Розенберг М. *Society and the Adolescent Self-Image*. – Princeton, 1965.
5. Иманбекова А., Сейілханова Н. *Жасөспірімдердің интернеттегі мінез-құлқының психологиясы*. – Алматы, 2021.
6. UNICEF. *Cyberbullying: What it is and how to stop it*. – 2020.

ЕРЕКШЕ БАЛАЛАРМЕН ТҮЗЕТЕ ДАМУ ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ПСИХОЛОГОИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Мерешова Айзада Бисембайқызы

7M01101-Педагогика және психология

білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Аңдатпа

Бұл мақалада арнайы мектептердегі балалармен түзете-дамыту жұмыстарын жүргізудің психологиялық-педагогикалық шарттары қарастырылған. Зерттеу барысында ерекше білім беруді қажет ететін оқушылардың жеке ерекшеліктері мен олардың оқу-тәрбиелік үдерісіндегі психологиялық қолдау жүйесінің маңызы талданды. Автор түзете-дамыту жұмысының тиімділігін арттыру үшін педагогтың кәсіби құзыреттілігі, тұлғалық-бағытталған тәсіл, ынтымақтастық пен қолайлы эмоционалды орта қалыптастырудың маңызын айқындайды.

Мақалада практикалық тәжірибе мен диагностикалық зерттеу нәтижелері келтіріліп, түзету жұмысының кезеңдері (бастапқы, аралық және қорытынды диагностика) сипатталады. Зерттеу қорытындылары арнайы мектеп жағдайында оқушылардың танымдық және эмоционалды дамуын қолдауда психологиялық-педагогикалық шарттардың шешуші рөл атқаратынын көрсетеді.

Негізгі сөздер: арнайы мектеп, түзете-дамыту жұмыс, психологиялық-педагогикалық қолдау, ерекше білімді қажет ететін балалар, диагностика.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде ерекше білімді қажет ететін балаларды (ЕБҚБ) оқыту мен тәрбиелеу маңызды әлеуметтік мәселе болып табылады. Арнайы мектептерде жүргізілетін түзете-дамыту жұмыстары мұндай балалардың танымдық, эмоциялық және әлеуметтік дамуын қамтамасыз етуге бағытталған. Түзете-дамыту процесінің тиімділігі педагог пен психологтың кәсіби өзара іс-қимылына, әдістемелік жүйелілікке және оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруге байланысты.

Қазіргі таңда инклюзивті білім беру кең өріс алып, ерекше білім беруді қажет ететін балалардың қоғамға толыққанды кірігуіне жағдай жасалуда. Ерекше балалармен жүргізілетін түзете дамыту жұмыстары — олардың танымдық, эмоционалды және әлеуметтік дағдыларын қалыптастыру мен жетілдіруде маңызды рөл атқарады. Бұл процестің табысты жүзеге асуы үшін арнайы психологиялық-педагогикалық шарттар мен әдістерді сақтау қажет.

Мақала мақсаты: Арнайы мектеп оқушыларымен жүргізілетін түзете-дамыту жұмысының психологиялық-педагогикалық шарттарын анықтау және эксперименттік зерттеу арқылы тиімділігін дәлелдеу.

Түзете-дамыту жұмысының психологиялық-педагогикалық негіздері. Түзете-дамыту жұмысы – ерекше білімді қажет ететін балалардың дамуындағы кемшіліктерді жеңілдету, бейімделу мен әлеуметтену дағдыларын қалыптастыруға бағытталған педагогикалық процесс.

Негізгі принциптері:

1. Жеке тәсіл және баланың даму ерекшелігін ескеру;
2. Эмоциялық қолдау және сенімді орта құру;
3. Кешенді тәсіл – педагог, дефектолог, логопед, психологтың бірлескен жұмысы;
4. Қайталау және бекіту қағидасы (динамикалық бақылау арқылы).

Психологиялық шарттар:

1. Эмоциялық қолайлы жағдай жасау;
2. Позитивті мотивация тудыру;

3. Баланың сенімін арттыру және өзін-өзі бағалауды қалыптастыру.

Педагогикалық шарттар:

1. Оқытуда көрнекілік пен ойын элементтерін қолдану;
2. Дидактикалық материалдардың қолжетімділігі;
3. Арнайы әдістемелік құралдарды пайдалану (жеке карточкалар, суреттер, сенсорлық материалдар).

Эксперименттік бөлім: Зерттеу базасы: №15 арнайы (түзету) мектеп-интернаты, 2 - 3 сыныптар.

Зерттеу мақсаты: Арнайы мектеп оқушыларымен түзете-дамыту жұмысының тиімді психологиялық және педагогикалық шарттарын тәжірибе жүзінде тексеру.

Зерттеу тобы: Эксперименттік топ (10 оқушы): түзете-дамыту сабақтарында ойын, логопедиялық, психологиялық жаттығулар және визуалды материалдар қолданылды. **Бақылау тобы (10 оқушы):** дәстүрлі әдіспен оқытылды, арнайы түзету құралдары аз қолданылды.

Зерттеу міндеттері:

1. Балалардың танымдық белсенділігі мен оқу мотивациясын арттыру;
2. Эмоциялық тұрақтылық пен өзіндік сенімділікті дамыту;
3. Әлеуметтік бейімделу қабілеттерін жетілдіру.

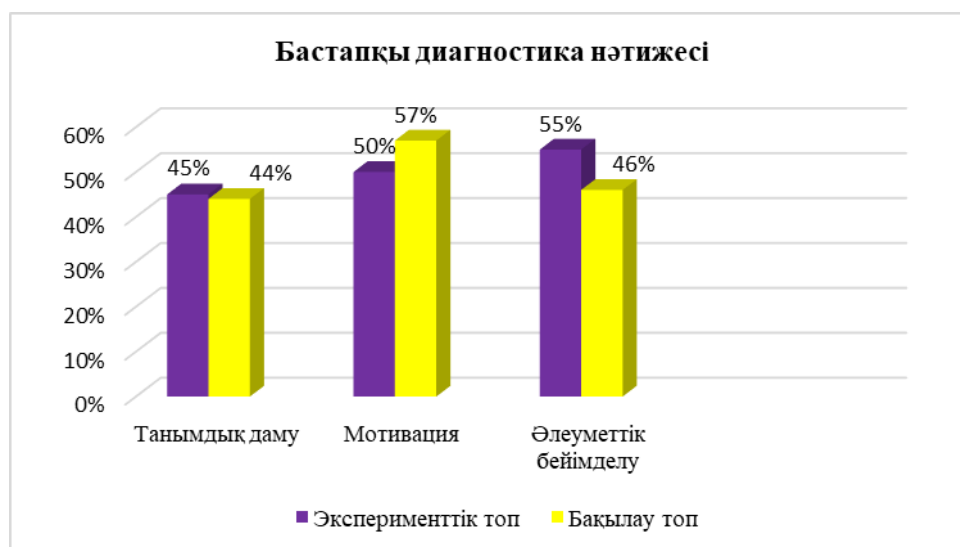
Диагностика әдістері: Балалардың дамуын кешенді бағалау мақсатында келесі диагностикалық әдістер қолданылды:

1. Танымдық даму диагностикасы (П.Я. Гальперин әдістемесі бойынша) – есте сақтау, зейін, ойлау қабілетін бағалау.
2. Мотивациялық диагностика (К. Замфир, А. Реан модификациясы) – оқу мотивациясын, белсенділік деңгейін өлшеу.
3. Әлеуметтік бейімделу сауалнамасы (Р. Кеттелл) – қарым-қатынас және сыныптағы бейімделу дәрежесін бағалау.

Көрнекілік құралдары:

1. Сурет карточкалары, геометриялық фигуралар, смайликтер,
2. Интерактивті тапсырмалар, бейнежаттығулар,
3. “Жақсы көңіл-күй ағашы” және “Менің жетістігім” постері.

Зерттеу үш кезеңде жүргізілді: бастапқы, аралық және қорытынды диагностика. **Мақсаты:** Балалардың бастапқы психологиялық және танымдық деңгейін анықтау.

1 кесте. Бастапқы диагностика нәтижесі.

Аралық мониторинг (екі айдан кейін).

Мақсаты: Түзете-дамыту сабақтарының алғашқы нәтижелерін бақылау.

Эксперименттік топта:

1. “Эмоция күнделігі”, “Көңілді түстер”, “Сөйлемді аяқта” ойындары өткізілді;
2. Топтық жұмыс, жұптық қолдау әдістері қолданылды.

1. диаграмма Аралық мониторинг (екі айдан кейін)

2 диаграмма Аралық мониторинг (екі айдан кейін).

Қорытынды диагностика:

Мақсаты: Психологиялық-педагогикалық түзете-дамыту жұмысының тиімділігін бағалау.

Қорытынды: Эксперименттік топтағы балалардың оқу белсенділігі мен эмоционалды жағдайы айтарлықтай жақсарды. Психологиялық қолдау мен көрнекілік құралдарының жүйелі қолданылуы түзете-дамыту жұмысының тиімділігін дәлелдеді. Арнайы мектеп жағдайында жүргізілетін түзете-дамыту жұмысының нәтижелі болуы үшін келесі психологиялық-педагогикалық шарттар маңызды:

1. Баланың жеке ерекшеліктерін ескеру және эмоционалды қолдау көрсету;
2. Түзету сабақтарын ойын және визуалды әдістермен түрлендіру;
3. Мұғалім мен психологтың бірлескен мониторингтік бақылауы;
4. Баланың табысына бағытталған мотивациялық орта құру.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері бұл шарттардың ерекше білімді қажет ететін балалардың тұлғалық және танымдық дамуында оң ықпал ететінін көрсетті.

Қорыта келе, ерекше балалармен түзете дамыту жұмысын жүргізу - көпқырлы, кешенді және жауапкершілігі жоғары процесс. Бұл бағыттағы жұмыстың тиімділігі педагогтың кәсіби шеберлігіне, психологиялық дайындыққа, орта жағдайына және отбасылық қолдауға байланысты. Әр баланың мүмкіндігін арттыру, оны қоғамға бейімдеу - біздің ортақ міндетіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚР “Білім туралы” Заңы. – Астана, 2019.
2. Гальперин П.Я. Психология обучения и умственного развития. – М., 1985.
3. Л.С. Выготский. О дефектологии. – М., 1997.
4. Замфир К., Реан А. Мотивация учебной деятельности. – М., 1998.
5. Әбенова Г.Қ. Инклюзивті және арнайы білім берудің психологиясы. – Алматы: Білім, 2020.
6. Сейітова Н.Б. Түзете-дамыту педагогикасының негіздері. – Нұр-Сұлтан, 2021.

ЕРЕКШЕ БІЛІМДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРДЫ ИНКЛЮЗИВТІ ҚҰРАЛДАРЫМЕН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Жолдасова Жангүл Амангелдіқызы

7M01101-Педагогика және психология
білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Аңдатпа

Бұл мақалада ерекше білім беруді қажет ететін балаларды инклюзивті құралдар арқылы оқытудың тиімділігі қарастырылады. Зерттеу барысында инклюзивті білім беру үдерісінің мазмұны, мақсаттары мен принциптері, сондай-ақ арнайы педагогикалық және психологиялық қолдау көрсету әдістері талданды. Автор ерекше қажеттіліктері бар балалардың оқу-танымдық әрекетін дамытуда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың, түзете-дамыту құралдарының және бейімделген оқу ортасының рөліне назар аударады.

Практикалық бөлімде инклюзивті сыныптарда жүргізілген бақылаулар мен педагогикалық тәжірибелер нәтижелері келтіріліп, олардың балалардың әлеуметтік бейімделуіне және оқу жетістіктеріне оң әсері дәлелденді. Мақала инклюзивті оқытудың тиімді жолдарын айқындап, білім беру жүйесінде тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етудің өзекті мәселелерін ашады.

Негізгі сөздер: инклюзивті білім беру, ерекше білімді қажет ететін балалар, түзету-дамыту жұмыс, педагогикалық қолдау, оқыту тиімділігі.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінің басты бағыты – барлық балаларға тең мүмкіндік жасау, олардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып сапалы білім алуына жағдай жасау. Инклюзивті білім беру – ерекше білімді қажет ететін балалардың (ЕБҚБ) жалпы білім беру процесіне толыққанды қатысуына мүмкіндік беретін жүйе. Инклюзивті құралдар (ақпараттық технологиялар, арнайы оқу материалдары, адаптивті бағдарламалар) арқылы балалардың танымдық белсенділігі, оқу мотивациясы және әлеуметтік бейімделуі артады.

Мақаланың мақсаты – инклюзивті құралдарды пайдалана отырып, ерекше білімді қажет ететін балалардың оқу жетістіктерін арттырудың тиімділігін теориялық және эксперименталды тұрғыдан талдау. Ерекше білімді қажет ететін балаларды оқытудағы инклюзивті тәсілдің теориялық негіздері

Инклюзивті білім беру идеясы халықаралық деңгейде ЮНЕСКО-ның «Баршаға білім» (1994, Саламанка декларациясы) құжатынан бастау алады. Бұл құжатта әр баланың жеке қабілетіне қарай оқуға құқығы бар екені атап көрсетілген. Қазақстанда инклюзивті білім беру ҚР «Білім туралы» Заңы (2019 ж.) мен «Кешенді қолдау көрсету тұжырымдамасы» негізінде жүзеге асырылады.

Инклюзивті оқытудың басты принциптері:

- теңдік пен қолжетімділік;
- жеке тәсіл мен икемділік;
- арнайы педагогикалық қолдау көрсету;
- әлеуметтік бейімделу мен толеранттылықты дамыту.

Инклюзивті құралдар – оқу процесінде ерекше қажеттіліктері бар балаларға көмектесетін техникалық, бағдарламалық және әдістемелік ресурстар. Мысалы:

- электронды оқулықтар, аудиокітаптар;
- Брайль шрифтімен жазылған материалдар;
- логопедиялық тренажерлар, интерактивті панельдер;
- танымдық ойындар мен мобильді қосымшалар.

Эксперименттің мақсаты мен міндеттері:

Мақсаты: Инклюзивті құралдардың ерекше білімді қажет ететін балалардың оқу жетістігі мен әлеуметтік бейімделуіне әсерін анықтау.

Міндеттері:

1. Инклюзивті құралдарды қолдану арқылы оқыту процесін ұйымдастыру;
2. Эксперименттік және бақылау топтарындағы айырмашылықты салыстыру;
3. Диагностика және мониторинг нәтижелерін талдау.

Эксперименттік зерттеу барысы.

Зерттеу базасы: №3 орта мектептің 3-сыныбы, 10 оқушы (оның ішінде 5 ЕБҚБ).

Эксперименттік топ – инклюзивті құралдармен оқытылды (интерактивті тапсырмалар, арнайы визуалды материалдар, дыбыстық қолдау).

Бақылау тобы – дәстүрлі әдіспен оқытылды.

Эксперименттік топ (инклюзивті құралдармен оқытылды). Мақсаты: ерекше білімді қажет ететін балалардың оқу белсенділігін арттыру, материалды қабылдауын жеңілдету.

Қолданылған инклюзивті құралдар мен әдістер:

1. Интерактивті тапсырмалар: LearningApps және Wordwall платформаларында жасалған ойын түріндегі жаттығулар (мысалы, “Сөйлемді толықтыр”, “Суретті сөзбен сәйкестендір”). Тақырып: «Жануарлар әлемі». Балалар сурет арқылы жануарды танып, дыбысын тыңдап, атауын дұрыс жазды.

2. Арнайы визуалды материалдар: Үлкейтілген шрифтпен жазылған мәтіндер, түстер арқылы бөлінген сөйлемдер. Қарапайым схемалар мен пиктограммалар көмегімен грамматикалық ережелер түсіндірілді.
3. Дыбыстық және аудиоколдау: Мәтіндерді оқуда дыбыстық сүйемелдеу қолданылды (мысалы, *text-to-speech* бағдарламасы арқылы). Көру қабілеті төмен оқушыларға арналған аудио-нұсқалар берілді.
4. Бейне сабақтар: Қысқа мультимедиялық роликтер (1–2 минуттық) арқылы жаңа тақырып түсіндірілді. Мысалы: “Су айналымы” тақырыбы бойынша бейнефильм көрсетіліп, кейін интерактивті тест өткізілді.
5. Қолдау карталары мен топтық жұмыс: Ерекше оқушылар жұппен жұмыс істеді, әр тапсырмада визуалды нұсқаулық берілді (мысалы, “1-қадам: суретке қара; 2-қадам: сұраққа жауап бер”).

Бақылау тобы (дәстүрлі әдіспен оқытылды). Мақсаты: Эксперименттік топпен салыстырмалы талдау жасау.

Қолданылған әдістер:

1. Мұғалімнің түсіндірмесі, сұрақ-жауап әдісі.
2. Дәстүрлі оқулықтар мен дәптер арқылы тапсырмалар орындау.
3. Көрнекі құралдар – тақтадағы суреттер мен плакаттармен шектелді.
4. Оқушылар мәтінді өздері оқып, жазбаша жауап берді.

1 кесте. Эксперименттік топ пен Бақылау тобының, қорытынды салыстыру қысқаша нәтижесі.

Мысалы: “Жануарлар әлемі” тақырыбында мұғалім ауызша түсіндіріп, оқушылар оқулықтағы мәтінді оқып, сұрақтарға жазбаша жауап берді. Интерактивті құралдар қолданылған жоқ.

Оқу материалы дәстүрлі түрде меңгерілді, бірақ ерекше білімді қажет ететін оқушылардың қызығушылығы төмен болды. Кейбір балалар тапсырмаларды орындауда көмекке мұқтаж болды, белсенділік пен ынта деңгейі төмен сақталды.

Диагностика әдістері: Танымдық даму диагностикасы (П.Я. Гальперин әдістемесі бойынша), Мотивациялық диагностика (К. Замфир – А. Реан модификациясы), Әлеуметтік бейімделу сауалнамасы (Р. Кеттелл).

Диагностика әдістері және көрнекілік құралдары: Танымдық даму диагностикасы (П.Я. Гальперин әдістемесі бойынша) Мақсаты: Балалардың ойлау, есте сақтау, назар аудару және логикалық операцияларын анықтау.

Әдістеменің мазмұны: Балаларға қарапайым логикалық тапсырмалар мен салыстыруға арналған суреттер ұсынылады.

Мысалы:

- “Артық суретті тап” (5 суреттен артықты табу);
- “Суреттегі айырмашылықты тап” (екі суретті салыстыру);
- “Суретті жалғастыр” (логикалық тізбекті аяқтау).

Көрнекілік құралдары:

- Картиналар, пішіндер (шеңбер, үшбұрыш, шаршы);
- Түстер мен фигуралар бейнеленген карточкалар;
- Интерактивті тақтадағы “логикалық тізбек” тапсырмалары.

2 кесте. Танымдық даму диагностикасы (П.Я. Гальперин әдістемесі бойынша)

Бағалау:

Жоғары деңгей – 80–100% дұрыс жауап;

Орта деңгей – 50–79%;

Төмен деңгей – 49%-дан төмен.

Мотивациялық диагностика (К. Замфир – А. Реан модификациясы)

Мақсаты: Баланың оқуға деген ішкі және сыртқы мотивациясын анықтау.

Әдістеме мазмұны: Оқушыларға бірнеше тұжырым ұсынылады, мысалы:

- “Мен сабаққа баруды ұнатамын”;
- “Мен мұғалімнің мақтауын алғым келеді”;
- “Маған жаңа нәрсе үйрену қызық”.

Балалар “иә”, “кейде”, “жоқ” деп жауап береді.

Көрнекілік құралдары:

- Әр жауапқа арналған смайлик-карточкалар 😊 😐 😞;
- Интерактивті тақтада “Мотивация термометрі” (түстер арқылы көңіл-күй деңгейін көрсету);
- Қысқа бейнероликтер – “Оқу не үшін қажет?” тақырыбында (қызығушылықты арттыру үшін).

3. кесте Мотивациялық диагностика (К. Замфир – А. Реан модификациясы).

Әлеуметтік бейімделу сауалнамасы (Р. Кеттелл әдісі бойынша).

Мақсаты: Баланың сыныптағы әлеуметтік қатынасын, өз-өзіне сенімділігін және топтағы бейімделу деңгейін анықтау.

Әдістеме мазмұны: Сауалнамада 16 сұрақ беріледі, мысалы:

- “Маған жаңа балалармен танысу қиын емес”;
- “Мен топта жұмыс істегенді ұнатамын”;
- “Қиын тапсырмаларды өз бетіммен орындағанды қалаймын.”

Көрнекілік құралдары:

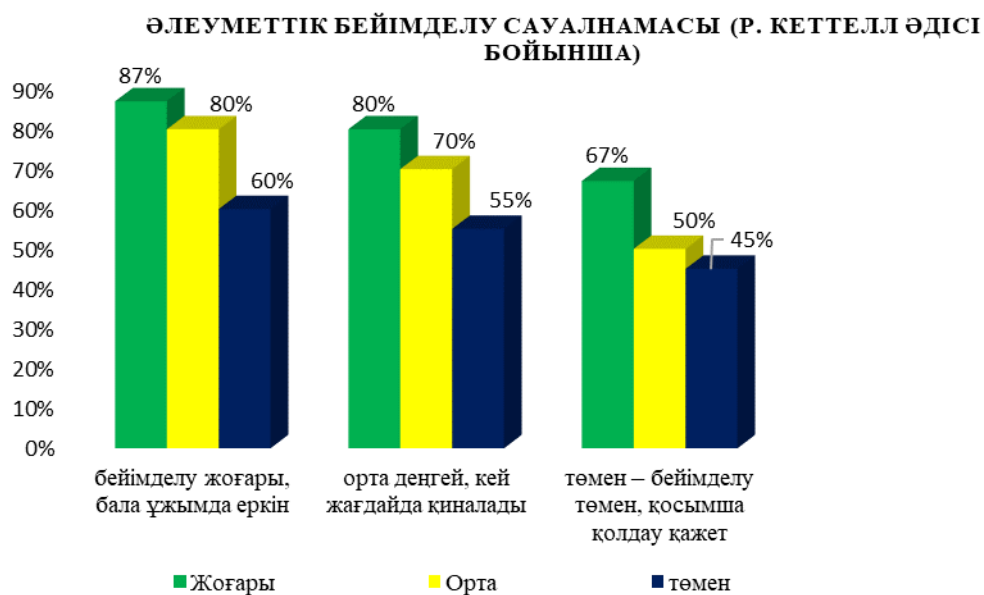
- “Достық дөңгелегі” (балалар өз орнын белгілейді — кіммен жақсы, кіммен сирек сөйлеседі);
- Эмоция карталары (куаныш, сенімсіздік, қорқыныш, достық бейнелері);
- Интерактивті слайдтар – “Менің мектебімдегі көңіл-күйім” тақырыбына арналған.

Бағалау:

80–100% – бейімделу жоғары, бала ұжымда еркін;

50–79% – орта деңгей, кей жағдайда қиналады;

49%-дан төмен – бейімделу төмен, қосымша қолдау қажет.

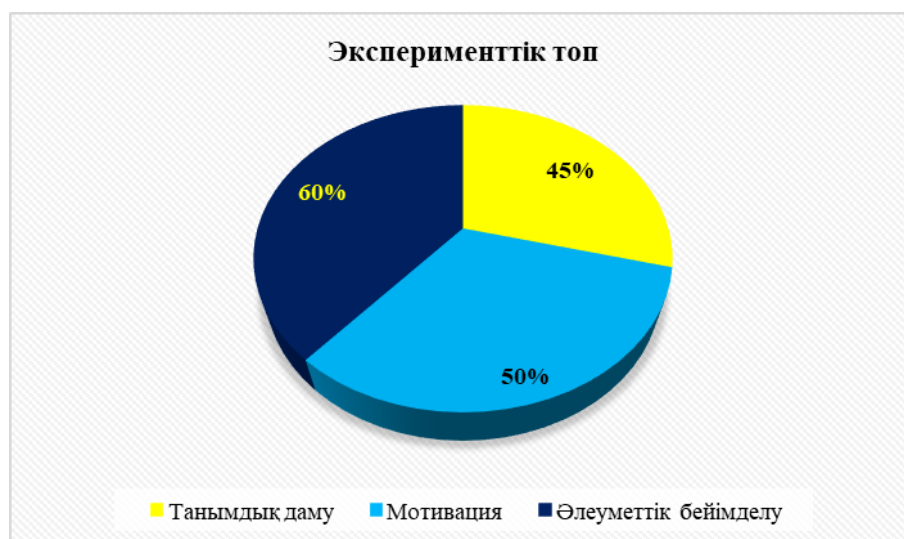
Бастапқы диагностика.

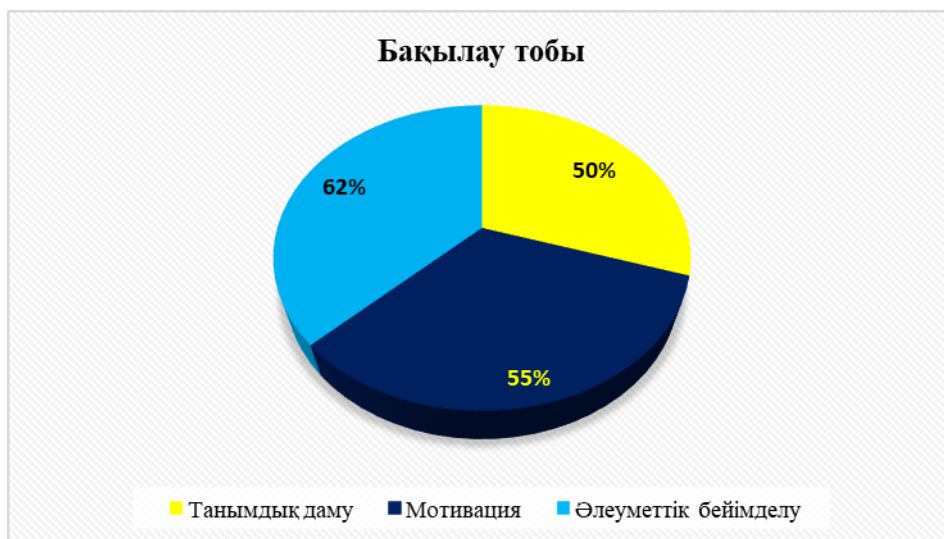
Мақсаты: Балалардың бастапқы деңгейін анықтау, яғни оқу мотивациясы, танымдық даму деңгейі және әлеуметтік бейімделу көрсеткіштерін тіркеу.

Жүргізілу барысы:

- Барлық оқушылармен жеке және топтық диагностика өткізілді;
- Танымдық даму (П.Я. Гальперин), мотивация (К. Замфир – А. Реан), әлеуметтік бейімделу (Р. Кеттелл) әдістемелері қолданылды;
- Нәтижелер бойынша оқушылардың көпшілігінде орта деңгей байқалды, ал ерекше білімді қажет ететін балалардың кейбірінде төмен деңгей тіркелді.

Көрнекілік құралдары: Сурет карточкалары, интерактивті тесттер, эмоция смайликтері, логикалық тапсырмалар.

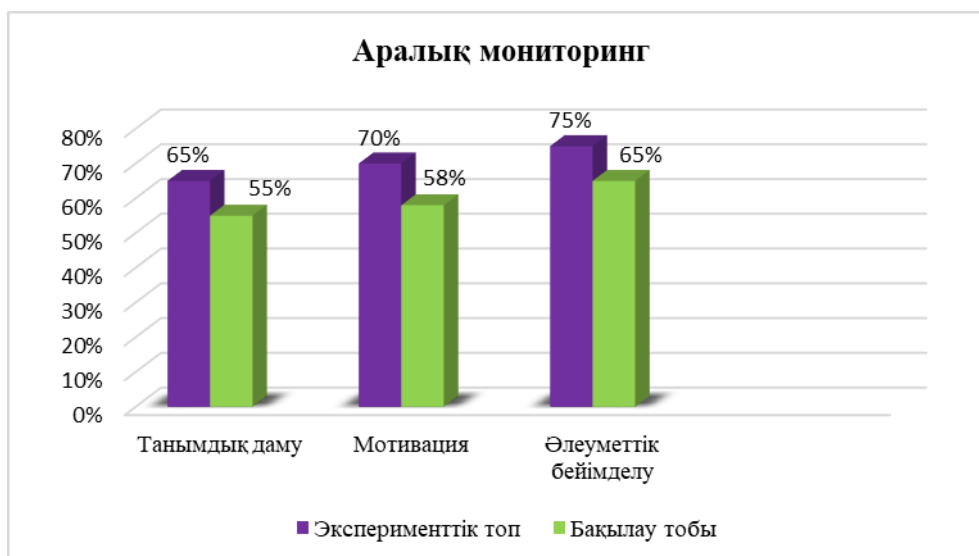

Аралық мониторинг (екі айдан кейін) Мақсаты: Инклюзивті құралдарды қолдану нәтижесінде оқу процесіндегі алғашқы өзгерістерді қадағалау.

Жүргізілу барысы:

- Эксперименттік топта интерактивті сабақтар, визуалды және аудио қолдау элементтері жалғасып қолданылды;
- Балалардың сабаққа қатысу белсенділігі мен ынтасы артқаны байқалды;
- Мұғалім күнделікті бақылау мен шағын сауалнамалар жүргізіп отырды.

Көрнекілік құралдары: Интерактивті тақта, бейнесабақтар, LearningApps тапсырмалары, мотивациялық стикерлер (“Жарайсың!”, “Тамаша!”).

Қорытынды диагностика.

Мақсаты: Инклюзивті құралдарды жүйелі қолданудың соңғы нәтижесін анықтау және екі топтың айырмашылығын салыстыру.

Жүргізілу барысы:

- Барлық бастапқы диагностика әдістері қайта жүргізілді;
- Эксперименттік топтағы оқушылар оқу материалын жақсы меңгеріп, өз бетінше әрекет ету дағдылары қалыптасты;
- Әлеуметтік бейімделу деңгейі мен сыныптағы қарым-қатынас жақсарды.

Көрнекілік құралдары: Аудио-визуалды бейнежазбалар, “Достық картасы”, интерактивті тесттер, топтық шығармашылық тапсырмалар.

Қорытынды: Бұл көрсеткіштер инклюзивті құралдарды жүйелі қолдану ерекше білімді қажет ететін балалардың оқу және әлеуметтік бейімделу процесін едәуір жақсартатынын дәлелдейді. Диагностика нәтижелері көрсеткендей, инклюзивті құралдарды жүйелі қолдану оқу процесінің тиімділігін арттырды, балалардың өзіндік белсенділігін және сенімін күшейтті. Инклюзивті құралдарды пайдалану ерекше білімді қажет ететін балалардың оқу процесіне белсенді қатысуын, әлеуметтік бейімделуін және психологиялық жайлылығын қамтамасыз етеді. Тәжірибелік зерттеу нәтижелері инклюзивті оқытудың тиімділігін дәлелдеп, педагогикалық қолдаудың маңыздылығын көрсетті. Болашақта мұндай құралдарды цифрлық білім беру платформаларына біріктіру және педагогтардың ИКТ құзыреттілігін арттыру өзекті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – 2019.
2. Саламанка декларациясы және іс-қимыл шеңбері. – ЮНЕСКО, 1994.
3. Әбенова Г.Қ. Инклюзивті білім беру негіздері. – Алматы: Білім, 2020.
4. Оразбаева С., Сейітова Н. Ерекше білімді қажет ететін балаларды оқыту психологиясы. – Нұр-Сұлтан, 2021.
5. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion. – Bristol, 2016.
6. Гальперин П.Я. О формировании умственных действий и понятий. – М., 1985.

ЗНАЧЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ

А.Нургалиева¹, А.Закария¹

¹Атырауский университет имени Халела Досмұхамедова
Атырау, 060011, Республика Казахстан
e-mail: a.nurgaliyeva@asu.edu.kz

Аннотация

В статье рассматриваются научно-методические основы подготовки студентов биологического профиля к педагогической практике в условиях модернизации педагогического образования Республики Казахстан. В ходе исследования проанализировано содержание педагогической практики, выполнен теоретический обзор трудов отечественных и зарубежных ученых-педагогов. Проведен опытно-экспериментальный этап с участием студентов 3–4 курсов специальности 5В011300 – «Биология». Определена роль педагогической практики в формировании профессиональной компетентности, проанализированы содержание и условия организации ее этапов. С

использованием анкетирования, диагностических тестов, анализа документов и метода наблюдения выявлена взаимосвязь теоретической подготовки и практических умений студентов. В результате установлено недостаточное развитие профессиональных качеств и педагогического мастерства будущих учителей биологии, обозначены недостатки традиционного подхода и предложены пути совершенствования практической подготовки. Полученные результаты подтверждают необходимость интеграции теории и практики, а также обновления организации педагогической практики.

Ключевые слова: педагогическое образование, специальность биология, педагогическая практика, профессиональная компетентность, подготовленность студентов, этапы практики.

Введение.

В процессе модернизации системы образования Республики Казахстан актуальным является вопрос подготовки конкурентоспособных специалистов посредством повышения содержания и качества образования. Об этом свидетельствуют Послания Президента РК К.Ж. Токаева народу, где обозначены меры по внесению изменений в подготовку педагогов. В частности, подчеркивается, что «качественное образование должно стать основой индустриального и инновационного развития Казахстана». Особое внимание уделяется необходимости того, чтобы будущие специалисты, в том числе современные педагоги, были конкурентоспособными, профессионально компетентными, обладали практическим опытом и сформированными профессиональными навыками [1].

В Законе Республики Казахстан «Об образовании» отмечается: «Профессиональная практика обучающихся является частью подготовки специалистов и рабочих, проводится в соответствующих организациях, являющихся базой практики, и направлена на закрепление знаний, полученных в процессе обучения в образовательных организациях, приобретение практических навыков и овладение передовым опытом» [2].

О роли педагогической практики в применении теоретических знаний будущих специалистов на практике писали О.А. Абдуллина [3], Н.В. Кузьмина [4], А.И. Пискунов [5], С.В. Суматохин [6] и др. Однако в педагогической науке установлено, что содержательная структура педагогической практики исследуется в различных направлениях. По теме нашего исследования были использованы выводы и мнения указанных ученых относительно направленности педагогической практики. Эффективность преподавания в процессе биологического образования нашла отражение в трудах известных российских ученых-методистов И.П. Подласого [7], И.Ф. Харламова [8], Беспалько [9], а вопросы организации практико-ориентированного обучения студентов в условиях модернизации рассматривались А.В. Хуторским [10], И.Я. Лернером [11], А.П. Чернявской [12], С.В. Суматохиным [13], Н.Д. Андреевой [14], И.А. Зимней [15]. Среди отечественных ученых-педагогов и методистов особенности формирования профессиональной компетентности будущих специалистов в процессе педагогической практики нашли отражение в исследованиях Б.Р. Айтмамбетовой [16], В.А. Радионовой [17], Ж.Б. Чилдебаева [18], К. Кайым [19], К.А. Аймаганбетовой [20], Н. Торманова [21], А.Е. Абылкасымовой [22], Р.Ш. Избасаровой [23], К. Жунусовой, Р. Алимкуловой, К.А. Жумагуловой [24]. В их трудах обозначены цель, задачи и значение педагогической практики, а также доказано, что она является одним из основных процессов подготовки студентов к педагогической деятельности.

В подготовке будущих педагогов усиливается работа по развитию их практических умений и навыков. Иными словами, будущее страны напрямую связано с развитием образования, которое выступает движущей силой прогресса. Развитие науки и образования является мерилем человеческой цивилизации. Сфера образования требует постоянного обновления и усовершенствования. Современный этап – это новая эпоха, требующая новых взглядов и инноваций. Особенно велико значение изменений, происходящих в сфере образования. Сегодня перед педагогами стоит задача овладения ключевыми компетенциями в обучении. С другой стороны, вступление страны в международное экономическое сообщество требует от педагогических работников готовности работать в новых условиях, связанных с изменениями в сфере образования, и развития их профессиональных компетенций.

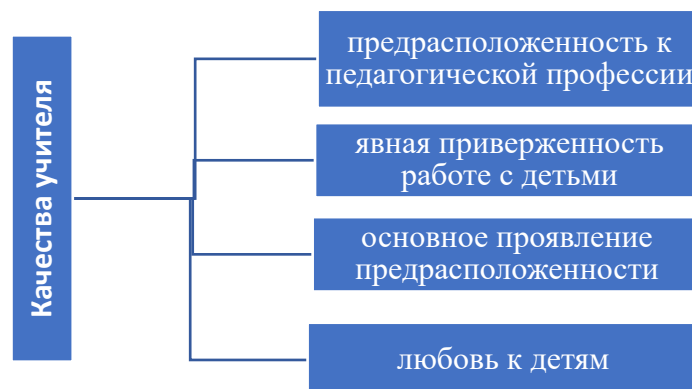
Организация педагогической практики в высшей школе является наиболее важным и направляющим этапом в формировании профессиональной компетентности будущих специалистов. В ходе прохождения практики формируются профессиональная деятельность по выбранной специальности, личностно-профессиональные качества, сознание и мировоззрение студентов. В процессе профессионального образования в вузе огромную роль играет единство теории и практики. Практика подтверждает преемственность содержания образования, является критерием проверки достоверности результатов познания. С одной стороны, практика представляет собой сферу проверки всех теоретических знаний, полученных студентами в вузе, с другой стороны – глубокое понимание решения профессиональных задач в реальных условиях. Именно поэтому утвердилось выражение: «Теория без практики мертва, как и практика без теории». Известные ученые в своих трудах подчеркивали важность практики. Так, Ю.Бабанский в своих исследованиях отмечал, что в процессе педагогической практики можно в полной мере осознать закономерности и принципы обучения и воспитания, овладеть профессиональными умениями, навыками и опытом практической деятельности [3].

Материалы и методы исследования.

В условиях модернизации современного педагогического образования подготовка выпускников вузов, их обучение, воспитание и развитие всесторонних профессиональных качеств требуют особой ответственности и максимально широкого подхода. Педагогическая практика всегда играет важную роль в подготовке педагогов-практиков. В ее ходе будущий учитель закрепляет и расширяет психолого-педагогические знания, творчески применяет полученные знания в процессе учебно-воспитательной работы с учащимися, осознает степень своей ответственности за уровень знаний и профессиональных умений, по-новому воспринимает учебный материал. Кроме того, в процессе педагогической практики студент реализует себя как исследователь-педагог. После практики студенты изменяются, растут и закаляются. Они становятся более уверенными в своей профессиональной деятельности: соответствуют современным требованиям к качественному педагогу, обладают способностями; отличаются творческим подходом в общении с детьми и коллегами; самостоятельно решают педагогические проблемы. Студент-практикант, анализируя собственную деятельность, умело справляется с возникающими в работе трудностями. Практическая деятельность студентов направлена на закрепление знаний, полученных в теоретическом обучении в вузе, и освоение передового опыта. Будущему специалисту необходимо сформировать в стенах университета особые педагогические качества, которые позволят ему быть конкурентоспособным, способным и соответствующим своей профессии.

Наиболее важные качества для учителя: предрасположенность к педагогической профессии; явная приверженность работе с детьми; главным проявлением этой предрасположенности и решающим фактором в выборе профессии учителя является любовь к детям и другие качества (рисунок 1).

Рисунок 1 – Наиболее важные качества для учителя

Без любви к детям и искреннего стремления работать с ними невозможно стать настоящим учителем, так же как и невозможно совершенствовать своё педагогическое мастерство. Основы этого закладываются ещё на этапе подготовки и формирования будущего педагога. Ведь только тогда, когда студент – будущий учитель – связывает свою предрасположенность, мастерство и полученные теоретические знания с жизнью школы, педагогическая практика приобретает особое значение. Лишь в этом случае открывается путь к овладению педагогическим мастерством и профессиональными умениями, свойственными настоящему учителю.

Во время педагогической практики будущий педагог учится чувствовать потребности учащихся, осваивает психологию общения, приобретает опыт индивидуальной работы с каждым учеником, укрепляет взаимодействие с родителями, создаёт условия для развития ученического самоуправления, формирует у школьников уважительное отношение к труду, старшим и другим социальным ценностям. Эти основы в дальнейшем получают развитие в профессиональной деятельности учителя [25].

В нашем исследовании рассматривается практическая подготовка будущего педагога в условиях высшего педагогического учебного заведения. Цель исследования – доказать влияние процесса модернизации высшего педагогического образования на формирование профессионально-личностного подхода в подготовке современного учителя. Для этого будущие педагоги должны осознавать необходимость саморазвития, быть способны адаптироваться к изменениям во всех сферах жизни современного общества, а также, не отрываясь от профессионального и личностного роста, использовать новые информационные и коммуникационные технологии в учебном процессе, овладевать современными средствами информатизации общества. Важно, чтобы будущий специалист ещё в студенческие годы овладел широким кругом знаний и навыков.

В свою очередь, при организации педагогической практики студента должны учитываться следующие принципы:

- систематизация основных условий эффективной работы учреждений высшего педагогического образования, включающая инновационную деятельность вузов, внедрение форм дистанционного обучения и информатизации, разработку новых технологий оценки качества образования, интеграцию науки, а также подготовку педагогических кадров с учётом их профессиональной практики;

- объединение инновационных подходов к организации профессиональной педагогической практики, формальных компетентностных методов и технологий, а также путей подготовки, связанных с переходом на формально-компетентностный подход в организации педагогической практики.

Совместно с учебным процессом практическая деятельность студентов способствует определению направлений и перспектив их будущего профессионального роста, укреплению навыков профессиональной самооценки, а также формированию профессиональной личности будущего педагога. Содержание педагогической практики совершенствуется на основе конкретного материала, а его осмысление и результативное усвоение возможно лишь на базе систематических наблюдений.

Содержание педагогической практики может включать инвариантную систему заданий, направленных на формирование готовности студента к самостоятельному проектированию и реализации образовательного процесса в школе, а также вариативную часть, ориентированную на ожидания, творческие и научные интересы студентов, выполнение инновационных проектов и других задач, стоящих перед конкретной школой. Это могут быть задания, связанные с управленческой деятельностью, проведением диагностических исследований, построением воспитательной системы, организацией выставочной деятельности и др.

В процессе педагогической практики формируются основы анализа и оценки собственной педагогической деятельности студентов. Педагогическая рефлексия развивается не только при работе с педагогическим дневником, но и на каждом уроке, в процессе общения с детьми. Во время практики студенты должны быть готовы к выполнению всех функций

учителя в условиях реальной педагогической деятельности. Показатели уровня знаний, умений, личностного развития и творческой активности обучающихся тесно связаны с качеством образовательного процесса и имеют решающее значение для его оценки.

Педагогическая практика носит комплексный характер и включает следующие этапы: подготовительный, основной и заключительный. На подготовительном этапе осуществляется подготовка студентов к решению задач педагогической практики: они знакомятся с содержанием каждого этапа, формами его проведения и параметрами успешного прохождения. К видам работы данного этапа относятся: установочная конференция, семинары.

На основном этапе студентам могут быть предложены следующие задания:

- знакомство с базой практики (определение типа школы, анализ основных направлений деятельности и педагогического процесса);
- изучение классов, ознакомление с работой учителей и классного руководителя; организация работы по обучению отдельных учеников;
- проведение нестандартных уроков, участие в их обсуждении и анализе;
- анализ планов внеклассной работы;
- составление психолого-педагогической характеристики и диагностической карты классного коллектива с использованием основных психологических методов;
- участие в общешкольных воспитательных мероприятиях.

Реализация данного этапа может осуществляться в следующих формах:

- встреча с администрацией школы и педагогическим коллективом;
- работа с нормативными документами;
- посещение уроков, их коллективное обсуждение, проведение общепедагогического и психолого-педагогического анализа;
- проведение анкетирования для изучения взаимоотношений и состояния учащихся в коллективе, заполнение диагностических карт, составление психолого-педагогической характеристики личности учащегося;
- проведение нестандартных уроков.
- ведение дневника педагогической практики;
- консультации с наставниками-преподавателями и руководителем группы и др.

На заключительном этапе осуществляется подведение итогов педагогической практики, оформление отчетной документации, определяются дальнейшие перспективы профессионального роста. Итоговое обсуждение проходит на заключительной конференции [26].

Таким образом, при правильной и грамотной организации педагогической практики студенты приобретают возможность:

- постоянно взаимодействовать с учащимися, наблюдать за их деятельностью и общением, осваивать методы их изучения;
- познакомиться с системой организации учебно-воспитательной работы в школе, адаптироваться к рабочему режиму учителя;
- посещать и анализировать открытые уроки, внеклассные занятия и воспитательные мероприятия, проводимые учителями и студентами-практикантами;
- самостоятельно готовить и проводить уроки, внеклассные занятия и воспитательные мероприятия;
- формировать умение взаимодействовать с родителями учащихся.

Организация педагогической практики в описанной системе позволяет студентам включаться в научно-методическую лабораторию преподавателя и овладевать опытом профессионально-педагогической деятельности. Большинство современных специалистов и педагогическое сообщество пришли к выводу, что прохождение студентами традиционной педагогической практики не оказывает существенного развивающего воздействия, зачастую противоречит их теоретической подготовке и снижает интерес к педагогической профессии.

Основанием для данных утверждений является то, что в педагогических университетах накоплен обширный эмпирический материал о взглядах студентов на практику и на

теоретическую подготовку в университете. Ознакомление с этим материалом приводит к мысли, что преподаватели университета, как правило, измеряют совершенно иные показатели, чем требует программа.

Характеристика развития профессиональных качеств студентов в значительной степени зависит от программы практики, что объясняется недостаточностью данных публикаций. Во-первых, в ходе анализа мы не встретили исследований, посвящённых динамике педагогических способностей студентов от практики к практике. Во-вторых, отсутствуют материалы, подтверждающие связь повышения квалификации студентов с особенностями организации педагогической практики и её научно-методического обеспечения. Поэтому в ходе исследования особое внимание было уделено именно этим аспектам.

Результаты и анализы.

Современные требования к учителю возрастают с каждым днём: он должен быть конкурентоспособным, обеспечивать высокое качество знаний, обладать профессиональным мастерством и методической компетентностью. Обобщая вышесказанное, можно заключить, что учитель – это духовно-нравственная, граждански ответственная, активная, грамотная и творческая личность, характеризующаяся высоким уровнем рефлексии, стремлением к самореализации, а также развитым методологическим, исследовательским, дидактико-методическим, социальным, коммуникативным и информационным компетенциями. В данном направлении главной задачей выступает методическая подготовка и повышение квалификации будущих учителей биологии. Достижение успеха в методической подготовке возможно на основе взаимодействия работодателя, наставника и преподавателя вуза в системе «вуз – школа» как единого, непрерывного и целостного процесса.

В последние годы в связи с изменениями в образовательной политике нашей страны возникла необходимость пересмотра основ теории и практики образования, изменения парадигм и внедрения новых подходов к обучению. Одним из направлений модернизации педагогического образования является диверсификация, предполагающая переход к вариативности. Введение новых образовательных программ в высшей школе создаёт возможности для реструктуризации компонентов образовательной системы (цели и задачи, содержание, средства и методы обучения, деятельность всех субъектов образовательного процесса) на основе практико-ориентированного подхода с учётом будущей профессиональной деятельности выпускника.

В условиях модернизации высшего педагогического образования проведены исследования научно-методических основ практико-ориентированного обучения студентов-биологов. Экспериментальная работа проводилась с участием студентов 3–4 курсов специальности 5В011300 – Биология Атырауский университета имени Х.Досмухамедова и Казахского национального педагогического университета имени Абая в процессе прохождения педагогической практики.

Каждый этап исследования включал теоретический анализ проблематики, экспериментальную проверку и сравнительный анализ полученных результатов. В ходе эксперимента студентам предоставлялась возможность устанавливать реальное педагогическое взаимодействие с учащимися и осваивать школьную действительность с позиции педагога. При организации экспериментальной работы мы опирались на общие и конкретные принципы науки, которые определяют требования к соединению теории и практики.

Методы, использованные в исследовании: анкетирование студентов, анализ нормативной и учебно-методической документации, разработка и предложение заданий студентам 3–4 курсов в процессе практики, проведение диагностических тестов, направленных на выявление профессиональной направленности, а также практико-экспериментальные работы. Педагогическая практика является обязательной составляющей учебного процесса, в ходе которой реализуются методы деятельности, образовательные технологии и идеалы образования, усвоенные на лекциях и семинарах.

Педагогическая практика – это один из способов проверки правильности профессионального выбора, интересов, способностей и ценностей. Кроме того, именно в условиях практики проверяется качество профессиональной подготовки студента.

В ходе исследования нами были определены условия совершенствования организации педагогической практики:

- реализация индивидуального и дифференцированного подходов к студентам в процессе практики;
- ориентация студентов на инновационную деятельность в условиях школьной практики;
- проведение подготовительных занятий для студентов перед прохождением практики;
- предварительное распределение студентов по школам и установление тесного взаимодействия с учителями;
- использование рейтинговой системы при оценивании результатов педагогической практики.

Разработанная нами анкета позволяет целенаправленно диагностировать и оценивать деятельность студента, что даёт возможность планировать поддержку в развитии его профессионального мастерства. Анкета характеризуется оптимальным количеством пунктов, позволяющих оценить качество знаний будущего учителя, его отношение к профессии и мотивацию к работе с учащимися. Чёткая формулировка пунктов анкеты обеспечивает применение балльной системы оценки. Если каждый пункт оценивается в 5 баллов, то сумма баллов отражает интегральный рейтинг качества деятельности студента в педагогической практике. Все характеристики анкеты позволяют использовать её как объективный и эффективный инструмент оценки качества подготовки будущего учителя биологии не только к работе в общеобразовательной школе, но и в учреждениях профессионального образования [27].

Анкета была предложена студентам 3–4 курсов специальности 5В011300 – «Биология», которые проходили педагогическую практику и проводили уроки в 7–10 классах общеобразовательных школ. Студенты 3 курса (Республика Казахстан) проходили «непрерывную педагогическую практику» в школах городов Алматы и Атырау в качестве помощников учителей биологии и классных руководителей. Данная практика длилась 3 недели и составила 108 академических часов. Студенты 4 курса в течение 10 недель (360 академических часов) проходили профессиональную педагогическую практику в качестве учителей биологии и классных руководителей.

В опросе приняли участие 186 студентов специальности 5В011300 – «Биология», из них 84 – студенты 3 курса и 102 – студенты 4 курса. Возраст участников – от 20 до 22 лет. Соотношение по полу: 80% девушек и 20% юношей. Студенты должны были отвечать на вопросы 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9 в балльной форме, то есть оценивать себя и своих однокурсников по балльной системе. На вопросы 4, 8 и 10 студенты давали конкретные ответы, местами приводили целые диалоги.

Таблица 1 - Результаты анкетирования

Студенты, курс	Вопросы анкеты								
	1		2	3	5	6	7	8	9
	а	б							
3 курс - Биология	3,83	3,69	3,90	3,88	3,51	4,22	3,71	4,25	4,20

Таблица 2 - Результаты анкетирования

Студенты, курс	Вопросы анкеты								
	1		2	3	5	6	7	8	9
	а	б							
4 курс - Биология	4,23	4,69	3,96	4,18	4,21	4,12	4,31	4,15	4,60

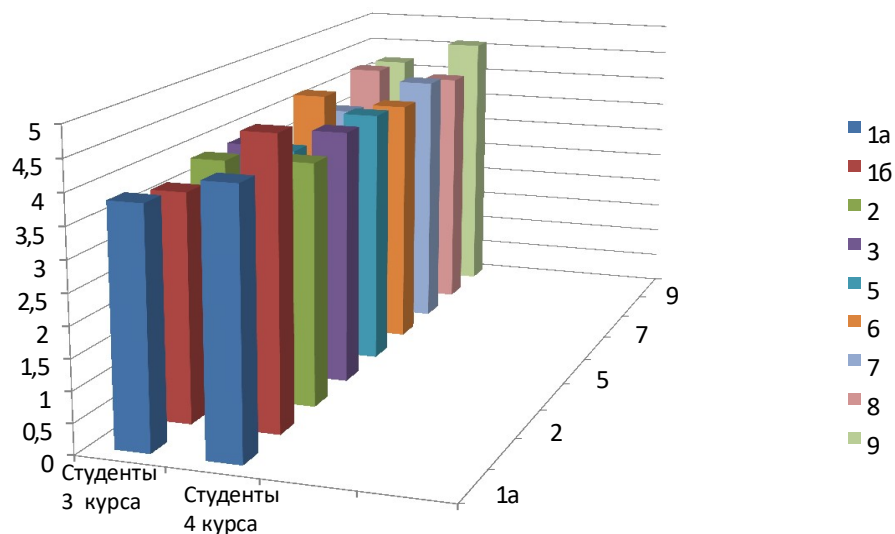
Результаты опроса показали, что студенты 4 курса серьезно относятся к педагогической практике как к этапу подготовки к будущей профессии. Так, многие выпускники оценили подготовку к педагогической практике в 4–5 баллов, тогда как теоретическая подготовка была значительно выше — 4,5–5 баллов. Студентам 4 курса понравилось проводить уроки биологии в 7–8 классах, большинство выразило желание работать учителями именно с этой возрастной категорией учащихся. Это связано с тем, что школьники данного возраста активны и легко устанавливают контакт со студентами-практикантами. Многие практиканты успешно освоили новые информационные технологии обучения и применяли их на практике. Это объясняется тем, что в соответствии с учебным планом они изучали на 3–4 курсах дисциплины «Современные технологии обучения биологии», «Новые методы преподавания биологии», поэтому данный аспект был оценен ими на 4–5 баллов.

Организация педагогической практики на всех этапах была направлена на обеспечение непрерывности и последовательности овладения студентами профессиональной деятельностью в соответствии с требованиями к уровню подготовки выпускников. Педагогическая практика дала студентам возможность целенаправленно осуществлять учебно-диагностическую деятельность, адаптироваться к школе как образовательному учреждению, понять суть и особенности профессии учителя, сформировать коммуникативную культуру будущего педагога, развить организационные навыки, тактику и стратегию педагогического общения, освоить различные технологии воспитательной работы и формы внеурочной деятельности, а также сформировать культурную и эстетическую компетентность будущего педагога.

Кроме того, практика позволила студентам выработать бережное и правильное отношение к детям. В вопросе овладения способами общения при проведении творческих мероприятий со школьниками студенты в среднем оценили себя на 3,96 балла. Это достаточно высокий показатель, однако настораживает тот факт, что некоторые студенты оценили организацию педагогической практики ниже 3 баллов. Это свидетельствует о том, что не все школы обладают достаточной материально-технической и методической базой для прохождения педагогической практики.

Что касается управления временем, респонденты высоко оценили умение эффективно использовать время на уроках биологии.

Диаграмма составлена на основе обобщённых данных анкетирования по 10 вопросам, проведённого среди студентов-практикантов в различных учебных группах, и отражает усреднённые показатели по всем наблюдениям относительно качества проведения студентами практики и их готовности к педагогической практике (рисунок 2).

Из таблиц 1,2 и диаграммы видно, что сумма набранных слушателями баллов составляет в среднем половину от максимально возможного количества, однако она отражает существенные аспекты анкеты. Кроме того, баллы, выставленные студентами 3 курса, ниже по сравнению со студентами 4 курса. Этот факт объясняется тем, что студенты 3 курса впервые сталкиваются с учебным процессом в школе, хотя на 1 и 2 курсах они проходили практику, где выполняли обязанности помощников классных руководителей. Также можно отметить, что студенты 3 курса теоретически менее подготовлены и проявляют меньшую ответственность к будущей профессии. Напротив, это показало готовность студентов 4 курса к преподавательской деятельности.

Анализ результатов анкетирования показал, что практиканты умеют ставить цели, направленные на развитие личностных качеств учащихся, и достигать их средствами учебного предмета, что подтверждается хорошим уровнем усвоения учебного материала. Студенты использовали инновационные технологии обучения. Широко применялись раздаточные наглядные статистические материалы и динамические дидактические материалы. Активно использовались интерактивная доска, качественные презентации и слайды. На всех уроках эффективно применялись методы диалогового обучения, проводились интересные дискуссии с активным участием учащихся. Анализ ответов на 4-й и 10-й вопросы анкеты позволил выявить трудности, с которыми столкнулись слушатели во время педагогической практики: установление межпредметных связей, интеграция учебного материала с различными областями знаний и жизнью человека. Каждый студент в ходе педагогической практики должен проводить анализ педагогической, психологической и методической литературы, адаптироваться к педагогическому взаимодействию с классным руководителем, учащимися и родителями, а также формировать свою профессионально-личностную направленность.

Заключение

Результаты исследования доказали решающую роль педагогической практики в формировании профессиональной компетентности будущих учителей биологии. В ходе практики студенты закрепляют теоретические знания на практике, развивают профессиональные навыки, повышают ответственность и интерес к педагогической профессии.

Итоги эксперимента показали, что у студентов значительно возрос уровень адаптации к педагогической деятельности, умение использовать современные образовательные технологии, развивалась коммуникативная культура, а также способность организовывать внеклассные мероприятия. Вместе с тем результаты анкетирования выявили недостаточную сформированность профессионально-педагогических качеств, что объясняется ограниченной эффективностью традиционных подходов.

В связи с этим совершенствование содержания педагогической практики, усиление профессионально-педагогической и методической подготовки студентов является одной из главных задач современной системы образования. Профессиональное мастерство будущего учителя формируется только через непрерывный, целенаправленный и практико-ориентированный учебный процесс.

Таким образом, педагогическая практика остаётся важнейшим механизмом повышения качества образования и подготовки профессионально компетентного, конкурентоспособного учителя биологии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Президент Республики Казахстан К.Ж. Токаев. Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана: Послание народу Казахстана. – [Электронный ресурс]. – Доступно по ссылке: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs> (дата обращения: 05.08.2021).
2. Президент Республики Казахстан К.Ж. Токаев. Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны: Послание народу Казахстана. – [Электронный ресурс]. – Доступно по ссылке: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs> (дата обращения: 05.08.2021).

3. Абдуллина А.О. Задачи и место педагогической практики в профессионально-педагогической подготовке будущих учителей // Вопросы совершенствования руководства педагогической практикой студентов педвуза: сб. тр. – М.: МГПИ им. Ленина, 1976. – С. 12–14.
4. Кузьмина Н.В. Методы исследования педагогической деятельности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. – 114 с.
5. Пискунов А.И. Основные проблемы и задачи исследований в области общепедагогической подготовки будущих учителей в высшей школе // Вопросы общепедагогической подготовки будущих учителей. – М., 1972. – 260 с.
6. Суматохин С.В. Новые информационные технологии в общем биологическом образовании // Биология в школе. – 2008. – №4. – С. 22–25.
7. Подласый И.П. Педагогика: в 2 кн. – М.: Владос, 1999. – Кн. 1. – 534 с.
8. Харламов И.Ф. Педагогика. – М.: Высшая школа, 1990. – 576 с.
9. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1995. – 392 с.
10. Хуторской А.В. Современная дидактика: учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 440 с.
11. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 420 с.
12. Чернявская А.П. Педагогическая техника в работе учителя. – М.: Педагогический поиск, 2001. – 176 с.
13. Суматохин С.В. Биология и биологическое образование: современное состояние, проблемы, перспективы развития: монография. – М.: МГПУ, 2017. – 224 с.
14. Андреева Н.Д. Новые подходы к обучению биологии в общеобразовательной школе в условиях ФГОС: учеб. пособие. – СПб.: Свое издательство, 2015. – 299 с.
15. Зимняя И.А. Компетентностный подход в образовании // Проблемы качества образования. – М., 2004. – С. 34–38.
16. Айтмамбетова Б.Р. Формирование интереса студентов педагогического института к учительской профессии: дис. ... канд. пед. наук. – Алма-Ата, 1970. – 230 с.
17. Радионова В.А. Формирование профессиональной направленности студентов педвузов в процессе педпрактики (на материалах организации практики по воспитательной работе): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Алма-Ата, 1980. – 179 с.
18. Чилдебаев Д.Б., Нургалиева А.К. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя биологии посредством педагогической практики в школе // Биологическое и экологическое образование в школе и вузе: теория, методика и практика: сб. ст. междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 220-летию Герценовского университета и 95-летию кафедры методики обучения биологии и экологии. – СПб., 2017. – С. 256–259.
19. Кайым К. Методика формирования познавательного интереса учащихся к предмету «Зоология»: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. – Алматы, 1997. – 130 с.
20. Аймаганбетова К.А. Научно-методические основы преподавания естествознания в начальных классах: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01; 13.00.02. – Алматы, 1998. – 322 с.
21. Торманов Н.Т., Абшенова Л.У. Методы преподавания биологии. – Алматы: Казахский университет, 2004. – 196 с.
22. Абылкасымова А.Е., Абдимажитов К. Педагогическая практика в системе подготовки учителя // Профессиональная подготовка учителя математики в условиях новой экономической политики республики: межвуз. сб. науч. тр. – Алматы: АГУ им. Абая, 1996. – С. 47–50.
23. Избасарова Р.Ш. Организация самостоятельной работы учащихся на уроках биологии // Наука и мир. – 2017. – Т. 4, №3(31). – С. 79–81.
24. Жунусова К., Алимкулова Р., Жумакулова К.А. Биология: методика преподавания. – Алматы: Атамұра, 2002. – 119 с.

25. Мырзабаев А.Б. Методика преподавания биологии: учеб. пособие. – Караганда: Санат-Полиграфия, 2006. – 344 с.

26. Нургалиева А.К. Современные требования к практико-ориентированному обучению будущих учителей биологии // Перспективные направления исследований проблем биологического и экологического образования: сб. ст. междунар. науч.-практ. конф. – СПб., 2019. – С. 330–333.

27. Чилдебаев Ж.Б., Нургалиева А.К. Оценивание качества профессиональной подготовки студентов-биологов в процессе педагогической практики // Биология в школе. – 2019. – №3. – С. 44–50.

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫ ПӘНДІК ОЛИМПИАДАҒА ДАЙЫНДАУДА АРАЛАС (BLENDED) ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Милахатова Айгерим Балдиковна

7M01501 – “Информатика және білім беруді ақпараттандыру”
білім беру бағдарламасы бойынша 2-курс магистранты,
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қ, ҚР. E-mail: aigera88_09@mail.ru

Салтанова Галия Айсиевна

Ғылыми жетекшісі: Ф.-м.ғ.к, қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов атындағы
Атырау университеті, Атырау қ, ҚР. E-mail: g.saltanova@asu.edu.kz

Андатпа

Бұл мақалада пәндік олимпиадаға дайындауда аралас оқытудың (онлайн + дәстүрлі сыныптық) тиімділігін зерттеудің ғылыми-әдістемелік негіздері ұсынылады. Зерттеу сұрақтары, теориялық шолу, зерттеу дизайны, деректерді талдау тәсілдері, практикалық ұсыныстар және зерттеудің шектеулері қарастырылады. Мұғалімдер мен білім басқарушыларына арналған қолданбалы нұсқаулық берілген.

Кіріспе

Информатика пәні — ХХІ ғасырдың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Пәндік олимпиадалар — дарынды оқушыларды анықтау мен қолдау, сондай-ақ олардың шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталған маңызды құрал. Қазіргі таңда білім беру үдерісіне аралас оқыту технологиялары белсенді енгізілуде. Бұл тәсіл дәстүрлі (бетпе-бет) сабақ пен онлайн оқытудың тиімді синтезі болып табылады. Бүгінде аралас оқыту мектептер мен жоғары оқу орындарының білім беру үдерісінде кеңінен қолданылады, себебі ол ыңғайлы әрі экономикалық жағынан тиімді. Алайда технологиялар арқылы жүзеге асатын оқытуды аудиториялық оқытумен біріктіру білім беру үдерісін күрделендірді. Мақалада олимпиадаға дайындықта аралас оқытудың мүмкіндіктері мен тиімділігі қарастырылады.

Пәндік олимпиадаға дайындық — білім деңгейін ғана емес, терең ойлау, есептеу деңгейі мен шығармашылық қабілеттерді де дамытуды талап етеді. Аралас оқыту дәстүрлі мұғалімнің жетекшілігін онлайн-ресурстармен, тапсырмалармен, симуляциялар мен кері байланыспен үйлестіреді. Бұл тәсіл уақытты үнемдеу, жеке тәсіл және көпқырлы бағалауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Зерттеу мақсаты — аралас оқытудың олимпиадаға дайындықтағы оқушы нәтижелеріне, мотивацияға және шешім қабылдау дағдыларына әсерін бағалау. Аралас оқыту анықтамасы мен негізгі элементтері: синхронды (лайв-сабақтар), асинхронды (видеолар, тапсырмалар), практика (сыныптағы тренингтер) және тәлімгерлік/коучинг.

Оқу үдерісін оңтайландырудың және оның тиімділігін арттырудың бір жолы — заманауи цифрлық технологияларды пайдалану мен білім алушыларды цифрлық білім беру ортасы арқылы оқуға ынталандыру механизмдерін қолдану негізінде білім беру үдерісін реформалау, яғни аралас оқыту моделін құру.

Аралас оқыту келесі құрамдастардан тұрады:

- **Вебинарлар:** барлық қатысушылар үшін ыңғайлы уақытта өтетін тұрақты онлайн-сабақтар;
- **Үй тапсырмалары:** мессенджерлер (мысалы, Viber) арқылы тексеріліп, кейін дәстүрлі сабақтарда талданады;
- **Дәстүрлі сабақтар:** қателерді талдау, топтық жұмыс, шағын дәрістер;
- **Цифрлық ресурстар:** бейнесабақтар, конспектілер, интерактивті платформалар.

Анализ нәтижелері аралас оқытудың келесі артықшылықтарын көрсетті:

- Пәнге деген қызығушылықтың артуы;
- Материалды терең түсіну;
- Өзіндік жұмыс пен сыни ойлау дағдыларының дамуы;
- Олимпиада нәтижелерінің жақсаруы.

Оқушылар бұл форматтың ыңғайлылығын, нақты уақыт режимінде кері байланыс алу мүмкіндігін және күрделі тақырыптарды талқылауға қолайлы атмосфераны атап өтті.

Аралас оқытуды ұйымдастыру ерекшеліктерін келесі топтарға жіктеуге болады: ұйымдастырушылық, техникалық, ақпараттық және әдістемелік.

Ұйымдастырушылық ерекшеліктері Аралас оқытудың ұйымдастырушылық ерекшелігі – мұғалімдер тәжірибесінде кеңінен қолданылатын фронтальды жұмыс түрлерінен біртіндеп бас тарту. Дәстүрлі оқыту жүйесінде барлық ұйымдастырушылық формалар мұғалімнің үстелі, тақта және парталардың орналасуына тәуелді болады, себебі олар дәрістер мен практикалық сабақтарға бейімделген. Сабақтың уақыттық шектеулері де оқушыларға қойылатын оқу тапсырмасының көлемін шектейді. Сондықтан маңызды ұйымдастырушылық ерекшелік – оқу кеңістігін қайта құрылымдау: жұмыс аймақтарын бөлу, кей жағдайларда сабақ уақыты мен кеңістігінің қатаң сыныптық-уроктық ұйымдастырылуынан толық бас тарту.

Аралас оқытуды табысты жүзеге асырудың шарттары:

- білім беру мекемесінің аралас оқыту үдерісін толықтай қолдай алуы;
- үдерісті ұйымдастырушылық және техникалық жағынан тұрақты қолдау;
- материалдық, ресурстық және уақыттық шығындарды қамтамасыз ету;
- оқытушы жүктемесін есептеу әдістемесінің болуы;
- бірыңғай сабақ кестесін құру мүмкіндігі.

Техникалық ерекшеліктері Аралас оқытуды тиімді жүзеге асыру үшін қажетті компьютерлік база, желілік (коммуникациялық) жабдықтар және тиісті бағдарламалық қамтамасыз ету қажет. Компьютерлер мен телекоммуникациялық желілерді пайдалану – аралас оқытудың техникалық тұрғыдан міндетті шарты. Бұл – мектеп кітапханасындағы компьютерлер, мобильді сыныптар, оқушылардың жеке құрылғылары болуы мүмкін. Әр оқушыда бір уақытта құрылғы болуы міндетті емес, дегенмен «1:1» моделі (бір оқушы – бір құрылғы) кеңінен қолданылады.

Сонымен қатар, заманауи веб-сервистерді бірлесіп пайдалану арқылы қашықтағы қатысушылармен бір құжатта бірлескен жұмыс ұйымдастыруға болады. Аралас оқытуда білім беру ұйымының тұрақты жұмыс істейтін желісі болуы қажет, бұл қашықтағы қатысушылармен тұрақты байланыс пен интернет-ресурстарға сапалы қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

Ақпараттық ерекшеліктері Аралас оқытуда қолданылатын ақпараттық ресурстар (соның ішінде цифрлық) оқу мазмұнымен жұмыс істеудің әртүрлі әрекеттік формаларын қамтамасыз етуі тиіс: деректерді талдау, мини-зерттеулер, жобалар, ойындар, пікірталастар және дискуссиялар. Сондай-ақ, әртүрлі веб-сервистер мен цифрлық платформаларды пайдалану қажет.

Әдістемелік ерекшеліктері Аралас оқытуды енгізудің ерекшелігі – оны жүзеге асыру әдістерін жетілдіру. Ұсынылатын әдістер: кейс-әдіс, ойын әдісі, иллюстративті (көрсетілім),

модульдік оқыту, шағын топтарда бірлесіп оқу, эвристикалық (ізденіс арқылы), толық шоғырлану, проблемалық, жобалық, бағдарламаланған оқыту және т.б.

Бір жағынан, онлайн-платформалар, мобильді қосымшалар және әлеуметтік желілер сияқты цифрлық технологияларды білім беру процесіне енгізу оқушылардың оқу әрекетіне, оқу бағдарламасына және оқу ортасындағы тұлғааралық қатынастарға елеулі өзгерістер әкелді. Цифрлық технологиялар арқасында оқушыларға материалды кез келген уақытта, кез келген жерде меңгеруге мүмкіндік беретін жаңа оқу түрлері пайда болды (онлайн-курстар, қашықтан оқыту, микрооқыту және т.б.). Цифрлық технологиялар мұғалімдер мен оқушылар арасындағы өзара әрекеттестік түрлерін өзгертті: байланыс электрондық пошта, мессенджерлер және бейнеконференциялар арқылы жүзеге асырылады, оқушылар нақты уақытта кері байланыс пен қолдау ала алады. Цифрлық технологиялар оқу топтарының қалыптасуына әсер етіп, оқушыларға географиялық орналасуына қарамастан бірлесіп жобалар мен тапсырмалар орындауға мүмкіндік берді.

Екінші жағынан, цифрлық технологиялардың өздері де осы өзгерістердің ықпалына ұшырады, бұл оларды білім беру контекстіне сай үнемі жетілдіру қажеттілігін туындатты. Оқытушыларға жаңа онлайн-оқыту әдістерін, кері байланыс, бағалау және білім сапасын бақылау тәсілдерін әзірлеу үшін өз дағдылары мен білімдерін үнемі жаңартып отыру қажет, бұл жаңа оқу және өзара әрекеттестік түрлерін ескеруі тиіс.

Бүгінде аралас оқыту отандық білім беру мекемелерінде жаппай қолданылуда. Ғылыми мақалаларда кең таралған модельдер талқылануда: «Станциялар ротациясы», «Зертханалар ротациясы», «Жеке траектория», «Төңкерілген сынып», «Икемді жоспар», «Виртуалды модель», «Автономды топ». Алайда бұл модельдердің теориялық негіздемесіне арналған отандық зерттеулер аз, сондықтан аралас оқытуды ұйымдастыру мен жүзеге асыру көбіне эксперименттік сипатқа ие. Осыған байланысты аралас оқыту теориялық модельдерін әзірлеудің іргелі тәсілдерін негіздеу мәселесі туындайды.

Сондай-ақ, оқу пәндерінің мазмұнын модульдерге бөлу үшін құрылымдау және дидактикалық талдау; әр оқушы санатына сәйкес келетін құралдар мен әдістерді анықтау; интерактивті білім беру контентін енгізу ұсынылады.

Аралас оқыту оқушылардың өзгермелі ортаға икемделуін, ақпаратпен сауатты жұмыс істеуін, өз бетінше және шығармашылықпен ойлауды талап етеді. Қызметтік тәсілге негізделген заманауи әдістердің бірі – менталдық карталар (интеллект-карталар, ой карталары, жад карталары) құру. Бұл – ақпаратты есте сақтау және жүйелеу әдісі, ол балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, есте сақтау мен ойлауын белсендіреді. Майндмэппинг оқушылар мен мұғалімдерге ақпарат ағындарын жеңіл басқаруға және құрылымдауға көмектеседі.

Оқу материалын көрнекі түрде ұсынудың тағы бір тәсілі – таксономиялық құрылымдарды қолдану. Бұл құрылымдар оқу пәндерін жүйелеуге, формализациялауға және көрнекі түрде ұсынуға мүмкіндік береді, осылайша күрделі тақырыптарды меңгеруді жеңілдетеді. Заманауи бағдарламалық құралдар арқылы визуализация оқу үдерісін жетілдіруге және жаңа білімді сапалы меңгеруге ықпал етеді.

Олимпиада дайындығында маңызды компоненттер: проблемаларды шешу дағдылары, жоғары деңгейлі ойлау (талдау, синтез, бағалау), уақытпен жұмыс, стратегиялар. Қолданыстағы зерттеулер көрсеткен үрдістер (жеке сипатты): кейбір зерттеулер аралас оқытудың оқу нәтижелерін жақсартатынын айтады, бірақ әсер контекстке, оқыту сапасына және оқушы таңдауына тәуелді болады. (Ескерту: нақты статистика қажет болса, осы жерде жүйелі шолу немесе мета-талдауларға сілтеме жасау ұсынылады.) Зерттеу дизайны. Дизайн: квази-эксперименттік немесе кездейсоқ бақылаумен (randomized controlled trial) дизайн. Егер кездейсоқ бөлу мүмкін болмаса — теңестірілген бақылау тобы (matched control). Үлгі: екі топ — аралас оқыту тобы және дәстүрлі дайындық тобы. Әр топта $N \geq 25-30$ оқушы ұсынылады (статистикалық қуатқа байланысты нақты n есептеу қажет).

Уақытша интервал: 8–16 апта (олимпиадаға дайындық курсының ұзақтығына байланысты).

Құралдар: алдын ала және кейінгі бақылау тесттері (стандартталған олимпиадалық тапсырмалар), практикадан ұпайлар, проблемаларды шешу тапсырмалары, мотивация және өзін-өзі реттеу сұрақнамалары, сапалық деректер (пәндік журналдар, интервью, мұғалім бақылаулары).

Бағалау критерийлері (нәтижелерді өлшеу)

- Негізгі көрсеткіштер: олимпиада тапсырмалары бойынша жинақталған ұпайлар (pre/post), жеңілдік деңгейлері (жүлделі орындар).

- Қосымша көрсеткіштер: тапсырмаларды орындау уақыты, стратегия қолдану сапасы (рубрика бойынша), мотивацияның өзгерісі (Likert шкалалары), өз-өзіне бағалау және тәлімгерлік есептер.

- Сапалық деректер: сынып журналдары, оқушы рефлексиялары, мұғалім интервьюлары — бұл аралас компоненттің қалай жүзеге асырылғанын көрсетеді

Практикалық ұсыныстар — мұғалімдерге арналған нұсқаулық болып табылады.

1. Модульдік құрылым: әрбір тақырып үшін алдын ала асинхронды материалдар (видеосабақтар, шолу), сыныптағы интерактивті сабақ және автономды проблемалық жаттығу.

2. Флип-сынып элементі: күрделі теорияларды үй тапсырмасы ретінде беру, сыныпта шешуге бағытталған тапсырмаларға уақыт бөлу.

3. Апталық циклдар: аптада 1–2 синхронды кездесулер (тренинг, тест), өзге уақытта онлайн-жаттығулар мен тесттер.

4. Тапсырмаларды деңгейлеу: жеңіл/орта/қиын деңгейдегі кезеңдер, әр деңгей үшін нақты критерийлер мен уақыт межелері.

5. Қолдау жүйесі: тәлімгер (mentorship) — жоғары нәтижелі бұрынғы олимпиада қатысушылары немесе мұғалімдер кішкентай топтарды тұрақты қолдап отырады.

6. Бағалау: анық, көпаспекті — автоматтандырылған тесттер (quick diagnostics), ашық тапсырмалар (есептер), электронды портфолио.

7. Кері байланыс: тапсырма орындағаннан кейін 48 сағат ішінде құрылымды кері байланыс беру. Қателерді талдау (ошибкаларды талдау) сессиялары өткізу.

8. Ресурстар: проблемалар банкі, шешім үлгілері, уақыттық стратегиялар, жоспарлау журналдары.

9. Технологиялық талаптар: сенімді LMS немесе платформа (тапсырма беру, талдау, баға қою), синхронды байланыс (Zoom/Teams), тапсырмаларды автоматты тексеру (мүмкін болса).

10. Мұғалімдердің кәсіби дамуы: аралас оқыту әдістемесі бойынша шеберлік-сыныптар және онлайн-педагогика бойынша тренингтер.

Этика және әділеттілік

- Бағалау әдістері ашық және тең болуы тиіс.

- Онлайн-аудар кезінде академиялық адалдықты қамтамасыз ету — жүйелік бақылау, рефлексиялық тапсырмалар, шешім жазу міндеттерін талап ету.

- Деректерді жинау кезінде оқушылар мен ата-аналардан келісім алу.

Зерттеу шектеулері мен болашақ бағыттар

- Аралас оқытудың тиімділігі контекстке (жабдық, мұғалім біліктілігі, оқушылардың бастапқы деңгейі) өте тәуелді.

- Ұзақ мерзімді әсерлерді бағалау үшін қадағалау (follow-up) қажет — олимпиадалық нәтижелерден тыс академиялық және кәсіби нәтижелерді зерттеу.

- Болашақта сандық талдаумен қатар, күрделі әрекеттерді талдау (process mining) және адаптивті оқыту жүйелерінің әсерін бағалау ұсынылады.

Қорытынды

Аралас оқыту пәндік олимпиадаға дайындықта үлкен әлеуетке ие: ол жеке тәсіл, икемділік және белсенді үйренуді ынталандырады. Дегенмен тиімділік нақты жүзеге асыруға, мұғалімдердің дайындығына және бағалау жүйесінің сенімділігіне тәуелді. Аралас оқыту әдісі

информатика пәнінен олимпиадалық дайындықты тиімді ұйымдастырудың заманауи шешімі болып табылады. Бұл модель оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып, цифрлық сауаттылық пен дербес білім алу дағдыларын қалыптастырады. Ұсынылған зерттеу дизайны мен практикалық нұсқаулар мектептерге және олимпиадалық дайындық орталықтарына аралас модельді жүйелі түрде енгізуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Horn, M., Staker, H. (2015). *Blended: Using Disruptive Innovation to Improve Schools*
2. ҚР БҒМ, Информатика пәні бойынша олимпиадалық тапсырмалар жинағы (2021)
3. Graham, C. R. (2006). *Blended Learning Systems: Definition, Current Trends, and Future*

Directions

4. Code.org, Scratch.mit.edu – оқыту платформалары

ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН, ТӘЖІРИБЕЛІК ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР АРҚЫЛЫ ХИМИЯ ПӘНІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ

Касетова Салтанат Жасталаповна

Жаратылыстану ғылымдары факультетінің Химия ББ-ның магистранты

Химия және химиялық технология кафедрасы

Калиманова Данагул Жаскайратовна

Б.ғ.к., қауымдастырылған профессор.

Балабекова Шолпан Турдибековна

Сеньор-лектор, магистр

Атырау қаласы, Қазақстан

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Андатпа

Бұл мақалада пәнаралық байланысты іске асыратын интеграциялық сабақ үлгілері, зертханалық және жобалық жұмыстардың маңыздылығы, сондай-ақ цифрлық технологиялар мен заманауи оқыту құралдарының (PhET симуляторлары, STEM-жобалар, AR/VR технологиялар) тиімділігі нақты мысалдармен дәлелденеді.

Аннотация

В данной статье приводятся примеры интеграционных уроков, реализующих межпредметные связи, подчеркивается значение лабораторных и проектных работ, а также доказывається эффективность цифровых технологий и современных образовательных инструментов (симуляторы PhET, STEM-проекты, технологии AR/VR) на конкретных примерах.

Abstract

The article presents examples of integrated lessons that implement interdisciplinary connections, emphasizes the importance of laboratory and project-based work, and demonstrates the effectiveness of digital technologies and modern teaching tools (PhET simulations, STEM projects, AR/VR technologies) through concrete examples.

Негізгі сөздер: Интеграция, инновация, технология, STEM, химия.

Ключевые слова: Интеграция, инновация технология, STEM, химия.

Keywords: Integration, innovation, technology, STEM, chemistry.

Кіріспе

Қазіргі әлемде ғылым мен технологияның дамуы білім беру жүйесіне жаңа талаптар қояды. Жаңартылған білім мазмұнына сәйкес, оқу үдерісі тек теориялық біліммен шектелмей, оқушылардың өмірлік дағдыларын, құзыреттіліктерін дамытуға бағытталуы қажет. Бұл талап әсіресе жаратылыстану пәндеріне, соның ішінде химияға ерекше қатысты.

Соңғы кездегі білім беру жүйесі – қарқынды өзгеріске ұшырап жатқан, үнемі дамуды талап ететін сала. ХХІ ғасырдың оқушысы тек білім алушы ғана емес, сонымен қатар ақпаратты талдай алатын, шығармашылықпен ойлайтын, түрлі салалар арасында байланыс орната алатын тұлға ретінде қалыптасуы тиіс. Осы орайда, химия пәнін оқытуда

интеграцияланған, тәжірибелік және инновациялық тәсілдерді тиімді пайдалану – білім алушылардың құзыреттіліктерін жан-жақты дамытуға мүмкіндік береді.[6, б.48]

Химия – нақты тәжірибе мен теорияны ұштастыратын, күнделікті өмірмен тікелей байланыстағы ғылым. Сондықтан, химия пәнін оқытуда тек мазмұндық білім беріп қана қоймай, оқушыны ізденуге, зерттеуге, ойлау қабілетін дамытуға баулу маңызды. Осы мақсатта интеграцияланған, тәжірибелік және инновациялық тәсілдерді бір-бірімен үйлестіре қолдану – білім алушылардың функционалдық сауаттылығын арттырудың, құзыреттілігін дамытудың тиімді жолы болып табылады. [8, б.27]

Негізгі бөлім

1. Құзыреттілік дегеніміз не және ол не үшін қажет?

Құзыреттілік – бұл оқушының алған білімін өмірлік жағдаяттарда қолдана алу қабілеті. Құзыреттілік – бұл білім, білік, дағды және тұлғалық сапалардың жиынтығы. Химия пәнінде бұл ұғым оқушының ғылыми-тәжірибелік мәселелерді шешу қабілетін, логикалық және сыни ойлауын, зертханалық дағдыларын қамтиды.

Химияда бұл құзыреттіліктер мыналардан тұруы мүмкін:

- **Пәндік/тақырыптық құзыреттілік:** белгілі химиялық ұғымдар мен заңдарды терең меңгеру (формулалар, реакциялар, стехиометрия, термохимия және т.б.).
- **Зерттеушілік құзыреттілік:** гипотеза қойып, эксперимент жүргізу, деректерді талдау, қорытынды жасау.
- **Танымдық құзыреттілік:** логика, сыни ойлау, мәселені шешу стратегиялары.
- **Коммуникативтік құзыреттілік:** зерттеу нәтижесін міндетті түрде жазбаша немесе ауызша баяндау, презентация жасау, пікірталасқа қатысу.
- **Цифрлық құзыреттілік:** виртуалдық модельдермен жұмыс істеу, симуляторларды қолдану, деректерді цифрлық бағдарламаларда өңдеу.

Педагогикалық психологияда оқушының ішкі мотивациясы, өзін-өзі реттеу қабілеті, ынтасы маңызды факторлар ретінде қарастырылады – сондықтан әдістер тек теориядан тұрмауы, оқушыны белсенді етуге бағытталуы тиіс. [4, б.52]

Мысалы: *Оқушы «Қышқыл мен негіздің әрекеттесуі» тақырыбын өткенде, тек реакцияны жаттамай, оны зертханада тәжірибе жүзінде жасап көру арқылы білімі тереңдейді, анализ жасау қабілеті дамиды.*

Химия пәні бұл дағдыларды дамытуға зор мүмкіндік береді. Бірақ ол үшін дәстүрлі әдістермен шектелмей, жаңа тәсілдерді қолдану қажет.

Білім алушының құзыреттілігі – бұл оның жеке тұлғалық қасиеттерінің, білімінің, білігінің және дағдысының жиынтығы. Жаңа форматтағы сабақтар оқушының:

- Ойлау дағдыларын (анализ, синтез, бағалау);
- Коммуникативтік қабілетін;
- АКТ сауаттылығын;
- Ынтымақтастықта жұмыс істеу шеберлігін;
- Жағдаяттық мәселелерді шешу қабілетін дамытуға бағытталуы тиіс.

Химия сабағында бұл құзыреттерді дамыту **көпаспектілі тәсілдерді** – яғни интеграция, тәжірибе және инновацияны кешенді түрде қолдануды қажет етеді.

2. Интеграцияланған тәсіл – пәнаралық байланыстың негізі

Интеграция – білім мазмұнын тұтас жүйе ретінде ұсынуға мүмкіндік беретін тәсіл. Химияны биология, физика, математика және география пәндерімен кіріктіріп оқыту оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырады және ғылымаралық байланысты түсінуге жағдай жасайды.

Мысалы, фотосинтез тақырыбын оқытқанда химиялық реакциялармен қатар биологиялық үрдістер де қарастырылады. Сонымен қатар, CLIL әдісін қолдану (химияны ағылшын тілімен кіріктіріп оқыту) білім алушының тілдік және пәндік құзыреттілігін қатар дамытады.

Интеграция – оқыту мазмұнын өзара байланыстыра отырып, оқушының пәндер арасындағы байланыстарды түсінуіне ықпал етеді. Химияны басқа пәндермен кіріктіре оқыту – оқушылардың кешенді ойлау қабілетін дамытудың тиімді жолы. [3, б.63]

CLIL (Content and Language Integrated Learning) әдісі. Бұл әдіс пәнді шет тілімен (ағылшын, неміс және т.б.) кіріктіріп оқытуды көздейді. Химия пәнін ағылшын тілімен кіріктіре оқыту арқылы білім алушылардың тілді және пәнді меңгеруі қатар жүзеге асады.

Мысал: «Acids and Bases» тақырыбын ағылшын тілінде меңгере отырып, оқушы химиялық ұғымдарды шет тілінде еркін қолдануға дағдыланады.

Интеграциялық тәсіл – білім берудің түрлі салаларын байланыстыра отырып, білім алушыға тұтас дүниетаным қалыптастырудың маңызды жолы. Химия сабағында физика, биология, экология, математика және информатика пәндерімен кіріктірілген сабақтар өткізу арқылы оқушылардың логикалық ойлау, талдау, салыстыру және жүйелі білім алу қабілеттері дамиды.

Интеграция мысалдары:

- **Химия + Физика:** «Электролиз» тақырыбын оқытуда токтың әсерін түсіндіру, «Энергия және химиялық реакциялар» тақырыбын физикамен кіріктіріп түсіндіру;
- **Химия + Биология:** «Аминқышқылдар мен ақуыздар» тақырыбында ағзадағы ақуыздың рөлін сипаттау, «Қышқылдар мен негіздер» тақырыбын биологиядағы асқорыту жүйесімен байланыстыру.
- **Химия + Экология:** Қоршаған ортаны ластайтын химиялық қосылыстар туралы жобалар.
- **Химия + Информатика:** Молекулалардың үшөлшемді моделін цифрлық форматта құрастыру.

Бұл кіріктірілген тәсілдер оқушының жүйелі ойлау қабілетін, ғылымаралық көзқарасын қалыптастырады және жаңа білімді өздігінен құрастыруға итермелейді.

3. Тәжірибелік тәсіл – «Қолмен ұстап, көзбен көру» арқылы меңгеру

Зертханалық жұмыс – білім алушының танымдық белсенділігін арттыратын, теорияны тәжірибе арқылы дәлелдеуге бағытталған тиімді әдіс. Оқушыларды зерттеу қызметіне тарту – олардың пәнге қызығушылығын оятады және ғылыми ойлауға үйретеді. [5, б.31]

Тәжірибелік жұмыс – оқушының теориялық білімін нақты іс-әрекет арқылы бекітетін, қызығушылығын арттыратын тиімді әдіс. Бұл тәсіл оқушыны бақылауға, салыстыруға, қорытынды шығаруға, гипотеза ұсынуға үйретеді.

Мысалдар:

- «Металдардың қышқылмен әрекеттесуін» көрсету арқылы сутектің бөлінуін бақылау
- Индикаторлармен жұмыс – қышқылдық-негіздік ортаны анықтау
- Электролиз процесін зерттеу

Химия – нақты ғылым. Теориялық білім тек тәжірибелік жұмыс арқылы бекітілсе ғана, оқушы оны ұзақ мерзімге меңгереді. Зертханалық тәжірибелер, демонстрациялық көрсетілімдер, жобалық жұмыстар – оқушылардың ғылыми дүниетанымын кеңейтіп, зерттеушілік дағдыларын дамытады.

Тәжірибелік жұмыстардың пайдасы:

- Қызығушылықты арттырады;
- Көру арқылы есте сақтауды күшейтеді;
- Өздігінен білім іздеуге итермелейді.

Тәжірибелік жұмыстардың рөлі:

- Зерттеу дағдыларын дамытады;
- Шығармашылықпен жұмыс істеуге үйретеді;
- Жауапкершілікті қалыптастырады;
- Командалық жұмысқа бейімдейді.

Тәжірибе түрлері:

- Қарапайым тұрмыстық химия (сабын қайнату, сода мен сірке қышқылы реакциясы);
- Экологиялық зерттеу (су, топырақ, ауа құрамын зерттеу);
- Қауіпсіз химиялық тәжірибелер (қолда бар құралдармен жасалатын реакциялар).

Тәжірибелік тәсілдің маңызы:

- Теория мен практиканы байланыстырады;
- Зерттеу дағдысын дамытады;
- Қате жіберіп үйренуге мүмкіндік береді;
- Оқушы сабақты жаттап емес, түсініп меңгереді;
- Өзіндік жауапкершілік артады.

Оқушылар тәжірибе арқылы: реакцияны өз көзімен көріп, өлшеу жүргізіп, формула мен есептеулердің нақты өмірде қалай іске асатынын түсінеді.

Жобалық жұмыстар арқылы оқушылар ғылыми зерттеу жүргізіп, өз бетімен нәтиже шығаруға дағдыланады.

Бүгінде жасанды интеллект (ЖИ) химия ғылымына революциялық әсер етіп жатыр. ЖИ алгоритмдері химиялық реакцияларды болжау, жаңа материалдарды жобалау және молекулалардың өзара әрекеттесуін зерттеу үшін қолданылады." <https://smartbuddy.ru/ai/reshenie-zadach-po-himii> Химия есептерін шешуге арналған нейрондық желі

Сонымен қатар https://vr-labs.ru/laboratories/inorganic_chemistry/, http://www.virtulab.net/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=57&Itemid=108 химия пәнінен виртуалды зертханаларды өз сабағымда қолданамын.

Виртуалды зертхана-бұл химия зертханасының онлайн модельдеуі. Ол оқушыларға химиялық есептеулерді нақты зертханалық химиямен байланыстыруға көмектесу үшін жасалған. Зертхана оқушыларға жүздеген стандартты реагенттерді (су) таңдауға және оларды нақты зертханаға ұқсайтын тәсілмен басқаруға мүмкіндік береді.

Осы заманда химиялық реакцияларды, оларды нақты тәжірибеде өткізу мүмкін болмаса да, виртуалды зертханалар арқылы бақылауға болады.

Мысал: PhET Interactive Simulations платформасы химияның көптеген аспектілерін зерттеу үшін керемет құрал ұсынады. Мысалы, "Молекулалық құрылымдар" симуляциясын қолдана отырып, оқушылар химиялық элементтер мен молекулалардың құрылымдарын көре алады. Әрбір молекуланың атомдарының байланысын көру арқылы оқушылар химиялық реакциялардың қалай жүретінін визуалды түрде бақылап, өздері эксперимент жасауға мүмкіндік алады. Бұл әдіс химияның қиын тұстарын жеңілдетуге көмектеседі. Сілтеме: PhET Interactive Simulations - <https://phet.colorado.edu>

Кеңейтілген шындық (AR). Енді кеңейтілген шындық (AR) технологиясына көшейік. Бұл технология арқылы біз химияны тек қағаз бетінде ғана емес, нақты әлемде көре аламыз.

Мысал: Merge Cube сияқты құралдар арқылы оқушылар үш өлшемде химиялық молекулалар мен реакцияларды зерттей алады. Мысалы, су молекулаларын көргенде, олар молекулалардың ішіндегі атомдардың қалай байланысқанын, олардың қозғалысын, тіпті әртүрлі химиялық реакцияларды да көре алады. Бұл әдіс оқушыларға химияның негіздерін терең түсінуге мүмкіндік береді және пәнді қызықты етеді. Сілтеме: Merge Cube - <https://mergeedu.com>

Inquiry-Based Learning (ізденушілік оқыту) / Сұрақ-жауап тәсілі. Оқушылар гипотеза ұсынады, сұрақ қояды, эксперимент жоспарлап, деректер жинайды, қорытынды жасайды. Бұл — белсенді оқу, оқушыны оқытушының бағынышты емес, зерттеуші серігі ретінде қарастырады.

Мысалы, «натрий мен судың әрекеттесуін» қарастырғанда оқушылар өз гипотезаларын жасайды: реакция қарқыны қандай факторларға тәуелді? Температура, концентрация, катализатор әсері? Әр топ әртүрлі шартты сынап, нәтижелерді салыстырады.

Flipped Classroom (кері оқыту). Теориялық бөлім алдын-ала видеолар, слайдтар немесе веб-сабақтар арқылы үйде қарастырылады, ал сыныпта — талқылау, тәжірибе, тапсырма. Бұл тәсіл сабақты тереңдетуге, және оқушыға өз темпімен білім алуға мүмкіндік береді.

Геймификация және химия. ChemCaper ойыны химияның негізгі заңдары мен реакцияларын ойын түрінде үйретеді. Оқушылар химиялық элементтерді зерттеп, ойын барысында түрлі тапсырмаларды орындап, деңгейлерді өтіп отырады. Әрбір дұрыс жауап үшін ұпай жинап, химиялық теңдеулер мен реакцияларды шешу арқылы олар жаңа тапсырмалар алады. Ойынды аяқтағанда, оқушылар химия туралы толыққанды түсінікке ие болады.

Сондай-ақ, **"Periodic Quest"** ойыны химиялық элементтер мен олардың қасиеттерін зерттеуге арналған. Оқушылар ойын барысында химиялық реакцияларды жүзеге асырып, жаңа деңгейге көтеріледі. Бұл тәсіл оқушылардың химияны ойын арқылы үйренуіне мүмкіндік береді. **ChemCaper** - <https://chemcaper.com>

Зертханалық жұмыстар – химия пәндерінің тек теориялық қырын ғана емес, практикалық жағын да ашады. Олар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, ғылыми зерттеулерге жол ашады. Сонымен қатар, оларды болашақта ғылыми зерттеулер мен инновациялар саласында табысты болуға дайындайды."

Зертханалық тәжірибелер: мысалдар

- **Миллера–Юри эксперименті**

Бұл классикалық тәжірибе алғашқы Жер атмосферасының мүмкін химиялық реакцияларын модельдеу арқылы органикалық молекулалардың түзілуін көрсету мақсатында жасалған.

Мектеп деңгейінде бұл экспериментті қарапайым түрде көрсету қиын, бірақ концептуалды модельді интерпретация ретінде қолдануға болады.

- **Тұз кристалдарын өсіру**

Оқушылар ас тұзының қаныққан ерітіндісін дайындап, ерітіндіге содан соң жіпті немесе ағаш таяқшаны енгізеді. Біршама уақыттан кейін кристалдар жіпті немесе таяқшаға шоғырланады – бұл кристалл өсіру процесіне көз жеткізуге мүмкіндік береді.

- **Қышқыл мен сілтінің әрекеттесуі**

Мысалы: $\text{HCl} + \text{NaOH} \rightarrow \text{NaCl} + \text{H}_2\text{O}$. Бұл тәжірибелік жұмыстарда индикатор (мысалы, фенолфталеин) қолданылып, рН өзгерісі, түстер өзгерісі бақылауға алынады.

- **Электролиз жұмыстар**

Су электролизін жүргізіп, сутектің және оттегінің бөлінуін көруге болады. Бұл химия мен физика арасындағы байланысты көрсетеді.

4. Инновациялық тәсіл – цифрлық дәуір мұғалімінің құралы

Инновациялық технологиялар – қазіргі білім берудің басты құрамдас бөлігі. Химия сабағында заманауи цифрлық құралдарды қолдану – білім сапасын арттырып қана қоймай, оқушының пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Тәсіл түрі	Қолданылу үлгісі (мысал)	Дамытылатын құзыреттіліктер	Түсініктеме
Пәнаралық интеграция	Химия + биология: «Ферменттер мен рН ортасы»	Аналитикалық ойлау, биохимиялық байланыстарды түсіну	Ферменттердің әрекетін түрлі рН жағдайында тәжірибемен тексеру арқылы терең түсінік қалыптасады
Inquiry-based learning (ізденіс тәсілі)	«Электролиз процесінде газдың бөлінуі» тақырыбында тәжірибе және болжам жасау	Зерттеушілік дағды, дәлелдеу, логикалық тұжырым	Оқушы өз бетінше сұрақ қояды, болжам жасап, қорытынды жасайды
VR/AR технологияларын қолдану	Молекулалық геометрияны 3D VR көзілдірігімен көру	Кеңістіктік ойлау, абстрактілі ұғымдарды нақтылау	Визуализация арқылы молекула құрылымын түсіну жеңілдейді

Flipped classroom (кері оқыту)	Сабаққа дейін теорияны видео арқылы қарап келіп, сабақта эксперимент жасау	Уақытты басқару, өзін-өзі оқыту, терең білім	Сыныпта уақыт тәжірибеге жұмсалады, оқушы өзіне жауапты болады
Геймификация (ойын элементтері)	«Химиялық формула» квест-ойыны	Коммуникация, ынтымақтастық, қызығушылық	Топпен жұмыс, жарыс элементі арқылы пәнге қызығушылық артады
Импровизацияланған химиялық құралдар қолдану	Ас содасы, сірке суы, қызыл қырыққабат индикаторы	Қолданбалы дағды, шығармашылық	Тұрмыстық материалдарды қауіпсіз тәжірибе жасау үшін қолданады

Бүгінгі таңда білім беру процесінде цифрлық құралдар мен платформаларды қолдану – маңызды трендтердің бірі.

Инновациялық тәсілдердің нәтижесі:

- Сабақтағы белсенділік артады;
- Танымдық процестер белсенеді;
- Оқушы дербес жұмыс істеуге үйренеді.

Қолданылатын инновациялық әдістер:

- **Виртуалды зертханалар (PhET, ChemCollective)** – тәжірибені қауіпсіз орындауға мүмкіндік береді.
- **Геймификация (Kahoot, Quizizz)** – оқу процесін ойын түрінде ұйымдастырады.
- **STEM платформалар** – химияны техникамен байланыстыру арқылы инженерлік ойлауды дамытады.
- **Nearpod, Padlet** – топтық жұмыстар мен интерактивті тапсырмаларды ұйымдастыру
- **AR/VR технологиялары** – молекула құрылымын кеңістікте қарастыруға мүмкіндік береді.
- **Интерактивті тапсырмалар, Padlet, Google Jamboard** – топтық жұмысты жеңілдетеді.

Мысал: Сабақ барысында оқушыларға виртуалды зертханада реакция жүргізуге мүмкіндік беру – қауіпсіз әрі қызықты. Сонымен қатар, бұл оқушыны дербес шешім қабылдауға, тәжірибе нәтижесін талдауға, логикалық ойлауға жетелейді.

Цифрлық технологиялар заманауи білім берудің маңызды құралына айналды. Оқушы визуалды, интерактивті материалдар арқылы химиялық үрдістерді жақсы меңгереді.

Оқушы құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған сабақ үлгісі

Сабақ тақырыбы	«Металдар мен бейметалдардың қасиеттері»
Сабақ мақсаты	Металдар мен бейметалдардың айырмашылығын зерттеу
Қолданылатын әдістер	PBL (Problem-Based Learning), CLIL, тәжірибе
Тәжірибе	Қыздыру арқылы металдардың жылуөткізгіштігін салыстыру
Құзыреттілік	Аналитикалық ойлау, зертханалық құралдарды қолдану, қорытынды жасау
Бағалау	Рефлексия, өзіндік бағалау, формативті бағалау құралдары (Google Form, Kahoot)

Қорытынды

Химия пәнін оқытуда интеграцияланған, тәжірибелік және инновациялық тәсілдерді үйлестіре қолдану – білім алушының құзыреттілігін жан-жақты дамытудың тиімді жолы. Мұндай сабақтар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың ғылыми ойлау, талдау және зерттеу дағдыларын дамытады. Мұғалімнің басты міндеті – әр оқушының бойындағы әлеуетті ашуға жағдай жасау, ал заманауи әдістер осы жолдағы сенімді құрал бола алады. [7, б.68]

Химия пәнін оқытуда білім алушының құзыреттілігін дамыту – бұл тек пәндік білім беру ғана емес, сонымен қатар тұлға қалыптастыру үдерісі. Бұл үдеріске жету үшін мұғалімге:

- Интеграция арқылы пәнаралық байланысты күшейту;
- Тәжірибелік жұмыстар арқылы нақты өмірмен сабақтастыру;
- Инновациялық технологияларды енгізу арқылы сабақтың сапасын арттыру қажет.

Осы үш бағытты тиімді үйлестіру арқылы оқушы:

- ✓ Шығармашылықпен ойлайтын;
- ✓ Ғылыми түрде пайымдай алатын;
- ✓ Топта және жеке жұмыс істей алатын;
- ✓ Өз ойын дәлелдей алатын;
- ✓ Цифрлық ортада еркін жұмыс істей алатын **құзыретті тұлға** ретінде қалыптасады.

Білім алушының бойындағы осындай қасиеттер – қазіргі қоғамның негізгі талаптарына толық жауап береді. Сондықтан әрбір химия мұғалімі өз тәжірибесінде интеграцияны, тәжірибені және инновацияны сабақтастырып, білім беруді жаңа деңгейге көтеруге ұмтылуы қажет.

Химия пәнінде білім алушылардың құзыреттілігін дамыту – бұл тек мазмұн беру емес, оқушыны ғылыми ойлауға, зерттеуге, қорытынды жасауға және нақты өмірмен байланыстыруға үйрету. Интеграцияланған, тәжірибелік және инновациялық тәсілдерді ұтымды қолдану арқылы біз тек сапалы білім беріп қана қоймай, келешекке қажетті тұлғаны қалыптастырамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. TRACK және SAMR модельдері туралы педагогикалық зерттеулер.
2. www.phet.colorado.edu – PhET интерактивті симуляциялары.
3. Досмұхамедов Х., Таңдамалы (Избранное) – Алматы, Ана тілі, 1998, - 384 бет
4. Әбілқасымов А.Е., Сайлауова Г.К. «Жаратылыстану пәндерін оқыту әдістемесі». – Алматы: Рауан, 2021., 186 бет
5. Кобдикова Ж.Ж. «Химияны оқыту әдістемесі», Алматы, 2020. 214 бет
6. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламалары.
7. Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ. Әдістемелік құралдар жинағы. А., 210 бет
8. Тәжібаев, Т. (2018). Жаратылыстану пәндерін оқыту әдістемесі. А., 2018, - 182 бет

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ТРЕНИНГТЕР АРҚЫЛЫ ДЕНСАУЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Мендигереева Дамели

«Педагогика және психология мамандығының 2 курс магистранты
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекшісі п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Шұғаева Г.Қ.

Аңдатпа

Мақалада жоғары оқу орындарында студенттердің денсаулық мәдениетін қалыптастырудың жолдары қарастырылған. Зерттеу барысында тренингтік әдістемелердің тиімділігі талданып, әлемдік тәжірибелерге, атап айтқанда Финляндия, АҚШ, Жапония, Германия тәжірибелеріне сүйене отырып, оларды Қазақстан жағдайына бейімдеу жолдары ұсынылды. Автор студенттердің физикалық, психологиялық және әлеуметтік саулығын нығайтуда тренингтердің маңыздылығын айқындап, ЖОО үшін практикалық ұсыныстар берді. Ұсынылған материалдар білім беру процесінде денсаулық мәдениетін жүйелі дамытуға бағытталған.

Негізгі сөздер: денсаулық мәдениеті, студенттер, жоғары оқу орны, тренинге, салауатты өмір салты, педагогика, психология

Аннотация

В статье рассмотрены пути формирования культуры здоровья студентов в вузах. В ходе исследования была проанализирована эффективность тренинговых методик и предложены пути их адаптации к условиям Казахстана на основе мирового опыта, в частности опыта Финляндии, США, Японии, Германии. Автор определил важность тренингов в укреплении физического, психологического и социального благополучия студентов и дал практические рекомендации для вуза. Представленные материалы направлены на системное развитие культуры здоровья в образовательном процессе.

Ключевые слова: культура здоровья, студенты, высшее учебное заведение, тренинг, здоровый образ жизни, педагогика, психология

Abstract

The article discusses the ways of forming a health culture of students in universities. The study analyzed the effectiveness of training methods and suggested ways to adapt them to the conditions of Kazakhstan based on international experience, in particular the experience of Finland, USA, Japan, Germany. The author identified the importance of trainings in strengthening the physical, psychological and social well-being of students and gave practical recommendations for the university. The presented materials are aimed at the systematic development of a health culture in the educational process.

Keywords: health culture, students, higher education institution, training, healthy lifestyle, pedagogy, psychology

Қазіргі уақытта жоғары оқу орындарында (ЖОО) білім алушылардың академиялық жетістіктері мен кәсіби дағдылары маңызды рөл атқарады. Алайда олардың физикалық, психологиялық және рухани денсаулығының қамы – көбіне шет қалатын мәселе. Студенттердің денсаулық мәдениетін қалыптастыру – тек тұлғаның денсаулығын сақтау емес, оның өмір сүру сапасын, оқу үрдісіндегі табысын, әлеуметтік адаптациясын арттыруға бағытталған мультидисциплинарлық ұғым. Спорт пен физикалық белсенділіктің төмендігі, тұрақсыз ұйқы, стресске төзімнің төмендігі сияқты тенденциялар әлемдік деңгейде байқалуда. Мысалы, ДДҰ зерттеулері бойынша жастар арасында орташа физикалық белсенділік пен психикалық денсаулық көрсеткіштері кейбір елдерде нормативтен төмен болып отыр [1].

Қазақстанда жыл өткен сайын жоғары білім саласында оқитын студенттердің саны артып келеді: 2024-2025 оқу жылының басында ЖОО-да 624,5 студент бар екені хабарланған [2]. Бұл өсім білімнің қолжетімділігінің артуымен бірге студенттердің әлеуметтік және денсаулық мәселелеріне көңіл бөлудің қажеттілігін арттырады. Сонымен қатар, студенттердің жатақхана, сырттай оқыту, арқылы/гранттық негіздердегі оқу ерекшеліктері олардың өмір жағдайына, уақыт ұйымдастыруына әсер етеді – бұл да денсаулық мәдениетінің деңгейіне қатысты факторлар.

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдауында денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігін арттыру, сапалы медициналық көмекке қолжетімділікті кеңейту мәселелері көтерілді [3]. Мұның ішінде жасөспірімдер мен студент жастардың денсаулығын нығайту, профилактикаға баса назар аудару, денсаулық мәдениетін тәрбиелеу элементтері саясаттағы басым бағыттардың бірі болып табылады.

Жоғары оқу орындарында студенттердің денсаулық мәдениетін қалыптастыру арқылы білім беру жүйесі мен денсаулық сақтау саласының өзара әрекеттестігін күшейту, студенттердің денсаулыққа қатысты сауаттылығын арттыру, олардың жауапты өмір салтын тандауға ықпал ету практикалық жағынан маңызды болады.

Мақаланың басты мақсаты – ЖОО-да тренингтер арқылы студенттер арасында денсаулық мәдениетін қалай қалыптастыруға болады деген мәселелерді теориялық тұрғыдан қарастыру, халықаралық тәжірибелер негізінде негізгі ұсыныстар тұжырымдау.

«Денсаулық мәдениеті» ұғымы – педагогика, психология, валеология және әлеуметтану салаларының түйіскен жерінде қалыптасқан кешенді категория. Ғылыми әдебиеттерде бұл ұғым көбіне адамның жеке тұлғалық қасиеттерін, өмір салтын, денсаулықты сақтау мен нығайтуға бағытталған құндылық бағдарларын сипаттау үшін қолданылады.

Мәселен, ресейлік ғалым В.П. Беспалько «денсаулық мәдениеті – адамның денсаулығын сақтау мен нығайтуға бағытталған білім, дағды, құндылықтар мен өмірлік позициялардың бірлігі» деп анықтайды [4, б. 78]. Ал қазақстандық зерттеушілер А. Базарбаева, Е. Бай еңбегінде денсаулық мәдениеті білім беру үрдісінде тұлғаның жауапкершілігін арттыратын, салауатты өмір салтын ұстануға жетелейтін жүйе ретінде қарастырылады [5, б. 379].

Денсаулық мәдениеті тек физикалық тұрғыдан дені сау болуды емес, сонымен бірге адамның әлеуметтік ортаға бейімделу қабілетін, рухани тұрақтылығын және психологиялық тепе-теңдігін қамтиды. Сондықтан да бұл ұғымды медициналық ғана емес, педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік құбылыс ретінде қарастыру орынды.

Зерттеушілер денсаулық мәдениетінің бірнеше негізгі компоненттерін бөліп көрсетеді. Олар 1-кестеде берілген.

Кесте 1. Денсаулық мәдениетінің негізгі компоненттері

Компонент	Мазмұны мен сипаттамасы	Мысалдар / деректер
Физикалық	Адамның дене дамуы, спорттық белсенділігі, дұрыс тамақтануы, еңбек пен демалыс режимін сақтау.	ДДҰ (2022) дерегіне сәйкес, 11-17 жас аралығындағы жасөспірімдердің 81%-ы дене белсенділігінің ұсынылған нормасын орындайды.
Психологиялық	Эмоционалдық тұрақтылық, стресске төзімділік, өзін-өзі бағалау, ішкі ерік-жігер.	Студенттердің психикалық денсаулығы оқу жүктемесі, емтихандық стресс, әлеуметтік бейімделумен байланысты.
Әлеуметтік	Қоғамдағы қарым-қатынас мәдениеті, әлеуметтік қолдау жүйесі, денсаулыққа қатысты дәстүрлер мен нормалар.	Қазақстандық зерттеулер жастардың денсаулық мәдениетіне отбасы мен құрдастар ықпалының жоғары екенін көрсетеді.
Рухани	Құндылық бағдарлам, этикалық ұстанымдар, өмірдің мәні туралы түсінік, дүниетанымдық көзқарастар	Денсаулықты адамның жалпы өмірлік философиясының рухани дамуының бір бөлігі ретінде қарастыру.

Халықаралық деңгейде А. Маслоу, К. Роджерс сияқты гуманистік психология өкілдері денсаулықты тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруымен, өмірлік мағына іздеуімен байланыстырады [6, 7]. Денсаулық мәдениеті осылайша адамның жеке дамуы мен әлеуметтік интеграциясының шарты ретінде қарастырылады.

Отандық ғалымдар да бұл ұғымды ұлттық тәрбиелік құндылықтармен байланыстырады. Мысалы, Т.Т. Ережепов, Д.Н. Жүнісбек сынды ғалымдар денсаулықты тәрбиенің өзегі ретінде сипаттап, «салауатты өмір салтын қалыптастыру – ұлттық болашақтың кепілі» деген тұжырым айтады [8]. Ал А.М. Маршалхан, Б.Ж. Бекжанова, А.О. Абдықадыров сияқты зерттеушілер студент жастар арасында денсаулық мәдениетін дамыту үшін спорттық іс-шаралар ғана емес, психологиялық тренингтерді, рухани-адамгершілік тәрбие элементтерін жүйелі түрде енгізу қажеттігін баса көрсетеді [9, б. 118].

Жоғары оқу орны – кәсіби білім беретін мекеме ғана емес, студенттің тұлғалық қалыптасу ортасы. Университет қабырғасында студент жастардың құндылықтық бағдарлары, өмірлік ұстанымдары, әлеуметтік қарым-қатынас мәдениеті дамиды. Осы тұрғыда тәрбие жұмысы студенттердің денсаулық мәдениетін қалыптастыруда маңызды қызмет атқарады.

Тәрбие жұмысы білім беру үдерсінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылып, оның мазмұнына салауатты өмір салтын насихаттау, спорттық-бұқаралық іс-шаралар ұйымдастыру, психологиялық тренингтер өткізу, волонтерлік қозғалыстарды дамыту секілді бағыттар кіреді. Мәселен, ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың жолдауларында жастардың физикалық және психикалық саулығын нығайтуды ұлттық басымдық ретінде атап өткен болатын [3]. Бұл мемлекеттік деңгейде денсаулық мәдениетін тәрбие жұмысының ажырамас бөлігі ретінде дамытуға ерекше назар аударылып отырғанын көрсетеді.

ЖОО-да студенттің күнделікті өмір салтын қалыптастыруға әсер ететін көптеген факторлар бар: оқу жүктемесі, әлеуметтік орта, жатақхана жағдайы, қарым-қатынас ерекшеліктері. Осы факторларды ескерген жағдайда тәрбие жұмысының мазмұнын жаңаша ұйымдастыру – денсаулық мәдениетін дамытудың басты кепілі.

Білім беру процесі интеллектуалдық дамуды қамтамасыз етіп ғана қоймай, студенттің физикалық және психологиялық денсаулығын нығайтуға ықпал етуі тиіс. Білім беру мен денсаулық мәдениеті бір-бірімен тығыз байланысты екі жүйе ретінде қарастырылады.

Біріншіден, білім беру студенттерге денсаулық сақтауға қатысты ғылыми білімдер мен практикалық дағдыларды жеткіледі. Мысалы, валеология, психология, экология сияқты пәндер жастарға салауатты өмір салты туралы ғылыми көзқарас қалыптастырады.

Екіншіден, білім беру орталары студенттің өмір салтын қалыптастырушы әлеуметтік кеңістік болып табылады. Университет қабырғасында құрдастарымен араласу, ғылыми және мәдени іс-шараларға қатысу, спорттық секцияларға бару – денсаулық мәдениетін дамытуға ықпал ететін факторлар.

Үшіншіден, қазіргі білім беру жүйесінде тренингтік әдістерді қолдану студенттердің белсенді қатысуын қамтамасыз етіп, олардың өзін-өзі тануына, қарым-қатынас мәдениетіне, психологиялық тұрақтылығына әсер етеді. Бұл білім беру мен денсаулық мәдениетінің өзара байланысын күшейтеді.

Осылайша, білім беру жүйесі денсаулық мәдениетін қалыптастырудың басты құралы ретінде қарастырылады. Егер оқу процесі мен тәрбие жұмысы жүйелі түрде ұштасса, студенттерде денсаулыққа деген жауапкершілік, салауатты өмір салтын ұстануға деген ынта мен құндылықтық көзқарас орнығады. Бұл тұрғыда студенттерге тренингтік жұмыстар жақсы көмек бола алады.

«Тренинг» ұғымы тәжірибелік үйрету, жаттықтыру деген мағына береді. Педагогика мен психологияда тренинг – тұлғаның кәсіби, әлеуметтік және жеке даму мақсаттарына жету үшін ұйымдастырылатын арнайы топтық жұмыс формасы ретінде қарастырылады.

Тренингтің басты ерекшелігі – оның интерактивтілігі, яғни қатысушылардың белсенді араласуын талап етуі. Дәстүрлі дәріс немесе семинардан айырмашылығы – тренинг барысында студент тек тыңдаушы емес, өз тәжірибесін ортаға салып, рөлдік ойындарға, пікірталастарға, жаттығуларға қатысушы болады.

Психология ғылымында тренинг әдістемесі тұлғаның өзін-өзі тануына, қарым-қатынас мәдениетін дамытуға, ішкі әлеуетін ашуға ықпал ететін тиімді құрал ретінде дәлелденген. К. Роджерс «адам өзіндік тәжірибесін түсінген жағдайда ғана тұлғалық өсуге қабілетті» десе [7], А. Маслоу тренингтік әдістерді өзін-өзі жүзеге асыру қажеттілігін қанағаттандырудың бір жолы ретінде қарастырған [6].

Жоғары оқу орындарындағы тәрбие жұмысының тәжірибесінде тренингтерді қолдану бірқатар оң нәтижелерге әкеледі:

- Қарым-қатынас мәдениеті дамиды. Студенттер өз ойларын еркін жеткізуді, өзгелерді тыңдауды, топта тиімді жұмыс істеуді үйренеді;
- Өзін-өзі реттеу қабілеті күшейеді. Тренингтер стресс жағдайында өзін ұстауды, эмоцияны басқаруды дамытуға мүмкіндік береді;
- Құндылықтық бағдарлар қалыптасады. Денсаулыққа қатысты жауапкершілік сезімі артып, салауатты өмір салтына оң көзқарас орнығады.
- Мотивация жоғарылайды. Тренинг атмосферасы студенттерді белсенділікке шақырып, оқу процесіне деген қызығушылығын арттырады.

ЖОО-да тренинг әдістерін жүйелі қолдану студенттердің денсаулық мәдениетін қалыптастыруға елеулі ықпал етеді. Тренингтік жұмыстың тиімділігі оның тәжірибелік, интерактивті сипатында жатыр. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, жастардың денсаулыққа қатысты мінез-құлқын өзгерту үшін тек дәрістер мен насихат жеткіліксіз, олардың белсенді қатысуын талап ететін тренингтік бағдарламалар қажет. Осы тұста шетелдік тәжірибелерге шолу жасаған ұтымды (кесте 2).

Кесте 2. Денсаулық мәдениетін қалыптастырудағы тренингтердің негізгі мүмкіндіктері

Бағыт	Мазмұны	Шетелдік тәжірибеден мысалы
Физикалық денсаулық	Дұрыс тамақтану, спорттық белсенділік, ұйқы режимін сақтау	Финляндия – «Health promotion workshops» жобасы
Психологиялық тұрақтылық	Стресс-менеджмент, эмоцияны басқару, өзін-өзі реттеу дағдылары	Жапония – «Mindfulness training» курстары

Әлеуметтік қарым-қатынас	Коммуникативтік дағдыларды дамыту, топтық жұмыс мәдениеті	АҚШ – «Campus Wellness Programs» жобасы
Құндылықтық бағдарлар	Салауатты өмір салтын құндылық ретінде қабыдау, зиянды әдеттерден бас тарту	Германия – «Gesunde Hochschule» концепциясы

Финляндия жоғары оқу орындарында студенттердің денсаулық мәдениетін дамытуға бағытталған жүйелі бағдарламалар кеңінен қолданылады. Соның бірі – «Health promotion workshops» жобасы. Бұл бағдарлама аясында университеттерде арнайы ұйымдастырылатын топтық тренингтер студенттерге дұрыс тамақтану әдеттерін қалыптастыруға, стресс-менеджмент дағдыларын дамытуға және физикалық белсенділікті арттыруға бағытталған [10, б. 390]. Финляндиялық тәжірибеде денсаулық мәдениеті тек жеке бастың қамы емес, бүкіл университет қауымдастығының ортақ құндылығы ретінде қарастырылады.

АҚШ университеттерінде студенттердің денсаулық мәдениетін нығайтуға арналған «Campus Wellness Programs» жобасы кең таралған. Бұл бағдарламаның басты ерекшелігі – студенттердің психологиялық тұрақтылығын арттыруға, зиянды әдеттерден (темекі шегу, алкоголь тұтыну) арылуға және спорттық белсенділікті көбейтуге бағытталған түрле тренингтердің тұрақты өткізілуінде [11, б. 110]. Мұндай тәжірибе жастардың өмір салтын ұзақ мерзімді тұрғыда өзгертуге, олардың салауатты таңдаулар жасауына ықпал етеді.

Жапониядағы ЖОО-да студенттердің психологиялық денсаулығына ерекше назар аударылады. Университеттерде «Mindfulness training» атты арнайы курстар енгізілген. Бұл тренингтерде студенттер медитация жасауды, тыныс алу жаттығуларын орындауды, өзін-өзі реттеу мен ішкі үйлесімділікті сақтауды үйренеді [12, б. 897]. Жапон тәжірибесі денсаулық мәдениетін қалыптастырудың тек физикалық емес, психологиялық қырын да қамтудың маңыздылығын дәлелдейді.

Германияда жоғары білім беру мекемелерінде «Gesunde Hochschule» («Салауатты университет») тұжырымдамасы жүзеге асырылады. Бұл бағдарлама университеттің барлық факультеттерінде денсаулыққа қатысты семинарлар мен тренингтерді оқу жоспарына интеграциялауды көздейді. Нәтижесінде студенттер тек кәсіби білім алып қоймай, денсаулық мәдениетін жүйелі түрде меңгереді [13, б. 97]. Германиялық үлгі студенттің оқу тәжірибесі мен денсаулығын біртұтас процесс ретінде қарастырудың тиімділігін көрсетеді.

Жалпы алғанда, әлемдік тәжірибе көрсеткендей, студенттердің денсаулық мәдениетін дамыту тек жеке шекаралармен шектелмеуі тиіс. Ол университеттің жалпы стратегиясына енгізілген жағдайда ғана нәтижеді болады. Сондықтан Қазақстан жоғары оқу орындару үшін Финляндия, АҚШ, Жапония және Германия университеттеріндегі тәжірибелер маңызды үлгі бола алады.

Жоғары оқу орындарында студенттердің денсаулық мәдениетін дамыту – олардың өмір сапасын арттырудың, оқу процесінде табысты болуын қамтамасыз етудің және кәсіби әлеуетін толық іске асырудың негізгі шарттарының бірі. Шетелдік тәжірибелерге сүйене отырып, қазақстандық ЖОО-да жүйелі түрде ұйымдастырылған тренингтер студенттердің физикалық, психологиялық, әлеуметтік және рухани денсаулығын дамытуға ықпал ете алады.

Ұсынылып отырған тренинг жоспары студенттердің денсаулыққа құндылық ретінде қарауын қалыптастыруда, зиянды әдеттердің алдын алуды, эмоционалды тұрақтылықты арттыруды және салауатты өмір салтын ұстануға мотивация беруді көздейді.

Кесте 3. Тренинг жоспарының құрылымы

№	Тренинг бағыты	Мақсаты	Мазмұны мен әдістері	Ұзақтығы
1	Физикалық денсаулық	Дұрыс тамақтану, қозғалыс белсенділігін арттыру	«Fitness habits» тренингі, спорттық жаттығулар бойынша мастер-класс, қимылды ойындар	2 сағат

2	Стресс-менеджмент	Студенттердің стресс деңгейін төмендету, психологиялық тұрақтылық қалыптастыру	«Stress diaty» жаттығуы, тыныс алу техникасы, медитация, рөлдік ойындар	2 сағат
3	Әлеуметтік қарым-қатынас	Топтық жұмыс дағдыларын дамыту, коммуникация мәдениетін жетілдіру	Тимбилдинг-ойындар, «Жаңа ортаға бейімделу» тренингі, пікірталас, топтық тапсырмалар	2 сағат
4	Зиянды әдеттердің алдын алу	Темекі, алкоголь, гаджетке тәуелділіктің зиянын түсіндіру	Интерактивті лекция, пікірталас, бейнеролик талдау, мотивациялық сұқбат	1,5 сағат
5	Өзін-өзі реттеу дағдылары	Эмоцияны басқару, өзін-өзі бағалауды дамыту	«Менің күшті тұстарым» жаттығуы, өзін-өзі тану тренингі, психологиялық релаксация әдістері	2 сағат
6	Рухани-адамгершілік	Өмірдің мәні, құндылық бағдарларды қалыптастыру	«Менің өмірлік мақсатым» атты шығармашылық жаттығу, эссе жазу, рухани әңгіме	1,5 сағат

3-кестеде көрсетілген тренинг жоспары студенттердің денсаулық мәдениетін кешенді түрде дамытуға бағытталған. Әлемдік тәжірибелерден алынған үлгілер қазақстандық ЖОО жағдайына бейімделеді:

- Физикалық денсаулық бағыты Финляндия университеттеріндегі «Health promotion workshops» үлгісінде дайындалды. Ол студенттердің дұрыс тамақтану әдеттерін қалыптастыруға және спорттық белсенділігін арттыруға негізделген.
- Стресс-менеджмент бағыты Жапониядағы «Mindfulness training» тәжірибесіне сүйенеді. Бұл әдістемелер студенттердің психологиялық тұрақтылығын арттыруға, өзін-өзі реттейге үйретеді.
- Әлеуметтік қарым-қатынас бағыты АҚШ университеттерінде кеңінен қолданылатын «Campus Wellness Programs» жобасының тәжірибесіне ұқсас. Ол студенттердің коммуникация дағдыларын жетілдіруге бағытталған.
- Зиянды әдеттердің алдын алу мен құндылықтық бағдарларды дамыту Германиядағы «Gesunde Hochschule» концепциясына сәйкес келеді. Бұл бағдарламада денсаулық университеттің негізгі құндылығы ретінде қарастырылады.

Қазақстандық студенттердің әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, аталған тренингтерді оқу жылы бойына жүйелі түрде өткізу ұсынылады. Мысалы, әр семестрде 2-3 тренинг ұйымдастыру студенттердің өмір салтындағы оң өзгерістерге ықпал ете алады.

Жалпы алғанда, мұндай тренингтер студенттердің өзін-өзі дамыуына, салауатты әдеттерді меңгеруіне, оқу үлгерімінің жақсаруына және болашақ кәсіби өмірінде денсаулықты сақтауға жауапкершілікпен қарауына мүмкіндік береді.

ЖОО-да студенттердің денсаулық мәдениетін қалыптастыру ақпараттық түсіндіру жұмыстарымен шектелмеуі тиіс. Оқу процесінде және сабақтан тыс кезеңде арнайы ұйымдастырылған тренингтер жүйесін енгізу – денсаулықты сақтау мен нығайтудың тиімді әдісі. Әлемдік тәжірибе көрсеткедей, тренингтер білім алушы жастардың белсенділігін арттырып, олардың өмір салтын түбегейлі жақсартуға ықпал етеді.

Кесте 4. ЖОО-да студенттердің денсаулық мәдениетін дамытуға арналған тренингтер жоспары

Бағыт	Мақсаты	Ұйымдастыру жолдары (ЖОО жағдайында)
Стресс-менеджмент	Студенттердің психологиялық тұрақтылығын дамыту, стресс деңгейін төмендету	Емтихан алдында тренинг, тыныс алу жаттығулары, қысқа медитация, релаксация сабақтары

Коммуникация, тимбилдинг	Топтық жұмысқа бейімделу, қарым-қатынас мәдениетін жетілдіру	Студенттік клубтар, пікірталас алаңдары, командалық ойындар ұйымдастыру
Салауатты өмір салты	Дұрыс тамақтану, спорттық белсенділік, ұйқы гигиенасын қалыптастыру	Спорт клубтары, жатақханаларда фитнес-тренинг, семинарлар, тамақтану мәдениеті бойынша мастер-класстар
Зияндық әдеттердің алдын алу	Темек, алкоголь, гаджетке тәуелділіктің алдын алу	Мотивациялық тренинг, бейнеролик талдау, студенттік еріктілер қозғалысы арқылы насихаттар
Өзін-өзі реттеу	Эмоцияны басқару, өзін-өзі бағалау, тұлғалық өсу дағдыларын қалыптастыру	Коучинг-сабақтар, психологиялық қолдау топтары

Ең алдымен, студенттердің психологиялық тұрақтылығын арттыруға арналған стресс-менеджмент тренингтері ерекше маңызға ие. Бұл тренингтерде студенттер стресс жағдайларын тануды, эмоцияларын басқаруды, өзін-өзі тыныштандыру әдістерін (тыныс алу жаттығулары, қысқы медитация, релаксация) меңгереді. Мұндай жұмыс үлгілері Жапония университеттерінде кең қолданылады, ал Қазақстан жағдайында да емтихан кезеңінде, оқу жүктемесі артық болаған сәттерде ерекше қажет.

Екінші бағыт – тимбилдинг және коммуникация арналған тренингтер. Студенттердің әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын дамыту, бір-бірін қолдау мәдениетін қалыптастыру, командада жұмыс істеу қабілетін жетілдіру – олардың кәсіби әлеуетін нығайтудың басты шарттарының бірі. Бұл тұрғыда АҚШ университеттерінде қолданылатын «Campus Wellness Programs» үлгісін назарға алған жөн. Қазақстандық ЖОО-да да студенттік клубтар мен ұйымдар аясында осындай тренингтерді жүйелі түрде өткізу ұсынылады.

Үшінші бағыт – салауатты өмір салты бойынша тренингтер. Оған дұрыс тамақтану мәдениеті, спорттық белсенділікті арттыру, ұйқы гигиенасы, зиянды әдеттердің алдын алу бойынша тәжірибелік сабақтар кіреді. Финляндия университеттерінде жүргізілетін «Health promotion workshops» осы бағытқа мысал бола алады. Қазақстандағы студенттер үшін спор залдарда, жатақханаларда немесе арнайы сауықтыру клубтарында осындай тренингтерді ұйымдастыру үлкен нәтиже береді.

Тренингтерді студенттердің өміріне жүйелі енгізу үшін оларды тек факультативтік іс-шара ретінде қалдырмай, білім беру бағдарламаларында интеграциялау қажет. Мысалы, «Дене тәрбиесі» немесе «Әлеуметтік жұмыс» пәндеріне қосымша модуль ретінде денсаулық мәдениеті бойынша практикалық тренингтерді енгізуге болады. Бұл студенттердің тек теориялық білім алып ғана қоймай, тәжірибелік дағдыларды меңгеруіне жол ашады.

Сонымен қатар, Қазақстан ЖОО-да «Салауатты университет» тұжырымдамасын қалыптастыруға болады. Германиядағы «Gesunde Hochschule» үлгісі бойынша әр факультетте денсаулық мәдениетін дамытуға арналған курстар, семинарлар мен тренингтер оқу жоспарымен үйлестірілуі тиіс. Университеттің жалпы стратегиясында студенттердің денсаулық жағдайын жақсарту – оқу үлгерімінің маңызды факторы ретінде қарастырылуы керек.

Жоспардағы әрбір тренинг бағыты студенттердің денсаулық мәдениетін кешенді дамытуға бағытталған. Жапон үлгісі психологиялық тұрақтылықты арттыруға, АҚШ тәжірибесі әлеуметтік бейімделуге, Финляндия бағдарламалары салауатты әдеттерді қалыптастыруға, ал Германия тұжырымдамасы зиянды әдеттердің алдын алуға тиімді. Бұл тәжірибелерді Қазақстан ЖОО жағдайына бейімдеу студенттердің өмір сапасын жақсартуға, денсаулық мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. WHO. Physical activity. Key facts [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/physical-activity>

2. Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасындағы жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://stat.gov.kz/news/azastan-respublikasynda-y-zho-ary-zh-ne-zho-ary-o-u-ornynan-keyingi-bilim/?sphrase_id=1005966
3. ҚР Премьер-министрінің ресми ақпараттық ресурсы. «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» ҚР Президентінің Жолдауы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://primeminister.kz/addresses/01092021>
4. Беспалько, В. П. (1995). Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: Просвещение, 1995. – 336 с.
5. Базарбаева А., Бай Е. Студенттердің денсаулық сақтау мәдениетін дамытудың педагогикалық шарттары // Яссауи университетінің Хабаршысы. – 2023. – Т. 3. – №. 129. – С. 373-386.
6. Маслоу А. Психология бытия. – М.: «Рефл-бук», 1997. – 304 с.
7. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – Прогресс, 1994. – 416 с.
8. Ережепов Т. Т., Жүнісбек Д. Н., Кудериев Ж. К., Сарсенхан Т. С. Оқыту үдерісінің болашақ педагогтарды денсаулықты сақтау әрекетіне даярлаудағы мүмкіндіктері //Известия. Серия: Педагогические науки. – 2024. – Т. 74. – №. 3.
9. Маршалхан А.М., Бекжанова Б. Ж., Абдыкадыров А. О. Студенттерді кәсіби даярлаудағы дене мәдениетін қалыптастырудың маңызы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. – 2021. – Т. 2. – №. 69. – С. 113-122.
10. Turunen H. et al. Initial results from the European Network of Health Promoting Schools program on development of health education in Finland //Journal of School Health. – 1999. – Т. 69. – №. 10. – С. 387-391.
11. Christianson J. et al. College campus wellness programs: identifying and addressing the health needs of college students //Journal of Nutrition Education and Behavior. – 2018. – Т. 50. – №. 7. – С. 110-125.
12. Kato K., Matsumoto Y., Hirano Y. Effectiveness of school-based brief cognitive behavioral therapy with mindfulness in improving the mental health of adolescents in a Japanese school setting: A preliminary study //Frontiers in Psychology. – 2022. – Т. 13. – С. 895-901.
13. Cusumano V., Mockenhaupt J. Gesunde Hochschule: Neue Impulse durch forschendes Lernen //Trends im Betrieblichen Gesundheitsmanagement: Ansätze aus Forschung und Praxis. – Wiesbaden : Springer Fachmedien Wiesbaden, 2016. – С. 93-104.

КОНЦЕПЦИЯ ПОСТСОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ: АДАПТАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ЭПОХУ ИИ

Ермаченков Алексей Александрович
аспирант кафедры философии и
социально-политических технологий
РГУ нефти и газа (НИУ) имени И.М. Губкина
E-mail: alexyer@mail.ru

Андатпа

Бұл мақалада қазіргі білімнің алдында тұрған міндеттер мен ақпараттық технологияларды дамытудың салаға әсері талданады. Ғылыми дамудың эмпирикалық дәлелденген заңдылықтарына сүйене отырып, ол бар тенденцияларды экстраполяциялайды және білім беру жүйесінде дағдарыстың пайда болуын болжайды. Алдағы дағдарысты еңсерудің жолы ретінде постмодерндік білім беру тұжырымдамасы енгізілген.

Негізгі сөздер: білім беру; білім беру эволюциясы; білім беру бейімделуі; постмодерндік білім.

Аннотация

В данной статье анализируются вызовы, стоящие перед современным образованием, влияние развития информационных технологий на сферу образования. Основываясь на эмпирически доказанных закономерностях развития науки, проводится экстраполяция существующих тенденций и предсказывается возникновение кризиса

системы образования. Вводится понятие постсовременного образования как способ преодоления грядущего кризиса.

Ключевые слова: образование; эволюция образования; адаптация образования; пост-современное образование.

Abstract

This article analyzes the challenges facing modern education and the impact of information technology development on the field. Based on empirically proven patterns of scientific development, it extrapolates existing trends and predicts the emergence of a crisis in the education system. The concept of postmodern education is introduced as a way to overcome the impending crisis.

Keywords: education; evolution of education; adaptation of education; post-modern education.

Введение

Современная образовательная система вступает в период глубокой трансформации, вызванной стремительным развитием цифровых технологий и искусственного интеллекта (ИИ). Традиционные модели обучения, сформировавшиеся в индустриальную эпоху, демонстрируют признаки устаревания: они больше не способны удовлетворять растущие требования к скорости, глубине и вариативности усвоения знаний. Сегодня образование становится не просто социальным институтом, а ключевым фактором выживания личности и общества в условиях ускоряющегося научно-технического прогресса.

Результаты и обсуждение

Особое значение приобретает осмысление закономерностей экспоненциального развития научного знания, впервые описанных Д. де Солла Прайсом, и их влияния на образовательную систему. Понимание того, что именно на текущем этапе научно-технического прогресса, а именно, этапе развития информационных технологий, темпы накопления знаний превышают возможности человеческого усвоения, позволяет по-новому взглянуть на задачи и функции образования в XXI веке.

Дж. де Солла Прайс в работе «Маленькая наука — большая наука» (1963) показал, что количество научных публикаций, открытий и исследователей растет экспоненциально, начиная с XVII века [1]. Эта закономерность, известная как закон экспоненциального роста науки, означает, что каждый новый виток развития требует от общества все большей когнитивной вовлеченности. Применительно к сфере образования данная закономерность проявляется в виде удлинения образовательного цикла и возрастания временных затрат на освоение знаний. Если в индустриальную эпоху обучение занимало 10–12 лет, то в постиндустриальную по расчетам автора образование человека, активно вовлеченного в современную экономику, занимает более 20 лет при этом, образование превращается в динамический процесс, связанный с ускоряющимся развитием науки и техники, длящийся всю активную жизнь человека. Это связано не только с объемом необходимых знаний, но и изменением. В современном мире невозможно получить знания, умения, навыки «раз и навсегда», приходится постоянно повышать свою квалификацию, чтобы оставаться в соответствии с современным (постиндустриальным) уровнем требований рынка труда. Термин «постиндустриальная экономика» (или «постиндустриальное общество») ввел американский социолог и экономист Дэниел Белл (Daniel Bell) в своей книге «Грядущее постиндустриальное общество: Социальные аспекты и экономические последствия» (1973). Белл описывал переход общества от индустриальной экономики, основанной на производстве и промышленности, к экономике, в которой доминируют услуги, информация и знания. В его теории подчеркивается возрастающая роль научных исследований, технологий, профессиональной и технической компетенции.

Стоит отметить, что помимо весомых временных затрат индивидуума, который на период обучения выпадает из экономической активности, образование является очень капиталоемкой бюджетной статьей. Доля расходов передовых стран на образование варьируется от 8 до 10% от ВВП. Например, доля расходов Российской Федерации на сферу образования составляет около 9,9% от всего бюджета. [2].

Однако этот путь (количественное увеличение времени, затрачиваемого на образование, количественное увеличение денежных средств) не может продолжаться линейно: биологические и социальные ограничения требуют перехода от экстенсивного роста образования к его интенсификации, что и определяет смысл концепции **постсовременного образования**.

В последнее десятилетие наблюдается нарастающее рассогласование между темпами технологического прогресса и способностью образовательных институтов к адаптации. Существующая система образования все еще остается «индустриальной», рассчитанной на «конвейерное» освоение знаний большим количеством людей. [3] По мере цифровизации экономики образовательные стандарты остаются инерционными и не успевают отражать реальные потребности рынка труда. В условиях, когда объем знаний удваивается каждые 10–15 лет, традиционные формы передачи информации перестают быть эффективными. Это проявляется в перегрузке учебных программ, смещении акцента с формирования мышления на формальное выполнение требований. Школы переходят на тестовую систему, так как она позволяет формально сэкономить время переместив часть образовательного процесса в семью, к внешним образовательным агентам (репетиторам) и т.д. [4]

Важно отметить, что кризис образования носит не институциональный, а системный характер: он является следствием экспоненциального увеличения знаний при сохранении линейных методов их усвоения. Выражаясь образно, постоянно растущие знания не помещаются в остающуюся неизменной программу обучения. И эта проблема с каждым днем усугубляется.

Постсовременное образование — это парадигма, предложенная автором, основанная на анализе развития образования в историческом контексте. До настоящего времени система образования развивалась преимущественно в количественном отношении: добавлялись часы, отводимые на освоение растущей программы. Сегодняшний уровень образования можно назвать современным (постиндустриальным) образованием, которые через кризис должно осуществить переход к постсовременному образованию.

Постсовременное образование предполагает переход от стандартизированных программ (классы, единые образовательные программы) к индивидуализированным траекториям обучения. В отличие от индустриальной и постиндустриальной моделях, ориентированных на усредненного учащегося (заметим, что даже не усредненного, а уровня низшего квартиля), постсовременная модель строится на принципах полной персонализации, адаптивности и когнитивной эффективности. Искусственный интеллект, анализируя поведение, мотивацию и темп усвоения материала каждым учащимся, способен создавать индивидуальные образовательные сценарии, минимизируя время и усилия при сохранении качества усвоения.

Постсовременное образование характеризуется следующими признаками:

- переход от линейных учебных планов к динамическим, настраиваемым алгоритмами ИИ;
- интеграция процессов обучения и труда (обучение через практику);
- приоритет навыков интерпретации, синтеза и творческого мышления над запоминанием информации;

Индивидуализация обучения несет не только преимущества, но и социальные вызовы. Одним из них становится ослабление коллективных форм социализации, ранее обеспечивавших развитие коммуникативных и командных навыков.

Тем не менее, цифровое поколение Z и Альфа уже демонстрирует новую модель социального поведения, в которой виртуальное взаимодействие и онлайн-коммуникации выполняют функцию социального пространства. Следовательно, задача образования состоит не в возвращении к старым формам, а в формировании новых культур цифрового взаимодействия.

Особое значение приобретают предметы и практики, способствующие развитию сотрудничества: проектное обучение, физическая культура, командные формы трудовой и исследовательской деятельности.

Заключение

Таким образом, образование вступает в новую фазу — фазу постсовременности, в которой ключевым ресурсом становится не время обучения, а его интенсивность, персонализация и когнитивная отдача. Концепция постсовременного образования предлагает качественное, а не количественное решение кризиса, возникшего вследствие экспоненциального роста знаний. Искусственный интеллект выступает не заменой педагога, а инструментом, обеспечивающим гибкость и адаптивность образовательной системы.

В перспективе постсовременное образование должно стать основой формирования интеллектуально устойчивого общества, способного к самообновлению и адаптации к будущим вызовам.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Price D. de Solla. Little Book, Big Book: Before and After Little Science, Big Science. A Review Article (Part I) — URL: https://www.researchgate.net/publication/249750574_Little_Book_Big_Book_Before_and_After_Little_Science_Big_Science_A_Review_Article_Part_I (дата обращения: 08.08.2025).
2. Образование как фактор роста: как изменилась структура госрасходов // Институт статистических исследований и экономики знаний НИУ ВШЭ. — 2023. — URL: <https://issek.hse.ru/news/856369937.html> (дата обращения: 08.08.2025).
3. Майер В.В. Социологическая концепция формирования системы управления качеством высшего образования: автореф. дис. ... д-ра соц. наук. — Тюмень: Изд-во Тюменского государственного нефтегазового университета, 2012. — 44 с.
4. Панин В. Сложности школьного образования: родители всё чаще становятся репетиторами // Аргументы и факты. — 2024. — URL: https://aif.ru/society/education/serye_shemy_putin_ukazal_na_to_chto_vmesto_shkoly_detey_uchast_repetitory (дата обращения: 08.08.2025)

ЦИФРЛЫҚ ОРТАДА КӨРУ ҚАБІЛЕТІ ЗАҚЫМДАЛҒАН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ДАМУҒА МҮМКІНДІКТЕРІ

Көшерова Нүргүл

7M01101-Педагогика және психология
білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Андатпа. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы көру қабілеті зақымдалған жасөспірімдердің әлеуметтенуіне, білім алуына және жеке тұлғалық дамуына жаңа мүмкіндіктер туғызды. Алайда бұл мүмкіндіктермен қатар қолжетімділік, цифрлық сауаттылық және ақпараттық қауіпсіздікке байланысты бірқатар қиындықтар да туындап отыр. Бұл мақалада көру қабілеті бұзылған жасөспірімдердің ақпараттық мәдениетін цифрлық ортада дамытуға арналған педагогикалық және технологиялық мүмкіндіктер қарастырылады. Онда инклюзивті білім беру тәжірибелері, бейімделген технологиялар және жауапты цифрлық мінез-құлықты қалыптастыруға бағытталған Қазақстан мен халықаралық тәжірибелер талданады.

Кіріспе

XXI ғасыр — цифрлық ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың (АКТ) үстемдік еткен дәуірі. Олар қазіргі білім беру, байланыс және әлеуметтік өзара әрекеттесудің ажырамас бөлігіне айналды. Цифрлық революция адамдардың ақпаратқа қол жеткізу және оны алмасу тәсілдерін ғана емес, сонымен қатар оқыту мен білімнің өз мәнін де өзгертті.

Бүгінгі таңда мектептер мен жоғары оқу орындары ақпараттық қоғамда жұмыс істейді, мұнда технологиялық сауаттылық пен цифрлық құзыреттілік жеке және кәсіби жетістікке жетудің негізгі шарты болып табылады.

Осы контексте жасөспірімдер — цифрлық құрылғылардың белсенді қолданушылары, күнделікті өмірінің көп бөлігін онлайн режимінде өткізеді: оқиды, байланысады және қоршаған ортаны таниды. Алайда көру қабілеті зақымдалған жасөспірімдер үшін цифрлық кеңістік бір мезетте әрі мүмкіндік, әрі кедергі болып табылады. Бір жағынан, технология білім мен ақпаратқа бұрын-соңды болмаған қолжетімділік береді, ал екінші жағынан — қолжетімділік пен пайдаланудағы қиындықтар, сондай-ақ әлеуметтік оқшаулану мәселелері туындайды. Көптеген веб-сайттар, электрондық оқу платформалары мен мобильді қосымшалар экран оқитын бағдарламалар немесе Брайль дисплейлерімен толықтай үйлесімді емес, бұл көру қабілеті бұзылған жасөспірімдердің цифрлық білім алуға тең дәрежеде қатысуын шектейді.

Дегенмен, цифрлық технологиялар көру қабілеті бұзылған адамдардың оқу үдерісіндегі дәстүрлі кедергілерін жоюда зор әлеуетке ие. Арнайы бағдарламалық жасақтамаларды, дыбыстық оқу материалдарын және тактильді-визуалды жүйелерді біріктіру арқылы көру қабілеті бұзылған жасөспірімдер виртуалды сыныптарға қатысып, онлайн кітапханаларды пайдаланып, қатарластары мен ұстаздарымен тең дәрежеде қарым-қатынас жасай алады. Мысалы, мәтінді дауыстап оқу бағдарламалары, дауыс арқылы басқару жүйелері және жасанды интеллектке негізделген оқу құралдары олардың танымдық және коммуникативтік мүмкіндіктерін едәуір кеңейтті. Мұндай технологиялар білімге қолжетімділікті арттырып қана қоймай, өз-өзіне сенімділік, дербестік және әлеуметтік интеграцияны да дамытады.

Сондықтан көру қабілеті зақымдалған жасөспірімдердің ақпараттық мәдениетін дамыту — маңызды педагогикалық және әлеуметтік міндет болып табылады. Ақпараттық мәдениет дегеніміз — ақпаратты іздеу, талдау, бағалау және оны этикалық тұрғыда тиімді пайдалану қабілеті. Ол сонымен қатар авторлық құқық, дербес деректерді қорғау және онлайн қауіпсіздік мәселелерін түсінуді қамтиды. Көру қабілеті бұзылған жасөспірімдер үшін ақпараттық мәдениетті дамыту тек техникалық дағдыларды меңгеру емес, сонымен бірге оларды ақпараттың пассивті тұтынушысынан белсенді қатысушы және цифрлық мазмұн жасаушыға айналдыруды білдіреді.

Бұл үдерісте мұғалімдер, психологтар және АКТ мамандары шешуші рөл атқарады. Олар зерттеуге, шығармашылыққа және дербес оқуға ынталандыратын инклюзивті цифрлық ортаны құруы тиіс. Бұл тек техникалық құралдармен қамтамасыз етуді ғана емес, сонымен бірге мейірімділік пен өзара қолдау ахуалын қалыптастыруды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, білім беру ұйымдары барлық студенттер — физикалық немесе сенсорлық мүмкіндіктеріне қарамастан — ақпаратқа тиімді қол жеткізе, түсініп және пайдалана алатындай етіп, оқу бағдарламаларына инклюзивті цифрлық тәжірибелерді енгізуі қажет.

Осылайша, цифрлық дәуір педагогтарға қос міндет жүктейді: технологиялық қолжетімділікті қамтамасыз ету және цифрлық ақпаратқа этикалық, сыни және шығармашылық тұрғыдан қарауды қалыптастыру. Көру қабілеті зақымдалған жасөспірімдердің ақпараттық мәдениетін дамыту — бұл тек педагогикалық қажеттілік емес, сонымен бірге теңдік, инклюзия және адамгершілік қадір-қасиеті сияқты қоғамның негізгі құндылықтарын бейнелейді.

Көру қабілеті бұзылған жағдайда ақпараттық мәдениет ұғымы

Ақпараттық мәдениет — бұл адамның ақпаратпен тиімді әрекеттесуін қамтамасыз ететін когнитивтік, этикалық және технологиялық құзыреттердің көпқырлы жиынтығы. Ол тек техникалық қабілеттерді ғана емес, сонымен бірге ақпаратты сын тұрғысынан бағалау және оны жауапты қолдану дағдыларын да қамтиды.

Көру қабілеті бұзылған жасөспірімдер үшін ақпараттық мәдениеттің дамуы ерекше мәнге ие. Олардың цифрлық ортамен өзара әрекеттесуі көруді есту немесе тактильді арналар арқылы алмастыратын арнайы технологиялар арқылы жүзеге асады. Сондықтан бұл үдеріс

арнайы цифрлық құралдарды меңгерумен қатар, ақпараттың әртүрлі сезімдік форматтарда қалай ұсынылатынын түсінуді қамтиды.

Экран оқитын бағдарламалар (JAWS, NVDA), дауыс синтезаторлары және Брайль дисплейлері сияқты арнайы құралдар ақпараттық қоғамға қатысудың негізін қалайды. Бұл технологиялар мәтінді дыбысқа немесе Брайль жүйесіне айналдырып, пайдаланушыға веб-сайттарды шолуға, құжаттарды оқуға және әлеуметтік желілерде сөйлесуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, заманауи смартфондар мен планшеттерде VoiceOver (iOS) және TalkBack (Android) сияқты кіріктірілген қолжетімділік функциялары бар.

Алайда ақпараттық мәдениет тек техникалық сауаттылықпен шектелмейді. Ол сонымен қатар ақпаратты талдау, түсіндіру және этикалық тұрғыда бағалау қабілетін қамтиды. Ақпараттық манипуляциялар мен жалған дереккөздер кең таралған заманда көру қабілеті бұзылған жасөспірімдер сыни ойлау мен медиасауаттылықты меңгеруі тиіс.

Қазақстанда инклюзивті білім беруді дамыту шеңберінде көру қабілеті бұзылған жасөспірімдердің ақпараттық мәдениетін қалыптастыру мәселесіне ерекше назар аударылуда. Білім беру министрлігі қолдаған бұл бастамалар барлық білім алушыларға тең мүмкіндік беруді мақсат етеді. Көптеген өңірлерде құрылған инклюзивті білім беру ресурстық орталықтары JAWS, NVDA, OrfoVoice және Clever Zoom сияқты бағдарламалармен жабдықталған.

Атырау мен Алматы қалаларында университеттер мен арнайы мектептерде оқушылар мен мұғалімдерге көмекші технологияларды тиімді қолдану бойынша оқыту курстары ұйымдастырылған. Мұндай семинарлар мұғалімдерге дыбыстық сипаттамасы бар презентациялар мен тактильді материалдар жасауды үйретеді.

Педагогикалық тұрғыдан алғанда, ақпараттық мәдениетті дамыту — бұл тек технологиялық білім емес, сонымен бірге цифрлық әлеммен қарым-қатынасты айқындайтын құндылықтар мен ұстанымдарды қалыптастыру үдерісі. Бұған зияткерлік меншікке құрмет, онлайн қауіпсіздікке мән беру және цифрлық әдеп нормаларын сақтау жатады.

Осылайша, көру қабілеті зақымдалған жасөспірімдердің ақпараттық мәдениеті үш өзара байланысты компоненттен тұрады:

- Техникалық сауаттылық – көмекші технологияларды тиімді пайдалану қабілеті;
- Когнитивтік сауаттылық – ақпаратты сыни тұрғыдан талдау және түсіну қабілеті;
- Этикалық сауаттылық – цифрлық әлемдегі моральдық қағидаларды түсіну.

Цифрлық ортаның мүмкіндіктері

1. Қолжетімді білім беру платформалары
Khan Academy, Coursera сияқты платформалар дыбыстық сүйемелдеу және субтитр функцияларымен жабдықталған. Қазақстанда BilimLand және Online Mektep платформалары арнайы қажеттіліктері бар студенттер үшін дыбыстық сабақтар мен ірі шрифт форматтарын енгізуде.
2. Арнайы технологиялар мен цифрлық құралдар
BrailleNote Touch, Orbit Reader, дауыспен басқарылатын смартфондар секілді құрылғылар көру қабілеті бұзылған оқушыларға зерттеу, байланыс және бағдарламалау дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Атырау облысында арнайы мектептер Брайль принтерлері мен аудиокітаптарды пайдаланады.
3. Цифрлық сауаттылық және инклюзия бағдарламалары
«Баршаға арналған қолжетімді білім» және UNESCO-ның «ICT for Inclusion» жобалары мұғалімдерді АКТ-ны сабақтарға енгізуге үйретеді.
4. Әлеуметтік желілер мен шығармашылық платформалар
«Жігер», «Qadam» сияқты ұйымдар көру қабілеті бұзылған жастарға арналған онлайн шеберлік сабақтарын ұйымдастырады.

Педагогикалық тәсілдер

- **Көпсезімдік оқыту:** аудио, тактильді және ауызша арналарды біріктіру;
- **Бірлескен оқу:** көру қабілеті бар және зақымдалған студенттердің бірлескен жобалары;

- **Цифрлық азаматтық тәрбиесі:** онлайн қауіпсіздік және ақпаратты этикалық пайдалану;
- **Мұғалімдердің кәсіби дамуы:** арнайы технологияларды қолдану бойынша үздіксіз оқыту.

Мәселелер мен шектеулер

Ауылдық мектептерде арнайы жабдықтардың жетіспеушілігі, интернеттің әлсіздігі және мұғалімдердің жеткіліксіз даярлығы инклюзивті цифрлық әдістердің тиімділігін төмендетеді. Сонымен қатар, кейбір жасөспірімдер онлайн кеңістікте өздерін оқшау сезінеді, сондықтан психологиялық қолдау маңызды.

Қорытынды

Цифрлық орта көру қабілеті бұзылған жасөспірімдердің ақпараттық мәдениетін дамыту үшін зор мүмкіндік береді. Арнайы технологиялар мен инклюзивті әдістерді біріктіре отырып, мұғалімдер бұл оқушылардың цифрлық қоғамға толыққанды қатысуын қамтамасыз ете алады.

Қазақстан мен халықаралық тәжірибелер көрсеткендей, қолжетімділік пен инклюзия технологиялық жаңалық пен адамға бағытталған педагогика үйлескен кезде ғана жүзеге асады. Болашақта келесі бағыттарға көңіл бөлу қажет:

инклюзивті білім беру бойынша цифрлық ресурстық орталықтарды кеңейту,

- бейімделген оқу контентін әзірлеу,
- мұғалімдер мен ата-аналарды АКТ негізінде қолдауға үйрету,
- мектептер, университеттер және әлеуметтік ұйымдар арасындағы ынтымақтастықты нығайту.

Көру қабілеті бұзылған жасөспірімдердің ақпараттық мәдениетін дамыту — бұл тек цифрлық дағдыларды үйрету емес, ол адам әлеуетіне, теңдікке және инклюзивті білім қоғамын қалыптастыруға салынған инвестиция.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Prasnaya Yu.V. Organizaciya raboty s det'mi s OVZ na urokah russkogo yazyka i literatury. *Nauchnyj al'manah*. 2023; No 7-1(105): 81-84.
2. Antonovskaya E.Yu. Formirovanie universal'nyh uchebnyh dejstvij na urokah russkogo yazyka i literatury u obuchayuschihsya s OVZ. *Social'noe razvitie sovremennogo rossijskogo obshchestva: dostizheniya, problemy, perspektivy*. 2019; No 11: 32-35.
3. Zemcova S.V. Problema obucheniya uchastichysya s ogranichennymi vozmozhnostyami zdorov'ya (OVZ) na urokah russkogo yazyka i literatury. *Konferencium ASOU: sbornik nauchnyh trudov i materialov nauchno-prakticheskikh konferencij*. 2016; No 2: 1234-1240.

АРНАЙЫ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІКТЕРІ БАР БАЛАЛАРДЫ ОҚЫТУДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ ТӘСІЛДЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Тұрсынғали Нұрлы

Педагогикалық ғылымдар магистрі,
«Психология және педагогика»
кафедрасының оқытушы

Мажит Назерке

Педагогикалық ғылымдар магистрі,
«Психология және педагогика»
кафедрасының оқытушы

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Аңдатпа

Бұл мақалада арнайы білім беру қажеттіліктері бар (АБҚ) балаларды оқытудағы инклюзивті тәсілдердің тиімділігі қарастырылады. Педагогикалық стратегиялар, сыныпты бейімдеу, мұғалімдерді даярлау және отбасы мен мектеп арасындағы серіктестікке назар аудара отырып, мақалада инклюзивті тәжірибелердің оқушылардың оқу жетістіктерін, әлеуметтік қатысуын және эмоциялық әл-ауқатын жақсартудағы рөлі талданады. Сондай-ақ, инклюзивті білім беруді жетілдіруге бағытталған саясат пен тәжірибеге арналған ұсыныстар берілген.

Негізгі сөздер: инклюзивті білім беру, арнайы білім беру қажеттіліктері, саралап оқыту, сыныпты бейімдеу, мұғалімдердің кәсіби дамуы

Кіріспе

Инклюзивті білім беру – барлық балалардың, олардың қабілеттері мен мүмкіндіктеріне қарамастан, жалпы білім беретін сыныптарда бірге оқуға жағдай жасауға бағытталған тәсіл. Бұл ұстаным теңдік, адам құқығы және әрбір баланың қажеттіліктерін ескере отырып, оқу ортасын бейімдеу қағидаттарына негізделген. Арнайы білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін инклюзивті тәсілдер оқу мен қатысудағы кедергілерді жоя алады, алайда олардың тиімді болуы үшін мұқият жоспарлау мен қолдау қажет.

Инклюзивті білім берудің идеясы әр баланың сапалы білім алуға және өзінің әлеуетін барынша ашуға құқығы бар деген сенімге сүйенеді. Инклюзия әртүрлілікті құрметтеуді насихаттайды және айырмашылықтарды шешілуі тиіс мәселе емес, керісінше барлығына пайдалы байыту мүмкіндігі ретінде қарастырады. Бұл философия баланың қиындықтары оның өзінен емес, білім беру жүйесінің құрылымы мен көзқарастарынан туындайтынын мойындайды.

Әлемдік тәжірибеде инклюзивті білім беру интеграция моделінен (мүгедектігі бар оқушыларды жалпы мектепке қосу, бірақ бейімдеу шараларынсыз) инклюзивті тәсілге қарай дамыды. Инклюзивті тәсіл оқу бағдарламасын, бағалауды және педагогикалық әдістерді әртүрлі оқушылардың қажеттіліктеріне бейімдеуді көздейді. ЮНЕСКО-ның Саламанка декларациясы (1994) және БҰҰ Мүгедектердің құқықтары туралы конвенциясы (2006) инклюзивті білім беруді дамытуға жаһандық міндеттемелерді нығайтты.

Инклюзивті оқыту іс жүзінде оқу ортасын, оқыту әдістерін және бағалау тәсілдерін қайта қарауды талап етеді. Мұғалімдердің рөлі ерекше маңызды — олар педагогикалық шығармашылықты, эмпатияны және икемділікті үйлестіріп, әрбір оқушының жеке қажеттіліктерін ескеріп оқытуы тиіс. Мектеп әкімшілігі, мамандар және ата-аналардың қолдауы да инклюзивті тәжірибенің табысты болуының кепілі.

Сонымен қатар, инклюзия тек АБҚ бар балалар үшін ғана емес, бүкіл мектеп қауымдастығы үшін пайдалы. Ол оқушылар арасында жанашырлықты, өзара көмек пен түсіністі дамытады, алдағы өмірде көптүрлі қоғамда өмір сүруге дайындайды. Дұрыс ұйымдастырылған инклюзия оқу жетістіктерімен қатар, барлық оқушылардың әлеуметтік және эмоциялық дамуына да оң әсер етеді.

Бұл мақалада инклюзивті тәсілдердің табыстылығына ықпал ететін факторлар талданады. Теориялық негіздер, дәлелді тәжірибелер мен жүзеге асыру стратегиялары қарастырылады. Сондай-ақ мұғалімдердің кәсіби дамуы, бірлескен оқыту, саралап оқыту және мектеп пен отбасының серіктестігі инклюзияның тиімділігін арттыратын маңызды элементтер ретінде сипатталады.

Теориялық негіздер

Инклюзивті білім беру икемділік, қолжетімділік және теңдік қағидаттарын қолдайтын бірнеше өзара байланысты модельдерге сүйенеді. Олардың ішінде ең ықпалдысы — оқытудағы әмбебап дизайн (Universal Design for Learning, UDL), интервенцияға жауап моделі (Response to Intervention, RTI) және мүгедектіктің әлеуметтік моделі.

Оқытудағы әмбебап дизайн (UDL)

UDL – бұл оқушылардың әртүрлі қабылдау, ойлау және өз білімін көрсету тәсілдерін ескеретін оқыту жүйесі. Мұнда әр оқушының ақпаратты қабылдау, мотивация және өз ойын жеткізу ерекшеліктері бар деп танылады. Сондықтан сабақтарда түрлі тәсілдер мен құралдар қолданылуы тиіс: көрнекілік, дыбыстық және тактильді материалдар, альтернативті

тапсырмалар, әртүрлі бағалау нұсқалары. Осылайша, икемділік бастапқы жоспарлауға енгізіліп, жеке бейімдеудің қажеттілігі азаяды.

Интервенцияға жауап моделі (RTI)

RTI — оқушылардың оқу және мінез-құлық дағдыларындағы қиындықтарды ерте анықтап, алдын алуға бағытталған үш сатылы жүйе. Бірінші деңгейде барлық оқушыларға арналған сапалы, ғылыми негізделген оқыту жүреді. Екінші деңгейде қосымша қолдау қажет оқушылар шағын топтарда қосымша сабақ алады. Үшінші деңгейде жекелеген, интенсивті көмек көрсетіледі. Бұл жүйе үздіксіз бақылауға және деректерге сүйеніп оқытуды бейімдеуге мүмкіндік береді.

Мүгедектіктің әлеуметтік моделі-бұл модель мүгедектікті адамның жеке «кемшілігі» ретінде емес, қоғам мен ортадағы кедергілердің нәтижесі деп түсіндіреді. Демек, оқушы емес, білім беру жүйесінің өзі бейімделуі тиіс. Кедергілер физикалық ортада (мысалы, қолжетімсіз ғимараттар), оқу бағдарламасында немесе қатынаста болуы мүмкін. Бұл көзқарас инклюзияны тең мүмкіндіктер жасау арқылы жүзеге асыруды көздейді.

Модельдерді біріктіру-UDL, RTI және әлеуметтік модельді интеграциялау инклюзивті білім берудің толыққанды теориялық негізін құрайды. UDL оқу үдерісін әртүрлілікті ескере отырып жоспарлауға мүмкіндік берсе, RTI деректерге сүйеніп нақты қолдау ұсынуға бағытталған, ал әлеуметтік модель жүйелік өзгерістерге басымдық береді. Бұл модельдер біріге отырып, барлық оқушылар үшін әділетті, қамқор және бейімделгіш оқу ортасын қамтамасыз етеді.

Тиімді инклюзивті тәжірибелер

Саралап оқыту оқушылардың дайындық деңгейіне, қызығушылығына және оқыту стиліне сәйкес мазмұнды, үдерісті және нәтижені бейімдеуді көздейді. UDL осы тәсілді толықтыра отырып, сабақ жоспарына икемділікті алдын ала енгізеді. Мұғалімдер тапсырмаларды сатыландырып, визуалды және дыбыстық тіректерді, манипуляциялық материалдарды қолдана алады.

Инклюзивті білім беруде жеке оқу жоспарлары (ЖОЖ) арқылы мақсаттар мен бейімдеулер айқын көрсетілуі маңызды. Шағын топтық немесе жеке интервенциялар сынып ішінде жүргізілген жағдайда, оқушылардың академиялық жетістіктері мен әлеуметтік қатысуы артады. Арнайы технологиялар – экран оқитын бағдарламалар, коммуникациялық құрылғылар, үлкейтілген мәтіндер – оқу мазмұнына тең қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

Жалпы және арнайы педагогтардың бірлесе сабақ жүргізуі (co-teaching) оң нәтиже береді, егер олардың рөлдері нақты айқындалса және жоспарлауға уақыт бөлінсе. Сонымен бірге дефектологтар, логопедтер, психологтар сияқты мамандардың үйлесімді жұмысы инклюзивті қолдаудың тиімділігін арттырады.

Инклюзивті оқытудың сапасы мұғалімдердің көзқарасы мен біліктілігіне тікелей байланысты. Тек теориялық семинарлар емес, практикалық модельдеу, коучинг және рефлексия элементтері бар ұзақ мерзімді даму бағдарламалары әлдеқайда тиімді. Мұғалімдер саралап оқыту, мінез-құлықты басқару, бағалау мен технологияны бейімдеу әдістерін меңгеруі тиіс.

Ата-аналар мен мұғалімдердің тұрақты және сенімді байланысы баланың дамуына оң әсер етеді. Отбасы баланың күшті жақтарын, әдеттерін жақсы біледі және үй жағдайында оқу процесін қолдай алады. Бірлескен мақсат қою және нәтижелерді бақылау мектеп пен отбасы арасындағы сенімді нығайтады.

Зерттеулер көрсеткендей, сапалы жүзеге асырылған инклюзивті тәжірибелер АБҚ бар оқушылардың академиялық жетістіктерін арнайы мектептер деңгейімен тең дәрежеде арттыра алады. Сонымен бірге, инклюзия олардың әлеуметтік қатысуын, достық қарым-қатынас орнатуын және өзін қоғам мүшесі ретінде сезінуін күшейтеді. Эмоциялық тұрғыдан мұндай орта өзін-өзі бағалауды арттырып, стигматизацияны азайтады.

Дегенмен, нәтижелердің тиімділігі жүзеге асыру сапасына тәуелді. Мұғалімдердің жеткіліксіз дайындалуы, үлкен сыныптар, техникалық ресурстардың жетіспеушілігі және үйлесімсіз басқару сияқты қиындықтар инклюзияның тиімділігін төмендетеді.

Тәжірибелік ұсыныстар

1. UDL қағидаттарын оқу жоспарына енгізу. Сабақтарды икемді тәсілдермен жобалау арқылы жеке бейімдеуге деген қажеттілікті азайту.
2. Мұғалімдердің үздіксіз кәсіби дамуын қамтамасыз ету. Коучинг, бірлескен жоспарлау және әріптестік талдау тәжірибелерін енгізу.
3. Сыныптағы сатыланған қолдау жүйесін қолдану. РТІ қағидаттарына сүйеніп, интервенция қарқындылығын оқушының қажеттілігіне сай реттеу.
4. Отбасымен серіктестікті күшейту. Тұрақты байланыс пен бірлескен мақсат қою жүйесін құру.
5. Арнайы және көмекші технологияларды қамтамасыз ету. Мұғалімдер мен оқушыларды олардың қолданылуына үйрету.
6. Нәтижелерді жүйелі бақылау. Интервенциялардың тиімділігін деректер арқылы бағалап, қажет болған жағдайда бейімдеу.

Қорытынды

Инклюзивті тәсілдер АБҚ бар балалардың оқу жетістіктерін, әлеуметтік қатысуын және эмоциялық әл-ауқатын жақсартуға зор мүмкіндік береді. Алайда табыстылық мектептің өзін «инклюзивті» деп атауында емес, нақты жүзеге асыру сапасында. Негізгі факторлар — оқу бағдарламасының бейімделуі, мұғалімдердің құзыреттілігі, мамандармен және ата-аналармен серіктестік. Сондықтан саясат пен тәжірибе деңгейінде осы элементтердің тұрақты дамуына жағдай жасау – инклюзивті білім берудің табысты болуын қамтамасыз етудің басты шарты.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ivanov E.V. O strategicheskoy planirovani razvitiya inkluzivnogo obrazovaniya (na primere Velikogo Novgoroda) [On strategical planning of inclusive education development]. Vestnik of NovSU, 2015, no. 5 (88), p. 44.
2. Alekhina S.V. The present stage of inclusive education development in Moscow. Inclusive education, iss. 1. Moscow, Centre “School book” Publ., 2010, pp. 6-11.
3. Guseva T.N. Inclusive education as a path to development and humanization of society. Inclusive education, iss. 1. Moscow, Centre “School book” Publ., 2010, pp. 3-6.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
Пленарлық баяндамалар	4
Момынова Б. <i>Қазақ әдеби тілінің тарихы: ноғайлы-қазақ жырлары туралы жаңа пайымдаулар</i>	4
Скрипко Т.А., Лысяк И.Г., Нургалиева Г.Ж. <i>Тенденции развития молодежного туризма в польше</i>	12

СЕКЦИЯ 1

ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДОВ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

СЕКЦИЯ № 1

ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДОВ И СТАНОВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ НАУКИ

SECTION NO. 1

KHALEL DOSMUKHAMEDOV AND THE FORMATION OF NATIONAL SCIENCE

/Ғарифолла Ә./ <i>Халел Досмұхамедұлының халық денсаулығына арналған мақалаларындағы терминдер жүйесі</i>	19
Алиева К.Г., Бабаева Х.Дж. <i>Интегративный подход с исследованиями Х.Досмухамедова к преподаванию математики в высшей и средней школе современными методами обучения</i>	25
Шамғонов А. <i>Профессор Х.Досмұхамедовтың «Исатай-Махамбет» атты кітабының жарық көргеніне – 100 жыл</i>	33
Турдалиев Ә.О. <i>Халел қалмақтар хақында</i>	38
Нығметов Б.С. <i>XX ғасыр басындағы аласапыран және Халел Досмұхамедов тағдыры</i>	43
Камелова С.И. <i>Практическое занятие по русскому языку «социальный портрет Халела Досмухамедова</i>	48
Сапанов С. Ж., Аймуратов С. Б. <i>Отрасли науки основанные Х. Досмухамедовым и их преемственность в современной отечественной науке</i>	52
Сахуалина Г.К. <i>Роль языковой личности в условиях межкультурной коммуникации: в контексте идей Халела Досмухамедова</i>	59
Бақтыбай Г.А. <i>Халел Досмұхамедовтың биология ғылымына қосқан үлесі. қан айналым жүйелерін зерттеу</i>	65
Базарбаева А.К., Маман Н. <i>Халел Досмұхамедов және ұлттық ғылымның дамуы</i>	68
Күзембаев Ж.Е. <i>Міржақып Дулатұлының өмірі мен шығармашылық қызметі</i>	72
Күзембаев Ж.Е. <i>Мұхтар Әуезовтің «Абай Жолы» роман-эпопеясындағы тарихи тұлғалар</i>	79
Күзембаев Ж.Е. <i>Міржақып Дулатұлы публицистикасының көркемдік сипаты, тілі және шеберлігі</i>	87
Күзембаева С.Е. <i>Мәдениеттану саласындағы ою-өрнектердің құрылымдық жүйесі</i>	93
Бекжанова Ж.У., Әлкенова А.К. Ж.Б. <i>Бақи туралы архив деректері</i>	100

Бердіғожин Л.Б., Алипова Д.Ж. Әбілқайыр Кенжебаев: Идеология	102
<i>майданының сардары</i>	
Анарбек Р., Карисбайұлы Б. Халел Досмұхамедов: қазақ медицинасындағы	104
<i>жанқиярлық қызметі мен жаратылыстану ғылымына қосқан үлесі</i>	

СЕКЦИЯ № 2
ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ: ТӘЖІРИБЕ,
ИННОВАЦИЯ ЖӘНЕ ИНТЕГРАЦИЯ

СЕКЦИЯ № 2
СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ОПЫТ,
ИННОВАЦИИ И ИНТЕГРАЦИЯ

SECTION NO. 2
MODERN EDUCATION: EXPERIENCE,
INNOVATION, AND INTEGRATION

Seyfullayeva X.I., Aliyeva K.H.. Professional competence and the role of	107
<i>mathematics in engineering education</i>	
Қыдыршаев А.С., Досқалиева Б.А. Жоғары оқу орнында ритор-педагог	115
<i>тұлғасын қалыптастыру мәселесі</i>	
Айтжанов А.К., Абилямажинова О.С. Заманауи педагогикалық	120
<i>тәжірибелер: бағалау, инновация және интеграциялық үдерістер</i>	
Кесперова Н.М., Бекенова Н.А. Биология сабақтарында салауатты өмір	125
<i>салты дағдыларын қалыптастыру – ғылым мен білім интеграциясының</i>	
<i>көрінісі</i>	
Дауренбек Нуртуган, Dimitar Vesselinov, Болашақ педагогтердің кәсіби	127
<i>бейімділігін қалыптастырудың заманауи бағыттары</i>	
Жолдасбаева Б. Подкасты – как новый способ коммуникации	132
Джанзакова Ш.И., Серікбай Ж.А., Есенбай Ж.Т. Рухани және ұлттық	135
<i>құндылықтар – ұлт болмысының негізі (Абайдың «Толық Адам» ілімімен</i>	
<i>үндестікте)</i>	
Шугаева Г.Қ., Ақанқызы Д. Бастауыш сынып оқушыларының оқу	140
<i>үдерісінде цифрлық ресурстарды пайдаланудың педагогикалық тиімділігі</i>	
Ризуанова А.К. Одаренность как целостное проявление способностей	147
Алмаз А., Мұғалімнің эмоционалдық интеллектісі және оның	150
<i>педагогикалық үдерістегі рөлі</i>	
Мугауина Г.О. Жасанды интеллект арқылы педагогтардың кәсіби дамуын	153
<i>жетілдіру жолдары</i>	
Билялова Ж.Т., Баймұқашева Ғ.Қ. Студенттерді ғылыми-зерттеу	156
<i>әрекетіне ынталандыру мәселелері</i>	
Жумашева Н.С., Бисешова Т.Қ. Жалпы білім беретін мектептерде	161
<i>мониторинг ұйымдастыру және басқару</i>	
Кумисбаева А. А. География сабағында сингапурлық әдістерді қолдану	165
<i>арқылы оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту</i>	
Даменов А.К., Әділхан С.А. Заманауи білім беру	170
Орманова Г.К., Рамазанова С.А., Сапарали Г.С. Мектеп физика курсын	177
<i>оқытуда оқушылардың зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру</i>	
Исмагулова Ж.С. CLIL әдісі арқылы педагогика және психология	181
<i>пәндерінде пән мен тілді кіріктіріп оқыту</i>	
Исатайқызы Б. Бірінші курс студенттерінің психологиялық қиындықтары	184
<i>және оларды бейімделу процесінде жеңу жолдары</i>	

Мерген Ж.С. <i>Заманауи педагогтың құзыреттілігі: тәжірибе, инновация және интеграция үндестігі</i>	189
Темирханова З.Ш. <i>Обучение студентов английскому языку в каракалпакских группах академических лицеев</i>	194
Үмбетова А., Мугауина Г.О. <i>Тәрбиеленушілердің ерік сферасын дамытудағы педагогикалық тәсілдер</i>	196
Оразқұл И.С., Бекенова Н.А. <i>Дарынды оқушылармен саралап оқытуды ұйымдастыру – зерттеушілік қабілетті арттыру құралы</i>	199
Мехтиханлы С. <i>Интеграция в сфере образования и академическая мобильность: способ развития межкультурной коммуникации</i>	205
Ботатаева У.А. <i>Современные модели обучения русскому языку как иностранному в медицинском университете</i>	210
Жумадил А.Е., Кажигалиева Г.А. <i>Развитие языковой и коммуникативной компетенции школьников средствами современной детской литературы</i>	217
Сырлыбаева А.Е., Абдол Э.Д. <i>Шет тілін оқытуда оқу мотивациясын қалыптастырудың теориялық негіздері</i>	222
Құспанова А.М., Сабинова Ж.Н. <i>Эмоционалды интеллектінің қазақстандағы басқару жүйесіндегі рөлі</i>	227
Isgandarova K.Y. <i>A corpus-based analysis of the verb put in academic and spoken english</i>	231
Жайкина Н.О. <i>Кибербуллингтің жасөспірім психологиясына әсері және мектеп оқушыларын қолдаудың тиімді әдістері</i>	235
Кушергалиева А.Н., Джумагалиева У.З. <i>Психолого-педагогические аспекты развития личности в условиях инклюзивного образования</i>	236
Нурмукашева С.К., Мусина Г.М. <i>Психологиялық пәндерді оқытуда шәкәрім құдайбердіұлының еңбектерін пайдаланудың қажеттілігі</i>	241
Берденова А. <i>Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың психологиялық ерекшеліктері</i>	246
Бирмаганбетова А.С. <i>Кибербуллинг - тұлғаның психологиялық денсаулығына әсері</i>	249
Мерешова А.Б. <i>Ерекше балалармен түзете дамыту жұмыс жүргізудің психологиялық -педагогикалық шарттары</i>	252
Жолдасова Ж.А. <i>Ерекше білімді қажет ететін балаларды инклюзивті құралдарымен оқытудың тиімділігі</i>	255
Нурғалиева А., Закария А. <i>Значение педагогической практики в бессиональной подготовке современного учителя</i>	262
Милахатова А.Б., Салтанова Г.А. <i>Білім алушыларды пәндік олимпиадаға дайындауда аралас (blended) оқытудың тиімділігін зерттеу</i>	272
Касетова С.Ж., Калиманова Д.Ж., Балабекова Ш.Т. <i>Интеграцияланған, тәжірибелік және инновациялық тәсілдер арқылы химия пәнінде білім алушы құзыреттілігін дамыту</i>	276
Мендигереева Д., Шұғаева Г.Қ. <i>Жоғары оқу орнында тренингтер арқылы денсаулық мәдениетін қалыптастырудың жолдары</i>	282
Ермаченков А.А. <i>Концепция постсовременного образования: адаптация образования в эпоху III</i>	289
Көшерова Н. <i>Цифрлық ортада көру қабілеті зақымдалған жасөспірімдердің ақпараттық мәдениетін дамыту мүмкіндіктері</i>	292
Тұрсынғали Н., Мажит Н. <i>Арнайы білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқытудағы инклюзивті тәсілдердің тиімділігі</i>	295

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің 85 жылдығына арналған
«Досмұхамедұлы оқулары – 2025: Ғылым мен білімнің дамуындағы заманауи инновациялар
және жасанды интеллект» атты
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдар
ЖИНАҒЫ

СБОРНИК
материалов Международной научно-практической конференции «Досмухамедовские чтения
– 2025: Современные инновации и искусственный интеллект в развитии науки и
образования», посвященной
85-летию Атырауского университета имени Халела Досмухамедова

International Scientific and Practical Conference
«Dosmukhamedov Readings – 2025: Modern Innovations and Artificial Intelligence in Science and
Education Development»
dedicated to the 85th anniversary of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
PROCEEDINGS

*“Sveto Copy” қағазы. Пішімі А4. Көлемі 37,7 б.т.
Таралымы 100 дана*

*Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің
«ASU Press» баспа орталығында басып шығарылды.*

*Техникалық редакторы: Батыргалиева Салтанат
Мұхабасын жасағандар: Батыров Ғалымжан, Төкешов Алтынбек
Түптеген: Жамбылов Маркс, Марданова Сауле*